АЗӘРБАЈЧАН ХАЛГ ЧҮМҺУРИЈЈӘТИ

(ӘДӘБИЈЈАТ, ДИЛ, МӘДӘНИЈЈӘТГУРУЧУЛУГУ)

3(2A)
Н 40

АЗӘРБАЈЧАН ХАЛГ ҸҮМҺУРИЈЈӘТИНИН
80 ИЛЛИЈИНИН КЕЧИРИЛМӘСИ ҮЗРӘ
ДӨВЛӘТ КОМИССИЈАСЫ

АЗӘРБАЈЧАН ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫ
НИЗАМИ адына ӘДӘБИЈЈАТ ИНСТИТУТУ

Азәрбајҹан Халг Ҹүмһуријјәти

(әдәбијјат, дил,
мәдәнијјәт гуруҹулуғу)

66370

...осуд. Респуб.
...ОТЕКА
... Ахундова

"Елм" нәшријјаты
Бакы – 1998

Редаксија һеј'әти:

Ф. Магсудов, Ч. Гулијев,
Б. Нәбијев, К. Талыбзадә,
Ј. Гарајев, Ш. Алышанлы,
Ә. Мәммәдов

Мәс'ул редактор: *Јашар Гарајев*

ISBN 5-8066-0893-X

Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти
(әдәбијјат, дил, мәдәнијјәт гуручулуғу) -
"Елм" нәшријјаты, Бакы, 1998.

Диггәтинизә тәгдим олунан бу китаб Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин 80 иллијинин кечирилмәси үчүн Азәрбајчан Республикасы Президенти Һејдәр Әлијевин 30 јанвар 1998-чи ил тарихли сәрәнчамы илә јарадылмыш Дөвләт комиссијасынын гәрары илә чап олунмушдур.

Китабда Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти дөврүндә әдәбијјат, дил, мәдәнијјәт гуручулуғу мәсәләләри илк дәфә олараг системли елми-монографик тәдгигата чәлб едилир.

0503020907-683 / 655(07)-98 Сифаришлә

© *"Елм" нәшријјаты, 1998*

"Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин 80 иллијинин кечирилмәси һаггында" Азәрбајчан Республикасы Президентинин СӘРӘНЧАМЫ

1998-чи ил мајын 28-дә Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин јарадылмасынын 80 или тамам олур. Бу тарихи күн Азәрбајчан халгынын һәјатына бөјүк вә әламәтдар һадисә кими дахил олмушдур. Шәргдә илк демократик дөвләт гурулушуну јаратмыш Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти истиглалијјәтимизи е'лан едәрәк халгымызын мүстәгиллик әзмини нүмајиш етдирмишдир.

Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти өлкәнин дахилиндә вә харичиндә јаранмыш кәркин вә мүрәккәб ичтимаи-сијаси шәраитдә фәалијјәт көстәрмишдир. Бу дөвләтин гыса бир мүддәтдә һәјата кечирдији тәдбирләр халгымызын тарихиндә бөјүк из бурахмышдыр. Миллијјәтиндән, сијаси вә дини мәнсубијјәтиндән, чинсиндән асылы олмајараг бүтүн вәтәндашлара бәрабәр һүгуглар верилмәси, дөвләт сәрһәдләринин мүәјјән олунмасы, Азәрбајчан дөвләтчилији атрибутларынын гәбул едилмәси, ана дилинин дөвләт дили е'лан олунмасы Азәрбајчанын кәләчәк мүстәгиллији үчүн мөһкәм зәмин јаратмышдыр. Демократик дөвләт гуручулуғу, игтисадијјат, мәдәнијјәт, тәһсил, һәрби гуручулуг саһәләриндә атылмыш аддымлар Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин 23 ајлыг фәалијјәтини әкс етдирән әсас истигамәтләрдир.

Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти 1920-чи илин апрелиндә сүгут етди, Азәрбајчанда совет һакимијјәти гурулду. 1922-чи илин декабрында Совет Сосиалист Республикалары Иттифагы јаранды вә Азәрбајчан бу иттифага дахил олду. ССРИ-нин тәркибиндә олдуғу дөврдә Азәрбајчан бир чох дөвләтчилик атрибутларыны сахлаја билмиш, игтисадијјатыны, елмини вә мәдәнијјәтини инкишаф етдирмишдир. 1918-чи илдә Азәрбајчанда јаранмыш республика мүстәгил дөвләт кими сүгут етсә дә, республика гурулушу јашамыш, мүстәгиллик һиссләри халгымызы һеч вахт тәрк етмәмишдир.

1991-чи илдә дөвләт мустәгиллијини бәрпа едән халгымыз Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин гысамүддәтли фәалијјәтинин зәнкин ән'әнәләриндән истифадә етмиш вә бу тарихи варислик үзәриндә мүстәгил Азәрбајчан дөвләтини јаратмышдыр.

Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин јаранмасынын халгымызын тарих салнамәсиндә хүсуси јер тутдуғуну нәзәрә алараг гәрара алырам:

1. Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин 80 иллији республикада кениш гејд едилсин.

2. Јубилеј тәдбирләринин һазырланыб һәјата кечирилмәси мәгсәдилә Дөвләт Комиссијасы јарадылсын.

3. Азәрбајчан Республикасынын Назирләр Кабинети бу сәрәнчамдан ирәли кәлән мәсәләләри һәлл етсин.

Һејдәр Әлијев
Азәрбајчан Республикасынын Президенти

Бакы шәһәри, 30 јанвар 1998-чи ил

РЕДАКТОРДАН

Дөвләт-мәдәнијјәт мүнасибәтләринин классик тиположи модели бизим јахын милли тарихин реал керчәклијиндә артыг бир нечә дәфә олуб. XX әсрин әввәлинин бөјүк истиглал һәрәкаты әдәбијјатда вә мәтбуатда, бөјүк әдәбијјаты исә милли вә идеоложи мүбаризәләрин сәнкәриндә јараныб. "Молла Нәсрәддин", *вә* "Фүјузат", "Ачыг сөз" *вә* "Дирилик", "Игбал", "Һәјат" *вә* "Иршад" — *аз гала һәрәси бир партија гәдәр бәдии вә идеја-сијаси иш коруб. Вә әслиндә, истиглалын фәлсәфәси вә идеолокијасы әдәби мәтбуатда јараныб, јајылыб, галиб кәлиб. Милли гуртулушун консепсијасы, азадлыг вә суверенлијин мәфкурә вә идеја тә'лими бөјүк Мирзә Фәтәлинин, Мирзә Чәлилин вә Сабирин, Әли бәј Һусејнзадәнин вә Әһмәд бәј Агаоглунун, Мәһәммәд Һадынын вә Үзејир бәјин, Мирзә Бала Мәһәммәдзадәнин вә Мәһәммәд Әмин Рәсулзадәнин елми, әдәби вә тәшкилати фәалијјәти илә һазырланыб, бәргәрар олуб.*

Хусусән, 1918-20-чи илләрин Чүмһуријјәт һәрәкаты әввәлчә "идеја һәрәкаты" кими формалашды. Мә'нәви бирлик вә һәмрә'јлик ахтарышларында әдәби-ичтимаи фикир бир нечә мәрһәләдән кечди, милли идеја, бәхтини исламчылыгда, туранчылыгда сынадыгдан сонра, нәһајәт, өзүнү азәрбајчанчылыгда тапмыш олду. Һәмишә олдугу кими, јенә дә халг доғма торпагдан, милли јаддашдан, кендән доғулан идејаны өз "мән"*и, өз шәхсијјәти, өз əхлагы илә ифадә вә тәмсил едәнин — Рәсулзадәнин ардынча кетди. Символикдир ки, мәһз ән јени Азәрбајчан идеолокијасынын өндәри олан Рәсулзадә илк Азәрбајчан Чүмһуријјәтинин дә баниләриндән бири олду. Башга чүр ола да билмәзди: "Азәр-*

бајҹан идеолокијасы" јаранмадан муасир, азад, суверен Азәрбајҹан милләти, дили, дөвләти јарана билмәзди. Бүтөвлүкдә, там һалда милләтин бәтниндә доланан ган дөвраны, ајрылыгда һәр әсәбдән, һәр синирдән кечән бәдии енержи, гапалы мә'нәви дөврijә ролуну үсә о дөврдә әдәбијјат ојнады...

Көрдүјүмүз кими, гајнајыб-гарышан, бир бүтөв олан дөвләт — мәдәнијјәт феномени һәјатын, тарихин өзүндә олмушдур. Белә бирлији бир идеја кими өз жанры, структуру, мәзмуну илә ифадә едән бир китабын — Азәрбајҹан Халг Ҹүмһуријјәтиндә әдәбијјат, дил вә мәдәнијјәт гуруҹулуғуна һәрс олунмуш јубилеј нәшринин дә мејдана чыхмасы ејни дәрәҹәдә тәбиидир.

"Башлары истиглала һазырламаг" ишиндә әсрин әввәлинин әдәби хидмәтини, бу вә ја дикәр дәрәҹәдә, әсрин ортасынын (алтмышынҹы илләр) вә сонунун (сәксәнинҹи вә дохсанынҹы илләр) әдәбијјаты да иҹра етди. Буну е'тираф етмәмәк олмаз. Фәрг јалныз көрүлән ишин мигјасында, һәҹминдә вә сәвијјәсиндә олду.

Милли дөвләтчилик вә милли әдәби-мәдәни "мән" *шүурунун чагдаш суверен зирвәјә чатмасында јетмиш-сәксәнинҹи илләрин мәхсуси тарихи ролуну ајрыҹа гејд етмәк лазымдыр. Һәр ики он ил һәр ики саһәдә милли менталитети бәшәри ме'јарлар сәвијјәсиндә, о вахткы иттифаг мәканында, һәмчинин, ислам вә түрк ареалы, Јахын вә Орта Шәрг мигјасында е'тираф олунан дәјәрләр сәвијјәсиндә ифадә вә тәсдиг едән классик бәдии нүмунәләрлә зәнкиндир.*

Дохсанынҹы илләрин лап әввәли, һәр шејдән әввәл, тәзадларла, јүксәлиш вә бөһранларла, новбәләшән интибаһ вә фаҹиәләрин бир-бирини әвәз етмәси илә әламәтдар олду. Әдәбијјатын милли "мән"ә, әҹдада, кокә, културдә суверенлијә глобал мигјасда гајытмаг чагырышлары артыг илк реал бәһрәләрини вермәјә башлады. Азадлыг бир стихија вә әмәл кими һәр саһәдә вүс'әт тапды. Латын әлифбасы бәрпа олунду, үч рәнкли бајраг, сәккиз күшәли улдуз, ән'әнәви милли дөвләт символикасы реал әмәли, һүгуги статус ал-

дә етди. Бу јүз илдәки үчүнҹү милли Республика — бағымсыз Азәрбајҹан јенидән һәмһүгуг дүнја сәлтәнәтләри сырасына дахил олду. Милләтин "имзалар ичиндә имзасы" сечилмәјә, БМТ-дә бајрагы далғаланмага башлады.

Ејни заманда Вәтәнин торпағынын бешдә бири ишғал золағына, милләтин једдидә бири гачгына вә дидәркинә мәһз ХХ јүз илин сонунда чеврилди. Милли ифлас, дахили сијаси, һүгуги, мә'нәви һәрҹ-мәрҹлик, һәрби хәјанәтләр, дөвләт вә парламан чеврилишләри, әбәди, әзәли дәјәр вә сәрвәтләрин гијмәтдән дүшмәси, һәтта мә'нәви, иҹтимаи, әхлаги мүнасибәтләрдә дә "базар дөврү"нүн әламәтләри бу вахтдан башлады. Гара јанвар (1990), Ермәнистандан, һәмчинин, торпағынын бешдә бири шәһидә чеврилән Азәрбајҹандан (Әскәрандан, Ханкәндиндән, Ағдамдан, Лачындан, Шушадан...) Бакыја гачгынлар, Сумгајыт, Баганис-Ајрым, Ағдабан, Хоҹалы, Шуша фаҹиәләри бу вахт баш верди. Беш илә сечилән, лакин бир ил дә дуруш кәтирмәјән игтидарлар, перманент һакимијјәт дәјишмәләри мә'нәви-әдәби-бәдии һәјатда да гејри-сабитлијә кәтириб чыхарды. Сијаси-иҹтимаи һәјатын өзүндәки мүрәккәблик, Дағлыг Гарабағда ермәни сепаратчылары вә Ермәнистанла чохиллик мүһарибә, һәмчинин, Азәрбајҹан әразисинин өзүндә кеосијаси марағы олан өлкәләрин дәстәкләдији ајры-ајры групларын рәјасәт вә һакимијјәт уғрунда дахили мүбаризәси, бунунла бағлы игтисади, сосиал, идеоложи тәхрибатлар вә онларын нәтиҹәләри халгын тарихиндә вә талејиндә экс олунду.

Бир сөзлә, Азәрбајҹанда бир-бирини әвәз етмиш һәр үч республиканын үчүнүн дә ҹанлы тәҹрүбәси белә бир тарихи, мәнтиги ганунаујғунлуғу бир даһа субут етди ки, бүтүн иткиләр, торпаг вә јаддаш, елм вә мәдәнијјәт, демократија вә күзәран иткиләри дә, һамысы, дөвләтчиликдә иткиләрдән башлајыр. Гәдим Манна, Атропатен вә Атабәјләр, јахын Ҹүмһуријјәт вә советдән сонракы республика дөвләтләри дә әввәл дөвләтчилик, јалныз сонра әрази иткиләринә мә'руз галмышлар.

Милләт үчүн дөвләтдән вә милли дөвләтчилик шүурундан гијмәтли һеч нә јохдур. Ҹәмијјәт мигјасында сабит,

глобал ичтимаи әхлаг, тәфәккур вә идеолокија јалныз онда сабитләшир вә е'тибарлы олур ки, о, милли-мә'нәви дәјәрләрә кувәнир. Јерусту сәрвәтә (мә'нәви дәјәрләрә!) кувәнмәјәндә исә һәтта јералты сәрвәтләр истиглала јох, истиглалла да алверә, еһтикарлыгваситәсинә чеврилир. Бунсуз һәм суверенлијин, һәм дә торпагын әразиси, һәм чоғрафи, һәм дә милли-мә'нәви мәкан өз бутөвлүјүнү (бу бутөвлүјүн сабитлијини!) һәр дәфә јенидән итирир.

Јени јүз илин вә јени мин илин астанасында Азәрбајчанда мәһз глобал мигјасда сабитлик вә әмин-аманлыг учун халгын мудриклик көстәриб вахтында сечдији президентин — Һејдәр Әлирза оғлу Әлијев *адлы тарихи шәхсијјәтин мустәсна милли хидмәти бу һәгигәтләрин ишығында, мәһз белә фундаментал контекстдә хусусилә габарыг көрунур.*

Әлбәттә, доxсанынчы иллӓрдән әввәлләр дә, икинчи республика дөврундә дә Һејдәр Әлијев о заманкы Иттифаг мигјасында танынмыш рәһбәр-идеолог вә ичтимаи хадим иди: Сов. ИКП МК Сијаси Буросунун узву вә ССРИ Назирләр Совети Сәдринин биринчи муавини иди. Азәрбајчанын дөвләтчилик тәчрубәсини бутун совет мәканында јајмаг учун Ј. В. Андропов шәхсән Һ. Ә. Әлијеви Москваја, Кремлә дә'вәт етди. Бу акт өзу милли менталитетин (идарәчиликдә турк етник кенинин) бејнәлмиләл довләтчилик вә империја лидери сәвијјәсиндә е'тирафы вә тәсдиги иди. Лакин һәмин мөһтәшәм, мигјаслы он или јох, бөһранлы, агыр вә чәтин, локал сон беш или бир рәһбәр кими Һ. Әлијев өз тәрчумеји-һалынын вә өндәрлик фәалијјәтинин зирвә мәгамы һесаб едир. Тбилисидә, өз тәрчумеји-һал досту вә јахын һәмкары, Курчустан президенти Е. А. Шеварднадзенин 70 иллијинә һәср олунан тәнтәнәли јығынчагда јубилјарын шәрәфинә сөјләдији тәбрик нитгиндә о, өзу буну ачыг-ашкар е'тираф едир: "Едуард Шеварднадзенин тәрчумеји-һалынын ән муһум һиссәси, мән буну өзумә дә аид едирәм, она көрә белә дејирәм, Едуард Шеварднадзенин һәјат вә фәалијјәтинин ән парлаг һиссәси, ән муһум һиссәси Курчустанын сон дәрәчә чәтин шәраитиндә өз халгыны бу шәраитдән чыхармагы өз узәринә көтурдүјү дөврдур".

Өз сәмими вә һәрарәтли нитгиндә Һ. Ә. Әлијев нә учун мәһз сон илләри Е. А. Шеварднадзенин чох мигјаслы бир заман вә мәкан кәсијиндә кечән бөјук тәрчумеји-һалынын зирвә гаты һесаб етмәсинин сәбәбини дә ачыр вә бу ачымы да бутун пафосу, һәм һәрфи, һәм дә маһијјәти илә бирликдә Һ. Әлијевин шәхси биографијасына аид едиб, ејнилә тәкрар етмәк олар:

"Мән һесаб едирәм ки, Курчустана гајытдыгдан сонра Едуард Шеварднадзенин етдикләри, Курчустаны бу агыр вәзијјәтдән чыхармагы өз узәринә көтурмәси әсл гәһрәманлыгдыр. *О, бурада һәрч-мәрчлик вәзијјәти вә вәтәндаш муһарибәси вәзијјәти јаратмыш гуввәләрин һамысыны зәрәрсизләшдирмәк вә Курчустаны вә курчу халгыны бу агыр шәраитдән тәдричән чыхармаг учун* өз халгынын милли гәһрәманы кими *(сечмә бизимдир — Ј. Г.) дөјушә кирди, мубаризәјә башлады..."*

Мәһз "милли гәһрәман" иши вә мубаризәси нәтичә е'тибары илә милли дөвләтин (вә дөвләтчилијин!) мә'нәви-әхлаги бахымдан тә'минаты, идеја гаранты ролуну ојнамаг учун лазым олур. Нечә јүз ил, нечә мин ил тарихи олан ән гәдим өлкәләрдә сабитлијин әсас сәбәби елә о олуб ки, бурада милли мә'нәви дәјәрләр һәмишә дөвләтин вә дөвләт дә өз новбәсиндә милли-мә'нәви дәјәрләрин кешијиндә ајыг-сајыг дајаныб. Менталитет тәрбијәсинә, милли "мән" *јаддашына вә шууруна биканә галмамаг чәмијјәтдә әбәди, сабит мустәгиллијин, суверенлијин талејинә вә кәләчәјинә дә биканә галмамагын шәрти вә зәмини олуб...*

Мәһз менталитет тәрбијәсинә, сәнәтә, елмә һамилик — бутун тарихи мәрһәләләрдә Һејдәр Әлијевин дөвләтчилик фәалијјәтинин приоритет истигамәтидир вә нәзәри шәкилдә дә онун дунјакөрушундә өз биткин вә концептуал ифадәсини тапыр: дөвләт тәфәккуру мәһз милли шуурун, һуманитар тәфәккурун давамы вә зирвәси кими гуввәтлидир, елмин вә сәнәтин мә'бәди ејни вахтда һәм дә дөвләт мә'бәди олмалы вә Азәрбајчанын умум-милли марагларына чаваб вермәлидир!.. Дөвләт коалисијалы вә мухалифәтли ола биләр, дөвләтчилик шууру вә дунјакөрушу исә — һеч

вахт! Чари игтисадијјат да, сијаси идеолокија да ифласа уғраја биләр, милли јаддаш вә шуур исә һеч вахт! Чүнки јалныз јаддаш вә шуур склерозу артыг һәр шејин вә һәмишәлик сону демәк оларды.

Одур ки, тарих боју һәмишә дөвләт вә елм (сәнәт, поезија...) һәмин шуурун вә јаддашын кешијиндә гоша дајаныб. Һәр јердә али елм вә сәнәт гурумларыны ән али дөвләт әрләри, умуммилли өндәрләр һамилијә көтүрүб. Мәммәд Әмин Рәсулзадә јалныз елм вә мәдәнијјәт сәвијјәсинә јүксәлән сијасәти һәгиги-милли вә һәгиги-дөвләтчи тәфәккүрүн ифадәси һесаб едиб. Мустафа Кямал Ататуркә гәдәр һәлә һеч кәс милли тарихдә вә таледә тутдуғу јерә, паја, чәкијә көрә сәнәт - елм — дөвләт нисбәтинә бу гәдәр ајдын мөвге тәснифи, миссија, рол бөлкүсү вә модели тәгдим етмәјиб: “Дөвләтин тәмәли − күлтүрдүр”. *Дөвләтчиликдә* “күлтүр вә дил” *консепсијасы бу тамлығда вә бүтөвлүкдә өз ифадәсини бизим заманәдә Һејдәр Әлијевин әмәлиндә вә ишиндә тапыр.*

Муасир Азәрбајчанда мүстәгиллијин дә, сабит дөвләтчилијин дә, културдә суверенлијин дә тәмәл мәгамы бу консепсијадыр.

Әлбәттә, “османлы”, “иранлы”, јахуд һун, огуз, гыпчаг, чығатај, сәлчуг, гызылбаш ады илә аз гала Асијаны, Гәрби, Африканы ичинә алан мигјаслы, мөһтәшәм етник империјалар Шәргин вә түркүн тарихиндә чох олуб. Лакин әсасында ахыра гәдәр дәрк олунмуш мүстәгил милли менталитет вә милли дөвләтчилик тә’лими дајанан, мәһз халис милли дөвләт, милли тә’сисат вә “мән” *кими Азәрбајчан дүнјада вә тарихдә һеч заман индики гәдәр е’тираф вә тәсдиг олунмамышдыр. Әсасы вә әмәли тәмәли әсрин әввәлиндә — 1918-20-чи илләрин Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин нумунәсиндә гојулан бөјүк* “азәрбајчанчылыг” *идејасы өз тарихи, ганунаујғун варисини үчүнчү республиканын — чағдаш, суверен, демократик Азәрбајчанын вә онун умуммилли өндәринин тимсалында тапмышдыр. Һәм мәдәнијјәт, һәм дә дөвләт өндәрләри шансымыз, уғурумуз олан дөвләт — мәдәнијјәт бирлијини, бу вәһдәти бәс кәләчәкдә, бәс јени јүз илдә*

вә јени ерада нә гәдәр е’тибарлы шәкилдә горујуб-сахлаја биләчәкләр? — истиглалын да, сабитлијин дә әбәдилијинин, дөнмәзлијинин тә’минаты, гарантијасы бундан сонра да, кәләчәкдә дә мәһз бу мәгама сәдагәтлә шәртләнәчәкдир. Бу һәгигәтин әјани, предметли ифадәси вә тәсдиги Азәрбајчанда истиглал идејаларынын тәшәккүлү вә бу идејаларын һәјата кечдији дөвләтчилик тә’сисатларынын бир әсрлик јолу барәдә бу китабда өз әксини тапмыш фактлар, сәнәдләр вә ганунаујғунлуглардыр...

“Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти (әдәбијјат, дил, мәдәнијјәт гуручулуғу)” китабы АХЧ-нин 80 иллијинә һәср олунан јубилеј нәшри кими Низами адына Әдәбијјат Институтунда һазырланмышдыр. Монографијанын мүвафиг бөлмәләри ашағыдакы муәллифләр тәрәфиндән јазылмышдыр: Јашар Гарајев (“Чүмһуријјәтә гәдәрки әдәбијјатда милли интибаһ вә истиглал идејалары”, “Истиглал душүнчәси Халг Чүмһуријјәти дөврүндә: әдәбијјат, дил, мәдәнијјәт гуручулуғу” (әдәбијјат һиссәси), Агамуса Ахундов (һәмин бөлмәнин дил һиссәси); Расим Әфәнди (һәмин бөлмәнин мәдәнијјәт вә инчәсәнәт һиссәси); Рауф Садыгов (Һәмин бөлмәнин театр һиссәси); Әфлатун Сарачлы (“Ичтимаи керчәклик вә мә’нәви-идеоложи мүһит”, “Нәср” һиссәләри); Ислам Агајев (“Мәтбуат вә публисистика”); Ајбәниз Әлијева (“Поезија”, “Әдәби тәнгид”), Һүсејн Исрафилов (“Драматуркија”).

Бакы, мај, 1998.

ҸҮМҺУРИЈЈӘТӘ ГӘДӘРКИ ӘДӘБИЈЈАТДА МИЛЛИ ИНТИБАҺ ВӘ ИСТИГЛАЛ ИДЕЈАЛАРЫ

Азәрбајҹанда классик бәдии дүшүнҹәнин тарихини һәм дә милли истиглал дүшүнҹәсинин, халгын вә онун тарихи талејинин әкс олундуғу бәдии тарих һесаб етмәк олар. Ајры һеч јердә бу тале бу тамлыгда вә бүтөвлүкдә әкс олунмур. Милли тале үчүн фәрди ҹавабдеһлијин, бәдии-фәлсәфи мәс'улијјәтин камиллији илә үмумијјәтлә сәнәтин идеја вүс'әти, хәлгилик вә вәтәндашлыг јеткинлији шәртләнмиш олур. "Бөјүк әдәбијјат" һәмишә вә һәр јердә бөјүк тарихи мәгамда - инсанын вә халгын талеји ваһид бир проблем кими дәрк едиләндә вә ирәли сүрүләндә јараныр.

Бу тарихи вә естетик ганунаујғунлуг Азәрбајҹан халгынын бәдии тәфәккүрүнүн милли инкишаф мәнтиги илә дә тәсдиг едилир. Бизим классик ше'рин, драматуркијанын, нәсрин, әдәби-нәзәри фикрин мәзмунунда мәһз азад Инсана, халга мәһәббәтдән вә онун тарихи талејиндә ән јахындан иштирак етмәк еһтирасындан јүксәк һеч нә јохдур. Милли бәдии дүшүнҹә дүнјаны да, тарихи вә танрыны да, һәр шејдән әввәл, бу конкрет мәгсәд вә амал мөвгејиндән дәркә ҹан атыр, о, мифдән вә фолклордан, "Хәмсә"дәки садә адамлардан вә "Дәдә Горгуд"дан, Низаминин "идеал ҹәмијјәтиндәки", М. Ф. Ахундзадәнин "Тәмсилат"ындакы, Һ. Ҹавидин вә Ҹ. Ҹаббарлынын драматуркијасындакы "халг" анлајышына гәдәр зәнкин бир инкишаф јолу кечир. Хүсусән, реалист милли нәсрин вә драматуркијанын һәр мәрһәләсиндә истиглал вә онун талеји проблеми, гәһрәманларын талејиндә халгын кечдији вә һәлә кечәҹәји јолу изләмәк ахтарышлары кет-кедә бүллурлашан вә ганунаујғун шәкилдә дәринләшән бир истигамәтдә давам етмишдир. Ҹәмијјәти ирәли апаран, онун мә'нәви-идеоложи имканларыны һәрәкәтә кәтирән бәдии фикир халгын, демәк олар ки, бүтүн зүмрәләринин нүмајәндәләрини мүсбәт гәһрәман кими сынамышдыр. Халгын өзүнү милли мөвҹудлуғун әсас рәһни, милли истиглалын амили кими дәрк етмәси бу әдәбијјатын ән бөјүк мәфкурә - идеја уғуру олмушдур.

Милли вә бејнәлмиләл бәдии өрнәк ролуну Азәрбајҹан әдәбијјаты бүтүнлүкдә түрклүк вә ислам мигјасында да ојнајыр. Јахын Шәрг мәҹрасында бәдии-фәлсәфи инкишаф дөвријјәсиндән Авропа орбитинә кечид дә о дөврүн Асија вә Ислам - Шәрг мәканында әввәлҹә Азәрбајҹанда башлајыр. Бүтөвлүкдә Ислам Шәрги илә ән јени Гәрб мәдәнијјәти арасында бејнәлмиләл әдәби көрпү ролу бир гәдәр сонра јенә Азәрбајҹанын талејинә гисмәт олур, "интеграсија" дејилән просесләрдә авангард ролуну Азәрбајҹан, һәмчинин, совет јетмиш илиндә давам етдирир.

Үмумијјәтлә, Азәрбајҹанда һәр ики просес - һәм милли идејанын (истиглал шүурунун), јени типли реалист милли әдәбијјатын јаранмасы, һәм дә гәдим ән'әнәләрә малик Азәрбајҹан халгынын өзүнүн бир милләт кими тарихи тәшәккүлүнүн баша чатмасы ејни вахта тәсадүф едир. Дикәр ики тарихи - әдәби просес дә синхрон сурәтдә баш верир: бәдии тәфәккүрүн һәм јени милли чешидинин бәргәрар олмасы, һәм дә о вахта гәдәрки һаким, ән'әнәви бәдии системдән, бу системин рекионал чәрчивәсиндән кәнара чыхмасы јанашы давам едир. Даһа чох миллиләшән, мәхсусиләшән вә елә она көрә дә даһа чох "азәрбајҹанлашан" Азәрбајҹан әдәбијјаты һәм дә әввәлки мигјасда вә вүс'әтдә "үмумшәрг әдәбијјаты" олараг галыр.

Мәһз милли-бәдии менталитет, тәкрарсыз милли-реалист әдәбијјат кими М. Ф. Ахундзадә мәрһәләсиндә өзүнү, "мән"ини һәртәрәфли дәрк етдикдән вә камала јетдикдән сонра, тәзә әсрдә әдәби тәрәгги јенидән түрк, ислам, шәрг мәҹрасында тәкрарсыз, фәрди, өзәл һәрәкәтин мигјаслы макистралына чыхыр.

Беләликлә, ислама гәдәрки, исламла башлајан вә Авропа илә бағлы олан үч әдәби дөврдән сонра бу дөврләрин һамысыны өзүндә бирләшдирән синтез дөврү - 20-ҹи јүзиллик кәлир вә бу әсрин өзүнүн үч дахили тарихи мәрһәләси формалашыр -

1905-20-чи илләр, 1920-1990-чы илләрин совет епохасы, 1990-чы илдән башлајан мүстәгил милли-әдәби инкишаф мәрһәләси.

Беләликлә, Азәрбајчанда милли идеја, милли әдәби-бәдии тәрәгги тарихиндә контекстләр М. Ф. Ахундзадәдән сонра белә радикал шәкилдә бир дә "Молла Нәсрәддин" мәктәбинин, "Фүјузат" әдәби ҹәрәјанынын (јени Азәрбајчанын романтизминин) бәдии-фәлсәфи бүнөврәсинин гојулдуғу дөврдә (20-чи әср) дәјишир.

Үмумиҹјәтлә, Азәрбајчанда мүасир мә'нада милли мәнлик шүурунун ојанмасы ишиндә мәтбуат бөјүк рол ојнајыр, о дөврләрин мәтбуатыны тәмсил едәнләрин әксәријјәти (Һ. Зәрдаби, Ә. Һүсејнзадә, Ә. Агајев, Н. Нәриманов, Ҹ. Мәммәдгулузадә, Һади, Ҹавид, Сабир, Шаиг, Һачы Зејналабдин Тағыјев, Әлимәрданбәј Топчубашов, Ү. Һачыбәјли, Меһди бәј Һачынски, М.Ә.Рәсулзадә вә б.) јенича јаранан миллилик шүурунун интишары илә һәр күн, һәр саат мәшғул олмушлар. Бу ҹәһәтдән "Һәјат" гәзетинин вә "Фүјузат" дәркисинин индијәчән е'тираф олунмамыш хүсуси ролуну ајрыча гејд етмәк лазымдыр. Мәһз "Һәјат" гәзетинин нәшри илә (ијун, 1905, нојабр 1906) милли өзүнүдәрк тә'лими артыг чидди елми-концептуал шәкил алмыш олур, "Азәрбајчан" сөзүнә милли анлајыш кими илк тә'риф бу гәзетин сәһифәләриндә верилир вә Азәрбајчаны мәһз милли бир идеја, мәфкурә сәвијјәсиндә халга вә дүнјаја дәрк етдирмәк милли мәгсәд вә вәтәндашлыг вәзифәси кими бәдии әдәбијјатымызда да ирәли сүрүлүр.

Әдәбијјатда истиглал мәфкурәси 1905 вә 1917-чи илләрин илк ингилабы вә Азәрбајчан Халг Ҹүмһуријјәтинин тәшәккүлү әрәфәсиндә даһа да күчләнир. Һәтта үч рәнкли бајраг да ҹәмијјәтдән, дөвләтдән әввәл поезијанын сәмасында далғаланмаға башлајыр вә милли әдәбијјатда илк поетик "Азәрбајчаннамә" елә бу вахт јараныр.

Бәдии амилин идеоложи фикрә, ичтимаи тәрәггинин тарихинә ән күчлү тә'сири феномени баш верир вә демәк олар ки, Азәрбајчан Халг Ҹүмһуријјәти (АХҸ) зијалылығын әсри олан бир гурум кими формалашыр. Онун рәһбәрләри һамысы али тәһсилли, јүксәк ихтисаслы елм, әдәбијјат, мәдәнијјәт хадимләри, зијалылар идиләр вә әксәри билаваситә бәдии јарадычылыгла да мәшғул олурду.

Бә'зиләри бир нечә дил билирди вә Авропада, Шәргдә бир нечә университет гуртармышды. Тәсадүфи дејил ки, "Азәрбајчан" дүшүнчәси өз мә'нәви-фәлсәфи мигјасыны, әһатә һүдудларынын да чәрчивәсини бу дөврдә артыг ҹоғрафи јох... тарихи (!) мәканда дәјишир: вәһдәтә вә бүтөвлүјә гит'әтләрлә гит'әләр арасында јох, даһа чох епохаларла епохалар, көкләрлә зирвәләр, мәншә илә, әҹдадла, етносла мүасир дөвр арасында наил олмаға чалышыр. Јенидән (бу дәфә артыг јени мәзмунда вә сәвијјәдә), даһа чох Шәрглә, түрклүк вә Ислам дүнјасы илә бағлылыгда өзүнү танымаг, ифадә вә тәсдиг етмәк јолу илә кедир.

Хатырлатдығымыз дөрд әдәби-тарихи мәрһәләдән биринчисинин ән бөјүк симасы, шүбһәсиз, М. Ф. Ахундзадәдир.

М. Ф. Ахундзадәнин бәдии вә фәлсәфи әсәрләринин гәһрәманлары һәлә дә, инди дә өзүндә түкәнмәз милли идеја күчүнү, милли шүур енержисини горујуб сахлајыр.

"Кәмаллүдөвлә мәктублары"нда милли әдәби-бәдии фикрин бундан сонра хүсусилә сабитләшән вә күчләнән бир хүсусијјәти дә өз әксини тапыр: зијалынын, јазычы гәләминин сосиал-ичтимаи тәрәгги тарихиндә, дөвләтчилик дүшүнчәсиндә ән јахындан иштиракы ән'әнәси!

"Тәмсилат" вә "Кәмаллүддөвлә..." илә башлајан, өз нөвбәти бөјүк зирвәсинә Ҹ. Мәммәдгулузадә вә М. Ә. Сабирин јарадычылығында чатан вә инди дә давам едән модерн реалист бәдии инкишафын бешији башында, шүбһәсиз, јенә дә М. Ф. Ахундзадә дурур.

Азәрбајчан халгынын милли "мән"лик вә истиглал шүурунун тарихиндә Мирзә Фәтәли Ахундзадә ајрыча бир мәрһәләни тәшкил едир. Пешәкар милли театр сәнәтинин, реалист бәдии нәсрин, демократик фәлсәфи вә естетик фикрин, илк әлифба ингилабынын, үмумијјәтлә, мә'нәви мәдәнијјәтимизин бүтүн саһәләриндә "јени дөврүн" баниси олан Ахундзадәнин зәнкин вә чохҹәһәтли јарадычылығы локал милли чәрчивәләри ашыб кечир, түрк, ислам халглары мигјасында үмумшәрг вә үмумбәшәри бир тарихи мә'на вә әһәмијјәт кәсб едир.

XIX әсрин орталарындан башлајараг Азәрбајчанда милли әдәби фикрин ирәлијә доғру һәрәкәтинин там бир идеолокија,

мәфкурә системи, идеја-фәлсәфи чәрәјан сәвијјәсиндә мәһз Ахундзадәнин ады илә бағлы јени бир тә'лим - Маарифчилик шәртләндирир. Азәрбајчан маарифчилијинин идеја мәзмуну, методлары вә тәшәккүл тарихи белә бир тиположи ганунаујғунлуғу бир даһа доғрулдур ки, үмумијјәтлә маарифчилик һәмишә вә һәр јердә Милли интибаһын, гөвми өзүнүдәркин, истиснасыз бүтүн саһәләрдә вә чағдаш мә'нада етник менталитетин вә реалист милли әдәбијјатын ән гәти тәшәккүлү дөврүнүн идеоложи һадисәси кими јараныр, бүтүнлүкдә халгын тарихи, талеји илә бағлы мәсәләләр галдырыр вә онлары халг, милләт мигјасында да һәлл едир. Милли "мән" вә милли ичтимаи шүур - маарифчиликдә милли спесифика ән чох бу ики вурғуда гәрарлашыр вә бариз көрүнә билир. Миллилик бурада нәинки милли характерин, һәм дә форманын, үслубун вә поетиканын мәзмунунда өзүнү көстәрир. Јүксәк дәрәчәдә милли вә јүксәк дәрәчәдә реалист сәнәтә әдәбијјат ејни вахтда чеврилир.

Бүтүн Јахын вә Орта Шәргдә күтләви бир һәрәкат кими Маарифчилијин нәинки илк бәдии вә естетик сәнәдләри, һәм дә идеоложи әсаслары М. Ф. Ахундзадәнин фәлсәфи ирси, алты комедијасы вә бир повестидир. Милли Ахундзадә маарифчилијинин үмумбәшәри вә үмумшәрг әһәмијјәти јалныз онунла шәртләнмир ки, о, мәһз классик маарифчилијин Вәтәни илә (Волтер, Монтескје ән'әнәләри илә) сәсләшир, һәм дә онунла шәртләнир ки, о өзү Шәрг үчүн классик нүмунәләр (Шәрг моделләри) верир. Маарифчилијин Авропа тәчрүбәсиндән, хүсусән, онун ән радикал-ингилаби чәһәтләриндән фајдаланан Шәрг халглары мәһз јени ичтимаи мүһитин (милли азадлыг уғрунда мүбаризәләрин) һәмин һәрәкат гаршысында ирәли сүрдүјү јени тарихи вәзифәләрә чаваб вермәклә ону даһа да зәнкинләшдирирләр.

Азәрбајчан маарифчилији А. Бакыхановун симасында маарифчи мүтләгијјәт идејасы илә мејдана атылыр вә чох аз бир мүддәт әрзиндә халг үсјаны јолу илә республикачы дөвләт гурулушуну гәбул вә е'лан едән Ахундзадә ингилабилијинә вә демократизминә гәдәр тарихи инкишаф јолуну кечирир.

Азәрбајчан маарифчилијиндә дә елми, маарифи јајмаг, шәхсијјәт азадлығынын тәблиғи, мөвһумат, деспотизмә гаршы мүбаризә мәсәләләри габарыг шәкилдә өзүнү көстәрир. Азәрбајчан маарифчиләри дә белә үмид едирдиләр ки, мадди һәјат тәрзинин јахшылашмасынын әсас васитәси халг күтләләринин елмә, маарифә јијәләнмәсидир. Елм, маарифлә силаһланма јолу илә ичтимаи бәлалардан, о чүмләдән мәдәни керилкдән хилас олмаг олар. Әкәр дөвләт башчылары мүдрик маарифпәрвәр адамлар олсалар, инсан зәкасы һәр шејдә ме'јар олса, үмуми рифаһа говушмаг олар.

Үмумијјәтлә, Авропада, Русијада, Шәргдә вә еләчә дә Азәрбајчанда маарифчилик кениш халг күтләләриндә милли-ингилаби вә етник пассионарлыг енержисини һәрәкәтә кәтирмәк, ағла әсасланан идеал чәмијјәт јаратмаг мәгсәдини күдүрдү. Истәр М. Ф. Ахундзадә, истәрсә дә онун маарифчилик вә реализм ән'әнәләрини давам етдирәнләр - Һ. Зәрдаби, С. Ә. Ширвани, Н. Вәзиров, Ә. Һагвердијев, Н. Нәриманов, С. С. Ахундов, Ү.Һачыбәјов, З. Марағалы, Ә. Талыбов, Ф. Кәчәрли, И. Мусабәјов, С. Гәнизадә, Р. Әфәндијев, еркән Чаббарлы... мәктәбин, мәтбуатын, елмин вә маарифин, кәнд тәсәррүфатынын, сәнаје вә тичарәтин мүасир мәдәни әсасларда јенидән тәшкилини вә инкишафыны халгын ичтимаи вә ингилаби тәрәггисинин әсас шәрти вә зәмини һесаб едирдиләр.

XVIII әсрин сонларындан мејдана чыхараг, XX әсрин әввәлләриндә өз тарихи-әдәби миссијасыны баша чатдыран бу һәрәкат Азәрбајчанда әср јарыма гәдәр бөјүк бир дөврдә үч тарихи инкишаф мәрһәләсиндән кечир. Еркән милли маарифчилик (XIX әсрин илк јарысы) орта әсрләрдән јени дөврә кечиди һазырлајыр. Өз илк классик камала чатма дөврүндә (50-60-чы илләр) о, феодализмә еркән буржуазијанын, ән кениш зәһмәткеш вә демократик тәбәгәләрин е'тиразы кими фәал ингилаби, реалист, материалист вә атеист мәзмун дашыјыр. Өз ингилаби руһу илә XVIII әсрдән (ислаһатчы Волтер, Монтескје маарифчилијиндән), дотәләб атеизми илә исә XIX әсрин әввәлинин Авропа маарифчилијиндән фәргләнир. Әсас һәрәкәтверичи ингилаби гүввә, әхлаги вә идеоложи тә'сир һәдәфи кими зәһмәткеш, садә халг адамыны сечмәси илә артыг онларын һәр икисиндән ајрылыб рус ингилаби маарифчилији илә (Радишшев вә Чернышевски) бирләшир.

Тарихи инкишафынын үчүнчү мәрһәләсиндә (1900-1920) Азәрбајчан маарифчилији һәм маарифчи реализм, һәм дә маарифчи романтизм шәклиндә (Ә. Һүсејнзадә, Ә. Ағаоғлу, М. Һады, Һ. Чавид, Сәһһәт, Шаиг...) гејри-ән'әнәви типолокија кәсб едир, ингилаби һәрәкатын, сосиал демократијанын фәал тә'сири шәраитиндә инкишаф едир вә ән мүтәрәгги ганадынын симасында һәм феодализмин галыгларына, һәм дә буржуазијанын гејри-демократик јениликләринә ичтимаи е'тиразы әкс етдирән тә'лим кими јени хүсусијјәтләр кәсб едир.

Милли әдәбијјатын талејинә вә тарихинә тә'сир бахымындан мәһз бир маарифчи кими XIX әсрдә Ахундзадәнин көрдүјү ишин һүдудларыны XII әсрдә Низами, XVI әсрдә Фүзули дүһасынын мигјаслары илә мүтајисә етмәк олар. Лакин онлардан фәргли олараг вә тарихи инкишафын јени мәрһәләсинә ујғун олараг Ахундзадә доғма әдәбијјатын гаршысында дуран вәзифәләрә бөјүк бәшәри вүс'әтлә јанашы, даһа фәрди вә милли бир конкретлик дә кәтирир. М. Ф. Ахундзадәдән бир гәдәр әввәл, Авропанын башга бир гүтбүндә јашајан дикәр бөјүк маарифчи, мүтәфәккир вә сәнәткар - Фридрих Шиллер тарихи бир интизар вә нараһатлыгла јазмышды: "Әкәр милли театра гәдәр јашасајдыг, онда биз милләт олардыг", Ахундзадә, сөзүн мәһз мүасир, професионал мә'насында милли театра гәдәр јашајыр, милли театры вә милләти јарадан сәнәткарлар сырасына дахил олур!..

XIX әсрин орталарында Азәрбајчанда һәлә инкишаф етмиш милли мәтбуат јох иди - Ахундзадә өз дөврүнүн "Молла Нәсрәддин"и "Кәмалүддөвлә мәктублары" олур. Сонралар Зәрдаби вә Мирзә Чәлил мәһз бу мәктублардан доғулур, мәһз "Әкинчи" вә "Почт гутусу" бу мәктублары евбәев, мәнзилбәмәнзил "мүсәлман гардашлара" - новрузәлиләрә чатдырыр.

XIX әсрин мүстәмләкә Азәрбајчанында һәлә сосиал әдаләти вә милли мәнафеји тәмсил едән ајрыча ичтимаи тәшкилат, зијалы, фәһлә, кәндли чәмијјәти дә јох иди - Ахундзадә дөврүнүн "демократ фиргәси" вә "Һүммәт" тәшкилаты да Ахундзадә өзү, онун епистолјар вә фәлсәфи ирси олур. Сонралар М. Ә. Рәсулзадә вә Н. Нәриманов мәһз бу ирсдән доғулур.

Ахундзадәнин јахындан таныдығы вә адыны еһтирамла чәк-

дији Ломоносов һаггында Пушкин демишдир: "Ломоносов бөјүк адам олуб. Биринчи университети о јарадыб. Даһа доғрусу, о, өзү бизим биринчи университетимиз олуб". Ахундзадә о дөврүн нәинки университети, һәм дә театры вә академијасы, милли енсиклопедијасы, әдәбијјат вә фәлсәфә институту олуб. Сонралар бизим материалист елми, фәлсәфи, естетик фикир, һамысы "Тәмсилат"дан вә "Кәмалүддөвлә"дән доғулур.

Милли дилә, үмумхалг әдәби дилинин формалашмасына хидмәтдә дә Нәсимидән вә Хәтаидән, Фүзулидән вә Вагифдән сонра ән бөјүк иши Ахундзадә көрүр. Нәинки радикал-ингилаби вә азадхаһ-демократик идејалары, һәтта "ингилаб", "парламан" сөзләринин өзүнү дә бизим әдәби фикрә Ахундзадә кәтирир.

Мирзә Фәтәли Азәрбајчанда әдәби-бәдии фикри һәрәката ардычыл реалист истигамәт верир вә бу истигамәт мүасир мә'нәви мәдәнијјәтимизин дә бүтүн саһәләрдә билавасите зәмини, ән јахын идеја-бәдии башланғычы олараг галыр.

Бу елә бир дөвр иди ки, "һәјатын бир тәрфи сөкүлүр, дағылыр, о бири тәрәфи башга, там башга вә јени бир бичимдә тикилирди. Бурада Мирзә Фәтәли бир мүһәндис кими бу сөкүлән вә тикилән бинанын башы јанында дурмуш, амансыз гәләми илә бура сөкүлмәлидир, бура исә белә тикилмәлидир дејир" (Ч.Чаббарлы). Бу сөзләрдә сон ики әсрин милли әдәби просесиндә әксини тапан "Ахундзадә ишинин" мәзмуну вә гијмәти дәгиг ифадә едилиб.

Тәкчә вәтәнинин јох, Ахундзадәнин өзүнүн талеји вә тәрчүмеји-һалы да тәзадлы вә парадокслу мәгамларла ашыланмышдыр: бир тәрәфдән, ади "прапоршик" вә рәсми полковник рүтбәләри арасында кечилән өмүр јолу, дикәр тәрәфдән исә сырави руһанилик арзусундан доғма халг гаршысында вә бүтүнлүклә Шәрг мигјасында дашыдығы мә'нәви мәс'улијјәтин, фәрди чавабдеһлијин тарихи дәрки јолу - һәр икиси, онун һәјат вә өмүр јолунун ики гүтбү, ики саһили кими ејни вахтда, паралел јашанмышдыр; јахуд, империја полковникинин еполетләри вә чар мә'мурунун мундири алтында дашынан мәғрур бир вичдан, ләкәсиз Прометеј үрәји - бу өзү тракик тәзад дејилми? Сон күнә гәдәр чар дәфтәрханасынын диварлары дахилиндә вә бу сөзүн

66 370
...Госуд. Респуб.
...ОТЕКА
...Ф. Ахундова

һәрфи мә’насында чар сензурасынын көзү гаршысында, гулағы дибиндә кечән һәјат... вә дөврүн сосиал-мә’нәви вичданыны, үсјан вә ингилаб фыртынасыны өз дүшүнчә вә еһтирасларында әкс етдирән мәғрур вә нараһат руһ!.. Ахы М. Ф. Ахундзадә јалныз Загафгазија вә Дағыстан үзрә јох, бүтүн Јахын вә Орта Шәрг миғјасында чар сијасәтинин һазырландығы вә һәјата кечирилдији Гафгаз чанишинлијинин лап көбәјиндә иди. Харичи дөвләтләрлә, Шејх Шамиллә вә үсјанчы дағлыларла јазышмалар, мүхтәлиф хаһишләр, арајышлар, мүгавиләләр, бир сөзлә, департаментә дахил олан һәр шеј онун әлиндән кәлиб кечирди вә дөврүн мүтәрәгги көрүшләри сәвијјәсиндә дуран бир зијалы кими онун дахили нараһатлыг вә дүшүнчәләр аләминә дахил олурду. Авропада башлајан ингилабларын әкс-сәдасы да, Загафгазијада боғдурулан уғурсуз үсјан вә гијамлар үчүн үрәк ағрысы вә изтираблар да, декабристләр, петрашевчиләр вә рус халгчыларынын әмәли вә талеји барәдә дүшүнчәләр дә, амансыз кенералларын - Сисианов, Јермолов, Паскевич вә Воронтсовун чәза експедисијалары, Асијада да, Авропада да милли-ичтимаи азадлыг һәрәкатынын һәр һансы тәзаһүрүнә гаршы чеврилән гәзәби - бүтүн бунлар һамысы онун һәјатына вә мә’нәви фәалијјәтинә тә’сирсиз галмыр, ондакы дахили ојанманы, шүур интибаһыны јахынлашдырыр. Мүбаризәјә сәсләмәк вә гәфләтдән ојатмаг! - Чаадајевин, Һертсенин, Огарјовун чағырышлары кәнч Фәтәлинин гулағында артыг тарихи лабүдлүјү - деспотизмин сүгутунун башладығыны хәбәр верән зәнк чинкилтиләри кими бир даһа һеч заман сусмур. Шәргин, Авропанын вә Русијанын ән габагчыл мәсләк адамлары илә идеја-мә’нәви үнсијјәтин тә’сири илә Фәтәлидә дахили өзүнү дәрк акты вә милли-ичтимаи шүур интибаһы кетдикчә даһа да гүввәтләнир. Белә бир тарихи һәгигәтә о, артыг дәриндән инаныр ки, рус чарынын өһдәсиндән франсыз вә инкилис јох, алман кајзери, фарс падшаһы, түрк султаны јох,.. Русијанын өзү кәләчәкдир, алчалдылан вә тәһгир олунан бүтүн Русија халгларынын өзү кәләчәкдир. Шејх Шамилин, мүрид һәрәкатынын сонралар “чечен феномени”ндә тәкрар олунан “чаһад” вә гәләбәләриндә о, белә кәләчәји артыг көрүрдү.

Ахундзадәнин тимсалы бир даһа тәсдиг едир ки, истеʼдад нә

гәдәр бөјүк олурса, сәнәткар талејиндә халгын талеји бир о гәдәр бүтөв әкс олунур. Шаһын вә чарын ирадәси илә Араз кечилмәз сәрһәдә чевриләндә онун 16 јашы варды. Араз ушаглығын да дүнјасыны ики саһилә бөлүр: ата бир, ана дикәр саһилдә галыр. Сонралар о, илк кәнчлик хатирәләринин дә һәр парчасыны бир саһилдән јығыр: Тәбриздән вә Тифлисдән, Кәнчәдән вә Гарадағдан...

Вәтәнин јох, өмрүн ики саһили арасында даһа бир сәрһәд: Кәнчәдә о, Мирзә Шәфи илә растлашыр, Мирзә Шәфи кечилмәз бир Араз кими Фәтәлинин кәләчәји илә кечмиш арасында дурур. Бу, милли әдәбијјата елә бир хидмәт иди ки, ону артыг һеч кәс, һәтта Ф. Боденштедт дә Вазеһин әлиндән ала билмәзди! О, кәләчәк Сәбуһијә каллиграфија вә һәгигәт елмини өјрәдән илк мүәллим олур.

Даһа сонра Фәтәлини әлиндә “Шәрг поемасы” Пушкинин поезија нәһринә говушан башга бир саһилдә көрүрүк. 25 јашлы кәнч Сәбуһи 23 јашлы Лермонтовла бирликдә шаирин өлүмүнә иттиһам һимнини охујур. Поема јалныз мүсибәтнамә, јалныз бөјүк шаирә мәһәббәт анды дејилди, һәм дә тракик сәнәткар талејини көнүллү гәбула мә’нәви һазырлығын поетик е’тирафы иди. Вә чох символик иди ки, Ахундзадәнин сәнәт вә мүбаризә јолу, јазычы тәрчүмеји-һалы милли фәдакарлыға көнүллү һазырлыг е’тирафы илә башлајырды.

Милли вә сосиал истиглал идејасыны, ашкар антиколониал вә антифеодал руһу Ахундзадәнин һәм фәлсәфи, һәм дә бәдии әсәрләри ејни бир гүввәтлә ифадә едир. Молла Сәлман, Һачы Заман, Һачы Кәрим, Молла Ибраһим Хәлил, дәрвиш Мәстәли шаһ, Һатәмхан аға, Хан, Вәзир, Шаһ Аббас, Сәрдар Заман - бунлар һамысы көһнә мүһитин имзалары, мөһрү вә титуллары-дыр. Вә һамысы да артыг јени бир јол ајрычына чатан тарихин мәһв олан, кечмишә чеврилән саһилиндә дајанмышлар. Һәм “Тәмсилат”ын, һәм дә “Кәмалүддөвлә мәктублары”нын ваһид пафосу илә ифадә олунан ејни бир иттиһамын һәдәфләридирләр.

Бүтүн “Тәмсилат”да һәлә гадын да милли-мәдәни вә сосиал-тарихи инкишафда тракик мәрһәләдән әввәлки дөврүн нүмајәндәсидир, гадынларла бағлы севки сүжетиндә һәлә һеч бир

сосиал чыхылмазлыг; әдаләт вә һүгуг проблеми, фачиә тохуму јохдур. Сона, Сәкинә, Шө'лә ханы, Шәрәфнисә - һәлә тале вә варлыг барәдә "инкисари-хәјалә" уграмыр, онларын өз һәјат вә талеји ајрылыгда мүстәгил мөвзу вә мәтләбдир, сосиал мүһити, чәмијјәти, ичтимаи керчәклији иттиһам вә ифша етмәјин васитәси дејилдир.

Үмумијјәтлә, һәр чүр бәдбинлик, халгын милли тарихинә вә кәләчәјинә инам бахымындан ганадсызлыг вә перспективсизлик Ахундзадә дүнјабахышына вә естетикасына јаддыр: натуралист сүжети, гејри-никбин милли финалы "Тәмсилат" рәдд едир. Онлары драмдан говмагы, о, һәтта башгаларына, Мирзә агаја да төвсијә едир. Сәчијјәвидир ки, сүжетдә заһирән нәфс, һакимијјәт еһтирасы, тамаһ вә мәнафе инстинкти әсас јер турур, амма конфликти һәлл едән - инсанын ичтимаи, мә'нәви, милли, шәхси сәадәтә һагты вә һүгугу барәдә мә'лум маарифчи идејадыр. Бурада һәтта "тале" ролунда да Ағыл чыхыш едир. Ләнкәран ханыны дәниздә гәза јох, маарифчи әхлагын ирадәси вә һөкмү батырыр. Вә шүбһәсиз, Париси дә әчиннәләр, дәрвиш чадусу, Мәстәли шаһын бәд дуасы јох, ингилаби маарифчилијин гәрары вә әгидәси "дагыдыр". Јахуд, Јусиф Сәррачы да улдузларын көјдәки дүзүмү вә сәһманы јох, "гәзвинлиләр"ин јердәки фитнәси вә фәсады (наданлыгы) мәһв едир. Нәинки фәләк вә дөвран, тале вә кәрдун инсаны идарә етмирләр, әксинә, һәтта гәзаны, көјләри вә "кәвакиб"и бурада инсанлар "алдадырлар". "һәр кәсин" өз әмәли өз ичзинә баис олур", өзүнүн ағлы өзүнә иксир ролуну ојнајыр.

Милли идеалы маарифчи Ахундзадә сәнәтдә һәм милли-реалист бәдии форманын, һәм дә мәзмунунун әсас шәрти вә зәмини һесаб едирди. "Халг идеалы" хүсусән "Алданмыш кәвакиб"дә Мирзә Фәтәлинин әсас гајәсинә чеврилир вә о, әслиндә "алданмыш улдузларын" јох, алданмыш халгын фачиәсини гәләмә алыр. Улдузларын фәлакәт вә бәла кәтирән јахынлашмасындан тачү-тәхти горумаг үчүн шаһ сарајынын "әһли-мә'рифәтләри", өз адәтләринә рәғмән, һәтта көјләрә вә улдузлара да баладаг кәлмәк вә хәлвәтә салыб әсл, һәгиги шаһын әвәзинә күнаһсыз, "сахта шаһы" онлара сырымаг истәјирләр. Вә елә зәнн едирләр ки, халга, өз-өзләринә вә бир-бирләринә кәләк

кәлдикләри кими улдузлары да һијлә вә фитнә торуна сала билибләр. Гафилләр, идраксызлар, ганадсыз, кор јарагаглар улдузлара күлүрләр! Әслиндә исә, онлар әлбәттә ки, улдузлары јох, өзләрини алдадырлар. Чүнки улдузларын мүдриклији онлара тамам јад вә јабанчыдыр. Елә буна көрә дә Ахундзадәнин дә, онун идеал ислаһатчы гәһрәманы Јусиф Сәррачын да ишыглы, улдузлу мүдриклији онлара бу гәдәр әчајиб көрүнүр. Ахундзадәјә вә Сәррача әчаиб көрүнән фикир исә одур ки, доғруданмы инсанлара бәланы улдузлар кәтирә биләр вә доғруданмы кимәкимә, һәтта онлара - улдузлара да "кәф" кәлмәк олар?!

"Идеал шаһ" мөвзусу алтмышынчы илләрдә Ахундзадә үчүн өтүлмүш мәрһәлә иди. Ону артыг "јахшы шаһ" јох, "јахшы халг" мәтләби нараһат едирди, елә халг ки, һәр чәһәтдән әлбир-дилбир олсун вә "залымын ("пис шаһын" - Ј. Г.) атасына од вурсун!" Чүнки әдиб беләәгидәјә гәлбән инанмышды ки, әкәр халг ојанмаса, јахшы шаһла да "бу дүнја башга чүр дәјишиклик тапмаз". Бүтүн "Кәмалүддөвлә мәктублары"нда Ахундзадә "јахшы халг" мәтләбләри илә мәшғулдур. "Алданмыш кәвакиб"дә дә әсас мәсәлә шаһла јох, халгла бағлыдыр. Гафгазда, Дағыстанда вә Русијада халг үсјанларынын аләми бүрүдүјү бир вахтда "јахшы шаһ" идејасыны әдибин сосиал азадлыг ахтарышларынын зирвәси һесаб етмәк нә керчәклијин, нә дә повестин ифадә етдији тарихи вә бәдии һәгигәтләрлә үст-үстә дүшмәзди. Повестин сонунда јенидән "һәр шеј гәрари-сәбиг үзрә сурәт тапыр" вә Јусифин дә сәлтәнәти адилијин әбәдијјәтинә гарышан гејри-ади бир анын өмрү кими кечичи вә өтәри олур. Чүнки о, һәлә "бәсирәт вә камал кәсб етмәмиш" бир мүһитдә ислаһатлар апарыр. "Идеал маарифчи шаһын" фачиәсинин маһијјәтинин дә әсасында елә бу идеја дурур: идеал шаһ идејасы сүжетдә артыг һәјата кечмиш, лакин әглин һакимијјәтини һәјата кечирмәк үсулу кими өзүнү доғрултмамышдыр. "Кәвакиб" - насир М. Фәтәлинин шаһ әсәридир. Мәсәлә һеч дә онун "илк нәср әсәри јарадыб-јаратмамасында" дејил. Әкәр Ахундзадәјә гәдәрки дөврдә "Шикајәтнамә", "Китаби-Әскәријјә", "Рәшидбәј вә Сәадәт ханым" кими әсәрләр индикиндән гат-гат артыг олсајды белә, јенә дә мәһз Ахундзадә нәсрдә милли бәдии интибаһын, "јени нәсрин баниси" кими гијмәтләндириләрди. Чүнки онла-

рын һеч бири әдәбијјаты орта әсрләрин сәрһәдиндән кәнара чыхаран нүмунәләр дејилдир. Мәһз Ахундзадәнин драмы вә ше'ри кими, нәсри дә илк дәфә иди ки, тамамилә јени типли реалист бәдии дәјәр вә естетик кејфијјәт ифадә едирди: орта әсрләрин вә романтик естетиканын јох, маарифчилијин вә реалист естетиканын мәчрасында формалашырды.

"Алданмыш кәвакиб", һәр шејдән әввәл, ондакы тарихилијин мәзмуну илә бүтүн әввәлки тарихи мөвзулу бәдии әсәрләрдән фәргләнир. Ахундзадә дә, Низами дә Иран тарихи илә бағлы мәнбәдән сүжет көтүрмүшләр. Лакин Бәһрам Ҝур (Хосров, Искәндәр...) Низамијә, Шаһ Аббас исә Ахундзадәјә тамам башга-башга мәгсәдләр үчүн лазым олмушдур. Әдәбијјат, тарих, миф вә утопија арасында әлагәләр дә бу ики нүмунәдә тамамилә мүхтәлифдир.

Бәһрам да, Искәндәр дә Низами үчүн һәлә јалныз шәхсијјәтдир, фәрддир, "һаким вә шаһ образы"дыр, Шаһ Аббас исә Ахундзадә үчүн Шәрг деспотизминин емблеми, һәтта мүтләгијјәтин дә, тиранын да милли-етник символу, образыдыр. Биринчидә "јахшы" вә "пис" шаһ, икинчидә "јахшы" вә "пис" чәмијјәт, ичтимаи гурулуш гаршы-гаршыја гојулур.

Низамидә сосиал тәрәгги идејасы фәрд дахилиндә абстракт мә'нәви тәкамүлүн мәрһәләләри, "Алданмыш кәвакиб"дә исә конкрет сосиал вәзијјәтләрин бир-бирини әвәз етмәси шәклиндә реаллашыр. Биринчи һалда мүһити (философлар әһатәси, "бәрабәр адамларын" чәмијјәти, Нүшабә илә көрүш сәһнәси) Искәндәрә һикмәт, мүдриклик, әдаләт дәрси верир, ону мүдрикләшдирир вә гәбул едир. Икинчи һалда ики шаһ, ики сосиал вәзијјәт бир-бири илә вә мүһитлә үз-үзә гојулур; антитираны "кор" күтлә гәбул вә һәзм едә билмир, рәдд вә мәһв етмәјә исә һазырдыр. Тарихилик дә елә тиранла мүһит арасында мүнасибәтләрин бу јени мәзмунундадыр. Бурада тәкчә утопија јох, һәм дә утопијаја кинајә вар, мифә ләтифә (анекдот) мүнасибәти, тарихи мәнбәјә (Искәндәр бәј Мүншијә вә онун вулгар мәдһијјәнамәсинә - "Дүнјаны сусләндирән Шаһ Аббас тарихи"нә) пародија вар. Әлбәттә, деспотун талејини улдузун мөвгејиндән асылы едән сүжет вә буну хәбәр верән астроном образынын һәм Шәргдә, һәм дә Гәрбдә бәдии вә фолклор мәнбәләри дә вар.

Лакин Ахундзадәнин һәмин мәнбәләрә мүнасибәти дә конкрет милли-тарихи чалар, ашкар маарифчи "колорит" кәсб едир, һәр шејдән әввәл исә фәрг, бу мә'лум бәдии үсула, "естетик гәлибә" мүрачиәт едәркән Ахундзадәнин күддүјү мәгсәддәдир.

Гәшәнк јалан, өлү идеолоҝија, вулгар тәзкирә, аморф мәнтиг, сахта мәдһијјә - Ахундзадә бу азардан да сүн'и гафијә, сәфеһ мәчаз вә чејнәнмиш рәдиф кими бирдәфәлик хилас олмаг истәјирди. Комедијалары вә "Алданмыш кәвакиб" кими, Ахундзадәнин "Кәмалүддөвлә мәктублары" да мәһз бу мәгсәдә хидмәт едир.

Епик-тәсвир, нәгл үнсүрү, фабулада статиклик вә ачыг, бирбаша монолог үсулу повестин поетикасыны классик маарифчи реализмин нәсринә јахынлашдырыр. Резонерлик үнсүрү повестин гәһрәманыны да маарифчи гәһрәман кими шәртләндирир. Бу гәһрәман Ахундзадәнин маарифчи, зијалы, азадхаһ образлар силсиләсиндә Һачы Нуру илә башлајыр, Јусиф Сәррачла јүксәк зирвәјә учалыр. Ахундзадәдән сонракы реалист әдәбијјатымызын зијалы гәһрәманлары өз башланғычыны Һачы Нуру илә бәрабәр бир дә Јусиф Сәррачдан вә Кәмалүддөвләдән ("Кәмалүддөвлә мәктублары") алыр. Бөјүк мүтәфәккир "Тәмсилат"да ифадә вә тәблиғ етдији маарифчи идејалары сон ики әсәриндә давам вә инкишаф етдирир. Ахундзадәдә милли идеја өз идеја-мәфкурә зирвәләринә бу әсәрләрлә јүксәлир. Һәр јердә олдуғу кими, Азәрбајчанда да милли маарифчи-реалист вә публисист нәср Маарифчилик һәрәкатынын инкишафында хүсусилә бөјүк рол ојнајыр. Маарифчилијин нөвбәти - икинчи тарихи мәрһәләсинә мәхсус бир сыра јени тенденсијалар öз башланғычыны мәһз бу ики әсәрдән алыр.

"Алданмыш кәвакиб" - әслиндә алданмыш Сәррачын һекајәсидир. Тракик сүжет вә маарифчи мәтләб әсас гәһрәманла бағлы мөвгедә мејдана чыхыр. Мәзмун, структур модел вә естетик функсија хүсусијјәтләри бахымындан Јусиф Сәррач да Рахметов ("Нә етмәли", Чернышевски) типли сурәтләр силсиләсинә дахилдир. "О заман Иранда, гаранлыг вә позуг мүһитдә Јусиф Сәррачлар јетишә билмәзди... О, Мирзәнин идеализә етдији бир типдир. Даһа доғрусу, Мирзәнин өзүдүр" (А. Шаиг).

Ашкар маарифчи-расионалист хәтт, һәмчинин, сүжетин бү-

түн кедишини идерә едән бәдии мәнтиги шәртләндирир.

"Кимјакәр"дәки "нухулулар" кими "Кәвакиб"дәки "сарајлылар" да, "топлу", күтләви образлардыр. Онларын да һамысыны ејбәчәрләшдирән мәһрум олдуглары ејни кејфијјәтләрдир: маариф ишығы, вәтәндашлыг шүуру! Һачы Нурунун иксири "нухулулара", Јусиф Сәррачын иксири исә "сарајлылара" тә'сирсиз галыр. Һәр ики әсәрин әсасында муштәрәк идеја вә аналожи сүжет дурур. "Нухулулары" "сарајлылар" әвәз етдији кими, кимјакәри дә мүнәччимбашы әвәз едир. Лакин "Алданмыш кәвакиб"дә бәдии идеја даһа бөјүк ичтимаи вүс'әт алыр: биринчидә һадисә бир кәндин "сүтунлары" мәчлисиндә, икинчидә бүтөвлүкдә дөвләти "идарә едән" агаларын, дини вә дүнјәви мүтләгијјәтин "сүтунлары" чәмијјәтиндә давам едир.

Мәһз бу мә'нада Мирзә Фәтәлинин илк вә сон әсәри онун бир-биринә ән чох "тоһум" олан әсәрләридир. Әсас мәнфи гәһрәманларын "тоһумлуғуну" онун дикәр әсәрләриндә дә изләмәк олар: Нуха "чәмаәти", Гәзвинин али сарај чәмијјәти, Ләнкәранын "үрәфасы" вә Тәбризин "мәһкәмә-һүгуг" аләми - һамысы чәһаләт сәрһәдләри дахилиндәдир. Лакин бу сәрһәдди позмаға, көрүнмәјән бүллур чәрчивәдән, шәффаф диварлы зиндандан кәнара алдымламаға чан атанлар әмәлә кәлмишләр вә онларын ишыглы сабаһына никбин инам, һәмчинин, бу әсәрләрин һамысына аид муштәрәк чәһәтдир.

Бәдии форма, характерләрини шәрһи вә сәчијјәләнмәси тәрзи бахымындан да һәр ики әсәрдә сәнәткарлыг "тоһумлуғу" вардыр: биринчидә хошбәхтлик иксириндән ејни дәрәчәдә узаг олан вә әслиндә иксири јох, бир инсан кими өз "мән"ләрини итирдикләри үчүн јаланчы кимјакәрин "иксир" сынағында бүтүн дахили һәгигәтләри (бошлуглары) мејдана чыхан "нухулулар"а шаир Һачы Нуру классик сәчијјәнамәләр верир; икинчидә исә "кәвакиб горхусу" гаршысында һәр кәсин өз мүдриклијини сынамасы (мејдана чыхармасы) үчүн јаранан тәбии, психоложи сүжетин фонунда "сарајлылар" өзләри-өзләрини характеризә едир.

Чаһил сарај әһлинә елә кәлир ки, һәтта улдузларын да ајры иши-пешәси јохдур, шаһын һәјатынын гәсдинә дурмагдан башга! Һалбуки Јусиф Сәррач онун тахтына да, һәјатына да һәр

һалда улдузлардан даһа реал горху демәкдир. Буна бахмајараг вәзирләр һакимијјәти улдузлардан горумаг үчүн Сәррача верирләр. Беләликлә, улдузлары алдатдыгларыны күман едирләр. Вә улдузлара күләнләрә күлән Ахундзадәнин тәсвириндә ишыға вә учалыға онларын - һәшәратын күлмәси икигат икраһ доғурур. Лакин һәшәрат бир шејә доғрудан да наил олур: көјләрин кәвакибини алдатмаса да, торпағын нурлу вә ишыглы улдузуну - Сәррачы мәһв едир вә елә билир ки, о, көјләрин бәласына мә'руз галды.

Бу мә'нада сүжет кәвакибин јох, повестдәки һәгиги ишыглы улдузун - Сәррачын доғрудан да алданмасы сүжети иди. Лакин алданмыш кәвакиб, алданмыш Сәррач вә алданмыш "халг" сүжетиндә ән трагик образ һеч дә Сәррач дејил: өз ишығыны танымајан, она кор галан авам күтләдир. Мәһз буна көрә дә нә Мәррихин (Марсын) Әгрәб бүрчүнә јахынлашмасы, нә дә Сәррачын вә "авам чамаатын" бир-биринә јахынлашмасы шаһын вүчудуна сәдәмә кәтирә билмир. "Бәсирәт вә елм һасил етмәмиш" бир чәмијјәтдә "нифтәнәләр" гәсд едиб Јусиф Сәррачы тахтдан кәнар едирләр. Фәрди маарифчи ислаһат төврү ичтимаи ислаһат үсулу кими өзүнү доғрултмур.

Беләликлә, Ахундзадә повестин јалныз жанрыны әдәби муасирликлә бағламыр, милли идејаны, "халгын талеји" проблемини дә дүнјанын муасир ичтимаи талеји вә тарихи проблемләри илә бағлајыр. Повестин идеја новаторлуғу ән чох бу нөгтәдә иди.

Әсәрин мәһз белә бир вәтәндашлыг мәзмуну, еффектли бәдии тә'сир күчү Азәрбајчанда бәдии дүшүнчәнин, хүсусән азадлыг мәфкурәсинин бүтүн кәләчәк талејинә чох гүввәтли тә'сир көстәрди. "Амма пешиман олмушам, каш кәлмәјәјдим, каш бу вилајәтин әһлини ки, мәним илә һәммәзһәбдирләр, көрмәјәјдим вә онларын әһвалатындан хәбәрдар олмујајдым. Чијәрим кабаб олду" - бу сөзләри "Алданмыш кәвакиб" мүәллифинин дикәр гәһрәманы олан Кәмалуддөвлә һәлә өтән әсрин орталарында дејир: "Көзүмү ачыб бу дүнјаны гаранлыг көрмүшәм" - бу сөзләр исә Чәлил Мәммәдгулузадәнин гәләминә мәхсусдур. Там бир әср Азәрбајчан нәсри бу ики һөкмүн ики саһилинин арасы илә һәрәкәт едиб. Милли интибаһ вә истиглал үчүн бә-

дини-фәлсәфи изтирабын мөһтәшәм мајасы вә шиддәти милли классик бәдии нәсрә мәһз Мирзә Фәтәлинин мүгәддәс вәсијјәти вә ән'әнәси кими ирс галмышдыр.

"Алданмыш кәвакиб" повестиндә бәдии шәкилдә галдырылан сосиал проблемләр даһа әтрафлы шәрһини вә конкрет елми-фәлсәфи тәһлилини драматургун нәзәри-тәнгиди вә публисист әсәрләриндә тапыр. Онлардан ән мүһүму "Кәмалүддәвлә мәктублары"дыр.

О, һәр чүр дини, руһани тә'сирдән азад бир елми вә материалист методоложи әсасда, мөвчуд рисалә вә чәридә доғмаларына јад руһда вә дилдә, Шәрг фәлсәфи фикри үчүн гејри-ән'әнәви форма вә үслубда јазылмыш әсәрдир. Феодализмин вә орта әсрин схоласт вә норматив идеоложи тә'сисатларына гаршы, һәр шејдән әввәл, өз реалист жанры илә вә үслубунун методоложи новаторлуғу илә чеврилмишдир. Даһа доғрусу, М. Ф. Ахундзадә бу әсәрлә миллијјәтчи публисистикада сәрбәст, буховсуз елми-фәлсәфи дүшүнчәнин тәрзиндә чағдаш үслубун әсасыны гојмушдур. Ичтимаи тәрәгги, демократик гурулуш, милли бәрабәрлик вә милли-мә'нәви азадлыг, дини-идеалист дүнјакөрүшүнүн тәнгиди вә материалист тәфәккүрүн тәсдиг вә тәблиги... - "Мәктублар"ын мухтәсәр проблематикасы беләдир. Мүәллиф Шәргин сијаси, игтисади вә дөвләт керилијинин ичтимаи вә мә'нәви-әхлаги сәбәбләрини сүбутлу-дәлилли бир шәкилдә ашкара чыхармаг јолу илә һәр бир шәргли ојадыб дүшүндүрмәк вәзифәсини гаршыја гојур.

Әсәрин бүтүн руһуну, фәлсәфи мәғзини - халг (кәндли!) ингилабы јолу илә мөвчуд ичтимаи гурулушу көкүндән дәјишмәк идејасыны повестин јени, новатор жанр, поетика хүсусијјәтләри дә габарыг ифадә едир. "Кәмалүддәвлә мәктублары"нын жанр мүәјјәнлијини ајдынлашдырмаг ахтарышларында ону "фәлсәфи трактат", "сатирик памфлет", "публисист повест", "сијаси сатира", "повест-памфлет" е'лан едәнләр олмушдур. Ону бәдииликдән ајырыб, тамам елми-фәлсәфи жанра јахынлашдырмаг вә бу чүр тәһлил етмәк ән'әнәси даһа кениш јајылмышдыр. Онунла ән чох философлар мәшғул олмушлар. Лакин бу вә ја дикәр мүбаһисәләрә бахмајараг, "Кәмалүддәвлә мәктублары"нын һәлә мәтбуат шәкли алмамыш вә мәтбуатлашмамыш мәтбуат жанры - сатирик памфлет олмасы шүбһә доғурмамышдыр.

Шүбһәсиз бу жанры бәдииликдән чох елмиликлә публисистиклијин вәһдәти характеризә едир. Бу әсәрин бәдии методундан, бир систем кими, јарадычылыг үслубу кими реализминдән данышмаг мүмкүн дејилдир. Лакин "Мәктублар"ы бәдиилик аләминдән, әдибин реализм естетикасындан там ајырмаг да онун һәгиги гијмәтини ахыра гәдәр үзә чыхармаг мәгсәдинә көмәк етмир.

Бурада мөвзу - халис ичтимаи-сијаси, һадисә вә образлар конкрет үнванлы, тенденсија - консептуал, ачыг вә публисист, тәһлил үсулу-мисаллар вә нүмунәләр кәтирмәк јолу илә фактлар вә сәнәдләр үзәриндә мүһакимәләр, дүшүнчәләрдир. Лакин онларын конкрет ичрасы, публисист реализәси просесиндә бир јазычы кими Ахундзадә сәнәткарлығынын, хүсусән сатирасынын бүтүн әсас әламәтләри мејдана чыхыр вә иштирак едир.

Күтләвилијә вә инандырычылыға, идеја-сијаси кәскинлијә, тә'сир вә нүфуз дәринлијинә о, мәһз бәдии арсеналын көмәји илә наил олур. Сатирик шәрһ вә езоп үсулу, бәдии кәскинләшдирмә вә үмумиләшдирмә сәнәткарлығы, тарихә мүрачиәт вә екскурслар, догмаларын фактларла јохланмасы, мүтәјисәли вә тиположи аналокијалар, Шәрг вә Гәрб паралелләри вә бүтүн бунларын драматик антигүтбләр, антитеза вә тәзадлар шәклиндә ритмик тәкрары бүтүнлүкдә композисијанын структур әламәти сәвијјәсиндә үмумиләшир. Мүәллифин философ, полемист вә публисист сәнәткарлығына дәлаләт едир.

Повестдә елми-фәлсәфи вә дини-руһани аргументләр бәдии структурда да, формача да тәкбәтәк, үзбәүз мүбаһисә, диалог модели кәсб едәрәк баш-баша кәлир ки, нәтичәдә бунлардан икинчисинин мә'насызлығы, әчаиблији вә чәфәнклији ејни заманда һәм елми, һәм дә сатирик-публисист мәнтигин көмәји илә ахыра гәдәр мејдана чыхарыла билир.

Гаршылыглы тәзад, гүтб, диалог моделини, биз јалныз повестин үмуми руһунда, ајры-ајры бәдии-публисист үсул вә васитәләрдә јох, һәм дә онун там һалда гурулушунда, композисијанын "Мәктублар" схеминдә көрүрүк. Шүбһәсиз, һәр ики шаһзадәнин дили илә данышан мүәллиф өзүдүр. Мәһз диалог вә поле-

мика формасынын интенсив тә'сир еффектиндән маарифчи идејаларын тәблиғи хејринә истифадә етмәк үчүн мүәллиф өз "мән"ини икијә бөлүб үзләшдирир. Вә ејни заманда да там һалда онлардан һеч биринә чеврилмир. (Бу, артыг өзү бәдии форма дејилми?) Бу форманын бәдиилији вә шәртилији әламәтләриндән бири дә одур ки, һәгиги диалог, әсл антитеза бурада Кәмалүддөвлә илә Чәлалүддөвлә арасында дејилдир: бүтүнлүкдә Ахундзадә илә Шәргин реал бугүнү, јахын кечмиши вә схоласт орта әсрләри арасындадыр! Шәрг вә дүнја контекстиндә дүшүнән зијалы илә халис ортодокс ислам мүдәррисләри арасында, үмумијјәтлә, онларын фәлсәфи, тарихи, дини-мә'нәви миссијасы арасындадыр.

О да мараглыдыр ки, Шәргә ики нөгтеји-нәзәр бурада Шәргә ики мүхтәлиф мә'нәви мәдәнијјәт аләминин (Авропанын вә Шәргин) нүмајәндәсинин көзү илә салынмыр. О, Шәрги Авропанын јох, (өзүндән әввәлки вә сонракы бир сыра маарифчиләр кими) ики шәрглинин өз мүшаһидәләри, мәнтиг вә мүһакимәләри илә тәнгид едир. Чүнки өз "Шәрг идеалыны" Ахундзадә Шәргдән кәнарда ахтармыр. Маарифчи вә маарифсиз деспотизми, шәргли вә гәрбли деспотлар тәснифини "Кәмалүддөвлә" маарифчилији гәти рәдд едир. Үмумијјәтлә "Мәктублар"да мүсбәт авропалы образы, демәк олар ки, јохдур. Мәнфијә кәлдикдә исә Чәлалүддөвләнин ашағыдакы сөзләри илә мүәллиф Авропаја тәнгиди мүнасибәтини ашкар билдирир: "Мәкәр сивилизасијон тапан инкилис вә гәваин тапан инкилис Һиндустан әһли илә деспотдан јахыш мүамилә eләјир? Онлара нисбәтән мин мәртәбә кенә деспота рәһмәт". Авропалашмаг шәклиндә мәдәниләшмәк идејасы Ахундзадә маарифчилијини бу дөврдә там характеризә етмир.

Чәлалүддөвләнин чаваб мәктубу да бәдии-публисист вә ашкар шәрти-сатирик сәчијјә дашыјыр: күја оппонентә чаваб верир вә Шәргин (Иранын) әски гајдаларыны мүдафиә едир. Әслиндә исә мүһакимәләринин күлүнчлүјү вә әсассызлығы илә онлары тәсдигләјир вә бир аз да дәринләшдирир; гәдим Иран, Һинд ајинләринин, һәмчинин, христианлығын үзәриндә ибрәтли мүшаһидәләрини онлара әлавә едир вә әслиндә динләрин тәнгидини бир гәдәр дә тамамламыш олур. Чәлалүддөвләнин

чаваб монологу, һәмчинин, онун өз характерини, әхлаг вә дүшүнчәсинин өзүнәмәхсуслуғуну јахшы ачыр вә бурадакы гәнаәтләр јалныз елми вә тарихи јох, һәм дә фәрди, психоложи һәгигәтләр кими тә'сир бағышлаја билир. "Алданмыш кәвакиб"дәки еффектли бәдии тә'сир силаһыны - образлы мүгајисә, епитет вә өзүнүифшаны, ироник суал вә сатирик сарказмы бурада да һисс етмәк чәтин дејилдир. Чәлалүддөвлә Шаһ Аббасын сарај "әһли-мәчлиси"ндәки о "әһли-арифләрдән" бири кими данышыр: "Өзкәләри өләнләри тәзәдән дирилән (вә көјә учан) е'тигад едирләр. Аја, биз бир дирини өлмијән вә гаиб олан е'тигад етсәк, көј кишнәјиб, јерә зәлзәлә едәчәк?"

Чәлалүддөвлә "Мәктублар"ын әсас идејасы илә мөһкәм бағлы сурәтдир: ахы һадисәләр онун вәтәниндә чәрәјан едир. (Мараглыдыр ки, сонракы "сәјаһәтнамәләрдә" мәһз Чәлалүддөвлә әсас гәһрәмана чеврилир вә өзү өз вәтәнинә сәјаһәтә чыхыр). Бу мәктублар да јалныз Чәлалүддөвләјә јох, һәр бир охучуја (Иранлыја, шәрглијә) јазылмыш мәктублардыр. Кәмалүддөвлә даһа чох Ахундзадә өзүдүрсә, Чәлалүддөвлә һәм дә охучунун тимсалы вә сурәтидир. Әслиндә, објектив олараг елә о да Кәмалүддөвлә илә ејни иши көрүр: онун чаваб кәтирдији дәлилләрдән "мөвчуд һалында" "дин јахшы шејдир" јох, "Һеч јәһуди дини дә бир шеј дејил" нәтичәси чыхыр. Ејни сөзләри "Шаһнамә"дә сөјләнән бејтләрә онун вердији тәфсир һаггында да демәк олар: Чәлалүддөвлә Фирдовсинин "ич үзүнү" ачмагла, әслиндә онун дахили бөјүклүјүнү, мә'нәви һүнәр вә чәсарәтини үзә чыхармыш олур. Бурадакы инкар да мәһз "бәдии инкардыр", тәнгид едә-едә тәсдигләмәк үсулудур.

Јалныз әсәр әтрафында мүбаһисә доғурмаг нијјәти илә јох, һәм дә тәбиилијә вә бәдии реаллыға наил олмаг үчүн мүәллиф нәинки Чәлалүддөвләни, һәтта әсас мүсбәт гәһрәман Кәмалүддөвләни өзүнәмәхсус зиддијјәтләри, мәһдудлут вә сәһвләри илә бирликдә вермишдир.

Бүтүн утопик игтисади, сосиал вә һүгуги мәдәнијјәт програмы илә бирликдә Кәмалүддөвлә өзү дә халис реалист бир сурәтдир. Онда ән'әнәви бир ојаг вә ајыг Шәрг дүшүнчәси вә мүдриклији вар. Һәм дә Авропа тәфәккүрлү вә мә'луматлы бир зијалыдыр. Онун бүтүнлүкдә Шәргин вахты кечмиш мә'нәви

тә'сисатларына гаршы чеврилмиш радикал көрүшләри тәкчә јерли "типик шәраитлә" јох, һәм дә рус вә Авропа мүһитинә, классик Шәрг мәдәнијјәт вә елминә танышлығы илә шәртләнмишдир вә буна көрә дә гејри-тәбии сәсләнмир.

Идрак вә варлыг, билик, ағыл вә хурафат, һәгигәт вә иксир, о дүнја вә бу дүнја, әбәдијјәт вә нисбилик, Заман, Ҹаһан, ҹәмијјәт, әдаләт, истиглал, азадлыг вә һүгуг, өлүм вә һәјат - әслиндә Кәмалүддөвләни дә бу Һамлет суаллары вә проблемләри дүшүндүрүр. Бөјүк мәзһәкәнәвис фаҹиә вә драм әсәри јазмамыш, лакин трачик вә фәлсәфи гәһрәманы бәдии публисистикада - "Мәктублар"да јаратмышдыр.

Бу әбәди, мүҹәррәд әхлаг вә әдаләт һәгигәтләри һагтында Кәмалүддөвлә Фауст кими кабинетдә - тәкликдә дүшүнмүр, Һамлет кими сарајда, дахили дүшүнҹәләрин сәссизлијиндә тәнһа галмыр. Јох, о, Одиссеј кими сәјаһәтә чыхыр. Сәјјаһ Кәмалүддөвлә Тәбризин "ичи" вә чөлү илә, кизли вә ачыг күшәләри, һүҹрәләри, һамамлары, мејханәләри илә һәрәкәт едир вә өз сәфәрини Иранын јахын вә узаг кечмишинә, тарихинә апаран јолларда баша чатдырыр. Онун нараһат, еһтираслы дахили аләми, әдаләт вә һәгигәт тәшнәлији, мүбаризә, ифша, үсјан стихијасы да јолларда раст кәлдији конкрет адамлар, һадисәләр вә һәгигәтләрә мүнасибәтиндә, онларла ачыг полемика вә диалогда мејдана чыхыр.

Повестин заһири схеминдәки диалог моделини бу јолларда Кәмалүддөвлә илә она гаршы чеврилән һәр һансы әкс гүтб, әкс тәрәф вә чинаһ арасында көрүрүк. Кәмалүддөвлә бүтүн бу гүтбләрә гаршы ваһид идеја чинаһы, фәлсәфи "тәрәфи-мүгабил" тәшкил едә билир.

Характер, мәнтиг вә ағыл нүмајиш етдирмәси үчүн драматик мејданы гәһрәмана мәһз полемика - диалог тә'мин едир. Ади тарихи мә'лумат вә биографик епизод да бу заман әкс идеја мөвгејинә доғру әгли-мәнтиги зәрбәнин дәгиг һәдәфи сәвијјәсиндә кәскинләшир. Тәнгид олунан хурафат бу кәскинләшмә мәгамында, ән чылпаг, ифрат мәнтиги тәзаһүр кәскинлији илә көрүнә биләр. Јалныз белә бир ифшадан - мүлаһизәнин идеалист, схоласт, догматик гојулушунун методоложи маһијјәтинә енәндән, ону бүтүн ҹәфәнклији, мә'насызлығы вә ејбәҹәрлији илә

көстәрәндән сонра о, рәгибиндән әл чәкир. Һәм дә бу ифша конкрет дәлилләр, деталлар, тәфәррүатлар, бәдии лөвһәләр, мисаллар, сүжетләр вә сәнәдләрлә ичра олунур. Бүтүнлүклә "Мәктублар" - фактларын тәфсири сәчијјәси дашымыр, бәлкә фактларла сөјләнән монологлар тә'сири бағышлајыр.

Өзү дә бүтүн бу һалларда драматизм вә тәзад формадан чох маһијјәтдәдир: полемика, диалог мүәллифә һәр јердә вә һәр шејдән әввәл зидд фикирләрин топтушмасы, кәркин һәддә галхмасы вә һәлли формасы кими лазым олур.

Нәһајәт, полемик тәзадлар гәһрәманын мараг вә билијинин әһатә вә вүс'әтиндә дә вардыр: франсыз фәлсәфәси вә әрәб мәнбәләри, Әла-Зикри-һиссәлам вә Волтер, Шәрг орта әсрләри вә Авропа јени дөврү - Кәмалүддөвләдә бирләшән вә јекпарәләшән ваһидин зидд гүтбләри бунлардыр.

Ејни заманда полемик форма "Мәктублар"ын дилинә чанлы данышыг, шифаһи нитг, трибуна вурғусу вә әдасы ашылајыр, онун күтләвилик вә тә'сир күчүнү артырыр. Тәсадүфи дејил ки, М. Ф. Ахундзадә һәтта мәгаләләрини дә бә'зән диалог формасында јазыр вә буну башгаларына да мәсләһәт көрүр.

Азадлыг стихијасына, милли "мән" шүуруна гаршы чеврилмиш мөвһуматын вә схоластиканын әмәли, тә'сирли ифшасы үчүн Кәмалүддөвлә бир гајда олараг әввәлҹә схоластик мәнтигин өзүндән чыхыш едир. Гәдим, мистик рисаләләрдән ајры-ајры епизодлара верилән шәрһләр, Кәмалүддөвләнин тәфсирләри реалист пародијалар тә'сири бағышлајыр. Лакин "Мирзә Фәтәли-Фүзули" мүнасибәтләриндә тәсбитини тапан әдәби-тарихи парадокс "Мирзә Фәтәли-дин" антитезасында өз тәкрарыны вә типолокијасыны тапыр.

Кәмалүддөвләнин (М. Ф. Ахундзадәнин) үмумијјәтлә бүтүн динләрә вердији гијмәтдә ифрат мәгамлара, мәһдуд-биртәрәфли маарифчи-пассажлара тарихи јанашмалы, она XVIII-XIX әсрләрин јахын вә орта Шәргинин сијаси-игтисади вәзијјәти, ичтимаи гурулуш вә дөвләт кериләији, Авропа вә дүнја империализм системиндән асылылығы, һәр ҹүр тәрәгги вә јенилијә, елми-техники мүасирлијә гаршы сәддә чеврилмиш мөвһуматын вә хурафатын контекстиндә нәзәр салмаг лазымдыр. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, објектив тарихи шәкилдә мејдана чыхан вә бир шү-

ур формасы кими мөвчуд олан һәр һансы динин шәрг вә бәшәр мигјасында тарихи ролуна, бу ролун маһијјәтинә вә мүхтәлиф мәрһәләләринә елми гијмәт вермәк маарифчи М. Ф. Ахундзадәнин гаршысында дајанан идеоложи-публисист вәзифәләрин сырасына дахил олмамышдыр. "Мәктублар" бу вә ја дикәр ичтимаи (дини) шүур формасынын маарифчилик чәбһәсиндән елми тәһлили јох, хурафатла маарифчилик мәфкурәси арасында јени дөврдәки (мәһз XIX әсрдәки!) үзбәүз, тәкбәтәк идеја мүбаризәсинин кәскинлији илә гүввәтли көрүнмүшдүр. Мүәллифин ән бөјүк мәгсәди - мәһз елмин, маарифин, мә'нәви тәрәггинин гүввәтләнмәси јолунда чидди манеә сајдығы схоластика вә догматизмин, еһкамчылыг вә фанатизмин, мөвһумат вә хурафатын нүфузуну гырмаг олмушдур.

Елмлә хурафат арасындакы бу мүбаризәдә М. Ф. Ахундзадә дә бөјүк авропалы маарифчи сәнәткарларын ингилаби ифратларына күзәштә кетмишдир. Вә сонралар бу тактики әјриләрә, фәлсәфи күнаһлара да мәһз Ахундзадәнин өз варисләри тәсһиһ вермишләр.

Азәрбајчанда бәдии тәрәггинин Ахундзадә мәрһәләсиндә кәсб етдији јени кејфијјәт миллиликлә вә сөзүн кениш мә'насында истиглал идејасы илә јанашы, бир дә һәгиги демократизм иди. Мә'нәви вә "мали", милли вә ичтимаи бәрабәрлик тәләбләрини Ахундзадә диалектик вәһдәтдә вә гаршылыглы әлагәдә алыр, азадлыг вә һүгуг, һакимијјәт вә маариф проблемини һәм фәрд, шәхсијјәт, һәм дә чәмијјәт вә халг мигјасында ирәли сүрүрдү. Философ кими дә, јазычы кими дә Ахундзадәнин бүтүн бәдии вә фикри ислаһатлары чәмијјәтин ичтимаи тәркибини вәһдәтдә әһатә едирди: "Елм вә маариф бүтүн халг арасында, ашағыдан тутмуш јухарыја гәдәр, истиснасыз олараг һамынын арасында јајылмалыдыр: чобан да, әкинчи дә, тачир дә, әттар да назирләрин әлиндә олан игтидара малик олмалыдыр". Јахуд: "Театр падшаһдан тутмуш ән ашағы тәбәәләрә гәдәр һамынын үзүнә ачыг олдуғу үчүн "о, драма үстүнлүк верирди. Хүсуси гејд едирди ки, кәрәк елә јазасан ки, "хас вә авамын хошуна кәлсин".

Истинасыз олараг һәм бәдии, һәм дә фәлсәфи әсәрләриндә галдырдығы бүтүн проблемләри Ахундзадә милли истиглал вә

интибаһ мөвгејиндән, демократик тәбәгәләрин сосиал-милли мәнафеји бахымындан һәлл едирди. Бөјүк маарифчи Ахундзадә феодал шүуруна вә әхлагына, демократик һүгуг вә бәрабәрлик идеалларына мүнасибәтдә һәмишә милләтчи вә ингилабчы иди: "Сән әдәддә вә итаәтдә деспотдан бәмәратиб артыгсан. Сәнә анчаг јекчәһәтлик вә јекдиллик лазымдыр ки, револјусија едиб үсулијјәтдән ничат тапасан". Бүтүн милли вә ичтимаи бәлаларын көкүнү дә Ахундзадә мәһз халгын әгл вә маариф ишығына олан бөјүк еһтијачында көрүрдү: "Милләт нә үчүн о гәдәр ачиз олур ки, һәр јердән баш гавзајан ит-гурд онун үстүндә ағалыг eләсин?"

Халгын милли тарихи вә сосиал талеји проблеминә Ахундзадә мигјаслы фәлсәфи бахымыдан, вүс'әтли, глобал мигјасда нәзәр салыр, ону душүнүлмүш, һәртәрәфли, доктринал бир фикир вә фәалијјәт програмы шәклиндә, өзү дә чәмијјәт, өлкә чәрчивәсиндә ирәли сүрүрдү.

Мәһз бу бөјүк мәгсәдләр јолунда о, өз әмәли ислаһатларына мане олан һәр шеји көрүнмәмиш чәсарәтлә, ифрат ингилаби бир максимализмлә рәдд едир: хурафаты, мөвһуматы көкүндән силмәк үчүн, һәтта, "күлли-әдјаны пуч" е'лан едир. Фүзулинин бир нечә әсрлик "тилсими" вә нүфузу әлејһинә чыхыр вә јени ше'рин, драмын вә нәсрин әсасыны гојур. Өз бәдии вә фәлсәфи душүнчәләриндә нәинки Азәрбајчаны, бүтүнлүкдә мәһкум вә мәзлум Шәрги вәһдәтдә көтүрүр. Јалныз дин јох, схоластик дил, үслуб ән'әнәсинә гаршы чыхыр, Данте вә Пушкин ишини тәкрар едәрәк, јени дөврүн үмуммилли әдәби дилини јарадыр; нәһајәт, јенә дә илк дәфә олараг, әски әрәб әлифбасы ән'әнәсинә гаршы чыхыр вә "Шәргдә ингилаб" олан әлифба һәрәкатынын башында дурур. Комедијаларында һәр бир проблеми Азәрбајчанын бир шәһәриндә һәлл едир: Тәбриздә вә Шәкидә, Ләнкәранда вә Гарабағда. Парис ингилабы һаггында хәбәри сәһнәдән өз халгына нә гәдәр бөјүк тәбиилик вә усталыгла чатдырыр.

Кетдикчә күчләнән ән'әнәви антиеһкамчы руһ Мирзә Фәтәлинин һәм бәдии, һәм дә фәлсәфи јарадычылығынын истиснасыз, бүтүн мәрһәләләрини сәчијјәләндирир вә онун јетмишинчи илләр публисистикасында ашкар ингилаби мотивләр сәвиј-

јәсинә галхыр. Онун һеч бир әсәрини "мүрәккәблә ингилаб" (Ф. Шиллер) еһтирасларындан, архаика вә хурафат әлејһинә әнгәти, радикал, антиеһкамчы мүбаризәнин контекстиндән кәнарда тәсәввүрә кәтирмәк олмаз.

Епоханы дәрк етмәк, халга, милләтә азадхаһ сөз демәк, дөврә мә'нәви, әхлаги вә фәлсәфи дәјәр кими гијмәт вермәк - әдибин тәкчә публисистикасынын јох, әдәби тәнгидинин дә әсас идеја-бәдии ме'јары вә мәгсәди будур. Классик рус естетик фикрини мәһз Русијанын талејинә мүнасибәтдә Толстојун зиддијјәтләри, Достојевскинин идеја бөһраны, Гоголун сәһвләри нараһат едиб. Онун өз сәһви, өз зиддијјәти дә мәһз бу бөјүк душүнчәләрин өзү илә кәтирдији нараһатлыгдан јаранан сәһвләр вә зиддијјәтләр олуб. Ахундзадә естетикасынын наилијјәтләри вә зиддијјәтләри дә, онун Фүзулијә, Сә'дијә, Шаһ Аббаса, дүнјәви вә дини-руһани өвлијалара мүнасибәтиндәки ајры-ајры мәгамлар да мәһз белә сәчијјә дашыјыр, маарифчилијин вә ингилаби јениликчилијин өз ахтарышлары вә өз мәнтиги илә шәртләнир.

Мирзә Фәтәли Ахундзадәнин Шәргдә Интибаһ парылтылары вә Авропа Интибаһы һагтында фикирләри дә онун динә мүнасибәтдә өһдәјә көтүрдүјү тарихи вәзифәнин, милли миссијанын маһијјәтини (онун ифратларыны јох) ахыра гәдәр анлаја билмәјә көмәк көстәрир. Әдиб алтынчы әсрин[1] көркәмли дин ислаһатчысы Һәсән ибн-Мәһәммәд Бүзүркү хатырлајараг јазыр: "Афәрин сәнә еј Әла-Зикри-һиссәлам ки, тарихи-һичринин мүддәтиндә бир сәнин кими ә'гәл вә һәким вә зифәзл вә саһиби-һиммәт, саһиби-әзм, падшаһ милләти-ислам арасында пејда олмады ки, бу милләтин сивилизасјонуна баис олајды вә бу милләти һәмагәтдән, чәһаләтдән вә бәдбәхтликдән азад едәјди.

Әкәр милләт сәнин мәталибини анласајды, инди тәваифи-инкилис вә Јенки Дүнја сәнә хушәгин һесаб олурдулар. Зира ки, сән елә бир әсрдә протестантизми ичад етдин ки, онлар һәлә инквизисјон диванларынын атәшкаһларында јандырылырдылар. Јә'ни олар мүддәти мәдид сәндән сонра сән ичад едән протестантизми анлајыб револјусија етдиләр вә протестантизм ихтијар еләдиләр".

1. Һичри.

Беләликлә, Ахундзадәнин динин инкарчысы јох, ислаһатчысы(!) ролунда рәһбәр тутдугу гајә бу мөвгедә ән али мәгамы, доминанты ифадә едән гајә вә мәгсәддир.

Ахундзадәнин Кәмалүддөвләси бу мәгсәдлә јалныз исламын јох, пантеизмин дә фәлсәфә вә дүнјакөрүшү әсасларына тохунур, маарифчи-материалист бир мөвгедән онун тәһлилини верир.

Ахундзадәнин ишләјиб-һазырладыгы маарифчи-милли идејанын тарихи ролунун рекионал һүдудларындан данышаркән мараглы бир хүсусијјәт дә диггәти чәлб едир. Милли идеологун, драматург вә мүтәфәккир Ахундзадәнин ән јахын һәммәсләк мүасирләри арасында да (Мирзә Аға), көркәмли хәләф вә давамчылары арасында да (Әбдүррәһим Талыбов, Зејналабдин Марағаји, Шејх Мәһәммәд Хијабани) Јахын Шәргин - Иран Азәрбајчанынын сәнәт вә фикир хадимләри хүсуси јер тутур. "Әлифба ислаһаты" идејасынын да, "Тәмсилат"ын да (Мирзә ағанын пјесләри), "Кәмалүддөвлә мәктублары"нын да ("Сәјаһәтнамеји Ибраһим бәј", "Сәјаһәтнамә") тә'сирилә илк ичтимаи вә әдәби фәалијјәт орада башлајыб. Мараглыдыр ки, Шимали Азәрбајчанда өзүндән сонракы јени дөврә дә Ахундзадә ән чох өзүнүн чәнублу давамчыларынын васитәсилә тә'сир едиб. Мә'лумдур ки, "Кәмалүддөвлә мәктублары" илә Ч. Мәммәдгулузадә таныш олмајыб. Билаваситә "Кәмалүддөвлә мәктублары"нын ән'әнәләри мәчрасында јазылмыш "Сәјаһәтнамеји-Ибраһимбәј"лә илә "Молла Нәсрәддин" журналынын публисистикасы арасында идеја-форма әлагәси һеч бир шүбһә доғурмур.[1] Чүнки һәлә М.Ф.Ахундзадәнин өз дөврүндә "Кәмалүддөвлә..." Шәргдә, хүсусән, Иранда чох јајылмышды: "Теһранын ариф адамлары ичәрисиндә "Кәмалүддөвлә" тәсвирәкәлмәз бир һәјәчан јаратмышдыр. Теһран арифләринин һамысы онун сурәтини көрмүшләр" (Ахундов М. Ф. Әсәрләри. III ч., Б. 1955, с. 191-192).

"Кәмалүддөвлә" илә ондан сонракы "Иран сәјаһәтнамәләри"

1. Фелјотонларындан бир нечәсиндә (Мәсәлән, "Сәјаһәт") Ч. Мәммәдгулузадә "Сәјаһәтнамеји-Ибраһимбәј"дән кениш истифадә едир. "Һәмшәри" фелјетонунда исә ("Молла Нәсрәддин", 19 јанвар, 1907, N 3) о, охучулары Мирзә Мәлкум ханы охумаға чағырыр.

арасында бәдии форма-үслуб бағлылығы да вардыр. Әслиндә Кәмалүддөвләјә чаваб јалныз Чәлалүддөвләнин мәктубу дејил, бәлкә бүтүн сонракы сәјаһәтнамәләрдир.

М. Ф. Ахундзадәнин иранлы варисләри "Кәмалүддөвлә мәктублары"ны јалныз идејача јох, сәнәткарлыгча, һәтта заман вә мәканча да давам етдиририрләр. Кәмалүддөвлә өз мәктубларынын үчүнү дә Тәбриздән Мисирә - Чәлалүддөвләјә јазмышды. Инди исә Чәлалүддөвлә өзү Ибраһим бәјин симасында ("Сәјаһәтнамеји Ибраһим бәј") Мисирдән Ирана, Исфаһана, Рәштә, Тәбризә кәлир вә һинд шаһзадәсинин јаздыгларына вәтәниндә шәхсән шаһид олур. Мәликүл-Мүтәкәллиминин "Иран сәјјаһынын бир һинди илә мүсаһибәси"ндә исә артыг һиндли Ирана јох, иранлы (Иран шаһзадәси) Һиндистана јола дүшүр вә демәк олар ки, Һинд шаһзадәсинин Иранда көрдүкләри ејни шејләри о да орада көрүр. Јахуд, Мирзә Әбдүррәһим Талыбовун "Мәсаликул-Мөһсин"индә иранлы Мөһсүн сәјаһәти артыг кәнардан Теһрана доғру јох, лап мәркәздән Теһрандан Дамәвәндә доғру давам етдирир. Нәһајәт, сәфәрин мәканча тәкрарыны, фәгәт заманча давамыны, ирәли апарылмасыны Мирзәағахан Кирманинин "Се мәктуб" вә "Сәд хитабә"синдә көрүрүк.

Һамысы бирликдә бүтүн бу сәфәр јоллары мәһз Мирзә Фәтәлинин, мәһз маарифчи интибаһ еһтирасларынын һәрәкәт етдији әдәби маршрута чеврилирләр.

Мараглыдыр ки, әдибин маарифчи ичтимаи идеалы - Конститусијалы монархија гурулушу да илк дәфә Иранда һәјата кечмиш, 1905-1911-чи илләрин Иран мәшрутә ингилабы Конститусијалы шаһлыг үсули-идарәсинин тә'сиси илә баша чатдырылмышдыр.

М. Ф. Ахундзадәнин Шәргдәки сәләфләри, мүасирләри вә хәләфләри илә әлагәләри һаггында хүсуси тәдгигатын мүәллифинә көрә"... Ахундзадә јарадычылығынын тә'сири јалныз Иранла, һәм дә онун үч көркәмли симасы илә (Мирзә Мәлкум хан, Мирзә Әбдүррәһим Талыбов, Зејналабдин Марағаји - Ј. Г.) мәһдудлашыб галмамышдыр. Түркијә, әрәб өлкәләри, Һиндистан, Әфганыстан вә с.-дә биз бу көзәл вә мүсбәт идејаларын тә'сири, давамы вә инкишафынын шаһиди олуруг". Мүәллиф мәһз бу бахымдан бөјүк маарифчинин Мирзә Јусиф хан Мүсәшарүддөвлә, Чәлаләддин Мирзә, Мирзаға Тәбризи, Мәһәммәдчәфәр Гарачадағи, Маникчи Мимчи, Мүниф Әфәнди, Әлигулу Мирзә Е'тизаүссәлтәнә, Мирзәхан Кирмани, М. Н. Мәликүл-Мүтәкәллимин илә варис-ирс мүнасибәтләрини конкрет фактлар вә сәнәдләр әсасында нәзәрдән кечирир. Мәһз бу фактлар вә сәнәдләр бизи дәриндән инандырыр ки, "М. Ф. Ахундзадә XIX әсрин икинчи јарысында Иран маарифчиләринин мәфкурәви атасы олмуш, онларла бирликдә мүтләгијјәт вә чәһаләт әлејһинә мүбаризә етмиш, конститусијалы монархија илә нәтичәләнән 1905-1911-чи илләр Иран мәшрутә ингилабынын идеоложи зәминини һазырлајанлардан олмушдур" (Һ. Мәммәдзадә. Мирзә Фәтәли Ахундов вә Шәрг. Б., 1971, с. 341).

Сонракы дөврләрдә дә Ахундзадә Јахын Шәргдә ән чох јајылмыш миллијјәтчи, чағдаш дүнја, Авропа мә'насында инсан вә инсан һүгугу дәјәрләри илә ән чох бағлы маарифчи, әдәби халим иди. Чүнки Шәрг (Иран) Ахундзадәнин өзүнә тә'сир едән Авропа амилләриндән нисбәтән кәнарда иди вә онлар үчүн Ахундзадә Авропа тә'сир амилләрини дә ифа вә ичра едән мәнбә иди. Дикәр тәрәфдән, Ахундзадәдән сонракы Шимали Азәрбајчан даһа сүр'әтлә дәјишмиш, "Әкинчи"дән "Молла Нәсрәддин"ә јол һәм дә рус вә Авропа ингилаби мәтбуатынын тә'сириндән кечиб кәлмишди.

Өмрүнүн сон илләриндә М. Ф. Ахундзадә милли вә сосиал әдаләт идејасы уғрунда маарифчи мүбаризәнин јени үсулларыны вә формаларыны ахтарыр.

О, "Кәмалүддөвлә"јә бағладығы үмидләри инди дә Әлифбаја бағлајыр вә өз әлифба идеалына "Кәмалүддөвлә" сәвијјәсиндә әһәмијјәт верирди. Бәдии јарадычылыгдан "Кәмалүддөвлә"јә вә "Кәмалүддөвлә"дән әлифба уғрунда мүбаризәјә! - мәдәни интибаһ уғрунда фәрди-маарифчи мүбаризәнин формаларыны, онун Ахундзадәјә мәхсус схемини белә ифадә етмәк олар...

М. Ф. Ахундзадәнин "Кәмалүддөвлә мәктублары"на инамы вә үмиди хүсусилә гүввәтли иди. Мәһз поезија, драм вә нәср саһәсиндә мүәјјән һазырлыгдан сонра өмрүнүн сон беш илини әдиб бәдии публисистикаја һәср етмишди. О, "Кәмалүддөвлә мәктублары"ны өзү фарс вә рус дилинә чевирир. Онун әлјазма нүсхәләрини бүтүн бөјүк ислам пајтахтларына, Асија вә Авро-

па шәһәрләринә јајыр. Петербург, Парис, Лондон, Теһран, Тәбриз, Бомбеј, Истамбул, Брүссел... - һәлә чап олунмамыш "Кәмалүддөвлә мәктублары"нын нүсхәләринин јајылдығы шәһәрләрин там олмајан сијаһысы беләдир. Бу мәктублар "Шәргин ојанмасы" дөврүндән һәлә чох-чох әввәл Шәргин ојанмасы һаггында гејри-ади дәрәчәдә чылғын бир идеја, еһтираслы арзу вә тәшәббүс иди, өзүндә һәлә дә һәр бир шәргли ојадан, һәјәчана кәтирән түкәнмәз бир мә'нәви енержи гүввәсини горујуб сахламышдыр. Әсәр о вахта гәдәрки фәлсәфи-елми наилијјәтләри өзүндә әкс етдирир, реалист вә маарифчи фикрин Шәргдә чох бөјүк вә тәкрарсыз бир нүмунәси кими тарихи әһәмијјәт дашыјыр. Кәмалүддөвлә илә бағлы бөјүк арзуларыны вә онун идеја гијмәтини һамыдан әввәл вә һамыдан јахшы М. Ф. Ахундзадәнин өзү вермишдир: "...Елә бир бөјүк сијаси вә ја дини мәсәлә јохдур ки, Кәмалүддөвлә өз әсәриндә она тохунмамыш олсун... Мән сизи инандырырам ки, һал-һазырда, јә'ни фикирләрдә сијаси чошғунлуг әмәлә кәлдији бир заманда Түркијәдә, Һиндистанда вә Асијанын һәр јериндә бу әсәр... фанатизми мәһв етмәк ишиндә јүз мин нәфәрлик бир ордудан даһа чох иш көрә биләр".

Өзү дә "Кәмалүддөвлә мәктублары" јалныз дөрд мәктубдан ибарәт дејил: Ахундзадәнин бүтүн публисистикасы, бүтүн мәктублары (фактларла вә сәнәдләрлә сөјләнән бу еһтираслы монологлар) һәр бир вәтәндаша, зијалыја, шәрглијә, сонракы нәсләјазылан нараһатлыг мәктубларыдыр.

"Кәмалүддөвлә мәктублары" Иранда, Түркијәдә, Әфганыстанда, Әрәб өлкәләриндә мүтәрәгги-ичтимаи-сијаси фикирдә бөјүк әкс-сәда ојадыр. Һәмчинин, онун әдәби-тәнгиди әсәрләри Азәрбајчанда, Јахын Ислам Шәргиндә мүасир типли пeшәкар әдәби тәнгидин әсасыны гојур.

"Тәмсилат"ын ән бөјүк әкс-сәдасы исә Јахын Шәргдә М. Ф. Ахундзадәнин драм ән'әнәсинин јајылмасы олур. Јетмишинчи илләрин әввәлиндән башлајараг Иранда Мирзә аға Тәбризинин билаваситә "Тәмсилат" тә'сирилә јаздығы дөрд мәзһәкәси мејдана чыхыр: "Әшрәф ханын сәркүзәшти", "Заман ханын Буруҹүрдә һакимијјәти", "Шаһгулу Мирзәнин Кирманшаһда сәркүзәшти" вә "Аға Һашым Халхалынын ешгбазлығы" (фарсча).

Әсрин сонунда Ҹәнуби Азәрбајҹанда јени типли (миллијјәтчи вә демократик руһлу) нәср дә Ахундзадә ән'әнәләри зәмининдә вүс'әт тапыр (Әбдүррәһман Талыбов, "Китаб јүклү ешшәк", 1888; "Сәфинеји-Талиби, ја Китаби-Әһмәд", I-II ҹилдләр, 1894-1895, III ҹилд - "Мәсаил-үл-һәјат", 1906; Зејналабдин Марағаји, "Ибраһим бәјин сәјаһәтнамәси", I ҹилд, 1892, II-III ҹилдләр, 1906-1909; "Хејирхаһларын јолу", 1905-1906). Бу иримигјаслы маарифчи романларда тәрбијәви-педагожи (Ә. Талыбов) вә сәјаһәт формасында (З. Марағаји) публисист-сијаси роман ән'әнәси давам етдирилир. Әбдүррәһман Талыбов "Китаб јүклү ешшәк" вә "Талибинин кәмиси", Зејналабдин Марағаји исә "Ибраһим бәјин сәјаһәтнамәси" романы илә әсрин сонунда Ҹәнубда нәср просесинә јекун вурурлар.

"Талибинин кәмиси" романы нәсримиздә илк маарифчи-педагожи роман жанрында вә кичик јашлы Әһмәдлә онун атасы арасындакы мүсаһибә шәклиндә гәләмә алынмышдыр, чағдаш әхлагы вә дүнјакөрүшүнү дини-мистик схоластикадан вә елми-мәдәни тәкамүл јолуна чыхармаг идејасыны ифадә вә тәблиғ едир, мәһз бу үсулда тәһсил алмыш Әһмәдин һәмин истигамәтдә вәтәндашлыг вә вәтәнпәрвәрлик фәалијјәтиндән бәһс ачыр.

"Ибраһимбәјин сәјаһәтнамәси" (Гаһирә, 1897) романы исә классик маарифчи нәсрин фәлсәфи-публисист сәјаһәтнамә жанрында (Ш. Монтескје, Р. Радишшев, М. Ф. Ахундзадә үслубунда) гәләмә алынмышдыр, Иран халгларыны дини-феодал керилијин мәнкәнәсиндән чыхмаға гојмајан сијаси, сосиал, мәдәни сәбәбләрин шәрһинә вә милли-сосиал интибаһа кәтириб чыхара биләҹәк ислаһатларын тәһлилинә һәср олунмушдур. Һәр үч романда мүштәрәк маарифчи идеал тәдрис системинин, идарәчилик вә дөвләт гурулушунун, маарифчилик вә вәтәндашлыг һүгугларынын о заманкы Авропа (Инкилтәрә!) нүмунәси иди. Шүбһәсиз, һәр үч романын бүтүнлүклә реалист Иран нәсринин тарихинә дә дәхли вар (романлар фарс дилиндә вә о вахткы Иран керчәклијинин материалында јазылмышдыр). Она көрә дә милли-әдәби мәканда М. Ф. Ахундзадә ән'әнәсинин давамы вә инкишафы кими мејдана чыхан бу романлары һәм дә, һаглы олараг, јени Иран (фарс) әдәбијјатынын әввәли, бүнөврә дашлары һесаб едәнләр һаглыдырлар.

"Кәмалүддөвлә мәктублары"нда ифадәсини тапмыш истиглалчы вә миллијјәтчи шүурун шималда (гузејдә) Ахундзадәјә ән јахын илк бөјүк давамчысы XIX јүз илдә Шимали Азәрбајчанда поезија саһәсиндә милли-маарифчи вә сатирик-реалист истигамәтин ән бөјүк нүмајәндәси, шүбһәсиз, Сејид Әзим Ширванидир.

Әсрин сонларында Ахундзадә ишини тәдрисдә вә мәтбуатда, сатирада вә публисистикада, хүсусән маарифчи поезијада давам етдирән илк универсал сима, һәртәрәфли маарифчи шәхсијјәт кими Сејид Әзимин истиглал вә интибаһ шүуру тарихиндә ојнадығы ичтимаи-тарихи ролун мәзмунунда, һәмчинин, шаирин шәхси тәрчүмеји-һалында Ахундзадә илә билаваситә сәсләшән, јени мә'на кәсб едән конкрет мәгамлар да вардыр.

Белә ки, һәлә әсрин әввәлиндә Мирзә Шәфи Вазеһ халга бәлкә дә ән бөјүк тарихи-әдәби хидмәтләриндән бирини көстәрир: руһанилијә һазырлашан Ахундзадәјә философлуғун вә вәтәндашлығын үнваныны нишан верир! Ејни хидмәти әсрин сонунда Сабирә мүнасибәтдә Сејид Әзим тәкрар едир: еһкам вә һәгигәт, е'тигад вә елм гүтбләрини онун дәгиг, сәһвсиз ајыра билмәсинә бир устад вә мүәллим кими вахтында наил олур.

С. Әзимин Сабирин талејиндәки бу ролу онун бүтүнлүкдә XIX әср поезијасындакы хидмәтинин мәзмуну үчүн дә чох символикдир. Бу поезијанын тарихинә о, Фүзулинин давамы, Сабирин әввәли олан бир шаир кими дахил олур. Даһа доғрусу, о, ики јол ајрычында дајаныр вә мәһз тарихи кечиддә дајананларын фикир вә мә'нәвијјатыны ше'рә кәтирир. Бу елә бир мә'нәвијјат иди ки, һәм һәјатда, һәм дә сәнәтдә һәм милли мәдәни, һәм дә сосиал-игтисади тәрәггидә јени кејфијјәтә әсаслы кечидин тәбии етдији бир мәзмунла шәртләнмишди. Ширвани буну дөврүнүн вә ајрылыгда шәхси фәалијјәтинин әсас мәзмуну кими белә е'лан едир:

Өзкә нә'в илә дөвр едир aләм.

Јахуд:

Кәтирмәк тазә үслуба кәрәкдир көһнә дүнјаны.
Кәрәк тазә үсул илә ачылсын бүтүн мәктәбләр!

Бүтүнлүкдә Ширвани ше'ри, Ширвани талеји вә тәрчүмеји-һалы мәһз бу еһтирасларла ашыланан вәтәндашлыг вә сәнәткарлыг амалынын ифадәсидир.

Ширванинин мүасирләри вә сәләфләри илә үнсијјәтини ифадә едән бир деталы да хатырламаг јеринә дүшәрди. Мә'лумдур ки, о, Шәргин бүтүн дини мәркәзләрини кәзир - Бағдаддан Исфаһана вә Гаһирәјә гәдәр. Лакин ән мүгәддәс зијарәт үчүн түрбә ахтараркән доғма Кәнчәни, Низами мәгбәрәсини сечир. Низамини о, бир дә севимли шакирди Сабир илк уғурлу ше'рини охујанда хатырлајыр вә бу мүнасибәтлә балача Сабирә - ше'рин сабаһына ән мә'налы төһфә ахтараркән, јенә дә баба вә әчдад Низамини - "Хәмсә"ни сечир.

Мараглыдыр ки, сүст, ләнк техники тәрәгги мөвзусунун өзү Ширвани ше'ри үчүн сәчијјәви бир мотивдир. Милли, дүнјәви, дини мөвһуматдан, "көһнә"дән сүр'әтлә тәмизләнмәк, јенилијә гәтијјәтлә, сычрајышла јијәләнмәк идејасы, техники инкишаф вә она лагејдлик проблеми онун хүсусән мәктәб вә маариф ше'рләриндә чох күчлүдүр. Үмумијјәтлә, елмдә, тәһсилдә схоластика вә әталәт әлејһинә халис маарифчи вә демократик е'тираз, јенилијә һәр шејдән әввәл тәһсилин истигамәтиндә вә тәрзиндә, үслубунда наил олмаг ахтарышлары бир шаир вә мүәллим кими онун фәалијјәтинин әсас мәзмунуну тәшкил едир.

Бир шаир, педагог вә мүтәфәккир кими Сејид Әзимин поезијасында һуманизм вә бејнәлмиләлчилик идеаллары даһа мүасир, јени вә мигјаслы мәзмун алыр:

Демә ол кафир, ол мүсәлмандыр,
Һәр кимин елми вар, о, инсандыр...

Сејид Әзим Ширвани јарадычылыгда да, әмәли фәалијјәтдә дә Русија илә бирләшмәдән сонра доғулан вә јетишән илк милли зијалы нәслин нүмајәндәсидир вә тәзәчә формалашан маарифчилијин бешији башында дуранлардандыр. Бөјүк Авропа мәдәнијјәтинә, рус дилинә, Гәрб поезијасына бәдии әсәрләри Ахундзадәдән сонра Ширвани һәср етмишдир. Әдәби тәзкирә вә тарихләр јаратмаг тәшәббүсләриндә дә биз ону Авропаја бөјүк марағын бешији башында дуранларын чәркәсиндә көрүрүк.

О, классик Шәрг даһиләри илә јанашы Пушкинә ше'р вә тәдгигатлар һәср едир, ибтидаи мәктәбләр үчүн мәхсуси бир рус дили програмы һазырлајыр. Мараглыдыр ки, бир сыра тәдгигатчылар ону хилас "милли шаир" алландырмыш вә мәһз бу бахымдан Пушкинлә мүгајисә етмишләр.

Ширванинин милли тарихлә, милли мәншә вә мүһитлә бағлајан телләр хүсусилә күчлү вә зәнкиндир. Поезијамызда чох шејләр Ширвани илә башлајыр вә Ширвани илә гуртарыр. Доғрудур, бир сәнәткар вә идеолог кими Сејид Әзим мә'нәви естафети бирбаша Ахундзадәдән алмамышдыр. О, "Кәмалүддөвлә"ни јох, еһкам вә шәриәт китабларыны охујараг мә'нәви һәјата гәдәм басмышдыр. Лакин Сејид Әзим дөврүндә маарифчилијин јалныз итирдији јох, газандығы мөгамлар да олмушдур.

Бу тарихи бир ганунаујғунлугдур ки, Ахундзадә комедијаларында милли маарифчилијин никбин тәсдиги вә ишыглы тәрәннүмү әсас јер тутур. Драматик вә трагик чалар кәсб едән милли асылылыг, көләлик вә наданлығын билаваситә сосиал бәла кими бәдии фикрин даһа әсас диггәт һәдәфинә чеврилмәси исә Сејид Әзимин јашајыб-јаратдығы дөврдән башлајыр.

Наданлар вә наданлыг анлајышы илк дәфә мәһз Ширвани сатирасынын ајнасында дурулур, мәһз трагик тале вә ичтимаи-сосиал һадисә, просес кими өз әламәтләри илә көрүнмәјә башлајыр. Јалныз бундан, белә бир һазырлыгдан сонра Мирзә Чәлил наданлығы "мә'нәви өлүлүк" сәвијјәсиндә үмумиләшдирир, бу сөзү һәтта өз мәзһәкәләриндән биринин сәрлөвһәсинә чыхарыр.

Јахуд: "Молла Нәсрәддин"ин илк нөмрәси Ч. Мәммәдгулузадәнин бу сөзләри илә башлајырды: "Сизи дејиб кәлмишәм, еј мәним мүсәлман гардашларым". Халга мурачиәтлә дејилән бу бөјүк хитабын да илк әламәтләринә (әлбәттә, башга чаларда вә авазда) "Молла Нәсрәддин"дән әввәл "Әкинчи"дә, Мирзә Чәлилдән әввәл Сејид Әзимлә раст кәлирик: "Гафгаз әһлинә хитаб", "Гафгаз мүсәлманларына хитаб". Әлбәттә, заһидә, арифә, залимә, мәзлума, үмумијјәтлә, фәрдә хитаб һәмишә олуб. Амма милләтә хитаб бу сәвијјәдә вә шәкилдә, бәдии жанр кими бу дөврдә формалашыр.

Бир мараглы чәһәт дә диггәти чәлб едир: Сејид Әзимин сатирасында һаким вә авам, мүчтәһид вә күтлә, аға вә рәијјәт чох вахт бир јердәдир, синфи јох, милли чәрчивә дахилиндәдир вә һәр икиси дә мүәјјән тәнгиди мүнасибәт һәдәфидир. Бу ән'әнә дә сонра даһа кениш јајылыр. Мәһз "Хан вә дәһган" ше'ри илә јаранмыш бир зәминдән сонра, әлбәттә, јени бир мәрһәләдә вә јени кејфијјәтдә, "Хан вә Новрузәли", "Бәј вә әкинчи", "Саһибкар вә фәһлә" силсиләси поезијада, нәсрдә, драматуркијада кениш вүс'әт тапыр.

Әсрин сонларына доғру Ахундзадәнин милли шүур вә миллијјәтчилик ән'әнәләриндә, маарифчилијин бүтүнлүкдә методоложи мөвгејиндә дәјишикликләр баш верир.

Әсрин орталарында милли-реалист драматуркијанын вә милли маарифчи-фәлсәфи-естетик фикрин тарихиндә, үмумијјәтлә, Азәрбајчанын әдәби-мәдәни һәјатында үч мүһүм һадисә баш верир: 1873-чү илин мартында Һ. Зәрдаби вә Н. Вәзировун рәһбәрлик етдији илк театр труппасынын ифасында көстәрилән "Сәркүзәшти вәзири-хани Ләнкәран" тамашасы илә биринчи дәфә олараг реалист милли-профессионал театрын пәрдәси галдырылыр, 1875-чи илин апрелиндә Һ. Зәрдабинин редакторлуғу илә нәшр олунмуш "Әкинчи" (1875-1877) гәзетинин илк нөмрәси илә Азәрбајчанда дөври демократик мәтбуатын илк сәһифәси ачылыр, 1877-чи илдә јени типли илк рус-мүсәлман мәктәби (С. Гәнизадә вә М. Маһмудбәјов) јараныр. Реалист әдәбијјатын инкишафында јени истигамәтләр вә мејлләр, жанрлар вә формалар өзүнү көстәрмәјә башлајыр.

М. Ф. Ахундзадәнин комедијада вә публисистикада илк дәфә галдырдығы ејни милли проблемләрә маарифчи әдәбијјат сон дәфә Нәриман Нәримановун драматуркијасында вә нәсриндә гајыдыр. Лакин бу ики мәрһәлә арасындакы тарихи мәсафә дә (60-90-чы илләрдә формалашан әдәбијјат да) бүтөвлүкдә өзүндән әввәлки дөврүн давамыдыр: әсасы М. Ф. Ахундзадә тәрәфиндән гојулан маарифчи тә'лимин вә маарифчи жанрларын - драмын, повестин, һәмчинин, дикәр сатирик вә дидактик ше'р шәкилләринин күтләвиләшмәси, сөзүн һәгиги мә'насында тәмајүл, истигамәт, чәрәјан вүс'әти алмасы дөврүдүр. Мәһз бу заман маарифчи реализм бир нәфәрин ("бир күлүн!") јох, һамынын, јазычы күтләнин методу олур. Дөврүнүн әдәби үфүгләрин-

дә өз бөјүк, универсал, фәгәт тәнһа әзәмәти илә парлајан М. Ф. Ахундзадәнин зәнкин ән'әнәләри земининдә инди артыг һазырлыглы, мүтәшәккил әдәбијјат кадрлары, әдәби мүһитләр, бәдии чәһәтләр вә естетик системләр мүәјјәнләшмәјә башлајыр. Ичтимаи-әдәби фәалијјәтин мүхтәлиф саһәләриндә - драматуркија, нәср, фәлсәфә, тәнгид, публисистика, мүһәррирлик вә с. - М. Ф. Ахундзадә ишинин пешәкар давамчылары јетишир. Бүтүнлүкдә мүтәрәгги милли мәтбуат вә театр, мәктәб вә педагожи фикир, тәрчүмә, тәнгид вә естетика әдәби дирчәлишин - маарифчи-идеоложи вә идеја-тәшкилати ишин фәал чәбһәханасына чеврилир. Һ. Зәрдабинин, С. Ә. Ширванинин, Н. Вәзировун, Ә. Һагвердијевин, Ч. Мәммәдгулузадәнин, Н. Нәримановун, С. С. Ахундовун, Р. Әфәндијевин, Һ. Вәзировун, Ф. Кочәрлинин, С. М. Гәнизадәнин, М. Т. Сидгинин, Е. Султановун, Ә. Коранинин, С. Вәлибәјовун әдәби, публисист, јахуд, педагожи фәалијјәтинин мүәјјән дөврү мәһз бу илләрә тәсадүф едир.

Әдәби һәрәката вә бәдии инкишафа мәхсус тәзадлы, диалектик мүрәккәблијин тиположи спектрини вә онун јени гүтбләринин артыг јалныз јени типли маарифчи-реалист тәмајүллә һәлә әсрин әввәлләриндә дә гәзәл, гәсидә, нөвһә, мәрсијә, синәзән јазанларын (Шәмси, Руһи, Рачи, Гүдси, Чакәр...) дәјишмәјән ән'әнәви әдәбијјаты арасында јох, һәм дә вә даһа артыг маарифчи-демократик әдәбијјатын өз дахили голлары вә истигамәтләри арасында рәгабәт тәшкил едир. Јухарыда адларыны садаладыгымыз реалист классикләрлә јанашы, Сәид Үнсизадә, Әлимәрдан бәј Топчубашов, Әһмәд бәј Агајев кими тәзә кејфијјәтли маарифчи-романтик мүһәррир вә публисистләринин илкин фәалијјәти дә мәһз бу дөврә тәсадүф едир.

Азәрбајчанда миллијјәтчи-маарифчи әдәби һәрәкатын бу икинчи дөврү өз күтләвилији вә идеја, жанр, форма полифонизми илә јанашы, үчүнчү бир хүсусијјәти илә дә әввәлки мәрһәләдән фәргләнир: Ахундзадә дөврүнүн милли маарифчилији даһа чох нәзәри сәчијјә дашыјырдыса, сәксән-дохсанынчы илләр маарифчилијин чанлы, әмәли вә интенсив тәшкилати фәалијјәт дөврү иди. Көһнә һәјат, мәишәт тәрзи, фәлсәфә, әхлаг вә мә'нәвијјатын нәзәри тәнгиди, идеоложи дәф'и саһәсиндә М. Ф. Ахундзадәнин бөјүк әдәби, фәлсәфи вә публисист фәалијјә-

тиндән сонра әсл, әмәли бир мәтбуат, мәктәб вә театр һәрәкатынын да јетишмәси үчүн објектив-тарихи шәраит артыг кәлиб чатыр. Ислаһатчы идеологун вә јазычынын идејалары вә нәзәри вәсијјәтләри инди бир-бир һәјата кечмәјә башлајыр. Бунлардан ән бөјүјү халгы маарифләндирмәк, "бәсирәт саһиби етмәк" идејасы иди: "Әкәр халг тәрбијә едилмәзсә вә бүтүн чамаат савадлы олмазса, чәкдијимиз бүтүн зәһмәтләр һечә-пуча чыхачагдыр". Ахундзадәнин ардычыллары ону да доғру вә вахтында дәрк едирләр ки, ислаһата лап башдан - патриархал мәишәт әхлагынын, дини схоластиканын јајылдыгы вә халгы јолухдурдугу әсас мәркәздән - көһнә, орта әср типли мәдрәсә-моллаханадан башламаг лазымдыр. Мәдрәсә вә мәктәби - бу ән күтләви мә'нәви-әхлаги тәрбијә, идеоложи тә'сир силаһыны ортодокс, мүһафизәкар руһанилијин әлиндән тамамилә алмадан, ону кәрилијин вә мүһафизәкарлыгын әсас тәшкилати органындан дүнјәви елмин вә мүасир биликләрин јајылдыгы јени типли тә'лим вә тәдрис очагына чевирмәдән истиглалчы вә маарифчи мәгсәдләрә наил олмаг гејри-мүмкүн иди. Дикәр тәрәфдән, "дүнјәви мәктәб" проблеми маарифчилијин "авропалашмаг" идејасы илә дә билаваситә бағлы иди: көһнә мәдрәсә јенә дә үзүнү јалныз бир гүтбә, бир чинаһа тутуб фәалијјәт көстәрирди. Ориентасијаны мәктәбдә дә бүтөвләшдирмәк вә јениләшдирмәк лазым иди.

Әлбәттә, ән'әнәви Шәрг мәдрәсә ән'әнәси вахтилә өз бөјүк тарихи ролуну ојнамышды. Гәдим вә орта әсрләрдә шәргдә Әл Фәраби, Әл Бируни, ибн Сина, ибн Рүшт, Ә. Гәззали, Фирдовси, Низами, Хәјјам, Сә'ди, Руми, Нәваи, Фүзули кими даһиләр дә мәһз мәдрәсә типли һүчрәләрдән елмин бөјүк дүнјасына аддымлаја билмишдиләр (халис Шәрг тәһсили Ахундзадәнин өзүнүн дә сивилизасијаны дәриндән өјрәнмәсинә, дүнјаны бүтөвлүкдә гаврамасына чох көмәк етмишди). Лакин мәсәлә онда иди ки, јени дөврдә дә гәдим мәдрәсә дәјишмәз вә сабит дурур, XIX әсрдә дә мәктәб орта әсрләрин "органы" олараг галырды. Јад дилдә илаһијјәт вә шәриәт дәрсләри, тәдрисдә вә методикада орта әср гајдалары, фәнләрин тә'лиминдә схоластика вә ибтидаилик дөзүлмәз бир архаизм кими кетдикчә даһа ајдын дәрк едилирди. Ашкар иди ки, көһнә мәдрәсә јени маарифчи-

лијин идеја вә тәшкилати мәркәзи - һәрәкәт вә фәалијјәт органы ола билмәз. Одур ки, "Үсули-чәдид" һәрәкатынын гаршысында ону дәјишмәк, јени дөвр мәктәбинә чевирмәк вәзифәси дурурду. Һәм тәдрисин, һәм дә тәркибин демократиклəшмәсини (мәктәбин бүтөвлүкдә милләтин балаларынын үзүнә ачылмасыны), дүнјәви елмләрин, ана дилли өрнәкләрин програма дахил едилмәсини нәзәрдә тутан мәктәб ислаһаты уғрунда мүбаризә чаризмин вә јерли руһани иртичанын гаты мүгавимәти шәраитиндә давам едир.

Халгын тарихинә вә мәдәнијјәтинә, онун истиглал шүурунун талејинә артан марагла мәктәб һәрәкатынын бағлылығы бир дә онда иди ки, бу мәктәбләрдә милли дил, онун тарихи, грамматикасы вә абидәләри өјрәнмәјә башлајыр. Ана дилли дәрслик үчүн бәдии әдәбијјата еһтијач маарифчи ушаг нәсринин, ше'ринин вә драматуркијасынын сүр'әтли јүксәлишинә стимул олур. Бу чари еһтијача мүмкүн гәдәр тез чаваб вермәк ахтарышлары исә маарифчи мәктәб вә мәтбуат хадимләринин диггәтини шифаһи халг әдәбијјатына, һәмчинин, маарифчи дүнја (Авропа вә рус) әдәбијјатындан тәдбил вә тәрчүмә ишинә чәлб едир. Мәһз бу дөврдә Азәрбајчанда јени типли реалист ушаг әдәбијјатынын әсасы гојулур (Ә. Корани, Р. Әфәндијев), мүасир педагожи принсипләр әсасында ана дилли илк дәрслик јарадылыр (А.Черніјаевски, А. Шанг, даһа сонралар С. М. Гәнизадә, Н. Нәриманов, Ч. Мәммәдгулузадә), рус дилиндән ән сәчијјәви бәдии дәрслик нүмунәләри (ше'р вә һекајәләр) тәрчүмә олунур. Сәһнә, мәтбуат, дәрслик — милли әдәби шүуру инкишаф етдирән ән тә'сирли стимуллар бунлар олур вә маарифчи шаир вә насирләрин јени мүәллим-јазычы-мүһәррир типи хүсусилә кениш јајылыр. Һәмчинин, милли фолклора мараг күчләнир, халг әдәбијјаты нүмунәләринин күтләви вә низамлы бир шәкилдә топланмасы иши дә бу замандан башланыр. Мәһз маарифчилик тә'лими илә вә маарифчи фәалијјәт үсуллары илә о илләр әдәбијјата гәдәм басанларын һамысы - Н. Вәзиров, Ә. Һагвердијев, Ү. Һачыбәјов, Ч. Мәммәдгулузадә, Н. Нәриманов... сәһнә иши илә мәтбуатчылығы, мүәллимликлә јазычылығы, фолклорчулугла мүтәрчимлији өз симасында бирләшдирир.

Бу дөврүн әдәби просеси үчүн ән сәчијјәви, спесифик чәһәт

дә елә одур ки, мәктәб вә әдәбијјат, педагожи вә бәдии фикир һәлә һеч заман олмадығы гәдәр сых, үзви бир рабитәдә, гаршылыглы тә'сир вә әлагә просесиндә инкишаф едир. "Авропасајағы мәктәби сахламаг үчүн Авропа руһлу әдәбијјат јаратмаг" ("Кафказ" гәзети, 1882, N 48) чағырышы бу дөврүн әдәби һәрәкаты илә маариф вә мәктәб арасындакы мүнасибәтләрин мәзмунуну чох јахшы ифадә едир. Театрдан вә мәтбуатдан сонра инди дә мәктәб Маарифчилијин үчүнчү әсас идеја-әмәли иш силаһына чеврилир вә милли тәдрис һәрәкаты милли әдәби вә сосиал инкишафа күчлү тә'сир көстәрмәјә башлајыр.

Әсрин сону Азәрбајчанда ушаг әдәбијјатынын јарандығы вә сүр'әтлә инкишаф етдији, бәдии тәрчүмә ишинин професионаллыг вә мүтәшәккиллик бахымындан камала чатдығы илләр олур (Ф. Көчәрлинин, С. М. Гәнизадәнин, А. Шангин вә башгаларынын Крыловдан, Пушкиндән, Лермонтовдан, Толстојдан тәрчүмәләрини мисал көстәрмәк олар). Беләликлә, Ахундзадәнин маарифчи интибаһ идејалары маариф вә мәктәб һәрәкатына илһам вердији кими, сонрадан бу һәрәкат да өз нөвбәсиндә маарифчи милли шүурун инкишафы үчүн јени тәкан олур.

Тәбиидир ки, интибаһ дөврү мәтбуаты да бу үмуми һәрәкатдан кәнарда галмыр. "Әкинчи" илә ону әвәз етмиш "Зија", "Зијаји-Гафгазијјә", "Кәшкүл" гәзетләринин һәтта адлары арасындакы фәрг дә тәсадүфи дејилди вә онларын мәишәтә вә маарифә марағынын нисбәтини бу вә ја дикәр дәрәчәдә фәргләндирирди. Белә ки, билаваситә милли дил, мәншә, мәишәт, маариф вә мәктәб проблемләри вә музакирәләри (Бах: "Кәшкүл", 1890, N 115 вә 118; "Каспи", 1891, N 93; "Кавказ", 1892, N 148; "Баку", 1902, N 10 вә с.) сон ики гәзетин идеја-мөвзу мүндәричаты үчүн хүсусилә сәчијјәви иди.

Јалныз мәктәб вә маарифин истигамәти проблеми јох, үмумијјәтлә, формалашмагда олан милли-ичтимаи шүурун мүрәккәб, зиддијјәтли гајғы вә јол ахтарышлары, "милли интибаһ" дүшүнчәләри публисист мәтбуатда даһа габарыг ифадәсини тапырды. Милли вә дини мәнсубијјәтин фәрги кими чох мүһүм идеоложи, мә'нәви вә әхлаги амил маарифчи фикри хүсусилә чидди дүшүндүрүр. "Загафгазија мүсәлманлары"нын ады, тарихи вә милли талеји барәдә "Кәшкүл"дә, "Каспи", "Кавказ",

"Баку" гәзетләриндә актуал публисист чыхышлар бунун ифадәси иди. 1876-чы илә аид мәгаләләринин бириндә "Әкинчи" јазырды: "Бизим халгын ишләринә баханда бир әмәли камил көрмәк олмур ки, милләт тәәссүбүнү чәкән гардашлар онунла фәхр етсин. Либасдан тутмуш бә'зи јемәли шејләрәчән харичи дөвләтдән кәтирдирик. Пәс һеч олар ки, бу јохсуллуғумуздан данышанда онун сәбәби елмсиз галмағымыз олдуғуну бәјан етмәјәк?" (14 апрел, 1976, N 7, с. 1).

М. Ф. Ахундзадә, С. Ә. Ширвани, Н. Вәзиров, Әһсәнүл-Гәваид, Ә. Корани, Ә. Һејдәри, М. Әлизадә кими дөврүн ән габагчыл ичтимаи-әдәби гүввәләрини башына топлајан "Әкинчи" өз сәһифәләриндә гәдим ислам вә Шәрг дәјәрләрини инадла дәстәкләмәклә јанашы, мәдәнијјәт вә әдәбијјатын, елмин, кәнд тәсәррүфатынын, сәнаје вә техниканын бүтүн саһәләриндә ислаһат идејасыны, мүасир, модерн бир дүнјакөрүшүнү тәблиғ едир вә буну бир програм кими дә ирәли сүрүрдү: "Бизим заманә дәјишилмәји тәләб едир... О кәсләр ки, һәмишә е'тибар едиб бизим сөзләримизә әмәл едибләр, заманә дәјишилмәјинә көрә көкүндән тәрәгги едиб бизим сөзләримизә әмәл едибләр, заманә дәјишилмәјинә көрә көкүндән тәрәгги едиб, ирәли кедирләр ("Әкинчи", 22 ијул, 1875, N 1).

Чағдаш сосиал шүур, хәлги дил, ирсилик проблеми, миллидемократик дәјәр вә ән'әнәләрә садиглик — "Әкинчи"нин сәнәт саһәсиндә програмы исә белә иди. Дөврүн мәшһур "елмиәбдан" (дүнја, тәбиәт елмләри), јохса "елми-әдјан" (схоластикдини елмләр) мүбаһисәсиндә, о, бирмә'налы вә гәти олараг "елми әбдан"ы сечмишди.

Дүз үч ил "Әкинчи"нин һәр нөмрәсини Зәрдаби, демәк олар ки, тәк (мүрәттибсиз, наширсиз вә корректорсуз) чыхарды: "Еј бизә дитгәт едәнләр, бу гәзетин кәсрини көрәндә күлмәјин, күлмәк јери дејил. Сиз ағлајын ки, бизим мүсәлманларын бирчә гәзети дә басдырмаға адамы јохдур" ("Әкинчи", 21 август, №3, 1875). Шәргдә илк модерн мүсәлман гәзетинин, илк түрк милли мәтбуатынын әсасы белә гојулду. Вә ермәни сензорунун доносуна ујмуш рус губернаторунун фитвасы илә сон нөмрәси мүсадирә олан гәзетин фәалијјәти дајандырылды, редактору исә Бакыдан узаглашдырылды...

"Әкинчи"нин идејалары өз давамыны вә инкишафыны "Зија" (1880-чи ил декабрдан "Зијаји-Гафгазијјә", 1879-1884, редактору Сәид Әфәнди Үнсизадә) вә "Кәшкүл" редактору - Чәлал Үнсизадә, 1883-1891) кими нөвбәти новатор мәтбуат органларында тапыр. Адларын ифадә етдији символик чалар фәрги (мәнтиги вурғунун әкиндән вә әкинчидән зијаја вә зијалыја кечмәси) һәмин гәзетләрин мөвзу-идеја истигамәтиндә дә өзүнү көстәрирди.

"Зија" - бәдии формада вә мәзмунда, әсасән "үсули-чәдид" јолуну мүдафиә едир, һәм С. Ә. Ширвани, С. Вәлибәјов, И.О.Чернјајевскинин мүасир маарифчи көрүшләр јајан әдәбипублисист јазыларына, һәм дә "дини-исламын", "Гур'ани-Кәрим"ин мүгәддәс идејаларына, Бихуд Гумри, Фазил Дәрбәнди кими ше'рдә "атаб-баба јолуну" давам етдирән мәрсијә шаирләринә кениш јер ајырырды. "Кәшкүл" исә Авропа рус әдәби ән'әнәсинә, милли-бәдии мүәјјәнлијә, маарифчи-реалист өзәллијә мејлинин ачыг-ашкар үстүнлүјү илә сечилирди.

Н. Вәзиров, С. Ә. Ширвани, Ф. Кочәрли, С. М. Гәнизадә, Р.Әфәндијев, К. Кәнкәрли кими зијалыларын "Кәшкүл"ә јахындан көмәјинин нәтичәсидир ки, Ислам дини, ана дили вә милли "мән" анлајышлары илә бағлы илк изаһат сәчијјәли елми јазылар о дөврдә ән чох бу гәзетин сәһифәләриндә ишыг үзү көрмүш, бир истилаһ кими "Ана дили", "Азәрбајчан милләти" сөзләри дә илк дәфә "Кәшкүл"дә елми мәтнә вә башлыға чыхарылмышды: "...өз милләтини әбәди сахламаг истәјәнләр өз ана дилләрини сахламаға чалышмалыдырлар" вә ким "өз ана дилиндән башга нечә дил билмиш олурса, о гәдәр дә гәдрини артырар лал јарымадам олдуғу кими, чох дил биләндә чох адам сајылмалыдыр" (Бир шәхс. "Ана дилимиз". "Кәшкүл", 1887, №51) Гәзетин 1890-чы ил, јүз он беш нөмрәли сајында "Азәрбајчанлы" имзасы илә дәрч олунан вә "милли мәнсубијјәт" анлајышыны охучуја баша салан мәгаләси дә бу бахымдан хүсусилә сәчијјәви иди.

"Кәшкүл"үн бағланмасындан та "Шәрги-Рус"ун (1903-1905) ачылмасына гәдәрки он илдән артыг бир мүддәтдә милли зијалыларын әксәријјәти гејри-ана дилли (рус, татар, фарс, османлы түркчәси) мәтбуат органларында чыхыш етмәјә мәчбур ол-

дулар. М. Шаһтахтлы, Ә. Чаваншир, Ф. Көчәрли, Е. Султанов, Т. Бајрамәлибәјов, С. Меһмандаров, Н. Нәриманов, С. Ағамалыоғлу вә Ә. Ағајевин "Кавказ", "Новое обозрение" (Тифлис), "Каспи" (Бакы), "Һәтлүл-мәтин" ("Кәлкүттә", "Әхтәр" (Истанбул), "Әдәб", "Насири", "Сүрәјја" (Тәбриз, Теһран), хүсусән "Тәрчүман" (Бағчасарај, түркчә вә русча) гәзетләриндә чыхышларыны ајрыча гејд етмәк олар. Мәркәзи рус мәтбуатында да ("Современник", "Россија", "Отечественные записки", "Санкт-Петербургские ведомости"...) М. Ч. Топчубашов, Мирзә Казымбәј имзаларына тез-тез раст кәлмәк оларды.

Дөврүнүн һәртәрәфли һазырлыға малик, универсал биликли габагчыл зијалысы олан, Тифлисдә, Лејпсигдә, Парисдә вә Петербургда тәһсил алан Мәһәммәдаға Шаһтахтлынын (1846-1931) Тифлисдә чыхардығы "Шәрги-Рус" "молланәсрәддинчи"ләрин (Ч. Мәммәдгулузадә, Өмәр Фаиг, М. Ә. Сабир, Р.Әфәндијев, Һ. Зәрдаби, А. Тофиг...) дә "Молла Нәсрәддин"ә гәдәрки хитабәт күрсүсү олду. Дәркинин әлифба, дил, мәдәнијјәт саһәсиндә милли интибаһ консепсијасы һәлә бу гәзетин сәһифәләриндә јетишмәјә башламышды. А. Сәһһәт ("Еј көнүл"), М. Ә. Сабирин ("Шүкр лиллаһ..."), һәтта Ч. Мәммәдгулузадәнин өзүнүн ("Почт гутусу", "Кишмиш ојуну") илк мәтбу әсәрләри "Шәрги-Рус"да ишыг үзү көрмүшдү. Әкәр кәләчәкдә бүтүн тәнгиди-реалист нәср "Почт гутусу"ндан чыхдыса ("Биз һамымыз "Почт гутусу"ндан чыхмышыг" - Мир Чәлал), "Почт гутусу" да "Шәрги-Рус"дан чыхды. Лакин бу сон мәтбуат органлары да узун мүддәт јашаја билмир. "Зијаји-Гафгазијјә"нин (1891), "Кәшкүл"үн (1894) нәшринин дајандырылмасындан сонра әсрин 90-чы илләриндә габагчыл фикирли Азәрбајчан зијалыларындан бир чоху (Ч. Үнсизадә, Ә. Ағајев, К. Үнсизадә, М.Шаһтахтлы, Н. Нәриманов, С. Гәнизадә, М. Маһмудбәјов) ајры-ајры вахтларда дөвләт идарәләринә, сензура комитәсинә вә башга инзибати јерләрә рәсми мүрачиәт едиб ана дилиндә гәзет, јахуд журнал чыхармаға ичазә истәјирләрсә дә наил ола билмирләр.

Беләликлә, мәтбуат да бу дөврдә милли идеала хидмәт истигамәтиндә мәһз маарифчи мәктәбин ишини вә ролуну мудафиә вә давам етдирир.

Нәһајәт, бу дөврдә мәтбуатла јанашы театрын да милли шүур тәһсилиндә "мәктәб ролу" вә әһәмијјәти өн плана кечир вә маарифчиләр мәһз бу мөвгедән чыхыш едәрәк угурлу театр тамашасыны "мәктәбләрдә охунан дәрсләрдән зијадә вә мүтәәссир" (С. М. Гәнизадә) һесаб едирләр. Әсл театр да "мүаличәханадыр". Она көрә дә "нечә ки, ушаглар мәктәбдә көзәл шејләр әхз едирләр, елә дә бизләр театрдан көзәл сифәтләр әхз едирик" (Н. Нәриманов).

Мәһз маарифчи Ахундзадәнин әсас жанры илә - драмла сәнәтә гәдәм басанларын һамысы - Н. Вәзиров, Ч. Мәммәдгулузадә, С. М. Гәнизадә, Р. Әфәндијев, Н. Нәриманов, Ә. Һагвердијев вә б. Азәрбајчанын бүтүн әсас шәһәрләрини әһатә едән театр һәрәкатында драматург, режиссор, актјор кими һәртәрәфли фәалијјәт көстәрир, милли актрисанын олмадығы бир шәраитдә, һәтта гадын ролларында белә чыхыш етмәкдән чәкинмирләр.

Сәксән-доханынчы илләрин маарифчи әдәбијјат вә театр хадимләри јалныз әввәлки мәрһәләнин комедија ән'әнәсини давам етдирмәклә кифајәтләнмирләр. М. Ф. Ахундзадәнин сәпдији дикәр нәзәри тохумлар" да көјәрир: XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләриндә артыг илк фачиә (Н. Вәзиров. "Мүсибәти-Фәхрәддин" вә Ә. Һагвердијев "Дағылан тифаг"), илк милли роман (Н. Нәриманов. "Баһадур вә Сонра"), илк реалист повест (Ч.Мәммәдгулузадәнин "Данабаш кәндинин әһвалатлары"), публисист бәдии нәср нүмунәси (С. М. Гәнизадә. "Мәктубати - Шејда бәј Ширвани"), тарихи роман (Ә. Корани. "Гара ил") мејдана чыхыр.

Беләликлә, бир "банији - кар" кими М. Ф. Ахундзадәнин маарифчилик һәрәкаты гаршысында ирәли сүрдүјү бүтүн перспектив вәзифәләр програмы - "Күлүстан" вә "Зијнәтүл-мәчалис" жанрларынын драм вә романла, көһнә схоластик мәктәбин "үсули чәдидлә", мејдан вә шәбеһ театрынын профессионал сәһнә илә, мәтбуат идејасынын реал милли мәтбуатла әвәз едилмәси, һамысы бу икинчи тарихи инкишаф мәрһәләсиндә һәјата кечир. Бу фәалијјәт саһәләринин, истиснасыз олараг, һәр биринин гијмәти вә ләјагәти исә онун халг үчүн, вәтән үчүн мәктәб ролу вә әһәмијјәти илә өлчүлмәјә башлајыр.

Сәксән-доханынчы илләр әмәли ишдә, тәчрүбәдә сүбут едир ки, милли шүур вә ичтимаи - мәдәни фикир тарихимиздә "Ахундзадә мө'чүзәси"нин бүтүн әламәтләри - формалашмыш профессионал театр олмадан драматуркија, мәтбуат олмадан мәтбуат нәзәријјәси, гәрарлашмыш милли буржуазија олмадан милли ингилаб, интибаһ вә демократија идејалары бүтүн бунлар һеч бир һәјати әсасы вә реал перспективи олмајан гәрибә парадокслар дејилмиш, ән јахын тарихи кәләчәјин бүнөврәсини, тәмәл дашларыны вахтында гојмаг нүмунәси демәк имиш...

Маарифчилијин "Күлүстан" вә "Зинәтүл-мәчалис" дөврү кечиб" идејасы өз давамыны нә әсл әдәбијјатла, нә дә әсл руһани сивилизасија илә һеч бир әлагәси олмајан вулгар, чаһил епигончулуг, ифрат схоластика, гафијәли карикатура сәвијјәсинә енән "күл-бүлбүл", "ешгбазлыг", "һәчвкулуг", "мәдһијјәкулуг" әлејһинә нәзәри фикирдә башланан фәал идеја мүбаризәсинин (Һ. Зәрдаби, Ф. Көчәрли, Р. Әфәндијев, М. Шаһтахтлы, Е. Султанов) тимсалында да тапмыш олур. Һәмчинин, јухарыдакы тезисин икинчи һиссәси - "инди замана мүғајир вә милләт үчүн кәрәкли олан - роман вә драмдыр" һөкмү дә өз әмәли ичрасыны тапыр: бу илләр Азәрбајчан әдәбијјатында илк драм, фачиә, роман, повест нүмунәләри дә јаранды вә әсрин сонуна доғру хүсусилә инкишаф етди. Мәтбуат, сәһаһәтнамә, мемуар, беллетеристика кениш јајылды.

Үмумијјәтлә, јени шүурла бағлы јени мәктәб, јени театр, јени мәтбуат уғрунда мүбаризә бүтүнлүкдә бәдии фикрин - әдәбијјатын өзүнүн предмет вә истигамәтини јениләшдирмәк мәгсәди илә билаваситә бағлы иди вә она хидмәт едирди. Она көрә дә јени мәрһәләнин маарифчиләри билаваситә әдәби мүбаризәләрә ән вачиб вәзифәнин һәлли илә - милли симасыз, ниһилист епигончулуг әлејһинә һүчүмла башладылар. Бу стратежи мүбаризәнин һәлә "Әкинчи" сәһифәләриндән башлајараг (бах: "Әкинчи", N 7, апрел, 1876; N 5, 15 март, 1978; N 24, 22 декабр, 1876; N 10, 12 мај, 1877 вә с.) та Сабирин мәшһур сатирик ше'ринә вә Ч. Мәммәдгулузадәнин "Ше'р бүлбүлләри" һекајәсинә гәдәр давам етдијини көрүрүк:

Дејин ол шаирә чох да чүрүтмә Гејсү, Фәрһады,
Онлар сәһранишин олмушдулар ејни сәфаһәтдән...

Мин илдир ејләдүз мәхлуги ләғвијјат илә мәшғул,
Нечә бу милләти-бичарә чыхсын зири-төһмәтдән?..

(М. С. Ордубади)

Беләликлә, һагтында данышдығымыз дөврү милли-әдәби шүурда вә нәзәри-фәлсәфи фикирдә универсал Ахундзадә фәалијјәтинин һәртәрәфли давамы, һәјата тәтбиги, күтләвиләшмәси вә чәрәјанлашмасы, бүтүнлүкдә магистрал әдәби инкишафын әмәлдә, ишдә "ахундзадәләшмәси" дөврү кими характеризә етмәк олар.

Бу дөврдә "Ахундзадә ишини" артыг ајрылыгда бу вә ја дикәр тәк адам јох, һамы чәм һалда, бүтүн "коллектив" бир јердә көрүр.

Әлли-алтмыш вә сәксән-доханынчы илләрин реалист маарифчи әдәбијјатынын милли-сосиал шүуру јалныз мәрһәлә јох, тип хүсусијјәтләри илә дә бир-бириндән фәргләнир. Онлары, һәр шејдән әввәл, классик ән'әнәјә бағлылығынын, һәмчинин јени типли миллилијин вә демократизмин мүхтәлиф сәвијјәләри, милли ниһилизмә, әдәби мүһафизәкарлыға вә дини хурафата мүхалифәтин мүхтәлиф дәрәчәләри ајырыр. Белә ки, "әмәли һәрәкат" дөврү јени, конкрет-әмәли гајғылар да ирәли сүрүр. "Јолумуз һајанадыр?", "Ничат нәдәдир?" - суалына чәмијјәтин һәр тәбәгәси бир чүр чаваб верир вә "ганадлара ајрылма", ичтимаи-сијаси тәсниф идеолокијадан әввәл мүхтәлиф тәбәгәләрин (биринчи нөвбәдә мүлкәдарлығын) өзүндә әмәлә кәлир: Нәчәф бәј, Рүстәм бәј, Һачы Сәмәд аға вә Фәхрәддин, Фәрһад ("Дағылан тифаг", "Мүсибәти Фәхрәддин" әсәрләри).

Маарифчилијин биртәрәфли, ваһид вә гәти "авропалашмаг" чағырышы (бир гәдәр сонра о, артыг "түркләшмәк, исламлашмаг, авропалашмаг" шәкли - тамлыг, бүтөвлүк кәсб едәчәк) да инди артыг суал-дилемма шәклини алыр: кимә һансы даһа хејирлидир - авропалашмаг, јохса һәјатда да, мәишәтдә дә Шәрг вә орта әср ән'әнәләрини модернизә етмәк? - "Бу дүнја дәјишиклик тутмаса бәрабәрлик олмаз", "...Олмаз ки, дүнјада һәмишә бир гајда илә рәфтар олсун. Бизим заманә дәјишилмәји тәләб едир" - М. Ф. Ахундзадәнин вә Һ. Зәрдабинин "Әкинчи"дәки бу гәнаәтләриндән сонра инди "Зија" гәзети еһтијач һисс

едир ки, јенидән "кечән күнләри" - Шәрг вә ислам орта әсрләрини јада салсын вә ачыг-ашкар јазыр ки, "Бир белә гијасдан өтрү мәним фикрим будур ки, өз милләтимизин тарихинә, јә'ни, кечән күнләрә гајыдаг" ("Зија" гәзети, N 7, 1879).

Динә мүнасибәт дә бу мәрһәләдә мүрәккәбләшир. М.Ф.Ахундзадәнин маарифчилији јалныз Аглы таныјырды, онун мөвгејини вә ролуну һеч кимлә вә һеч нә илә бөлүшдүрмүрдү. Онун гәһрәманларындан һеч бири сәһнәдә динә вә Аллаһа мүрачиәт етмир. Онда мүсбәт бәј, мүлкәдар, зијалы, нөкәр сурәти вар, лакин руһани сурәти јохдур. XIX јүзилин сон рүбүнүн маарифчиләри исә Ағылла јанашы, һәм дә е'тигады гәбул едир, көмәјә чағырыр, дини фанатизмә гаршы мүбаризәдә әсл, һәгиги динин өзүнүн ән мүгәддәс силаһы илә - "Гур'ан"ла да силаһланырлар. Фәхрәддин, Фәрһад вә Баһадур кими ән сәчијјәви, реалист маарифчи гәһрәманлар белә, кәлмә башы худаја, ислама мүрачиәт едирләр. Һәмчинин, даһа сонракы дөврүн - XX јүз илин маарифчи әдәби фикри дә дини тәрбијәни үмумиjјәтлә тәрбијәнин тәркиб һиссәси кими е'тираф вә гәбул едир.

Азәрбајчан маарифчилијинин "диндарлашмасы" да онун тарихиндә руһани-әхлаги интибаһ вә конкрет әмәли һәрәкат дөврүнүн әламәтләриндән бири иди. Әввәлән, бу, хурафатдан азад олан али илаһи тә'лим иди, икинчи тәрәфдән, мөвчуд шәраитдә авамлығын күтләви шәкилдә јајылдығы чәмијјәтә халис маарифчи мәтләбләрин нәтичәли, сәмәрәли тә'сири үчүн "динлә тәрбијә" зәрури маарифчилик үсулларындан бири иди. Мә'лумдур ки, Лессинг, Һөте, һәтта Руссо, Волтер (һәмчинин, Радишшев) маарифчиликдә дини тә'лимә кениш јер вермишдир.

Динлә силаһланмаг, хүсусән, орта әсрләрдә ортодокс дини идеолокијаја, мөвһумата вә хурафата гаршы чыха билмәјин дә оптимал формасы иди. Азәрбајчанда XIX-XX јүзилләрин шәраитиндә дә белә формаја еһтијач она көрә галырды ки, мәишәтдә дә мә'нәви һәјатын ајры-ајры саһәләриндә "орта әсрләр" өзү һәлә галырды. Мәһз бу бахымдан, дини "мүасирләшдирмәк", диндә ислаһат идејасы вә буна мүәјјән һазырлығын мәгсәдјөнлүјү Ахундзадәдә дә вар: "Бир дә мүәллиф истәмир ки, халг агеист олсун, динсиз вә имансыз олсун. Бәлкә мүәллифин мәгсәди ислам дининин әср вә заманәјә мувафиг олараг протестантизмә мөһтач олдугуну көстәрмәкдир" (М.Ф.Ахундов. Әсәрләри, II ч., Бакы, 1961, с. 151).

Чәлалуддөвлә илә халис елми-нәзәри мүбаһисәсиндә М.Ф.Ахундзадәнин Кәмалуддөвләси өз мүтләг маарифчи мөвгејини мүчәррәд фәлсәфи мүһакимә вә мүбаһисәләр сәпкисиндә ифадә вә е'лан едирди. Һәјатын, керчәклијин өзүндә, "Әкинчи" гәзетиндә руһани "оппонентләрлә" үзбәүз, ачыг мүбаһисә шәраитиндә исә М. Ф. Ахундзадә (еләчә дә һәмин гәзетин "елми әбдан", јохса, "елми әдјан" мүбаһисәсинин дикәр иштиракчылары - С. Ә. Ширвани, Н. Б. Вәзиров, Ә.Корани, Һејдәри гаршыја конкрет-тәчрүби, емпирик мәгсәдләр гојур, билаваситтә авамлыға, мәсчид вә минбәр хурафаты әлејһинә чыхыш едирдиләр.

Әсрин әввәлләриндә "Бизә һансы елмләр лазымдыр?"[1] мөвзусунда аналожи мүбаһисә дә (руһани Әбутураб Ахундоғлунун мәгаләси вә Ә. Һүсејнзадә, Ө. Ф. Не'манзадә, Ч.Мәммәдгулузадәнин она чаваблары) елмин динлә әлагәләринә методоложи мүнасибәтдә маарифчи-деист бахышларын сәчијјәсини әкс етдирирди. Хурафаты вә мөвһуматы һәгиги диндән фәргләндирмәк вә биринчиләрә гаршы икинчијә әсасланмаг маарифчи һәрәкатда (онун либерал вә мүһафизәкар голларында) бу дөврдә һәлә фәал шәкилдә давам едир. Ортодокс диндарлығы вә орта әсрләрин архаик тәригәтләри әлејһинә мүбаризәдә ислама әсасланан маарифчиликлә ифрат ингилаби маарифчилији бирләшдирән үмуми нөгтәләр дә вар иди. Онлар Аглы динин әсасларына гаршы јох, онун догматик вә схоластик тәфсирләринә, заһири, сүн'и формал шәриәтә гаршы гојурдулар, ахундларын, моллаларын "корладығы" ислама гаршы чыхырдылар. "Загафгазија мүсәлманларынын" һәгиги диндән вә дүнјадан нә гәдәр кери галдығыны бунунла әсасландырмаг вә бурадан да чыхыш јолу кими елми динлә "бирләшдирмәк" истәјирдиләр. Бундан мәгсәд јалныз динин өзүнү "мүасирләшдирмәк" дејилди, бәлкә, чәмијјәти мүасирләшдирмәк үчүн "Гур'ан"ын чәмијјәтдәки бөјүк тә'сир күчүндән истифадә етмәк иди. Орта әсрләр теолокијасына гаршы үмуми мүбаризәдә бунун објектив мүтәрәгги әһә-

1. Бах: "Һәјат" гәзети, 1906, N 106 вә "Бизә һансы елмләр лазымдыр?" китабчасы, Тифлис, 1907.

мијјәти вар иди вә бүтүнлүкдә исламчы маарифчилик дә јахынлашан ингилаби һәрәкатын мүхтәлиф һүдуд вә сәвијјәләрдә чәмијјәтдә ојатдығы, һазырладығы антимистик вә антиеһкамчы мүхалифәтин тәзаһүр мүхтәлифликләриндән бири иди.

Шүбһәсиз, мүәјјән истиһалә, ислаһат вә јениләшмә билаваситә бәдии тәчрүбәнин, о чүмләдән, "Тәмсилат"ла әсасы гојулан классик драм ән'әнәсинин өзүндә дә баш верир.

Ахундзадәнин ән јахын мә'нәви вариси - Нәчәфбәј Вәзиров (1854-1926) артыг онун һәм милли маарифчилик програмына, һәм дә реалист драм поетикасына јени бәдии нотлар вә сосиал-фәлсәфи чалар кәтирир. Милли мәишәт вә сәчијјә анлајышынын тәкчә әһатә һүдудларыны јох, һәм дә фәлсәфи идрак чәрчивәсини кенишләндирир, сәһнәдә ичтимаи керилијин тәнгидини вә реалист-маарифчи дидактиканын һүдудларыны бөјүдүр. Бунлардан биринчисинә о, мулкәдар-ağa, икинчисинә зијалы-бәј сурәтләринин нүмунәсиндә наил олур: рәдд олунан вәрдиш, психолокија вә адәтләрдә көһнәлик инкар едилир, мүсбәт-резонар сурәтләрин сәһнәдә бирбаша бәјан етдији шикајәт-лә'нәтләрдә вә монолог-нәсиһәтләрдә тәблиғ олунан јенилијин мәзмуну изаһ олунур. "Далдан атылан даш топуға дәјәр" (1890), "Сонракы пешманчылыг фајда вермәз" (1890), "Ады вар, өзү јох" (1891), "Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк" (1895) - һамысы һәјат вә мәишәтин ән мүхтәлиф саһәләриндә өзүнү көстәрән "мүсәлман авамлығынын" милли шүур ракурсундан тәһлилинә һәср едилмишдир.

Н. Вәзиров милли шүурда, адәт вә мүнасибәтләрдә, әхлаг вә мәишәтдә орта әсрләрин галығы олан авамлығын гәними иди. О, бу наданлығын мәзһәкәләрини, драмларыны јаратмышды, онун илк фачиәси "Мүсибәти-Фәхрәддин" исә бу ичтимаи дәрдин, шәрин вә бәланын мүсибәти иди. Мүсибәтлә јахылараг, хар вә зәлил олан шәр әсәрдә милли фачиә кими, шүур кәләлији кими, иттиһам вә тәһлил олунмушдур. Мүәллиф наданлығын дәһшәтләрини она көрә тәсвир етмишдир ки, мәһз өз милли-маарифчи, өз әхлаги гајәсинин үстүнлүјүнү сүбут етсин. Бу әхлаги гајәнин даһа габарыг тәсдиги үчүн мүәллиф бүтөв чәмијјәтин, үмуми әхлаги бөһранын фонунда милли зијалынын - Фәхрәддинин вә онун арзуларынын фачиәсини вермишдир. Әсәрдә

Фәхрәддинин һәлакы чәмијјәтдә һөкм сүрән көһнәлмиш әхлаг вә рәфтар нормаларына ән бөјүк гурбан кими мә'наланыр. Драматург бүтүн милли гејрәтпәрвәрлик вә инсанпәрвәрлик дујғулары илә һәјәчана кәлмиш, бу нәчиб гәһрәманын вәһшичәсинә өлдүрүлмәси факты илә һарај чәкәрәк фәрјад етмишдир.

Доғрудур ки, "Мүсибәти-Фәхрәддин"дә кәскин дахили зиддијјәтләрлә чапалајан, һамлетвари тәрәддүдләр, бөһранлар вә фыртыналар кечирән ајрыча бир сурәт, образ вә характер јохдур, бурада Һамлет - чәмијјәт өзүдүр! Мүсибәтлә мәһв олан вә изтирабла, јенидән доғулан бу чәмијјәт тракик бир сурәт, Һамлет типли бир сурәт мисалындадыр. "Елмдә, сәнәтдә кери галан милләт!" — баш верән бүтүн фачиәләрин бөјүк мәнбәји вә һәгиги мәзмуну будур вә маарифчи шүур да мәһз интибаһ, маариф әсриндә керидә галмыш бир чәмијјәтин милләтин фачиәсини тәсвир едир.

"Мүсибәти-Фәхрәддин" һәлә халис бир маарифчи дүнјакөрүшү иди. Бурада Рүстәм бәји дә, Фәхрәддини дә мәһв едән бир бөјүк бәла көрүрүк: наданлыг! Миллилик савадынын јохлуғу! Елмсизлик вә маарифсизлик! Кимдир мүгәссир? - Мәһз милли "мән" кими өзүнү, бүтөвлүјүнү дәрк етмәјән "мүсәлман гардашын вәһши наданлығы" - тракедија һәр сөзү илә вә бүтөвлүкдә өз пафосу илә бу һөкмү тәсдиг едир.

О дөвркү ичтимаи-бәдии фикримиздә белә бир әсәр, милли шүурсузлуг сәвијјәсиндә конкретләшән наданлыға гаршы бу гәдәр гүввәтли бир сәс тәсадүфи идими? Гәтијјән јох! Милли интибаһа тәшнәлик вә һәсрәтлә ашыланан түғјанлы, еһтирaслы фикир, е'тираз өз ифадәсини фәлсәфи трактатларда тапмышды, комедијаларда, нәсрдә вә поезијада сәсләнмишди. О, өз јени, даһа гүввәтли әксини бир дә драматуркијамыздакы илк фачиәдә тапырдыса мәкәр бу тәбии, һәтта ганунаујғун дејилдими? Бүтүн XIX-XX әср зијалыларымызын фәалијјәт вә јарадычылығында, бүтүн Сејид Әзим, Зәрдаби вә Сабирдә олдуғу кими, "Мүсибәти-Фәхрәддин"дә дә "Кәмалүддөвлә"дән "бир дуз" вардыр. "Мүсибәти-Фәхрәддин" - мәишәтдә, шүурда наданлыға гаршы, бүтүн башга силаһлардан сонра бәдии фикрин ағыр топлары илә атылан атәш иди. Сонралар драматуркијамызда бу ән'әнә һәлә чох өмүр сүрмүшдү. Мәкәр "Шамдан бәј" вә "На-

данлыг" (Н. Нәриманов), "Дәли јығынчағы" вә "Өлүләр" (Ч.Мәммәдгулузадә) ејни мөвзуда вә тәхминән ејни епохада јазылмамышдымы? Мәһз милли "мән"ини, өзүнү дәрк бахымындан "авамлар", "дәлиләр" вә "өлүләр" мөвзусу лап Чавидә вә Чаббарлыја гәдәр давам етмишди. Бу мөвзу чох габарыг вә чох парлаг әксини "Мүсибәти-Фәхрәддин" әсәриндә дә тапмышдыр.

Әхлаг вә аилә-мәишәт мәтләбләри, ән'әнәви милли шүур касыблығы вә она гаршы мүбаризә мөвзусу, Шәргдә вә Русијада милли-ичтимаи һәрәкат, бејнәлмиләллик вә халглар достлуғу идејасы, гадын азадлығы мәсәләси Нәчәф бәјин о дөврдә јаздығы мәгаләләрин дә әсас предметини тәшкил едирди. Һәссас һуманитар сәнәткар өз бөјүк мүасирләри — Н. Нәриманов, Ч.Мәммәдгулузадә, Сабир, Ү. Һачыбәјов, Ә. Һагвердијев, Ф.Көчәрли илә бирликдә Гафгазда гардаш гырғыны әлејһинә өз һәрарәтли сәсини учалдыр. Аразын о тајында да ичтимаи вә милли-мә'нәви зүлмә гаршы ајаға галхмыш Тәбриз ингилабчыларына өз вәтәндаш вә сәнәткар хејир-дуасыны публисист гәләмлә, мәтбуатдан е'лан едирди.

Дөврүн милләтчилик шүурунда, маарифчи публисистикасында бу сонунчу мотиви ајырыб хүсуси гејд етмәк истәрдик: Аразын о тајы илә, Чәнубла һәмрә'јлик вә һәмдәрдлик мотивини! Чәнуб дәрдиндән данышанда маарифчиләрин гәләми елә бил хүсуси кәсәр вә сирајәт күчү кәсб едирди. Үмумијјәтлә о илләрин бүтүнлүкдә сијаси публисистикасында ики ән нараһат, сејсмик мәркәздән бири - Чәнуб вә Араз мөвзусу иди. Башыны көтүрүб Аразы кечән, бир парча чөрәк үчүн Бакы мә'дәнләринә пәнаһ кәтирән о тајлы гардашларына өз үрәк јанғысыны әдиб һәрарәтлә е'тираф едирди: "...Һалыныз јадыма дүшәндә чијәрим одланыр... Хараба галсын Иран, нечә ки, галыбдыр. Вәзирләриниз әлимә дүшсәјдиләр, сизләри гәтрәбәгәтрә дүзәрдим, гардашларым, әрз едәрдим чәнаба: бујуруз тамаша един бу һала, бу рузикара! Бичарә, сәркәрдан, көмәксиз гардашлар! Вәтәниниздә инсаф, вичдан, рәһм, мүрүввәт..., јох, милләт тар-мар олуб, вилајәтиниз виран..." Хүсусән Ираны виран, милләти зар гојан руһани һакимләрә Нәчәфбәјин јағдырдығы лә'нәт бу тај үчүн дә ибрәтли вә мүасир сәсләнир: "Тирјакыныза лә'нәт, әфсун кәздирән дәрвишләринизә лә'нәт, јаланчы сејидләринизә, сиғәханларыныза лә'нәт..."

Вәзировун әли силаһлы чәнублу сәрбазлары нәзәрдә тутараг сөјләдији сәтирләр исә артыг шикајәт вә фәрјад јох, чағырыш вә сәфәрбәрлик нидасы илә гүввәтли сәсләнир: "...Фәрамуш етмәјин, гардашларым, Вәтән јолунда өлмәкдән көзәл өлүм јохдур... Сәһралары ган илә сираб един ки, сүнбүлләр узун битсин!"

Јүз илин сонунда милли бәдии шүурда Маарифчилијин новбәти мәрһәләсини Н. Вәзиров вә Ә. Һагвердијев баша чатдырыр. Мәһз бу мә'нада "Мүсибәти-Фәхрәддин"и тамамлајан вә давам етдирән икинчи маарифчи фачиә Әбдүррәһимбәј Һагвердијевин "Дағылан тифаг" әсәридир. Мүлкәдар дудманларынын дағылмасы бу әсәрдә дә сосиал вә әхлаги фачиә кими, мәһз маарифчи идеаллара хәјанәтин тәбии, зәрури чавабы вә чәзасы кими тәсвир вә тәһлил олунур. Наданлыг - бу әсәрдә дә гачылмаз бәла, һәм Нәчәф бәјин, һәм дә Сүлејман бәјин милли, шәхси вә сосиал фачиәсинин сәбәби вә мотивидир. Һәр ики әсәр милли маарифчи фачиәнин ики бөјүк зирвә мәгамыны тәшкил едир. Драматуркијамызын сонракы инкишафында әсасында маарифчи мәфкурә дајанан белә мөһтәшәм сосиал фачиәләрә даһа раст кәлмирик.

Һәм тәрчүмеји-һалынын, мәишәтинин, һәм дә јарадычылығынын бүтүн тәфәррүаты илә илкин Һагвердијев дә, Нәриман Нәриманов да, Үзејир Һачыбәјов да Н. Вәзиров кими, милли јазычынын вә ичтимаи хадимин халис маарифчи типини ифадә едирләр. Һәр үчү семинарија гуртармыш, Петербургда тәһсил алмыш, әдәби, елми, педагожи, публисист фәалијјәтлә ардычыл, фасиләсиз мәшғул олмушлар. Һәр үчүнүн драматуркијасы милли маарифчи мәфкурәнин вә реалист бәдии-естетик моделин классик ифадәсидир. Лакин онларын јарадычылығы (хүсусән, 1905-1907-чи илләрдәкиндән сонракы дөвр) милли шүурун инкишафында тәнгиди-реалист мәрһәләјә (вә маарифчиликдән ингилаби демократизмә!) кечидин мәзмунундан данышмаға хүсусилә бол вә мүнбит материал да верир. Шүбһәсиз, бу әламәтләр һәлә бир тә'лим, консепсија сәвијјәсиндә јени бәдии-естетик системә радикал дөнүшүн, кечидин әламәтләри дејил, һәлә

маарифчилик шүурунун һүдудлары дахилиндә ирәлијә һәрәкәтин әламәтләридир.

Нәриман Нәриманов, Үзејир Һачыбәјов, С. С. Ахундов, Р.Әфәндијев XIX әсрин сону, XX әсрин илк илләриндә хүсусән реалист драматуркијамызын материалында милли-ингилаби шүурун сәрһәдләрини зәнкинләшдирирләр. Бу әсәрләр ичәрисиндә "Надир шаһ" (1898), "О олмасын, бу олсун" (1916), "Аршын мал алан" (1918), "Лачын јувасы" (1922) кими сәнәт инчиләри вардыр.

Нәһајәт, ики әсрин кечидиндә милли маарифчи шүур һәрәкаты дөрдүнчү, сонунчу габарыг тәзаһүрүнү ушаг мәтбуатынын - "Добистан" (1906-1907), "Рәһбәр" (1906), "Мәктәб" (1911-1918) дәркиләринин, ушаглар үчүн дәрсликләрин (Ф. Көчәрли, С. Һүсејн, М. Маһмудбәјов, Ј. В. Чәмәнзәминли, Р. Әфәндијев...), ајрыча ушаг әдәбијјатынын (М. Ә. Сабир, А. Шаиг, А.Сәһһәт, С. С. Ахундов, С. М. Гәнизадә...) јаранмасында тапыр...

Беләликлә, XIX-XX јүзилләрин кечиди миллилик вә истиглал шүурунун инкишафы бахымындан да бүтүнлүкдә әдәби кечмишин јени дөврлә шәртләнән инкишафынын гануни давамы иди. Мәһз бу дөврдә Азәрбајчанда миллијјәтчи маарифчи әдәби һәрәкат һәм кадр тәркиби, һәм дә мәзмунунун әһатә вә мигјасы бахымындан јени һүдудлар кәсб едир. Авропада вә Русијада, һәмчинин Гафгазын Гори, Тифлис, Ирәван шәһәрләриндә али тәһсил алыб Азәрбајчана гајытмыш кәнч зијалы нәсил Һ.Зәрдаби вә Н. Вәзиров кими ағсагталларла чијин-чијинә әдәбијјат, тәдрис, театр вә мәтбуат чәбһәсиндә гызғын фәалијјәт көстәрмәјә башлајыр.

Ә. Һүсејнзадә (1864-1940), Ә. Ағаоғлу (1869-1939), Ф. Көчәрли (1863-1920), Е. Султанов, Ә. Һагвердијев (1870-1933), Н.Нәриманов (1870-1925), С.М. Гәнизадә (1866-1937), М. Шаһтахтлы (1863-1920), Һ. Маһмудбәјов (1864-1928), Р. Әфәндијев (1863-1942), Һ. Бајрамәлибәјов (1862-1937) дөврүн артыг нисбәтән күтләвиләшән милли шүур, милли маариф интибаһында (онун чешидли идеја тәмајүлләриндә) ән јахындан иштирак едирләр.

XX әсрин әввәлләринин дә һәм реалист, һәм дә романтик

маарифчи әдәбијјатында миллијјәтчи тәмајүлләр өз әсасыны бу өрнәкләрдән көтүрүр.

Бүтүн дөврләрдә мә'нәви мәдәнијјәтин тарихи миссијасы бир дә милли-маарифчилик олуб. Бәшәријјәти тәрәгтијә вә һуманитар ингилаблара һәмишә маарифчиләр һазырлајыб. Истиглал вә суверенлик идеалы һәмишә әввәлчә әдәби-нәзәри фикирдә формалашыб, јалныз сонра дөвләт тәфәккүрү, сосиал-инзибати гурум вә сијаси режим керчәклији кәсб едиб. Индики суверен Азәрбајчанын да мә'нәви ме'марлары Ахундзадәләр вә Зәрдабиләр, Әлибәјләр вә Ағаоғлулар, Сабирләр вә Чавидләр, Нәримановлар вә Үзејирбәјләр, Чаббарлылар вә Вурғунлар олмушлар. XX јүзиллијин ән бөјүк шүарыны да һәлә әсрин әввәлиндә һамыдан әввәл онлар - бөјүк азәри-түрк маарифчиләри е'лан едибләр: "Вәтән, вәтән, вәтән! Милләт, милләт, милләт! Дил, дил, дил!" Һәлә әсрин әввәлиндән башлајараг, һәтта "кичик адамлары" вә "артыг адамлары", "өлүләри" вә "дәлиләри", "сагталлы ушаглары" милләтә чевирән, халга өз "мән"ини кенетик јох, милли сәвијјәдә дәрк етдирән ибрәтли әсәрләри сон јүз илдә һамыдан чох вә һамыдан кәскин маарифчиләр јазыб: "Бир милләт кәрәк бир китаба, бир амала тапынсын", бир "атамын китабына" ("Китаби Дәдә Горгуд"а, Фүзули "Диваны"на), бир "Анамын китабы"на (ана дилли вә ана сүдлү әдәбијјата, Сабирә, Шәһријара...) тапынсын — әсрин әввәлинин бу милли тә'лими әсрин сонунун да актуал фәлсәфи-елми тә'лими, маарифчилик идеолокијасы олараг галыр...

Милли мүстәгиллик шүуруна Азәрбајчан бәдии дүшүнчәсини маарифчи идеја вә фәлсәфә кәтириб-чыхарыр. Лакин Азәрбајчан маарифчилији әср јарымлыг бир мүддәтдә дүзхәтли бир орбитдә һәрәкәт етмир. Ичтимаи-фәлсәфи вә бәдии фикримизин гә'т етдији јолларда чызылан ән парадокслу әјри, зиддијјәтли вә енишли-јохушлу хәтт бәлкә дә маарифчилијинкидир. Чүнки о, ејни заманда ики әкс гүтбүн - "һәм орта әсрләрин", һәм дә буржуа "јени дөврү"нүн тә'сири алтында инкишаф етмәкдә давам едир вә бунлардан биринчисиндән икинчисинә тарихи кечиди һәјата кечирир.

XIX әсрин орталарында Русијада буржуа зиддијјәтләри һәлә ачыгланмамышды вә чылпаг шәкилдә дејилди. Ингилаби-демок-

ратик истигамәт вә тәнгиди реалист шүур исә бу зиддијјәтләрин ачыгланмасы функсијасыны тарихи бир миссија кими билаваситә өз үзәринә көтүрүр.

Икинчи тәрәфдән, капитализмин зиддијјәтләри кими, мүстәмләкәчилијин дәһшәтләри дә Ахундзадә дөврүндә һәлә там чылпаг вәзијјәт алмамышды. XX әсрин әввәлиндә бу бахымдан да вәзијјәт дәјишир. Мирзә Чәлил вә Сабир дөврүнүн реал ичтимаи керчәклији артыг ачыг-ашкар бир "икигат зүлм керчәклијинин" типик шәраити иди. Әсрин әввәлләриндә милли-ингилаби шүурун хүсусилә сүр'әтлә јүксәлмәси мәһз бунун дәркинин нәтичәси иди.

Милли "мән" шүуру, һәр шејдән әввәл, "өзүнү дәрк" шәклиндә (көк, мәншә, әчдад проблеминә мараг шәклиндә) өзүнү көстәрмәјә башлајыр.

Әслиндә милли вә дини мәнсубијјәт проблемини дә илк дәфә һәлә М. Ф. Ахундзадә галдырмышды. "Кәшкүл"дә даһа да конкретләшдирилән бу проблем "Каспи", "Шәрги-Рус", "Һәјат" кими мүхтәлиф идеја истигамәтли гәзетләрдә мүхтәлиф мөвгеләрдән вә даһа кениш сәпкидә давам етдирилир.

Бу һәрәкат да ики чәбһәјә гаршы мүбаризә вә мүгавимәт шәраитиндә апарылырды; һәм чаризмин идеолокија вә мәдәнијјәт саһәсиндә көләлик сијасәтини, һәм дә дини-мүһафизәкар чәбһәнин халгы вахты чохдан кечмиш хурафатын тә'сири даирәсиндә сахламаг сијасәтини ејни нијјәт бирләшдирирди: халгда мәхсуси бир Азәрбајчан, вәтән вә милләт һиссини өлдүрмәк, чағдаш бир вәтәндашлыг вә милли гүрур дујғусуну мәһв етмәк! Русијада әһалинин бешдә үчүнүн, даһа дәгиги - 57 фаизинин милли зүлмә мә'руз галдығы бир сосиал-сијаси шәраит, әлбәттә, белә бир мүбаризәни чәтинләшдирирди, амма милли-ичтимаи азадлыг шүурунун ојанмасына күчлү тә'сири бахымындан бүтүн Русијада азадлыг һәрәкатынын милли учгарларда мүсбәт ролу да тарихи әһәмијјәт кәсб едирди.

Азәрбајчан дилинин ше'р вә нәср, әдәбијјат вә елм дили кими имканларыны ишдә вә әмәлдә, өзү дә даһа кениш вә күтләви һүдудларда тәсдиг едәнләр дә маарифчиләр олдулар.

Бүтүн бунлара јени маарифчилији објектив олараг әдәби һәјатда демократик имканларын да артмасы кәтириб чыхармышды. Мә'лумдур ки, М. Ф. Ахундзадә нашир А. А. Исакова мәктубунда "Кәмалуддөвлә мәктублары"нын мүәллифи кими онун адынын кизли сахланмасыны инадла хаһиш едирди. Һәмчинин, белә бир гејд-шәрти мүтләг нәзәрә чарпдырмаға М.Ф.Ахундзадәјә мәнзум мәктубунда Гасым бәј Закир дә еһтијач һисс етмишди:

Кәрчи вилајәтдә чох иди әһвал
Мүјәссәр олмады шәрһ едәм әлһал.
Бир парасын јаздым, ејләдим ирсал
Бу шәрт илә нә дил билсин, нә додаг...

Үстәлик, Гасым бәј Закир нәинки еһтијатлы тәрпәнирди, ону ачыг-ашкар објектив ичтимаи сатираја сөвг едәнләрдән һәтта шикајәтләнирди:

Буду хаһишләри ким бахмајыб ағы бозуна
Ејләјим һәчв тамам бәји-кәдаву хани...

Бүтүн бу "еһтијат тәдбирләриндән" нисбәтән азад Сабир исә артыг она "көзүнү бәрәлдән"ә һеч мәһәл дә гојмур, һәм охучуја, һәм дә өзүнә бөјүк бир инам вә әминликлә е'тираф вә е'лан едирди ки:

Шаирәм чүнки вәзифәм будур әш'ар јазым,
Көрдүјүм нику бәди ејләјим изһар јазым,
Бәди бәд, әјрини-әјри, дүзү һәмвар јазым,
Нијә бәс бөјлә бәрәлдирсән, а гаре көзүнү?
Јохса бу ајинәдә әјри көрүрсән өзүнү?..

Көрүндүјү кими, Закирин һәјатын, заманын бир сифариши кими дујдуғу, лакин әмәл вә ичра етмәјә чәкиндији тәләбә чаваб вермәји бир шаир вә вәтәндаш кими Сабир өз ганун борчу сајырды.

Маарифчилик идеолокијасынын вә маарифчи естетик тә'лимин ән'әнәләри Ахундзадәдән сонракы нәсрдә, ше'рдә, драматуркијада, онларын сүжет, услуб, бәдии гәһрәман структурунда

вә системиндә һәлә узун мүддәт јашајырды. Һәтта конфликтин драматик һәлли үсулунун (бәдии финалларын) типолокијасы да, әсасән, дәјишмәјән естетик ачарда вә идеја-әхлаги мәхрәҹдә галырды.

Әкәр Фәрһады истисна етсәк, демәк олар ки, Ҹ. Мәммәдгулузадәјә гәдәрки бүтүн драматуркијада кәнардан, гејри-милли (гејри-мүсәлман!) мәнбәдән кәлән гәсд, јахуд, дахили, шәхси (!) интиһар акты јохдур: һамыны милли шүурун гәними, дахили дүшмәни - наданлыг күлләләјир. Өзү дә дүшмәнин јох, атанын вә гардашын, јолдашын вә достун өз әли илә күлләләјир. Бу бахымдан "Наданлыг" мәзһәкәсинин ады кими, онун тракик гәһрәманынын сон сөзләри дә символикдир: "Мәни наданлыг күлләләди"; "Тәгсир Өмәрдә дејил, тәгсир һеч кәсдә дејил. Авам вә надан, мө'мин вә итаәткар мүсәлман гардашдадыр". Мирзә Ҹәлилдән сонра исә маарифчи гәһрәманларын "Ахундзадә галерејасы" артыг јалныз сосиал тәбәгә, пешә-әһатә даирәси е'тибарилә дәјишмир. Дәјишмә һәм дә милли мараг, сосиал дүшүнҹә, идеја конфликти, сүжет вә композисија саһәсиндә өзүнү көстәрир. Онун илк әламәтләри өзүнү һәлә Мирзә Фәтәлидән сонракы илк нәслин јаратдығы мүсбәт гәһрәманларын нүмунәсиндә бирүзә вермәјә башлајыр.

Авропа Ахундзадә дөврүндә һәлә бир идеал олараг галырды. Шүбһәсиз, Мүсје Жорданын монархист сөзләринә драматургун мүнасибәтиндә һисс олунан ришхәндли тенденсија вар, еләҹә дә һатәмхан ағанын Парис мәишәтинә вердији гијмәтләр дә һәлә "капитализмин тәнгиди" демәк дејилди. Бурада һәлә гәрарлашмамыш милли буржуанын сосиал вә игтисади әсасларына ишарәни ахтармаг чох тездир. Сөһбәт Авропа мәишәти илә ән'әнәви Шәрг әхлагы арасында бә'зи тәзадлардан кедир. Даһа чох халис милли-әхлаги сәҹијјә дашыјан бу тәзадлар буржуа дөврүндән әввәл дә вар иди, һәтта мүәјјән дәрәҹәдә (милли фәрг сәвијјәсиндә) инди дә галыр.

М. Ф. Ахундзадәнин Авропаја чан атан Шаһбаз бәји һәлә "Гамышлыг"дан чыха билмир. Авропада тәһсил көрүб гајыдан кәнҹләрин нараһат вә ахтаран гәлби исә Н. Вәзиров, Ә. Һагвердијев, Н. Нәриманов кими маарифчи мүәллифләрин диггәт вә тәһлил һәдәфинә чеврилир. Өз маарифчилик сә'јләриндә вә ахтарышларында бу гәһрәманлар бир гәдәр дә ирәли кедирләр. Белә ки, Ахундзадәнин гәһрәманы һәлә кениш ичтимаи-етик вә милли вәзифәләр гаршыја гојмур, дәрин ичтимаи әдаләт ахтарышлары, Фәхрәддин, Фәрһад идеалы Шаһбаз бәји һәлә јормур. Шәрәфнисә илә, Һатәмхан аға илә, Шәрәбаны ханымла о, һәлә бир тәһәр дил тапмалы олур. Авропа тәһсилли Фәрһад вә Фәхрәддин исә артыг башга мүһитин јетирдији, тәрбијә етдији Рүстәм бәј, Мәлејкә ханым, һәтта Шаһмар бәј кими дүшүнә, јашаја вә һәрәкәт едә билмир. Јени ситуасија илә көһнә дүшүнҹә арасында зиддијјәт әввәлҹә аилә ихтилафы - "аталар-оғуллар" конфликти шәклиндә јараныр. Өзү дә "Мүсибәти-Фәхрәддин"дә, "Бәхтсиз ҹаван"да артыг аилә әхлагына, дини тә'лимә, гәбилә-тајфа дөврүндән кәлән һәр һансы адәтә вә мәишәт ән'әнәсинә сөзсүз, мүти табелијә јох, ағлын тәсдиг етдији бир истигамәтдә шәхси е'тираза, фәрди мүгавимәтә раст кәлирик.

Лакин маарифчи зијалы гәһрәманын идеја-мәфкурә мәзмунунда вә бәдии-естетик симасында баш верән белә бир дәјишиклијин ифадәсинә садә халг нүмајәндәләринин сурәти тимсалында раст кәлә билмирик. М. Ф. Ахундзадәнин ән јахын маарифчи хәләфләри өз илк јарадыҹылыглары дөврүндә "гамышлыг" сакининин тәсвирини дәринлијә доғру давам етдирә вә ирәли апара билмирләр. Һәтта Н. Вәзировда кәндли бә'зән һәлә садиг нөкәр, лакеј мәзмунунда верилир. Кәндлинин милли шүуру, маарифләнмәси гајғысы илә онун әвәзинә Фәхрәддин бәј мәшғул олур. Үмумијјәтлә, Н. Вәзировда, Ә. Һагвердијевдә, Р. Әфәндијевдә, Н. Нәримановун илк јарадыҹылыг дөврүндә ајылан халг образыны көрмүрүк. Әвәзиндә, бүтүнлүкдә талеји чыхылмаз фаҹиә шәклиндә тәсвир олунан ваһид бир "милләти" көрүрүк. Онларын әсас гәһрәманлары задәкан вә мүлкәдарлығын - "өлән синфин"(!) нүмајәндәләридир. Онларын чоху елә сәһнәдә дә өлүр.

Маарифчи әдәбијјатда синфи тәбәгәләр, сосиал гатлар јох, "јахшы" вә "пис" бәјләр үз-үзә кәлир.

Керчәклијин сосиал мәзмунуна верилән маарифчи вә маарифсиз бәј тәснифи вә типолокијасы нәинки Закирдә вә Ахундзадәдә, һәмчинин, С. Ә. Ширванидә, Н. Вәзировда, Ә.Һагвердијевдә вә Н. Нәримановда да вардыр. С. Ә. Ширвани-

нин "Бәј вә деһган" ше'ри маарифчи конфликтин сосиал маһијјәтини ифадә етмәк бахымындан чох сәчијјәвидир. "Бәј вә деһган" - көрүнә биләр ки, белә бир ше'р билаваситә бәј-кәндли мүнасибәтләринин сосиал-синфи тәһлилинә һәср олунмушдур. Лакин белә дејил. Бурада бәјин, јохса деһганын даһа кәскин тәнгид едилдијини мүәјјәнләшдирмәк чәтиндир. Лакин бир шеј шүбһәсиздир: онлар һәр икиси ејни маарифчи мәгсәд вә нијјәт мөвгејиндән тәнгид олунур: бәјдәки габалыгын да, кәндлидәки наданлыгын да сәбәби ејнидир, ејни бәладыр: маарифсизлик! Синфи-сосиал сәбәб дә етик-әхлаги проблемин көлкәси архасындадыр. М. Ф. Ахундзадәнин кәндлиси, С. Ә. Ширванинин деһганы, М. Ә. Сабирин әкинчиси, бунлар һамысы һәр һансы ичтимаи тәбәгәнин нүмајәндәси кими һәртәрәфли сосиал јох, әхлаги шәрһини тапыр.

Илкин маарифчи драматуркијадан фәргли олараг, инди ичтимаи зүмрәләрин нүмајәндәләри даһа бөјүк тип вә чешид әлванлыгы илә сәһнә әсәрләринә дахил олур. Намүнасиб никаһ, пис аилә тәрбијәси, әски мәктәб мөвзусу, мә'мур, чадукәр, тачир, баггал, молла сурәтләри комедија да кениш јајылыр. Ә.Һагвердијевдә вә Нәчәфбәј Вәзировда Нәчәф бәјдән ("Дағылан тифаг") Чәннәтәлијә гәдәр ("Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк") мүлкәдарларын мүхтәлиф силсиләси илә таныш олуруг. "Наданлыг", "Пәһләванани-зәманә", "Дилин бәласы" исә артыг мүлкәдар вә буржуа әлагәләринин вәһдәтдә тәнгидидир.

Доғрудур, феодализм галыгларынын ифшасындан буржуа зиллијәтләринин тәнгидинә кечид һәлә "Пәһләванани-зәманә" пјесиндә баш верир. Лакин бу да даһа чох предмет-мөвзу даирәсиндә кечид иди, көһнә поетика дахилиндә јени проблематикаја кечид иди. Үслуб, структура, тип кечиди исә тәнгиди реализмә кечид шәклиндә баш верир.

"Дағылан тифаг" вә "Бәхтсиз чаван" мүәллифи дә Н. Вәзиров кими өз ифшасыны "чәмијјәтин милли сүтунлары әлејһинә" јөнәлтмирди. Елә буна көрә дә маарифчи реалистләрин "халгы тәрбијә етмәк" програмы вә үсулу тәнгиди реалистләринкиндән фәргләнирди: икинчиләр билаваситә "ашагы"ларын, халг тәбәгәләринин дахили имкан вә гүввәләринә әсасланырдылар.

М. Ф. Ахундзадә вә онун хәләфләри өз мәнфи гәһрәманыны мөвчуд чәмијјәтин, бүтүнлүкдә халгын, милләтин, әфкарүмумијјәнин мәнафеји бахымындан лә'нәтләјир вә сөзүн һәгиги мә'насында ичтимаи иттиһам мәһкәмәсинә чәкир. Тәсадүфи дејил ки, әдибин бир сыра көркәмли тәдгигатчылары (А. Шаиг, Ч. Чаббарлы, Әли Султанлы) ону "мүһәндис", "мүстәнтиг", "мәһкәмә рәиси", "мүнәггид", "чәмијјәтчи", "јол көстәрән", "гафиләсалар" вә "рәһбәр" кими епитетләрлә характеризә етмишләр. Лакин дүнјаја чар чәкдији Зәка вә Әхлаг монологу илә белә бир иттиһам күрсүсү архасында дураркән дә бөјүк маарифчи идеологун әлиндә тутдугу компасын әгрәби һәмишә ејни үнваны вә гүтбү көстәрир; хәтанын вә күнаһын даһа чох Шәрг, мүсәлман чинаһыны нишан верирди...

Нәинки фәлсәфи-елми, һәтта бәдии әсәрләриндә дә М.Ф.Ахундзадәнин рәсми чар һакимијјәтинин нүмајәндәсинә мүнасибәти онун бүтөвлүкдә Авропаја вә Русијаја маарифчи мүнасибәтинин үмуми контекстиндән ајрыча һәдәф кими ајрылмырды, "Тәмсилат"ын сәһифәләринә Гәрбдән вә Шәргдән кәлиб-чыхан емиссарлар бурада ваһид бир контекстин јох... конфликтин гүтбләри кими јан-јана дурурдулар.

Јени дөврдә милли шүурда "Ики Русија" вә "Ики Авропа" тә'лиминин Русијаја вә Авропаја мүнасибәтдә бир-бириндән фәргини әјаниләшдирмәк үчүн Мирзә Фәтәлинин вә Мирзә Чәлилин драм ирсиндән ики нүмунәнин мүгајисә етмәк мараглыдыр. Һеч олмаса милли бәдии дүшүнчәнин бу ики мәрһәләсинин ики күзкүсүндә ики мүхтәлиф шәкилдә көрүнән әчнәби сурәтләрини бир-бири илә мүгајисә едәк. Бүтүн тәнгиди ејһам вә ишарәләри илә бирликдә М. Ф. Ахундзадәнин Мүсјө Жордана мүнасибәти мүсбәт, рәғбәтли бир мүнасибәтдир: о, мүәллифин Шаһбаз бәји ("Мүсјө Жордан") сәсләдији, хејир-дуа вериб нүмунә көстәрдији бир мүһитин нүмајәндәсидир. Һәтта Шәрәфнисә ханым дејир ки, "Мән өзүмү өлдүррәм, гојмарам Мүсјө Жорданын бојну вурулсун!" һәр һалда драматургун она тәнгиди мүнасибәтиндә јалныз јумор вар. Харичдән кәлмиш доктор Лалбјуз исә ("Дәли јығынчағы") халис карикатур вә сатирик бир сурәтдир. Мирзә Чәлил ону "дәлиләр" аристократијасынын бүтүн "сүтунлары" илә бир чәркәдә гамчылајыр. (Ады да сатирикдир вә символикдир: - Лалбјуз! Бу лал вә буз тәбиәт-

ли адам һеч бир исти вә ишыг шүасы кәтирә билмәз).

Одур ки, Мүсјө Жордан сурәтини маһијјәт вә функсијача аз гала Мәстәли шаһла ејниләшдирмәк, бирини динлә, дикәрини исә "елмлә еһтикарлығ" едән бир адам кими гијмәтләндирмәк әдаләтсизлик оларды. Нәинки әсәрин идеја мәзмунунда, сүжет структурунда вә конфликтиндә, һәтта сәрлөвһәдә дә бу ики тип структурунда вә конфликтиндә, һәтта сәрлөвһәдә дә бу ики тип јан-јана јох, гаршы-гаршыја гојулур: Мүсјө Жордан - һәким-нәбатат вә дәрвиш Мәстәли шаһ - чадукүни-мәшһур! Парисдән кәлән Мүсјө илә Ирандан кәлән дәрвиш Гарабағдакы "гамышлығ"да көрүшүр (гијаби! Әсәрдә онлар билаваситә растлашмыр) вә бу ики јад тә'сирин туш кәлмәсиндән, Руссонун тәбиәт идиллијасына бәнзәјән "гамышлығ" да поетик сүкут позулур: Һатәмхан аға "гамышлығында" бир күләк әсими башлајыр. Әлбәттә, бу күләк әсими һәлә "Парижин јыхылмағынын зәрбиндән" јаранан ингилаби зәлзәләдән "бәрбад олмағын" јели, күләји дејил. Лакин һәр һалда о, мәһз "Париж зәлзәләси"нин баш верә биллији бир мүһитдән вә керчәкликдән кәлән адамын шүурларда ојатдығы интибаһла билаваситә бағлыдыр. Маарифчи Ахундзадәни "һансы синифдән кәлән" јох, һансы милли мүһитдән, "һансы дүнјадан кәлән" адам проблеми марагландырыр вә о, дүнјанын "бу тајына" вә "о тајына" һәлә синифләр бөлкүсүнә әсасән тәснифат вермир. Мүсјө Жорданы Гәрбин, Мәстәли шаһы исә Шәргин "рәмзи" кими үмумиләшдирәнләр дә, Мүсјө Жорданы франсыз монархијасынын рәмзинә чевирәнләр дә тәхминән ејни характерли сәһвә јол верирләр. "Мүтләгијјәт тәрәфдары", "сијаси мүһафизәкар" олан Мүсјөјә драматургун мүнасибәтиндәки ејһамлы вә тәнгиди мәгамлары мүтләгләшдирмәк дүз олмаз. Ахундзадәнин Мүсјөјә мүнасибәти онун Мәстәли шаһа мүнасибәтини характеризә едән мүстәгим бирхәтлиликдән гат-гат мүрәккәбдир, чохчәһәтлидир вә Ахундзадәнин үмумијјәтлә Авропаја мүнасибәтиндәки мүрәккәблијин өзүнүн ифадәсидир. Алим, өзү дә ботаник-алим, бүтүнлүклә маарифчилијин публисистикасында, нәсриндә вә драматуркијасында ән рәғбәтли сурәтләрдән биридир (тәсадүфи дејил ки, комедијада Карл Линнеј, Жозеф Литтон де Турнефор, Джон Бертран кими тәбиәтшүнасларын да адларына раст кәлирик). Е'тираф едәк ки, драматургу бизим милли әдәбијјатымызда бу илк

Мүсјөнүн - Гәрби Авропа халгларынын бу илк нүмајәндәсинин пешә мәнсубијјәти, милли мәнсубијјәти, онун синфи мәнсубијјәтиндән даһа артыг марагландырмышдыр (ахы бүтүн комедија боју о, монархизмин(!) тәблиғи илә јох, Гарабағын надир дағ чичәкләринә вә әтирли шәфа биткиләринә өз һејранлығыны ифадә етмәклә мәшғулдур!...).

Нәинки "ики Русија" вә "ики Авропа"нын, һәтта "ики Шәргин", "ики Азәрбајҹанын" өзү дә Азәрбајҹанда милли шүурун ики мәрһәләсинин вә ики сәвијјәсинин күзкүсүндә ики мүхтәлиф шәкилдә көрүнүрдү.

Азәрбајҹан мүһитинин моделиндә чар вә империја Русијасыны Мирзә Фәтәли дә көстәрир, Мирзә Ҹәлил дә. Чар мә'мурү илә јерли әһалинин гаршылашдығы сәһнәләр "Хырс гулдурбасан"да да вар, "Данабаш кәндинин мәктәби"ндә дә. Һәр ики мүәллиф халгы - мәһәк дашы кими верир: һәр кәс бу даша - халга дәјиб, өз һәгиги гијмәти илә көрүнә билир. Вә һәр ики әсәрдә "милләт аталары" өз "чиновник ағалары" илә бирликдә көрүнүр: јерли һакимләр вә чиновник ағалар кабинетдә, стол далында јох, ачыг мејданда - кәндин дүзүндә ҹамаатла бирбаша, үзбәүз гаршылашдырылырлар. Мәһз бу "үзбәүздә" онларын халгдан нә гәдәр узаг олдуғу даһа ајдын һисс олунур.

Лакин бу охшар сәһнәләрин мәзмунунда принсипиал ичтимаи мә'на фәргләри дә вардыр. Һәм кәндлилијин, һәм дә бәјлијин вә зијалылығын М. Ф. Ахундзадәдән сонракы бир нечә он илдә кечдији тарихи јолун "бәһрәләри" Данабаш кәндиндән верилән мәишәт сәһнәләриндә өз ифадәсини тапыр. М.Ф.Ахундзадәнин икид, дағ гарталларына бәнзәјән мәғрур вә "екзотик" кәндлиләри "Данабаш кәндинин мәктәби"ндәки "өлүләр" кәндинин сакинләри шәклиндә дүшүрләр. Һачы Нуру кәлиб марагсыз бир интелликент типи - мүәллим Һәсәнов олур. Һәмчинин, бәјлик бир задәканлыг тәбәгәси кими өз гәти мә'нәви, әхлаги вә синфи мүфлислијини Мирзә Ҹәлилин әсәрләриндә кечирир вә Һејдәр бәј кәлиб олур Пирверди бәј - началникин сағ әли. Онда Һејдәр бәј һәлә сөздә дејирди ки, началникә "чанла-башла гуллуг еләмәјә" һазырдыр, инди исә Пирверди бәј әмәлдә, ишдә чар режиминә "чанла-башла" гуллуг етмәкдәдир. Һаким милли "бәјлик" онда "гачаг мал" ("фирәнк чити") алыш-вери-

ши едирди, инди "миллəт" алыш-вериши! Онда Һачы Гара бəјə дəллалыг едирди, инди бəј началникə! Бəјлик хасијјəтчə дə башгалашмыш, ловғалыг вə күбарлығы мə'мур чанфəшанлығына, чəркəз папағы исə мундир кепкасына дəјишмишдир.

Гафгазын артыг "там сијаси вə игтисади фəтһи" ичтимаи-тарихи просес кими Мирзə Чəлилин тəмсил етдији милли шүурда өз əксини белə бир деталда да тапыр: миллəтə доғмалыг бахымындан "милли ағалар"да чар чиновникләриндəн һеч нə илə сечилмирлəр: пристав, јүзбашы, инспектор, газы, молла ("јад"диллилəр!) бир-биринин "дилини билир", амма ејни бир миллəтин зијалысы, "аға"сы вə кəндлиси бир-бирлəринин "дилини" баша дүшмүрлəр! Əдиб дə бу əчнəби вə милли "дилбилмəзлəри" "Данабаш"да она көрə топлајыр ки, əсл, һəгиги "данабашлары" бизə натурада костəрə билсин.

Милли дилə вə миллəтə мүнасибəт мəсəлəси халгын варлығына, азадлыг вə мүстəгиллијинə мүнасибəт сəвијјəсиндə һəлə һеч бир əсрдə бу кəскинликлə ирəли сүрүлмəмишди. Бурада артыг əсас проблем маарифчилик проблеми дејилди. Тəнгидин əсас һəдəфи - мəктəбдəн горханлар јох, кəндə "мəктəб" кəтириб кəлəнлəр өзлəри иди...

Ики сəнəткар вə ики үслуб арасында бу дəрəчəдə "мəзмун вə форма јенилији" милли бəдии шүурун тарихинə мүнасибəтдə мəһз етап вə тип сəвијјəсиндə бир јенилик иди! Бу иллəр бəдии фикрин һəр тəрəфə - һəм јүксəјə (јени романтизм), һəм дə дəринə вə маһијјəтə (тəнгиди реализм) доғру гəт етдији сүр'əтли инкишаф вə һəрəкəт иллəридир. Тəнгиди реализм вə романтизм бу заман мəһз 1905-1907-чи иллəр ингилабынын далғаларында тəмəл тапан јени ичтимаи, мə'нəви епоханын ики мүхтəлиф əдəби гүтблəри кими јүксəлир вə доврүн мүрəккəблик вə тəзадларыны вəһдəтдə ифадə едир. ЈЕНИ ингилаби идеолокијанын тə'сири илə маарифчи реализмин мəһдудлугларыны дəф етмəк ахтарышларында əдəби просес һəм тəнгиди реализмин, һəм дə јени романтизмин бəдии тəчрүбəси илə растлашыр. Мирзə Чəлил вə онун тəмсил етдији əдəби мəктəб бир дə бу јени романтизмин сəнəт нəзəријјəлəри, идеја вə əхлаг тə'лимлəри илə сəнəт јарышында бəркијиб камала чатыр вə тəнгиди реализм мəһз ијирминчи əср романтизминин "мүасири" олан бир реа-

лизм кими формалашыр.

Бу заман артыг маарифчилијин хəјал вə иллүзијалары 1905-1907-чи иллəр ингилабынын сəрт һəгигəтлəринə дəјиб парчаланмышды. М. Ф. Ахундзадəнин комедијаларында маарифчилик һəлə тəзə түлу едəн ишыглы бир мəфкурə, никбин бир чағырыш вə програмдыр. Н. Вəзиров вə Ə. Һагвердијев бу идеалын артыг тракизмини тəсвир едирлəр (Фəхрəддин вə Фəрһад сурəтлəри). Маарифчилик иллүзијаларынын бир комедија кими дəрки исə милли бəдии шүурда јени мəрһəлəнин - Мирзə Чəлил сатирасынын мөвзусуна чеврилир. "Мə'нəви өлүлүк" проблеми мəһз тəнгиди реализмин проблеми кими мејдана чыхыр. Ахундзадəдə маарифчи ағлын вə шүурун интибаһы, Вəзировда вə Һагвердијевдə фачиəси, Мирзə Чəлилдə вə Сабирдə комедија кими дəрки əсас јер тутур.

Мəктəб маарифчилијин милли шүур тə'лиминин һəр јердə вə һəмишə мүгəддəс идеалы олуб. "Данабаш кəндинин мəктəби" исə артыг мəктəб идеалынын тахтдан салынмасы демəкдир. Зијалы - идеал маарифчи гəһрəман типидир. Мирзə Чəлилин интелликент Рүстəм бəји, јахуд схоласт Һүсејн Шаһиди вə Сəмəд Ваһиди исə белə зијалы "идеалынын" тахтдан салынмасы демəк иди. Ахундзадə бөјүк үмид вə инамла Шаһбаз бəји Авропаја охумаға, тəһсил алмаға дə'вəт едир. Мирзə Чəлил исə артыг охујуб кəлмиш Искəндəри вə онун "өлүлəр" мүһитиндə күчсүзлүјүнү тəсвир едир. Мараглыдыр, Искəндəрə гəдəрки зијалы сурəтлəринин, демəк олар ки, һамысы мүсбəтдир, Искəндəрдəн сонра исə (Рүстəм бəј, Аслан бəј, интелликент Һəсəн) һамысы мəнфи. "Романтик мəктəб" мүстəмлəкəчи үсул-идарə вə мүтлəгијјəтчи гурулуш үчүн чиновник јетишдирəн мүəссисə кими дəрк олунанда комик "ушкола" чеврилир. "Фирəнк дили" проблеми ана дили проблеми илə əвəз олунур вə милли зијалынын Шаһбаз бəј типини артыг "Анамын китабы" гəбул етмир. "Наданлығын бəласы" мөвзусунун јерини инди "зијалылығын бəласы", "образованнылығын" вə "интелликентлијин бəласы", сатириклəшəн бир "ушкол" вə "учтел" бəласы тутур. "Мəсчид" дəрдини "кафе-шантан" дəрди, "заһид" дəрдини "образованны" дəрди үстəлəјир. Халг - "интелликент" конфликти зијалы вə авам күтлə арасындакы кечмиш конфликтдəн принсипиал шə-

килдә фәргләнир. Ахундзаданин "руhани" вә "чисмани" азадлыг идеалларыны инди милли бәрабәрлик, мә'нәви-милли бирлик вә иттифаг үчүн мәс'улијјәт проблеми шәклиндә көрүрүк. Халгдан узаглашмаг, милли "мән"сизлик, симасызлыг бәласы маарифчилијин "авропалашмаг" чағырышларына гаршы әкс мәтләбләр кими ирәли сүрүлүр.

"Тәмсилат"да саф, бүллур вә халис күлүш рәнкләри, шән јумор бојалары вар. Бу күлүш көз јашы илә исланыб ләкә-ләкә олмамыш, она һәлә гүссә вә фачиә халы дүшмәмишдир. Бу күлүш һәлә өз фачиәсини дәрк етмәмиш маарифчилијин күлүшү вә никбинлијидир, онун "гајғысызлығы" вә фәрәhи, илк кәнчлик чағларыдыр. Тәлашлы бир гајғыкешлик, нараhатлыг дөврүнү Һагвердијевлә вә Вәзировда кечирән реалист бир бәдии-естетик тәфәккүр тәрзи Мирзә Чәлилдә мүдриклик вә агсаггаллыг дөврүнү јашајыр (Мирзә Чәлил реализминдәки бәдии тракизми Мирзә Фәтәлинин нәсриндәки вә фәлсәфи әсәрләриндәки тракизмлә мүгајисә етмәк олар).

Саф, мүстәгим вә никбин Ахундзадә реализминдән сонра Мирзә Чәлилин үслубча сәрт, гејри-мүстәгим, иронијалы, еjhамлы вә тәзадлы, тенденсијача кизли, дәрин, "дахили" мә'налы, "мүрәккәб" реализми кәлир. Бу, әдәбијјатын естетик инкишаф ганунаујғунлугларындан биридир. Рус реализми дә Пушкиндән сонра "чох шеј кәсб етмәклә бәрабәр, Пушкинә мәхсус hармоник бир ајдынлыгдан узаглашыр" (Чудаков А. П.).

Ахундзадәдә бәдии тәhлил, тәсдиг вә тәнгид үсулу бирбаша, бүллур вә позитивдир: дахили тәзад, кизли тенденсија, диалектик мүрәккәблик һәлә бурада јохдур. О, һәлә ағлы "дәлилик"дә, мә'нәви бир ојаглығы "сәрхошлуг"да, фәрјады вә көз јашыны күлүшдә, гәhгәhәдә тәсвир етмир. Онда ичтимаи символика бәдии систем сәвијјәси алмыр. Мирзә Чәлилин тәнгиди реализм методуну исә мәhз естетик инкарла ифадә олунан долајы бир бәдии тәсдиг үсулу шәртләндирир.

Мүәллиф "мән"и илә бәдии сурәтин "мән"и, објектив керчәкликлә керчәклијә мүәллиф мүнасибәти бурада нәинки ајрылыр, фәргләндирилир, бә'зән там бир зиддијјәт тәшкил едир. Онун тенденсијасы дедикләриндә јох, демәдикләриндә, демәјиб сахладығы мәтналты мә'нада ифадә едилир. Бу реализм маа-

рифчилик идеалларынын сарсылдығы, иллүзијаларын һәгигәтләрлә әвәз олундуғу бир дөврү вә просеси әкс етдирир.

М. Ф. Ахундзадә маарифчи милли дүшүнчәнин типик бәдии ифадә васитәси олан ән'әнәви сәфәр гејдләринә - сәјаhәтнамәјә мүрачиәт едир вә ики шаhзаданин (!) "одиссејасыны" јарадыр. Сонракы дөврләрдә биз даhа шаhзадәләрин сөјләдији иттиhамнамәләрә раст кәлмирик: Ә. Һагвердијев артыг "хортданын сәјаhәтиндән" бәhс ачыр; Сабир Һопһопун, Мирзә Чәлил исә Мәhәммәдhәсән әминин "одиссејасыны" јарадырлар!...

М. Ф. Ахундзадәдә, Н. Вәзировда Сона илә Һејдәр бәјин, Фәхрәддинлә Сәадәт ханымын поетик, шаиранә севкиси, Мирзә Чәлилдә исә мәзлум, мүсәлман гадынын көнүллү олараг, "чәннәт нәф'и үчүн" шејхә "сиғә олунмасы", доггуз јашлы Назлынын hејвәрә Мир Бағыр ағаја нишанланмасы кими билаваситә ичтимаи ифша вә иттиhам мәзмунлу, сатирик "севки сүжетләри... Маарифчи поезијада һәлә ән'әнәви "мә'шугә", Сабирдә "фатма-түкәзбанлар", "анјалар вә сонјалар" мөвзусу! Мирзә Чәлилдә шәрин тәнтәнә етдији угурсуз, перспективсиз сонлуг, типик новелла финаллары (Новрузәлинин hәбси, Зејнәбин фачиәси, Искәндәрин мә'нәви мүсибәти, Мәhәммәдhәсән әминин зијарәт hәсрәти) вә Мирзә Фәтәлидә хејрин hәмишә галиб кәлдији типик финаллар (Сәкинәнин, Һејдәр бәјин, Тејмур ағанын јалныз маарифчи поетиканын бәраәт вердији "хиласкар тәсадүфлә" тә'мин олунан угурлу, никбин талеләри).

Мирзә Чәлилә гәдәр бүтүн "дағылан тифаглар" феодал тифагларыдыр. "Данабаш" исә артыг Новрузәлинин, Мәhәммәдhәсән әминин "дағылмыш тифагы"нын тәсвир едилдији аләмдир. Бу аләмин тәсвириндә hеч бир сәркүзәшт вә әјләнчә сүжети, тәсадүфи финал, ешг интригасы јохдур.

Елә бүтүн бунлара көрәдир ки, Ахундзадәдә Шаhбаз бәјин доғулдуғу "Гамышлыг" вә Мирзә Чәлилин "Данабаш кәнди" чоғрафи чәhәтдән јахын олса да, естетик чәhәтдән тамамилә башга-башга "әразиләр" кими мејдана чыхыр. Һәтта символик "Данабаш" образы өзү реалист милли әдәби шүурда тамамилә тәзә бир образ кими доғулур. О, милли нәсрә өзүнүн бүтүн әhалиси илә бирликдә кәлир вә "Гамышлыг"дан фәрги дә биринчи новбәдә мәhз буракакы кәндли образларынын тәсвириндә

өзүнү көстәрир. Бу вахта гәдәр һамыда, һәтта Һагвердијевдә дә ("Бәхтсиз чаван") кәндли мәсәләси зијалы-мүлкәдар маарифчилијинин ислаһатлары илә әлагәләндирилир вә "кәндли дә адамдыр" принсипи һүдудларында һәлл едилирди. Кәндли мәнафеји проблеми бәдии шүурда мүстәгил милли вә ичтимаи проблем кими илк дәфә тәнгиди реализмдә ирәли сүрүлүр. Бу заман, әдәбијјатын һәр шејдән әввәл, гәһрәманы дәјишир. Ади, садә, зәһмәткеш халг адамы олур вә Мирзә Чәлил мүасирлијин әдәбијјат "Кә'бәсинә" Азәрбајчан кәндлисинин "чарыглары илә кирир" (Әли Назим). Бу да тәсадүфи дејил: тәнгиди реализми бөјүк әдәбијјата һәмишә, һәр јердә, адәтән, бу "балача адам" кәтирир. Сәнәтин зирвәсинә, әршинә вә фөвгүнә јүксәлмәк үчүн һәјатын дибинә, чамырына, чөкүнтүсүнә енмәјин јолу илә кәлән бу реализм өз мә'насында садәлик вә бөјүклүк, учалыг вә дәринлик кејфијјәтләрини бирләшдирир.

Доғрудур, бәдии шүурун тарихини сәһифәләсәк, балача адамын да илк сәләфини һәлә М. Ф. Ахундзадәдә тапмаг олар. Лакин ади адам инди тәнгиди, реалист милли шүурун вәзифәләри вә програмы бахымындан тәһлил едилир вә бәдии дүшүнчәнин ән әсас предметинә чеврилир. Елә бил Мирзә Чәлил реализмин ипшыгыны Һејдәр бәјин, Һачы Гаранын үзүндән чевириб Залханын, Бајрамын үзүнә салыр.

Нәһајәт, гадын сурәтләри милли бәдии дүшүнчәнин бу мәрһәләсиндә ән мүасир мә'нада милли вә ичтимаи һүгуг бәрабәрлији мөвгејиндән тәһлил вә тәсвир олунур. М. Ф. Ахундзадәдә севки сүжетиндә һәлә һеч бир сәһв вә фачиә үнсүрү јохдур: Сона, Сәкинә, Шө'лә ханым, Шәрәфнисә - һеч бири сәһв етмир, "инкисари хәјалә" уграмыр вә онларын севки талеји ичтимаи иттиһам вә ифша васитәсинә чеврилмир. Бурада һәлә мәһәббәт чәмијјәтә тәһлил вермәјин үсулу дејил: Бәһрамын пула ујуб, Сараны атмасы кими, Марија Андрејевнанын Чатскини көзләмәмәси вә аглы шөһрәтә дәјишмәси кими, Лизанын Каренини Протасова дәјишмәси кими вә с. Гадын - чәмијјәтә гијмәт вә тәһлил вермәјин символуна Мирзә Чәлилдә, Сабирдә, даһа сонра Чаббарлыда чеврилир. Авамлыг, дин вә чәһаләт бу реализмин дә хаммалы вә материалыдыр. Лакин бурада дин дә артыг гејд етдијимиз кими, даһа мүасир ичтимаи бәлаларын көкү, зә-

мини олмасы мә'насында күнүн актуал вә үмуммилли проблемләри вә фәал ингилаби демократија мөвгејиндән тәнгид олунур. Милли реалист әдәби-бәдии фикирдә мүлкәдара, бәјә, ағаја, чиновникә күлмәк, комедија, һәчв һәср етмәк гәдим ән'әнә иди. Анчаг халгын өз мәнафеји чәбһәсиндән халгын өзүнә күлмәк, кәндлини, фәһләни чох чидди тәнгиди мүнасибәтин предмети етмәк, халгын өз әталәтинә, садәлөвһлүјүнә, мүтилик вә авамлыгына, мөвһумат вә фанатизминә күлмәк - мәһз сәнәтдә вәтәндашлыг вә мүасирлијин даһа фәал бир демократизми, нә заман нәјә күлмәк лазым олдуғуну дујмаг һәссаслығы демәк иди. Чәмијјәтин әсас сүканчысыны кимдә көрмәк мәсәләси јалныз "кими тәрәннүм етмәји" јох, "кими тәнгид етмәк", инкар етмәк, јахуд милләти нечә тәрбијәләндирмәк принсипини дә мүәјјән етмиш олур. Наданлыгын зијалыда, мүлкәдарда јох, кәндлидә тәзаһүрүнә фәал марағын сәбәби бу иди.

Милли әдәби шүурун М. Ф. Ахундзадә дөврүнүн бәдии күзкүсүндә ири планда көрүнән - һаким ичтимаи тәбәгәләрин өзүдүр: "Сарајлыларын", "нухулуларын" ичтимаи тәркибинә бахмаг кифајәтдир. Ахундзадә, әсасән, надан, јекәбаш "јухарылары" тәнгид едир. Мирзә Чәлилдә исә "ичтимаи јухарылара вә ашағылара" ајрылан диггәтин нисбәти дәјишир. Мәһз "ашағыларын" һәјат тәрзини тәнгид етмәк јолу илә "јухарыларын" тарихи талејинә дә һөкм охумаг! - бу, милләтин тарихинә вә талејинә мүнасибәтдә мүасир милли марағын, мәнафејин бөјүк тәләби вә реалист, новатор бир һәгигәти иди. Азәрбајчанда реалист - милли әдәби фикрин ики бөјүк тарихи мәрһәләси арасындакы ичтимаи-естетик фәрг бир дә елә бу ики күлүшүн мәзмуну вә һәдәфи арасындакы фәргдә иди! Онун елми-нәзәри мүшаһидәси вә гијмәти әдәбијјатшүнаслыгда артыг өз ифадәсини тапмышдыр. Поезија тарихимиздә чылпаг, емпирик фактлары јох, ганунаујғунлуглары, просесләри мүталиә едә билмәк кејфијјәтинин јахшы нүмунәси олан ашағыдакы һөкм буна мисалдыр: "Өз бөјүк сәләфләриндән фәргли олараг, Сабир дүшмәнә јох, доста күлүр, залимә јох, мәзлума мүрачиәт едир" (М. Чәфәр). Бу доғру мүшаһидәни бүтүнлүкдә тәнгиди бәдии шүур вә әдәби метод мигјасында үмумиләшдирмәк олар.

Чәмијјәти һәрәкәтә кәтирә биләчәк гүввәләрин сорағында

реалист милли дүшүнчә чәмијјәтин бүтүн зүмрәләрини әләк-вәләк едир, милләтин зијалысы јатыбса ону сөјүр, авамы, кәндлиси, фәһләси јатыбса, данлајыр, ајылмаға чағырыр.

Лакин онун милли интибаһа чағырышларынын мәркәзиндә јенә дә һамыдан чох авам кәндлинин - Новрузәлинин сурәти дајанмышдыр. Әдиб Новрузәлијә милли шүур тәлатүмү вә һәрәкәти дөврүндә мә'нәви дурғунлуғун вә ифличин сәбәбини, сиррини ахтараркән раст кәлдији бир образ кими мүрачиәт едир, Новрузәли - милли нәсрдә садә, "кичик" гәһрәманын модели, еталону сәвијјәсиндә бир сурәтә чеврилир вә тәнгиди реалист типли милли шүурун програм гәһрәманы олур.

Тарихин, ичтимаи инкишафын һәрәкәт орбитиндән кәнарда галан Новрузәли әдәби-естетик фикрин, тәнгиди милли шүурун ән әсас дүшүнчә орбитинә дахил едилир...

"Заманәнин гәһрәманы" кими сечилән Новрузәлидә мәһз милли "мән" вә шүур бахымындан заманын интеллектуал вә ичтимаи һәјатындан бир из, әсәр-әламәт белә јохдур. Мәһз әсрлә Новрузәли арасында әлагә вә тәзад бахымындан Мирзә Чәлил Новрузәлијә дахили бир нәзәр салыр, бир һәмәср, һәмвәтәндаш кими онун малик олдуғу мә'нәви чәкијә, ичтимаи вәзнә гијмәт верир вә мә'лум олур ки, мөвчуд ичтимаи мүнасибәтләр шәраитиндә Новрузәли чохдан "чәкисизлик шәраитиндә" јашајыр.

Әдиб бу гәһрәманын варлығында сағлам, нормал милли вә фәлсәфи-сијаси мә'нада "шәхсијјәт" ахтарыр вә тапмадығы бу кејфијјәтин олмадығы бир бошлуғу тәһлил едир.

Новрузәли үмумијјәтлә мүсбәт инсани кејфијјәтләрдән мәһрум дејил: ичтимаи-сијаси, һүгуги кејфијјәтләрдән мәһрумдур. Һәтта онун билаваситә игтисади касыблығы да (зәрури олан һәр шеји вар, кәтирдији пајдан, совгатдан да көрүнүр) әдиби аз нараһат едир, ичтимаи-сијаси, һүгуги чәһәтдән касыблығы исә һекајәдә һәртәрәфли бәдии тәһлилин предмети кими сечилир.

Бу дөврдә Азәрбајчанда "халгчылыг" һәтта ичтимаи-фәлсәфи фикирдә дә ајрыча тәмајүл шәклиндә олмаса да, ајры-ајры тәзаһүрләр сәвијјәсиндә өзүнү костәрир. Бу мејл рус халгчылығындан фәргләнирди вә онун маһијјәтиндә тәһкимчилијә гаршы јох (Азәрбајчанда тәһкимчилик јох иди) милли асылылыға гаршы е'тираз вә халгы кериликдән хилас етмәк идејасы дурурду

ки, бу да ону истиглал вә чүмһуријјәт идејасына јахынлашдырырды.

***

XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләриндә Русијаны бүрүјән азадлыг һәрәкатынын гүввәтли әкс-сәдасы Азәрбајчандан ешидилир. Артыг әсрин сонунда мејдана чыхан бир сыра әсәрләр, хүсусән Ч. Мәммәдгулузадәнин "Данабаш кәндинин әһвалатлары" повести милли дүшүнчәдә јени бәдии мәрһәләдән - јени типли реалист әдәбијјатын јаранмасындан данышмаға әсас верир. Сәксән-доханынчы илләр - ики әсрин кечиди олан бу дөвр Азәрбајчанда милли естетик фикрин вә бәдии тәфәккүрүн ики бөјүк тарихи мәрһәләси арасындакы кечиди дә тарихән һазырлајыр. Мәһз һәмин илләрдә XX јүз илин ингилаби-демократик бәдии һәрәкаты, классик тәнгиди реализми вә јени романтизми үчүн зәмини артыг көрүрүк.

Реалист милли шүур вә милли әдәби ән'әнә гаршысында дуран шәртләрә бир вәһдәт вә систем һалында биз Балзак вә Толстој, Мопассан вә Диккенс, Гогол вә Островски, Достојевски вә Чехов, Мирзә Чәлил вә Сабир кими классикләрин јарадычылығында раст кәлирик. Охшар, ујғун вә ја идентик чизкиләри һәмин классикләри јетирән тарихи-ичтимаи епохаларын өзүнүн типолокијасында да изләмәк олар: Авропада классик реалист ән'әнә (Балзак, Стендал, Мопассан) - Франса ингилаблары вә коммуна дөврүнә, Русијада белә ән'әнәнин илкин тәшәккүлү - декабристләр һәрәкаты вә ингилаби демократијанын јүксәлиши илләринә тәсадүф едирсә, Азәрбајчанда јени дөврдә реалист милли дүшүнчәнин талеји 1905-1907-чи илләр ингилабы, Сәттархан вә Хијабани һәрәкатлары илә мүәјјән олунур.

Ән бөјүк ингилаби фәаллыг вә нараһатлығын бу тарихи әрәфәси илә ирәли сүрүлән естетик вәзифәләрә чаваб вермәјә Азәрбајчанда милли бәдии фикир артыг һазыр иди. Ики ингилаб әрәфәсинә о, бош вә јалын әллә кәлмәмишди: кәтирдији - милли интибаһ шүуру, сәнәт вә мәфкурә наилијјәтләри иди. Беләликлә, јени әсрин әввәлләриндә һәм ичтимаи, објектив-тарихи инкишафын, һәм дә әдәби просесин өзүндә дахили-естетик

инкишафын үмуми сәвијјәси илә тәнгиди реализмин гәти гәләбәси үчүн лабүд, зәрури зәмин вә шәраит һазырланмыш олур: "Аврола култу" тахтдан дүшүр; ичтимаи бөһраны Авропа вә Русијанын өз јерли, милли зијалы вә мүтәфәккирләри дә кет-кедә даһа дәриндән дәрк етмәјә башлајырлар.

Дикәр тәрәфдән, кечмиш Русија Шәргинә мүтәрәгги "Русија тә'сири" ичтимаи-фәлсәфи вә тарихи бахымдан инди даһа ајдын дәрк едилир, милли истиглалчы шүурун нәзәриндә "ики мүхтәлиф Русијанын" ики мүхтәлиф тә'сири кими фәргләндирилирди. Бу тә'сирдә Пушкин вә Белински Русијасына мәхсус објектив тарихи-мәдәни ролун мәзмуну илә јанашы, Николај вә Љјахов Русијасынын фәалијјәтиндәки милли-мүстәмләкәчилик мәзмуну да реал тарихи факт кими ојанан, тәрәгги едән ичтимаи-бәдии фикри дүшүндүрүрдү. Даһа доғрусу, бу ики бөјүк тә'сир амилләриндән дә еләбиринчиси икинчисини дә шәртләндирирди: рус ингилаби демократијасынын јерләрдә тапдығы экс-сәда ичтимаи, синфи, һәм дә милли әсарәтә мүхалифәт һиссини күчләндирир, мә'нәви-мәфкурәви мүбаризәјә идеја-нәзәри мүсәлләһлик кәтирирди. Авропаја һәр һансы "алудәлик" тәзаһүрләри әвәзинә инди ајыг вә ојаг тәнгиди мүнасибәтә тарихи еһтијач әмәлә кәлир. Објектив ичтимаи амилләрлә шәртләнән вә һәм дә мәһз маарифчи фикрин идеоложи наилијјәтләриләһазырланан бу бөјүк тарихи еһтијача тәнгиди реализм чаваб верир. Бүтүн халгларда тәнгиди реализмин маһијјәтини ифадә едән естетик критерија вә принсипләрлә ән бөјүк тиположи ујғунлуг Азәрбајчанда XX әсрин әдәби һадисәләрилә мугајисәдә өзүнү костәрир. Јени дөврдә Азәрбајчанда реалист әдәби үслубун үмумхалг вә үмуммилли бир дүшүнчә сәвијјәсиндә ән муасир дүнја естетик просесиндә иштиракы мәһз бу һадисәләрлә тә'мин олунур. Мәһз "Уста Зејнал"ын, "Почт гутусу"нун тимсалында бәдии јарадычылығын Шәрг ганунаујғунлуглары ваһид дүнја естетик просеси илә ән јүксәк сәвијјәдә гајнајыб-гарышыр. Азәрбајчан әдәбијјатында милли реализмин мүәссиси бөјүк М. Ф. Ахундзадә сосиал-мә'нәви керчәкликдә феодал әлагәләринин һәлә чох гүввәтли олдуғу ичтимаи-тарихи бир дөврүн бөјүк маарифчи реалисти олурса, Мирзә Чәлил вә Сабир үслубу ики ингилаб әрәфәси олан јени тарихи дөврүн класик тәнгиди реализми кими формалашыр.

Һәр ики классикин ашағыдакы сөзләри онларын јашајыб-јаратдыглары епоханы, ики мүхтәлиф сијаси вә мә'нәви-әхлаги мүһити дә фәргләндирмәк бахымындан мә'налыдыр: "...Мәним халгым һәлә фикир азадлығыны баша дүшмүр" - о вахт бу сөзләри М. Ф. Ахундзадә шәхси мәктубда јазыр вә имзасыны кизли сахламағы наширдән инадла хаһиш едирди. "Сизи дејиб кәлмишәм, еј мәним мүсәлман гардашларым!" - Мирзә Чәлил исә бу сөзләрлә ејни мәтләби конкрет үнвана, өзү дә ачыг имза, бирбаша хитабла чатдырыр вә "о кәсләри ки," дејәрәк, "фикир азадлығы"ндан мәһрумлары бүтүн пешә, шүур вә мәишәт гәрибәликләри илә бир-бир садалајырды.

Әдәби-естетик полифонизми, һәмчинин, мөвзу, мотив, тәсвир васитәләри саһәсиндә дә көрүрүк. XX әсрин маарифчи тәһлил ме'јары феодализмлә јанашы, һәм дә буржуа әхлаг тәрзинин тәзадларына гаршы чеврилдији кими, тәнгиди реализм дә онларын һәр икисини өз ифша пафосунун үмуми һәдәфи кими бирләшдирмишди. Әкәр "Пәһләванани зәманә" (Н. Вәзиров), "Чәһаләт фәдаиләри", "Нефт вә милјонлар сәлтәнәти" (И. Мусабәјов), "Студентләр" (Ј. В. Чәмәнзәминли), "Кәлинләр һәмајили" (С.М. Гәнизадә), "Әһмәдин гејрәти" (Аббас Сәһһәт), "Мәктуб јетишмәди" (А. Шаиг) мөвзуча буржуа-ичтимаи керчәклијинин тәсвири, методча маарифчи реализм (јахуд, романтизм) идисә, тутаг ки, "Өлүләр", әксинә, мөвзуча феодал-патриархал мәишәтин тәсвири, фәгәт методча тәнгиди реализм иди. Методларын бүтүн типләри вә силаһлары илә үмуми бәлалара атәш ачылырды. Белә бир шәраитдә тәбиидир ки, шәһәр һәјаты вә фәһлә сурәти маарифчи реализмин күзкүсүндә көрүнүр, феодализм вә мөвһумат исә тәнгиди реалист дүшүнчәнин дә сатира гамчысына һәдәф ола билирди.

Бурада башга бир ганунаујғунлуг да өзүнү көстәрир: Данабаш кәнди, јахуд Иттапанлы артыг феодализм дөврүнүн феодал-патриархал кәнди дејилди, империализм вә ингилаби мүбаризәләр дөврүнүн (үмумрусија вә дүнја мигјасында) феодал-патриархал кәнди иди. Одур ки, о, бу јени, муасир дөврүн реализм типинин - тәнгиди реализмин һәдәфинә чеврилирди. Ејнилә маарифчи реалист үслуб да јени керчәклијин - буржуа-капиталист керчәк-

лијинин тәнгидинә даһа чох диггәт ајырмалы олурду.

Белә бир сосиал полифонизм ичтимаи керчәклијин өзүндәки мүрәккәбликлә (һәм "орта әсрләрин", һәм дә буржуа јени дөврүнүн ејни вахтда, бир јердә олмасы факты илә) шәртләнирди. Белә ки, артыг дохсанынчы иллләрдән Азәрбајчанда капитализмин сүр'әтлә инкишаф етмәси вә милли буржуазијанын формалашмасы Бакыны дүнја әмтәә тәдавүлү дөвријјәсинә дахил едир. Милли буржуазија, һәр јердә олдуғу кими, бурада да, өз тарихи миссијасыны јеринә јетирир: милли "мән" шүурунун вә милли мәдәнијјәтин, онларын һәр икисинин бирликдә нәтичәси олан милли һәрәкатларын епохасыны башлајыр. Илк милли мәтбу орган - "Шәрги-Рус" (М. С. Шаһтахтински, 1903-1904) бу заман јараныр, "Молла Нәсрәддин" вә "Фүјузат"ла јүксәк сәвијјәјә чатыр, сон дәрәчә зәнкин, мүрәккәб, тәзадлы јол кечир вә јекунуну Мусават мәтбуатынын ("Ачыг сөз", "Истиглал", "Азәрбајчан"...) мејдана чыхмасы фактында тапыр.

Бакыда башланан милли һәрәкат үмумазәрбајчан мигјасы алыр вә өз әкс-сәдасыны Иран мәшрутә һәрәкатында тапыр. Теһранда мәшрутә е'лан олунур, мәчлис ачылыр вә "Ганунни-әсаси" гәбул едилир (1906). Мәшрутә һәрәкатына вә јүксәлән Иран ингилабына "сәрдари-милли" - Сәттархан башчылыг едир.

М. Ә. Рәсулзадә Тәбриздә вә Теһранда онунла көрүшүр, бурада фиргә јарадыр вә гәзет бурахыр. Бүтүнлүкдә Иранда Мәшрутәнин бәргәрар олмајачағы тәгдирдә Азәрбајчанын мүстәгиллији идејасы ирәли сүрүлүр. Шаһлыг истибдады (Мәһәммәдәли шаһ) иртича илә чаваб верир вә Русијадан дә'вәт олунан Лјахов Теһранда Мәчлиси топа тутур (1908).

Икинчи мәчлис Сәттарханы Теһрана данышыглара дә'вәт едир (1909). Бурада хәстәханада ону зәһәрләјиб өлдүрүрләр.

Беләликлә, Азәрбајчанда әдәби һәрәкатын, јени милли әдәби шүурун истигамәтини шәртләндирән кениш ичтимаи фон, објектив-тарихи "контекст" ролуну Русија мүһити илә јанашы, һәм дә бүтүнлүкдә Јахын Шәрг ојнамаға башлајыр. Әсрин әввәлләриндә мәһз үмумшәрг мигјасында ингилаби тә'сир амилләри хејли күчләнир. Чәнуби Азәрбајчанда милли азадлыг һәрәкаты (1906-1911) даһа бөјүк вүс'әт алыр. Түркијәдә исә "Кәнч түркләр" һәрәкаты (1908-1909) баш галдырыр. Чәмијјәтдә, сосиал тәрәггидә инкишаф ингилаби сәчијјә алмаға башлајыр. Бу ингилаби руһ мүхтәлиф чешиддә (сахта вә һәгиги, сүн'и вә тәбии) маһијјәти илә сечилир, даһа чох публисист вә бәдии-естетик формаларда өзүнү көстәрир.

Мәһз бу дөврдә Азәрбајчанда ингилаби демократија идејалары тәшәккүл тапмаға башлајыр. Шүбһәсиз, Азәрбајчанда белә бир "ингилаби демократија" тә'лим кими, милли ән'әнәнин тәбии, ганунаујғун инкишафында мәрһәлә кими онун гејри-милли, рус моделиндә бу милли ән'әнәнин өзүндән доғулмур: гәдим вә орта әсрләрә хас классик идеја-фәлсәфи ән'әнәнин маарифчи вә ингилаби-демократик әгидәјә, бурадан да марксизмин тә'сири илә болшевизмә кечмәси барәдә мөвчуд "консепсија" һеч бир тәнгидә дөзмүр. Марксизм гносеоложи мәнбә кими јох, кәнар, јад идеоложи тә'сирин милли-әдәби-тарихи просесдә әламәти, тәзаһүрү кими көтүрүләндә, јалныз бу заман Азәрбајчанда естетикада вә бәдии фикирдә "пролетар" вә "болшевик" идеолокијаја мејлин тәшәккүлү проблеми өз елми изаһыны тапа билир. Классик ирфани кәләнәјин вә тәсәввүфүн мүтәрәгги тенденсијаларынын, милли маарифчилијин, Ахундзадә башланғычынын мәнбә вә мәншә ролу, етник јаддашын, кен вә ган кодунун, ирсилијин ганунаујғунлуғу бу просесдә иштирак етмир.

Сосиалист реализми феномени вә "пролетар әдәбијјаты", РАПП, Аз.АПП, ЛЕФ-чилик, конструксивизм вә вулгар сосиолокизм һәм естетик, һәм дә идеоложи бир һадисә кими Азәрбајчанда јалныз кәнардан, гејри-милли зәминдән (Русијадан!) механики идхал шәклиндә баш верә вә мөвчуд ола билмишдир.

Нечә ки, Азәрбајчанда һеч үмумијјәтлә, сөзүн классик мә'насында "пролетар һәрәкаты" вә "сосиалист ингилабы" да олмамышдыр. XI Ордунун өзү илә Русијадан кәтирдији Апрел чеврилиши вә суверен милли Республикаја гаршы кәнардан дөвләт "гәсди" олмушдур. Азәрбајчанда синфи јох, милли, мәһдуд "болшевик" јох, мигјаслы үмумхалг һәрәкаты вә дүшүнчәси - "азәрбајчанчылыг"(!) идеолокијасы олмушдур вә о, өз тәзаһүр вә јекунуну "Мусават" (1914-1920) фиргәсинин програмында, һәјати, әмәли керчәклијини исә илк Азәрбајчан Чүмһуријјәтинин јаранмасы актында тапмышдыр. Дүнја әдәбијјат тарихләри һәм дә сијаси-ингилаби фикрин шүурлары ингилаба һазырлама-

сындан бәһс едир, јалныз ингилаби һәрәкатла һазырланан јох, һәм дә ингилаби һәрәкаты һазырлајан(!) әсәрләрдән вә сималардан да бәһс едирләр (шүурлары јахынлашан ингилаба һазырлајан бөјүк Авропа маарифчиләринә верилән классик гијмәтләри хатырлатмаг кифајәтдир).

Азәрбајчанда да XX јүз илин әввәлинин милли-әдәби интибаһы објектив олараг, һәм дә Јахын Шәрг вә Русија мигјасында истиглал һәрәкаты илә һазырланмыш, үмуммилли шүур АХЧ истиглалы илә нәтичәләнән милли һәрәкаты һазырламышдыр. Үстәлик о өзү Иран, Түркијә ингилабларынын түлусунда иштирак етмишдир.

Јени јүз илин үзү сабаһа, тәрәггијә сәмтләнмиш милли дүшүнчәсинин ваһид нәзәри-естетик фикрини вә әдәби тәнгидини дә һәр ики әдәби тәмајүл (реалист вә романтик) вәһдәтдә ифадә едирди. Әлибәј Һүсејнзадә, Фирудин бәј Көчәрли, Әһмәд бәј Агаоғлу, Сејид Һүсејн (Казымоғлу), Абдулла Сур, Мәһәммәд Әмин Рәсулзадә, Әлимәрдан бәј Топчубашов, Һачы Ибраһим Гасымов, Ејнәли бәј Султанов, Һүсејн Минасазов, Сәнәтулла Ибраһимов... Һамысы ејни бир бөјүк мүгәддәс, милли, бејнәлмиләл әдәбијјатын идеја шәрәфи вә бәдии-естетик ләјагәти кешијиндә дајанмышды, онда милли-бәшәри дәјәрләрин, ислама вә түрклүјә күвәнән идеја сәрвәтинин гаранты ролунда чыхыш едирдиләр. Әдәби тәнгидин бирмә'налы, сабит идеја пафосу әсасән ики һәдәфә, ики схоластикаја гаршы чеврилмишди: орта әсрләрин артыг чохдан өзүнү түкәтмиш, епигон, патриархал мистикасына, мәзһәб фанатизминә гаршы вә... һәлә тәзәчә башлајан әсрин ән јени, новатор, модерн синиф, диктатура, фиргә ("болшевизм!") фанатизминә гаршы. Ашкар заһири фәргләри илә бәрабәр, онларын һәр икисини ејни бир вулгар әјри, әјинти бирләшдирирди: үмумбәшәри бәдии фәлсәфә бунларда мәзһәб, јахуд синфи мәнафеји чәрчивәсиндә чылпаг идеолокија, сијасәт сәвијјәсинә ендирилирди.

Белә бир әдәби "болшевизм" бәдии ән'әнәјә нә гәдәр јол алса вә милли мүһитә сүн'и јолла кәнардан кәтирилсә дә артыг формалашырды (С. Агамалы оғлу, А. Б. Јусифзадә, Т.Шаһбази вә с.).

Азәрбајчанда болшевик сәпкили јерли мәтбуатын нүмунәси

олан "Һүммәт"лә (1904) јанашы, әсрин әввәлләриндә Бакыда чыхан "Дә'вәт-Гоч" (1906), "Призыв", "Бакински рабочи", "Тәкамүл" (1906), "Јолдаш", "Рјадавој", "Гудок" кими билаваситә болшевик гәзетләри дә јајылыр, сол радикал идеја тәблигатынын тә'сири вә ролу артырды. Бу вахта гәдәрки Азәрбјачан әдәбијјатшүнаслығында там јени типли "пролетар әдәбијјаты"нын илк габарыг нүмунәләри һесаб едилән "Тазә һәјатын түлуунда", "Чак-чук" һекајәләри вә "Мис мә'дәни" пјеси (Сејид Мусәви) әсәрләринин мәһз болшевик мәтбуатында - "Дә'вәт-Гоч" вә "Тәкамүл" гәзетләриндә мејдана чыхмасы тәсадүфи дејилди.

Лакин бу ифратлара там зидд гүтб тәшкил едән икинчи әкс чағырышлара вә һадисәләрә дә бу дөврдә раст кәлирик. Гумри, Дәхил, Дилсуз кими шаирләр өз нәғмәләрини артыг охујуб гуртарсалар да, онларын јени давамчыларынын сәси ешидилмәјә башламышды. Бунлар мүасирлијин тә'сириндән тамам кәнарда, еколожи консервасијада галан "орта әср сәдалары" идиләр. Һәмчинин, "Баһар", "Шәгајиг", "Нилуфәр", "Мәзлумнамә", "Күлзари-баһар", "Нәләр лазым", "Бир јетимин наләси", "Чәннәтүл-куша" типли јени "әдәбијјат ахыны"нын әдәби аләмә јол тапа билмәси дә характерик иди.

Бәдии шүурун ичтимаи һәјаты идрак вә ин'икас фәаллығы јалныз тәнгиди реалист үслубда хүсуси вүс'әт алыр. Чәмијјәтин һәртәрәфли сосиоложи хәритәси бәдии-психоложи тәһлилин билаваситә предмети олур. Һәјати фактларын бир-бири илә әлагәдә, бағлылыгда, вәһдәтдә ифадә етдији үмуми тенденсијаны, конкрет тарихи вә ичтимаи маһијјәти "мүталиә" етмәјин јени естетик принсипләри мүәјјәнләшир. "Молла Нәсрәддин" әдәби мәктәбинин јени типли реализми тәкчә милли бәдии шүурда јох, һәм дә бүтүнлүкдә милли-ичтимаи шүурда бөјүк интибаһ акты кими доғулур.

Тәнгиди реализмин мәфкурә әсасыны артыг буржуа епохасынын јаратдығы демократик идеолокијанын вә камала чатан милләтчи мәфкурәнин наилијјәтләри тәшкил етмәјә башлајыр. Фәрди үнванлары јох, мүфлис бир ичтимаи һәјат вә гурулуш тәрзинә е'тираз вә үсјаны бүтөв бәдии бир програм кими мәһз бәдии шүурун бу јени мәрһәләси е'лан едир. Тарихи епоханын, ичтимаи керчәклијин өзү тәнгиди реалист әдәби фикрин клас-

сик тәшәккүлү әрәфәси, тәдгиг вә тәһлил, инкар вә үсјан һәдәфи кими "формалашыр".

Бүтүн бунлары нәзәрә алмадан милли бәдии фикирдә һәјатын реалист тәсвиринә доғру һәрәкәтин мәнтиги ганунаујғунлуғуну вә өзүнәмәхсуслуғуну баша дүшмәк вә изаһ етмәк гејри-мүмкүндүр. Белә ки, бөјүк Франса ингилабындан сонракы реализм просесләри 1905-чи ил ингилабындан әввәлки Азәрбајчан мүһитиндә ола билмәзди. Нәинки 1905-чи илдән сонракы Сабирлә һәмин ингилабдан әввәлки Ахундзадә арасында, һәтта 1905-чи илдән әввәлки вә сонракы Сабирләр арасында да чидди метод, дүнјакөрүшү вә образлы тәфәккүр фәрги вардыр: гәзәлханла, мәрсијә јазанла ингилаб нәғмәкары арасында дөнүшүн "мүәллифи" мәһз биринчи рус ингилабы дөврүнүн истиглал һәрәкаты иди!.. XX әсрин бүтүнлүкдә демократик әдәби фикрини артыг үмумијјәтлә маарифчилик јох, онун ичтимаи-милли гејрәтлә вә ингилаби вәтәндашлыг идеаллары илә бағлы мотивләри чәлб едирди.

"Маариф бизә нә үчүн лазымдыр?" - суалына Үзејир Һачыбәјовун чавабы XX әсрин демократик наилијјәтләри шәраитиндә маарифчилик тенденсијаларынын ролу вә мөвгеји мәсәләсини баша дүшмәкдә бизә ачар верир. Бөјүк бәстәкар, публисист вә драматург белә гәрара кәлирди ки, буржуа-демократик ингилабларда иштирак едә билмәк үчүн әввәлчә милли-дахили һазырлыг, "өз ичимиздә хүсуси бир ингилаб" лазымдыр: "Биз буну анламаг истәмәјирик ки, бу саат саирләрдән өтрү бир үмуми ингилаб јетишдији вахт, бизим чамаат үчүн ики ингилаб вахты јетишибдир ки, онлардан бири һаман үмуми Русија ингилабыдыр вә дикәри исә өз хүсуси ингилабымыз олмалыдыр; јә'ни: индики заман о замандыр ки, бизим чамаат үмумрусија ингилабында иштирак етмәјә мәчбурдур, лакин бу Русија ингилабында иштирак едә билмәк үчүн өз ичимиздә бир хүсуси ингилаб төрәтмәјә мәчбуруг, чүнки әсарәти һүрријјәт билә-билә, зүлмәти нури-маариф билә-билә, мазијә рич'әти тәрәгги билә-билә - Русија һәрәкәти-азади чујанәсиндә иштирак етмәк мүмкүн дејилдир" (Үзејир Һачыбәјов, Әсәрләри, III ч., с. 135). Һәмчинин, "Н. Нәриманов Азәрбајчан халгынын мәдәни керилијини нәзәрә алараг, һәмишә ингилаби вә мәдәни-маариф ишләринин әла-

гәли апарылмасына бөјүк әһәмијјәт верир, маарифчилији халгы ингилаби һәрәката һазырламағын мүһүм васитәси һесаб едирди" (Ф. Көчәрли. Нәриман Нәриманов, Б., 1965, с. 75). Бу чәһәт тәнгиди реалистләр (Мирзә Чәлил) үчүн даһа сәчијјәвидир: "Һәзәрат, бизә нә мәктәб, нә елм лазымдыр... Елм артдыгча забастовка да олар вә саир фәсадлар да олар. Һәркаһ о әмәләләр һејванлыгларында баги галсајдылар, белә шејләр олмазды вә шәһәримиз сәламәт галарды".

Азәрбајчанда маарифчи милли шүурун јени мәрһәләсинин вә демократизмин јүксәлишинин ејни вахта дүшмәси өз нәтичәсини јалныз бунлардан биринчисинин артыг "ичтимаи фикрин һәлледичи амили олмагдан" галмасында вә арха плана кечмәсиндә тапмыр. Даһа әһәмијјәтли вә тиположи базымдан даһа орижинал нәтичә о олур ки, милли маарифчиликдә ән мүтәрәгги тенденсијаларын интенсив бир ингилабиләшмәси просеси башлајыр вә ингилаби-демократик фикир идеоложи мүбаризәдә ингилаби маарифчилијин әдәби-публисист арсеналы илә дә силаһланыр.

Методларын сүр'әтли тәшәккүлү, мөһкәмләнмәси вә бир-бири илә гаршылыглы әлагәси истигамәтиндә интенсив һәрәкәтләр Азәрбајчанда ән чох мәһз XX әсрин әдәбијјатында баш верир. Лакин бу һәрәкәтләрин истигамәтиндә, ваһид кедиши просесиндә вә ганунаујғунлуғунда охшар, ифадә олунан мәнтиг онлары бир-бириндән асанлыгла фәргләндирмәјә, гијмәт вә термин дәгиглијинә наил олмаға көмәк едир.

Артыг гејд етдијимиз кими, 1905-1917-чи илләрин тарихи әрәфәсиндә буржуа мүнасибәтләринин инкишаф мәрһәләләри Азәрбајчанда өз нормал, классик формаларыны јашаја билмир. Лакин бу әлагәләрин вә әјриләрин рәдд олунмалы олан бәдиисијаси, фәлсәфи вә естетик бахымдан дәрки, белә тарихи мә'нәви просес үчүн објектив зәмин мәһз бу илләрин мәнзәрәсиндә артыг мүшаһидә едилир.

Азәрбајчанда да бөјүк реализм - бүтүнлүкдә халг вә онун талеји бәдии дүшүнчәнин әсас һәдәфи кими сечиләндә јараныр. Пушкинин дедији кими, "ХАЛГЫН ТАЛЕЈИ - ИНСАНЫН ТАЛЕЈИ" ваһид проблем кими дәрк едиләндә вә ирәли сүрүләндә јараныр.

Мәишәт һәгигәтәбәнзәрлији, керчәклијин заһири тәфәррүаты илә емпирик охшарлығын дәрәчәси јох, халгын тарихи талеји үчүн мәс'улијјәт дујғусунун дәрки вә бәдии-фәлсәфи јеткинлији бу реализми вә онун хәлгилик кејфијјәтини мүәјјән едир. Бәдии шүурун јеткинлији исә халгын өзүндә, онун чешидли тәбәгәләриндә милли шүур вә менталитет проблемини галдырмағы әдәбијјатын вәзифәсинә чевирир: "Бизим халг күтләринин бәдбәхтлијинин әсас вә үмдә сәбәби бизчә ондан ибарәтдир ки, онда бу бәдбәхтлији дәрк етмәк шүуру һәлә зәифдир" (Салтыков Шедрин).

Милли "шүур јохсуллуғу" проблеми XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан зијалыларыны да ән дәриндән дүшүндүрән ичтимаи мәтләбләрдән бири иди. Јалныз реалист бәдии фикрин јох, үмумијјәтлә ичтимаи-фәлсәфи дүшүнчәнин әсас нараһатлыг һәдәфи иди: "Русијада һеч бир милләт јохдур ки, биз мүсәлман кими хар вә зәлил олмуш ола вә һәмчинин, һеч бир синиф јохдур ки, бизим кәндчи синфимиз кими, һүгуги-мүлкијјә о јанда дурсун, һүгуги-инсанијјәтдән мәһрум олуб, һәгиги мәзлум адыны кәздирмәјә лајиг олмуш ола!.. Бизим кәнд әһалимиз өјлә бир һала галыбдыр ки, һәр бир тәрәфдән нарәва мүнасибәтләр, залиманә рәфтар вә һәрәкәтә сәбр вә тәһәммүл етмәјә мәчбурдур... Бизим бәдбәхт кәндчиләримиз исә һеч бир шејдән хәбәрдар дејилдирләр. Онлардан өтрү һамы саһиби-ихтијардыр вә бу саһиби-ихтијарларын ихтијарынын һәдд вә һесабы јохдур" (Ү.Һачыбәјов) - будур Новрузәлинин вә Мәһәммәдһәсән әминин һәјат вә мәишәт тәрзинин конкрет - сәнәдли ифадәси!

"Зүлмә вә ситәмә, бир гисим әдаләтсизлијә бизим кими исбредичи, табкәтиричи, гәзасына разыолучу башга бир тајфа тапылмаз... Бәдәстури-суд мәһкәмәләрин сәһниндә, силистчиләрин гапысында, приставларын һәјәтиндә мүсәлманлар гојун сүрүсү кими дөшәнибләр... Биринин чүр'әти јохдур ки, диван әмәләсиндән өз тәгсирини хәбәр алсын, нә ишин хатирәси үчүн дә'вәт олунмасыны билсин. Һамы үстүндә ағалыг едир, һамыдан горхуб еһтијат елəјир... Дәмир јолларда дәхи јазыг мүсәлманларын башына кондукторлар кәтирдији бәланы Аллаһ һеч кәсин башына кәтирмәсин" (Ф. Көчәрли). Јахуд "...бүтүн кәндин ағасы ја јүзбашыдыр вә ја бир нәфәр јасавул! Бү-

түн кәнддә бунларын һөкмү чаридир, бир нәфәрин бунлара е'тираз етмәјә вә ја әмрләринә гулаг асмамаға һаглары јохдур. Һәр кәндлинин бәхти вә талеји бу мә'мурларын кефинә бағлыдыр. Бунлар истәсәләр кәндлини "хошбәхт" едәрләр, истәсәләр "бәдбәхт" едә биләрләр" (Ү. Һачыбәјов) - будур Худајарбәј һаггында сөјләнән бәдии һәгигәтин сәнәдли-публисист мүшаһидә вә фактларла тәсдиги! Ејни кәнд һаггында мүшаһидәнин ики мүхтәлиф жанрла ифадәси!..

Ашағыдакы сөзләри исә конкрет, реал һәјати фактларын јаратдығы фәрди вәтәндашлыг әһвал-руһијјәси јох, "Ешшәјин итмәклији" повестинин бәдии-идеја пафосунун Н. Нәриманова хас публисист тәфсири һесаб етмәк олар: "...ишдән белә көрүнүр ки, давасыз вәтән јүз илләрлә бәсләдији мәгсәдинә чатмајачагдыр...

Јүз илләрлә чан чәкишиб ахырда јенә дә ихтијарсыз гул олмагданса, мәһв вә набуд олмаг, чан вериб кетмәк, лакин һүрријјәт вә мүсават кими шанлы, мүгәддәс бир јолда өлмәк, шәһид олмаг, әлбәттә, даһа мәсләһәтдир! Јохса бу јашајыш дејилдир". "Мәһәммәдһәсән әми дәрди", "Новрузәли проблеми" милли нәсрин мәһз демократизмини, бу ики компонент арасындакы бирлијин зәифлијини јох, күчүнү ифадә едән проблем иди. Шүбһәсиз, өз маһијјәти илә, мәгсәди вә формасы илә Мирзә Чәлил вә Сабир тә'лими дә "аваны севмәк" (М. Чәфәр) демократизми иди, амма даһа "авама мәдһијјә" демократизми дејилди, ону јаландан идеализә етмәк, "мүгәддәсләшдирмәк" сүн'илијиндән азад иди. Новрузәлини Акаки Акакијевичлә дә (бу рус "хырда адамы" илә дә) ејниләшдирмәк олмаз; о, тамамилә итмиш, мәһкум, мәһв олмуш артыг адам дејил, Некрасовун вә Шедринин "тәһкимли кәндлиси" дә дејил, Достојевскинин "заваллы адамлар"ындан бири дә дејил.

"Зијалы", "артыг адам" вә онун фачиәси!" - XX әсрин Азәрбајчан керчәклијиндә һәгиги милли бәдии әдәбијјат бу схемлә јарана билмәзди. Конкрет ичтимаи шәраитин дигтә етдији "типик адам" - "хырда адам" иди.

"Јатан халг" вә "ојанан зијалы" проблеми зијалы илә халг арасындакы мүнасибәтләри һәлә јалныз бир чәһәтдән характеризә едир. Тәнгиди реалист милли шүурда зијалы - халг мүна-

сибәтләринин дикәр бир типи дә вардыр. "Мәдәнијјәтин" ејбәчәр етдији, артыға, лазымсыза, һәтта зәрәрлијә чевирдији Рүстәм бәј, Һүсејн Шаһид, Сәмәд Ваһид вә... һәлә "мә'нәви ушаглығын мәрһәләсиндән чыхмамыш" халг нүмајәндәси - чобан!...

Бәдии әдәбијјатда милли өзүнүдәрк просесинин ики хәттини, ики истигамәтини бу зидд гәһрәманларын инкишафы тимсалында да изләмәк олар. Лакин бу "артыглар" да "артыг адам"ын классик реалист типиндән фәргләнир: онлар өз "артыглығыны" дәрк едән вә бунун фачиәсини јашајан "авара" интеллектуаллардан дејилләр. Онларын һәм заһири, һәм дә дахили "фәалијјәтсизлији", бошлуғу, пучлуғу арасында там бир һармонија вардыр. Одур ки, бунлар "ӘЗАБКЕШ ДАҺИЛӘР"дән дејил, аңи, сырави комик вә САТИРИК ТИПЛӘРДӘНДИР; ИНТЕЛЛЕКТУАЛЛАР јох, "ИНТЕЛЛИКЕНТЛӘРДИР". Ејни бир заманда һәм јерли феодал-мүсәлман, һәм дә "император һөкумәти мә'муруна чеврилән" симасыз зијалылардыр. Мәһз бу чәһәт онларын бәдии талејини "ЗИЈАЛЫ ФАЧИӘСИ"ндән фәргли бир "ЗИЈАЛЫ КОМЕДИЈАСЫ" кими мүәјјәнләшдирир вә һәмин гәһрәманлары Онекин, Печорин гәбиләсиндән олан адамлар һесаб етмәјә бизә һагг вермир. Сабир демишкән:

Бу интеликентләрин сөзүн кәтирмә һеч аралыға,
Онлары көрмәк истәсән шәрабы көр, гумары көр.

Шүбһәсиз, "артыг адам" (Печорин) өз реал интеллектуал имканлары илә "хырда"дан (Новрузәлидән) гат-гат үстүндүр; лакин о, түкәнмиш, битмиш, ифличлијә мәһкум "бир һеч", үмидсиз, сабаһсыз, кәләчәксиз бир "дүнән"дир. (Мәғлуб олмуш декабризм әһвали-руһијјәсиндән јаранмыш бәдбинлик!) Ондан нә исә уммаг чәтиндир; кизли, дахили, еһтијатда сахланан бир "дирилмә" вә "ојанма" перспективи, ингилаби енержи вә имканлар јохдур. Новрузәлидән исә Мирзә Чәлил һәләлик "јатмыш фил" кими бәһс едир: ојанса, һәрәкәтә кәлсә чијниндә торпағы, дүнјаны тәрпәдәр. "Хырдалар"ын "артыглар"дан үстүнлүјү бундадыр!..

Одур ки, Новрузәли мөвзусунун материалында "артыг адам" проблеми дәјишиб "артыг шәраит" проблеми шәклиндә өзүнү

көстәрир: Новрузәли јох, шәраит тәгсиркардыр вә "артыг"дыр! Шәраитлә мүбаризә "артыг адам"ын һеч ағлына да кәлмирди, Новрузәли проблематикасынын исә әсас, "мәтналты" маһијјәтини Мирзә Чәлил реализминә мәхсус тенденсијанын мәзмуну тәшкил едирди. Шәраитлә шәхсијјәт арасында әлагәләрин дәјишән мәғзи дә өз ифадәсини елә бунда тапырды...

Халгын нүмајәндәсинә вә зијалыја тәнгиди реалистин марағы бунлардан биринчисинә марағын там үстүнлүјү илә тамамланыр: халгын милли-тарихи талејиндә иштиракы вә ролу бахымындан ӘН'ӘНӘВИ ЗИЈАЛЫНЫН (Фәрһадын, Фәхрәддинин) күчсүзлүјү дәрк едилдикдән сонра бәдии фикрин диггәт һәдәфинә "ХЫРДА АДАМ" өзү - чобан, әкинчи, фәһлә, дәлләк, арабачы... чеврилир.

XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда тәнгиди реалист әдәбијјатын гәһрәман консепсијасынын әсасында дајанан ән сәчијјәви сурәт кими мәһз "ХЫРДА АДАМ"ын сурәтини көрүрүк. Мәһз һәмин сурәтин шәрһи милли реалист дүшүнчәнин өзүнәмәхсуслуғуну ачмаға ән чох көмәк едир.

"Ағадан мужикә" (Л. Толстој), "Ингилабчы кәндлидән ингилабчы фәһләјә (Г. В. Плеханов) схеми Азәрбајчанда тәнгиди реалист әдәбијјатын тәчрүбәсиндә "авам кәндлидән вә фәһләдән фәал вәтәндаша" шәклини алыр. XX әсрин әввәлләриндән башлајан илк ики он ил мүддәтиндә поезијада, нәсрдә, драматуркијада идеја-мәфкурә һәрәкәти, бәдии фикрин интибаһы вә ингилабиләшмәси истигамәтиндә чанланма мәһз бу истигамәтдә давам едир. Милли вә ичтимаи шүура мә'нәви тә'сирин ән фәал мәнбәји, естетик вә идеоложи амил кими тәнгиди реализмин ичра етдији ән бөјүк вәтәндашлыг вә сәнәткарлыг иши мәһз бу вәзифәнин һәлли олур. Халг нәһрини һәрәкәтә кәтирмәк, ичтимаи вә милли мүстәгиллик уғрунда азадлыг мүбаризәләринә чәлб етмәк! Һәм дә јени реализм бу проблеми һәјат, дирилик вә мөвчуд ола билмәјин әсас шәрти кими ирәли сүрмүшдүр. "Олумму, ја өлүмму? - бу бөјүк интибаһ суалы милли реализмин бајрағында бу шәкилдә јазылмышдыр: "Ја кәрәк бу дәһрдә Молла Нәсрәддин галсын, ја Молла Хәсрәддин!"

Парадоксалдыр ки, үмумијјәтлә сонралар да, даһа јени мәрһәләдә дә бәдии фикрин ојанышы, дирилик вә интибаһ дөврү

"КИЧИКЛƏР", "НОВРУЗƏЛИЛƏР", "ӨЛҮЛƏР" тематикасы илə əламəтдар олду. "ӨЛҮЛƏР" мөвзусу ДИРИЛМƏ вə ДИРИЛƏР дөврүнүн өзү илə кəтирдији əн сəчијјəви бир мөвзу олду. "МƏ'НƏВИ ӨЛҮЛҮК" - тəнгиди реализмин, Мирзə Чəлил реализминин əсас мүбтəдасына чеврилди.

"Өлүлəр" сөзүнə биз Мирзə Чəлилдəн əввəлки əсəрлəрдə дə раст кəлирик. Лакин "өлүлəр" сөзү онлардан һеч бириндə чағырыш, хитаб вə иттиһам шəклиндə дејилдир. Бизим ичтимаи вə əдəби фикирдə бу вахта гəдəр һəлə һеч кəс миллəтə вə халга сөјлəнəн "ӨЛҮЛƏР" хитабы илə сəнəт сəһнəсинə кəлмəмишди. Һəм дə бу хитаб тəсадүфи бир епизод, өтəри бир һəјгырты дејилди: бүтүнлүкдə бу сатира, бу нəср мəһз миллəтин дирилији наминə миллəтə сөјлəнəн "ӨЛҮЛƏР" хитабынын давамы иди!... Вə миллəт илк дəфə иди ки, она "өлүлəр" хитабы илə күрсүјə галхан гəрибə, "əчаиб" натигə гулаг кəсилирди.

Мəһз миллəтин наминə миллəтə сөјлəнəн "ӨЛҮЛƏР" хитабы əслиндə она дəһшəтли бир "Е'ЛАНИ-ЕШГ" иди! Һəлə бөјүк бир нитгин, монологун əввəли иди: "Сизи дејиб кəлмишəм, еј мəним мүсəлман гардашларым! - бу хитабда күлəн вə һəм дə күлдүјүнə күвəнəн бир естетик мүнасибəтин мүрəккəблијини һисс етмəмəк гејри-мүмкүндүр. Лакин бу мүрəккəблик һəм дə "зиддијјəт" əламəти дејилдир: бу јалныз "күлə-күлə ағламаг" јох, һəм дə "күлə-күлə севмəк" үсулу иди!...

"ӨЛҮЛƏР"! - шүбһəсиз, бурада шиширтмə дə вар, лакин бу - "ејбəчəəрлији даһа да ејбəчəр көстəрмəк" принсипи дејилдир. Ејбəчəрлијин доғурдуғу кəдəри, үрəк јанғысыны, нараһат мə'нəви, əхлаги реаксијаны даһа фəрјадлы ифадə етмəјин принсипидир.

"ЈАЗЫГ БИР МИЛЛƏТ, КӨЛƏЛƏР МИЛЛƏТИ, БАШДАН-АЈАҒА ҺАМЫ КӨЛƏДИР" - бу сөзлəри кечмиш Русија һаггында һəлə Чернышевски ("Пролог") е'лан етмишди. "Сојуг мејитлəр", "УШАГ КҮТЛƏ", "ГОЈУН СҮРҮСҮ" ифадəлəринə артыг Пушкиндə дə ("Јевкени Онекин") раст кəлирик. "ГУЛЛАР ВƏ АҒАЛАР ӨЛКƏСИ!" - бу исə бүрократ-полис идарəсинə кəнч Лермонтовун хитабы (""Шаирин өлүмүнə") иди.

Гогол јарадычылығында "мə'нəви өлүлүк" мотиви даһа ардычыл шəкилдə, классик бир реализм проблеми сəвијјəсиндə "Өлү

чанлар"ын идеја-мəзмунунда əкс олунур. В. Г. Белинскијə вə А.И. Кертсенə көрə "Өлү чанлар"ын милли-тарихи мə'насы вə əһəмијјəти онда иди ки, о, бүтүн чəмијјəт үчүн "ӨЗҮНҮ ИДРАК АКТЫ" кими сəслəнə билмишди: "Мүасир Русијаја белə бир иттиһам ирəли сүрмəк зəрури иди", елə бир əдəбијјат зəрури иди ки, "о, јалныз садə адамын јашадығы шəраитлə бизи таныш етмəсин, һəм дə бу садə адамын бу шəраитə нечə дөзлүјү илə, һəмин шəраитин бу шəраитдə јашајан адамын əхлаги аләминə нечə тə'сир көстəдији илə бизи таныш етсин" (С. Шедрин).

"Гуллар вə ағалар өлкəси" һаггында дејилəн бүтүн бу сөзлəри "гуллар вə ағалар өлкəсинин" мүстəмлəкəси һаггында демəјə даһа чох ичтимаи, тарихи вə əдəби əсас вар иди. Чүнки күтлəнин вəтəндашлыг пассивлији илə јазычынын, шаирин вəтəндашлыг фəаллығы вə нараһатлығы арасында дəһшəтли учурум бурада даһа кəскин шəкилдə өзүнү бүрузə верирди вə даһа фəрјадлы мə'нəви јанғынын, дахили-əхлаги е'тиразын ифадəси кими сəслəнə билирди.

Н. Г. Чернышевскинин мəшһур "јазыг бир миллəт, көлəлəр миллəти, башдан-ајаға һамы көлəдир" - сөзлəри илə бөјүк Азəрбајчан маарифчиси вə демократы Һəсəнбəј Зəрдабинин ашағыдакы сөзлəри нə гəдəр дə сəслəшир: "Биз өз хаһишимиз илə бир-биримизə гул олмушуг. Рəијјəт падшаһа, өврəт кишијə, ушаг атаја, нөкəр ағаја, шакирд устаја вə гејри мəкəр гул дејил?... Бəли, биз һамымыз гулуг"...

Мараглыдыр, əдəби вə ичтимаи-əхлаги бир проблем кими "мə'нəви өлүлүк" мөвзусу мотив вə əн'əнəлəр шəклиндə реалист əдəбијјатда һəлə узун мүддəт давам етдикдəн сонра тəнгиди реалист дүшүнчəнин билаваситə тə'сири кими XX јүз илдə Азəрбајчанда романтик милли шүурун ајнасында да өзүнү көстəрир:

Дирилдирлəр əкəрчи сурəтдə,
Өлүдүрлəр вəли һəгигəтдə.

(Аббас Сəһһəт, "Өлү шəһəр")

Дәрдә бах, нијјәтә бах, милләтә бах,
Өлүләрдән өлүләр фејз алачаг!

(Һүсејн Чавид, "Иблис!)

Сөзүн чанилә дирилсин һәјати өлмүшләр,
Дири-дири кәзијоркән мәзарә дөнмүшләр.

(Мәһәммәд Һади, "Дүшүнчәләр")

Үмумијјәтлә "ӨЛҮЛӘР" мөвзусу о заман бүтөвлүкдә милли шүуру, милләт мигјасында фанатизмә гаршы мүбаризәнин зәрурәтини даһа габарыг тәсәввүр едә билән гәләм саһибләрини дүшүндүрүрдү. Кечән әсрин ахырларында "Сәјаһәтнамеји-Ибраһим бәј" әсәрини јазан Марагалы Зејналабдин дә бу мөвзудан бәһс етмишдир. Әдибин гәһрәманы феодал Иранынын кәзәрәк көрдүјү адамлары, мүнасибәтләри гәләмә алыр вә дәһшәтли мәнзәрәләри тәсвир едәрәк јазырды:

Мүрдә әнд вәли зиндә,
Зиндә әнд вәли мүрдә!

М. Ә. Сабирин сатираларында, М. С. Ордубадинин "Гәфләт" адлы ше'рләр мәчмуәсиндә, Н. Нәримановун "Наданлыг" драмында, А. Сәһһәтин "Өлү шәһәр" вә бир чох башга әсәрләрдә "өлүләр аләминдән" сәһнәләр вардыр. Бу ајры-ајры сәһнәләрдән бүтөв бир ичтимаи лөвһә-мәнзәрә јарадан вә... тарихимиздә көрүлмәмиш бир чәсарәтлә дәһшәтли "өлүләр" сөзүнү сөјләјән" (М. Чәфәр) исә Чәлил Мәммәдгулузадә олур...

XX әср керчәклијиндә поезијада милли шүурун, истиглал дүшүнчәсинин ән бөјүк акты вә һадисәси исә, шүбһәсиз, Сабир иди.

Чәлил Мәммәдгулузадә һәлә о "мүсәлман гардашы", "мө'мин бәндәни" тәсвир едирди ки, зүлм лап евинин ичиндә, мәишәтдә, аиләдә әршә дајананда да "јарәб, мәни Худајар бәјдән гору!" — демирди, "бары, пәрвәрдикара, сән мәни шејтандан сахла" — дејирди вә гаршыја гојдуғу мәгсәд дә һәлә јалныз

ондан ибарәт иди ки, "Молла Нәсрәддинин бөрчу кечәл гардашлары хәбәрдар еләмәкдир ки, дүшмәнләрини танысынлар".

Мирзә Әләкбәр Сабирин әсас гәһрәманлары исә артыг дүшмәнини танијан вә ајылмагда олан "кечәл гардашлар" — Вәтән өвладлары иди.

Принсипиал јенилији биз јалныз "Уста Зејнал" вә "А башы бәлалы фә'лә", "Почт гутусу" илә "Алә, әкинчи" арасында көрмүрүк. Сабирин мүсбәт гәһрәман консепсијасынын мәзмунунда, һәмчинин, милли зијалы сурәтинин дә тәнгиди реализмдә кечдији инкишафын јени мәрһәләси илә растлашырыг: "Һопһопнамә"дәки "УРУС БАШДЫЛАР" артыг сатирик вә карикатур "ИНТЕЛИКЕНТЛӘР"ин ән'әнәви сурәтләри дејил, кәләчәк милләтчи-демократ вә азадхаһ, ингилабчы зијалыларын илк сәләфләридирләр.

Сабирә гәдәрки әдәбијјатда "Сабир гәһрәманы" адланмаға һагты олан сурәтләри һеч мәнфи гәһрәманларын арасында да тапмаг мүмкүн дејил. Һәтта руһанилијин дә Сабирә гәдәрки типи Азәрбајчан руһанисинин Сабирдәки типиндән әсаслы шәкилдә фәргләнир: Сабирдә о, дүнјанын дәјишдијини көрүр, һарај салыр, мә'рәкә гопарыр вә кечмиш дөврләрин руһанисинин "әјјамына" һәсәд апарыр ки, "АХ! НЕЧӘ КЕФ ЧӘКМӘЛИ ӘЈЈАМ ИДИ, ОНДА КИ, ӨВЛАДИ-ВӘТӘН ХАМ ИДИ!"

Сабирин "нүчәбасы" бәлкә дә мәһз "Новрузәли әјјамынын" һәсрәтини чәкир вә "АЈ КЕЧӘН ӘЈЈАМ, ОЛАСАН ИНДИЛӘР", — дејәркән Новрузәлинин Вәли хана, Мәммәдһәсән әмиин Худајар бәјә, Кәрбәлаји Гасымын Гурбанәли бәјә мүнасибәтләрини нәзәрдә тутурду. Һәр һалда, һәм "нүчәбанын", һәм дә кәндли сурәтинин ики типи арасында ачыг-ашкар бир фәрг — "1905-1907-чи илләр" адлы ара дөвру, кечид мәрһәләси дурур...

Сабирлә јаранан јени мәнфи гәһрәман — мүсбәтин дә функсијасыны өз бәдии мәзмуну, "икинчи планы", "мәтналты" мә'насы илә ифадә вә ичра едән ифшачы сурәт, ифша едиләнлә едәнин вәһдәти, өзү дә билмәдән өз мә'нәви мүфлислијини, тарихи агибәтини аләмә чар чәкән гәрибә персонаж! Әслиндә јенилијин гүввәтли атрибуту кими мејдана чыхан комик көһнәлијин тәзаһүрү! Сабирин ән сәчијјәви гәһрәман типләриндән

олан бу сурәт — оржинал милли сатира типидир, халис милли бәдии тәфәккүр мәһсулудур вә онун бу дәрәчәдә чанлы тиположи вариантлары да Сабирдән әввәлки әдәбијјатда јохдур.

Лакин мәсәлә сөзү кедән мәзијјәт вә үнсүрләрин кәмијјәт көстәричисиндә дә дејил: даһа әсас вә принсипиал чәһәт одур ки, истиглал идејасынын өз дахилиндә јени кејфијјәтли мәрһәләјә кечид епохасынын ән сәчијјәви әламәтләри Сабир поезијасында өзүнү БИР ЈЕРДӘ, ВӘҺДӘТДӘ нүмајиш етдирир: һәм ән јүксәк ичтимаи инкар, һәм билаваситә әмәли мүбаризәјә чағырыш; һәм дә тәсдигедичи еһтирас вә пафос — һамысы Сабирдә синтез тәшкил едир...

Лакин бөјүк поезија новатору вә поетика ислаһатчысы ролунда Әләкбәр Сабирин милли-әдәби-тарихи хидмәтини јалныз ше'ин һүдудлары дахилиндә локал бәдии-ингилаби јениликләрдән ибарәт һесаб етмәк дә доғру олмазды. Бу ислаһат глобал мигјасда, бүтөвлүкдә милли ојанышын, мә'нәви интибаһын ваһид бәдии мәканында баш верән һадисә иди.

Милли-поетик шүурда Фүзулинин бөјүклүјүнә гајытмаг дөврү Сабирлә керчәкләшир. Тамамилә јени тәркибдә, јени нисбәтдә вә кејфијјәтдә Фүзули илә гајнајыб-гарышмаг вә синтез баш верир.

Реалист естетиканын романтик Фүзулијә мүнасибәтдә јол вердији тарихи сәһвә дә Сабир "тәсһиһ" верир: о, бәлкә дә илк дәфә олараг поезијада Фүзули орбитини вә Фүзули пејкләринин орбитини бир-бириндән ән гәти шәкилдә фәргләндирир. Сабир — тәглидчи ше'рин гәһрәманына, мөвзу вә мотивләринә нәинки бүтүн јарадычылығы илә күлүр, она ајрыча пародија да һәср едир ("Еј алнын ај, үзүн күнәш, еј гашларын каман!"), саф, халис Фүзули сәнәтинин идеја-форма сәрвәтиндән исә бәһрәләнир. Классик лирик вә романтик ше'рин сынагдан чыхан бәдии нүфуз вә енержи еһтијатыны да билаваситә чағдаш милли тәрәггинин хидмәтинә Сабир сәфәрбәр едир.

Нәһајәт, Сабир феномени бејнәлмиләл мигјасда, бүтүнлүкдә Асија вә Шәрг контекстиндә баш верән һадисә олду. "Асијанын ојанмасы" вә Шәргдә сосиал ингилаблар дөврүнүн бөјүк трибуну олан Сабир планетар мигјасда азадлыг вә истиглал шаиридир, һәтта о дәрәчәдә ки, Гафгазда вә бәлкә дә бүтүн Јахын вә Орта Асијада илк "Бејнәлмиләл"ин, илк Шәрг интернасионалынын мүәллифи одур. Марағлы вә символик фактдыр: Авропада Франса ингилабы дөврүнүн бөјүк "Бејнәлмиләл"ини Ежен Потје, Шәргдә үч ингилаб (түрк, Иран вә рус ингилаблары) дөврүнүн бөјүк "Бејнәлмиләл"ини исә Сабир јарадыр! Јалныз әсл милли шаирләр һәгиги "Бејнәлмиләл"ләр јарда билирләр. Сабир мәһз белә бир "Бејнәлмиләл" шаири иди!

***

Азәрбајчанда милли шүурда јени јүз илин әввәлинин ән бөјүк һадисәси ики бөјүк мәтбуат органынын — "МОЛЛА НӘСРӘДДИН" (1906, апрел) вә "ФҮЈУЗАТ" (1906, нојабр) дәркиләринин фәалијјәтә башламасы олур. Әдәби һәрәкатын апарычы истигамәтләри — тәнгиди реалист вә ингилаби-романтик үслублар һәр икиси мәһз бу дәркиләрин әтрафында, онларын ичтимаи-әдәби мәктәбләри кими формалашыр. Тамамилә тәбиидир ки, һәм идеја-мәфкурә програмы, һәм дә бәдии-естетик систем бахымындан тәнгиди реализм чәрәјаны илә "Молла Нәсрәддин" әдәби мәктәби (Чәлил Мәммәдгулузадә. Өмәр Фаиг Не'манзадә, Сабир, Ә. Һагвердијев, Ә. Гәмкүсар, Мә'чуз, М.С.Ордубади, Ә. Нәзми...) вә романтизм чәрәјаны илә "Фүјузат" әдәби мәктәби (Әлибәј Һүсејнзадә, Әһмәд бәј Ағајев, М.Һади, Һ. Чавид, А. Сәһһәт, А. Шаиг, А. С. Диванбәјоғлу, С. Сәлмаси...) тамамилә үст-үстә дүшүр.

Јени әсрдә Азәрбајчанда ингилаби милли шүур артыг һәм МААРИФЧИ РЕАЛИСТ, һәм дә МААРИФЧИ РОМАНТИК дүшүнчә шәклиндә өзүнү көстәрир. Әксәр Авропа өлкәләриндән фәргли олараг, маарифчилик идеолокијасы Азәрбајчанда (о чүмләдән дә Түркијәдә вә бир сыра дикәр Шәрг өлкәләриндә) романтик естетик консепсија илә ујуша билир вә адәтән (маарифчи "Фауст"ла романтик "Манфред" арасындакы мүнасибәтләрин классик нүмунәсини јада салаг) олдуғу кими, "МААРИФЧИЛИЈӘ ГАРШЫ" јох, "МААРИФЧИЛИК ЗӘМИНИНДӘ" јаранан романтизм типини әмәлә кәтирир (јәгин ки, һәм маарифпәрвәрлик вә расионализм нотларынын, һәм дә романтик ән'әнәнин классик милли әдәбијјатда әввәлләр дә бир јердә "јашамасы" вә сон дәрәчә давамлы, сүрәкли олмасы нәтичәсиндә).

Беләликлә, үмумилик одур ки, јени дөврдә милли романтизм чәрәјаны Азәрбајчан мәканында да маарифчиликдән сонра јаранып; фәрдилик исә одур ки, классик романтизмин бир сыра милли Авропа типләриндән фәргли олараг Азәрбајчан романтизми илк мәрһәләдә һәлә маарифчилијин идеаллары зәмининдә формалаша билир. Бу вәзијјәт бә'зи Авропа халгларынын әдәби тәчрүбәсиндә дә өзүнү көстәрир вә "КЕЧИКМИШ МААРИФЧИЛИК"лә "КЕЧИКМИШ РОМАНТИЗМ" арасындакы әлагәләрә мәхсус тиположи ганунаујғунлуглардан бирини ифадә едир.

Әкәр тәнгиди реалист бәдии дүшүнчәнин әлдә етдији јени наилијјәтләр АХЧ дөврү әдәбијјатынын мејдана чыхмасыны тарихән һазырлајан вә мүмкүн едән биринчи әдәби вә фәлсәфи-естетик амил олурса, бу амилләрдән икинчиси XX јүз ил Азәрбајчан романтизминин ахтарышлары илә һазырланыр (Азәрбајчанда мүстәмләкә асылылығы әлејһинә гүвввәтли е'тираз, милли вә ичтимаи азадлыг һәрәкаатынын күчләнмәси 1905-1907-чи илләр ингилабы әрәфәсиндә бу маарифчилијин өз тарихи никбинлијини Азәрбајчан романтизминин тимсалында бир даһа јенидән јашамасына сәбәб олур). Заманы дәрк вә ин'икас етдирмәк ахтарышларында әдәби просес һәјаты романтикчәсинә әкс етдирмәк методу илә дә гаршылашыр. Шүбһәсиз, нәзәрә алмаг лазымдыр ки, 1905-1907-чи илләрин Азәрбајчан романтизми орта әсрләрин романтик поезијасы, онун ејни демәк дејилди: о, јени дөвр (XIX әср) романтизминин шәрг чизкиләри илә дә зәнкинләшән, "шәргләшән" милли тәзаһүрү формаларындан бири иди, даһа доғрусу, дүнја романтизминин һәрәкәт вә инкишафында мүәјјән милли мәрһәлә иди.

Лакин XVIII-XIX јүз илләрин Авропа романтизминин классик тарихи вәзифәләри илә Азәрбајчан романтизминин конкрет милли-әдәби функсијасы да бир-биринә мувафиг кәлмир. Азадлыг һәрәкаты вә милли-демократик идеалларын тәнтәнәси дөврүнүн романтик һәрәкаты артыг һәм буржуа, һәм дә чәмијјәтин гејри-буржуа тәбәгәләринин үмидләрини вә әһвал-руһијјәсини ифадә едир.

XX јүз илин Азәрбајчан романтизми һәм дә феодал әлагәләринин вә колониал асылылығын һәлә давам етдији вә бир дә

еlә мәһз буна көрә милли буржуазијанын (өз објектив-тарихи миссијасынын зиддинә олараг) нисбәтән зәиф вә еһтијатлы ичтимаи мөвге сечдији бир мүһитин мәһсулудур. Белә бир вәзијјәт конкрет Азәрбајчан шәраитиндә романтизмин гаршыја гојдуғу вә һәлл етмәли олдуғу вәзифәләрин програмыны тә'јин етди вә һәтта мүәјјән дөврдә бәдии фикирдә интибаһ вә маарифчилик мотивләринин бирләшмәсинә кәтириб чыхара билди. Антифеодал, антиколониал вә антиклерикал әһвали-руһијјәнин ајры-ајры антибуржуа мотивләр илә бирләшә билдији јени дөврдә үмуммилли демократик идеаллар Азәрбајчан керчәклијинин бизим романтикләр гаршысында ирәли сүрдүјү милли әдәби вәзифәләрин сырасына даһа мигјаслы шәкилдә дахил олду.

Тарихи-хроноложи мухтәлифлик, јени естетик вә фәлсәфи чәрәјанларын тә'сири она сәбәб олду ки, маарифчи реалистдән фәргли олараг, романтик мүрәккәб вә бә'зән һәтта тәзадлы дүнја көрүшү илә силаһланды. Бу романтизмдә бүтөв бир систем вә тә'лим сәвијјәсиндә "саф" маарифчиликдән јох, ваһид романтик метод дахилиндә маарифчи тәмајүл, тенденсија вә мотивләрдән данышмаг даһа доғру олар. Бу милли романтизм, мәһз тәнгиди реалист вә ингилаби демократик һәрәкатын "мүасири" олан романтизм кими хилас маарифчи тәбиәтли бир романтизм ола билмәзди. Бурада тәнгид едилән гафиллијин вә авамлығын мәзмуну дәјиширди: о, ичтимаи авамлыг, вәтәндашлыг гафиллији, билаваситә милли-ингилаби шүур наданлығы шәклиндә ирәли сүрүлүрдү. Маарифчилик мәгсәдләри бурада да изләнилирди, лакин јени, даһа мүасир објектив-тарихи вәзифәләрә ујғунлашдырылмыш бир шәкилдә вә тәнгиди реалистләрин, Сабирин дедији мә'нада: "Һагты халга билдириб, дәф'и-зәлаләт етмәли!" Маарифләндирмәк — јә'ни халгы силаһландырмаг: ичтимаи мүбаризә идеаллары илә! Милли гејрәт, бејнәлмиләлчилик, мүбаризлик вә һәмрә'јлик "САВАДЫ" илә! Инсаны "ишыгла савадландыран" Прометеј кими! Сабирин фәрди ичтимаи намус, һејсијјәт вә мәрдлик савады илә! Мирзә Чәлилин дирилик, фәаллыг вә ајыглыг савады илә! Үзејир Һачыбәјовун вә Нәриман Нәримановун һәмрә'јлик, бејнәлмиләллик, һүгуг вә әхлаг савады илә! Савадланмаг! — лакин әлифба өјрәнмәк мә'насында јох, милли хилас вә гуртулуш елмини, ичтимаи азадлыг вә мүбаризә

фәннини өјрәнмәк мә'насында!.. Бунлар һамысы кениш мә'нада истиглал шүуру демәк дејилдими?!

XX әср Азәрбајҹан романтизминин тәбиәтини бүтүнлүкдә вә ән дәриндән характеризә едән халг, милләт мигјасында күтләләрин азадлыг һәрәкаты илә бағлылыг вә милли-мә'нәви мүстәгиллик уғрунда мүбаризә пафосу иди. Јени романтизмин истиглал мәфкурәси дә, ондакы интибаһ үнсүрләринин әһәмијјәти дә онларын мәһз бу ваһид мәгсәдә нә дәрәҹәдә хидмәт едә билмәләри илә өлчүлүрдү. Дөврүн өзүнүн бир сыра објектив нәзәри тәдгигләриндә бу романтизм халгын бәдии фикир тарихи илә ифадә олунан вәтәндашлыг тарихинин парлаг сәһифәләриндән бири кими характеризә олунур.

Өз ичтимаи тәбиәти е'тибары илә гејри-сабит, динамик бир характер дашыјан Азәрбајҹан романтизми, тарихи шәраитә ујғун олараг гыса, лакин кур вә динамик инкишаф дөврү кечирир. Маарифчилијин "ағыл" културу бир мүддәт һәлә романтикләрин дә шүбһәләриндә сынаг вә мәһәк дөврү кечмәли олур. Лакин "руһун" вә "ағлын" да "пул" кисәсиндән "асылылығы" дәрк олунанда бу дөвр битир. Романтикләр көрүрләр ки, ағлын вә әхлағын тәнзим етмәли олдуғу бир чох шејләри инди пул вә гызыл тәнзим едир. Тале гәдәр, гәза гәдәр инди банк вә сејф, гәбз вә чек тә'сир көстәрир. МӘҸНУНЛА БАНКИР арасында там бир ичтимаи вә мә'нәви-әхлаги епоха, мәрһәлә фәргинин бәдии-фәлсәфи ифадәси јени дөврүн романтизмини орта әсрләрин романтик поезијасындан ајырыр. Романтизм һәтта өз нисби "маарифчилијиндә" дә ахыра гәдәр сабит вә ардычыл ола билмир. Хүсусилә ингилаби епоханы әвәз етмиш иртича илләриндә вә дүнја мүһарибәси дөврүндә онун маариф вә ағыл идеалларына инамы сарсылыр. "Һәр шејә гадир" ағлы "Иблис"дә (Һ. Ҹавид) артыг "Һәр шејә гадир" шәр — Иблис әвәз едир. Мүасир тәрбијә алмыш Авропа тәһсилли, зијалы буржуа кәнҹлијинин фаҹиәси мөвзусу романтик нәсрдә кениш јајылыр. Бајрон кәдәри, трагик бәшәри бәдбинлик даһа да гүввәтләнәрәк маарифчилијин сарсылмаз тарихи никбинлијини әвәз етмиш олур.

Зиддијјәтли, мүрәккәб, наһамвар инкишафы чәтинликләринә бахмајараг, бүтүнлүкдә Азәрбајҹанда романтик фәлсәфи дүшүнҹә фәал вәтәндашлыг сәҹијјәсини горујуб сахлајыр; һәјатда

вахты чохдан өтмүш феодал орта әсрләринин галыгларына, мүстәмләкәчи чаризмә вә буржуа әхлағынын тәзадларына гаршы идеја-бәдии мүбаризәдә, ичтимаи керчәклијә е'тираз, үсјан руһунда ән мүтәрәгги романтикләрин дә дилиндән реалистләрлә бир сырада "ојанан Шәргин" сәси ешидилир.

Лакин романтизмин дә азадлыға чан атан мүсбәт гәһрәман вә шәхсијјәт проблемини һәлл едә билмәмәси, лакин ону даһа кәскин шәкилдә ирәли сүрәрәк, бу проблемин һәлли зәрурәтини сүр'әтләндирмәси јени јарадычылыг ахтарышларынын мејдана чыхмасы үчүн објектив еһтијаҹы вә шәраити даһа бир баха чох тамамламыш олур. Ики буржуа ингилабынын әрәфәси олан кәркин ичтимаи бир шәраитдә вә бу зәнкин милли ән'әнәләрин зәмининдә јени типли романтик ән'әнә артыг әдәби просесин өз дахили ганунаујғунлуғу вә тарихи тәҹрүбәси кими, "милли тенденсија" кими догула билир.

ИСТИГЛАЛ ДҮШҮНЧӘСИ ХАЛГ ЧҮМҺУРИЈЈӘТИ ДӨВРҮНДӘ: ӘДӘБИЈЈАТ, ДИЛ, МӘДӘНИЈЈӘТ ГУРУЧУЛУҒУ

"ЧҮМҺУРИЈЈӘТ ДӨВРҮ" (1918-1920) — XX әсрин әввәлинин ики ингилаб (1905-1907-чи вә 1917-чи илләрин рус ингилаблары) дөврү илә сонракы јетмиш ил арасында ара мәрһәләни тәшкил едир.

Һәлә ислама гәдәр нечә јүз ил тарихи олан, исламла өзүнү јенидән дәрк едән вә XIX әсрин Гәрб-Шәрг мәчрасында тәзә мәрһәләјә јүксәлән Азәрбајчан әдәбијјатында үч әввәлки әдәби дөврдән сонра онларын һәр үчүнү өзүндә чәмләјән јекун дөвр (XX јүзил) кәлир вә өзүнүн зирвә мәгамына мүстәгил Азәрбајчан дөвләти илләриндә чатыр — 1918-20-чи илләрдә. Мәһз бу дәфә "Молла Нәсрәддин" вә "Фүјузат" әдәби мәктәбинин, тәнгиди реализмин вә ијирминчи әср романтизминин бәдии-фәлсәфи бүнөврәси зәмининдә әдәбијјат өз мә'нәви-фәлсәфи мигјасыны, әһатә һүдудларыны вә чәрчивәсини артыг чоғрафи јох... тарихи(!) мәканда дәјишир: вәһдәтә вә бүтөвлүјә гит'әләрлә гит'әләр арасында јох, даһа чох епохаларла епохалар, көкләрлә зирвәләр, мәншә илә, әчдадла, етносла мүасир нәсл арасында наил олмаға чалышыр. Јенидән (бу дәфә артыг јени мәзмунда вә сәвијјәдә) даһа чох Шәрглә, түрклүк вә ислам дүнјасы илә бағлылыгда өзүнү танымаг, ифадә вә тәсдиг етмәк јолу илә кедир.

АХЧ-нин сүгутундан сонракы дөвр, XX әсрин сон үч рүбү; милли әдәби тәрәггинин үчүн јенидән емпирик, гапалы бир мәчрада мәһдуд һәрәкәт чәрчивәсинә дүшмәк горхусу јарадыр. Даһа доғрусу, мин иллик глобал, үмумбәшәри бәдии тәрәггинин тарихиндә јени епоха социалист реализми вә онун дәјәрләри дахилиндә локал һәрәкәт мәрһәләси башлајыр.

1920-чи илин болшевик чеврилиши, онун елми-әдәби дүшүнчәдә, идеолокијада ифадәси олан вулгар сосиолокизм милли интибаһын өзүндән әввәлки сон ики илинин нәинки ирсинин, һәтта өзүнүн бир тарих кими үстүндән гара хәтт чәкмишди. Белә ки, бизим бу вахта гәдәрки елм вә тәдрис тәчрүбәмиздә бир мәрһәлә кими онунчу илләр 1918-чи илин 28 Мајында тамамланмыш, ијирминчи илләр исә 1920-чи илин 28 апрелиндән башламышдыр. Ортадакы ијирми үч ај ики тарихи дөврү бирләшдирән јох, ајыран чәрәк кими, аз гала бошлуг кими бир кәнара атылмышдыр. Азәрбајчанда ән јени, сон, мүасир әдәби интибаһын тарихини чар режиминин, монархијанын вә империјанын дејил... илк мүстәгил, суверен милли республиканын сүгут етдији(!) вахтдан һесабламаға башламышлар. Бу артыг вулгар-сијаси сосиолокијанын, риторика-еһкам, графоман-робот фанатизминин, "пролетар-күтлә-синиф" мөвһуматынын јалныз идејада, јалныз тә'лимдә јох, һәм дә хронолокијада, тәснифдә, рәгәмдә ифадәси вә әламәти иди.

Һалбуки Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти, бүтүн ислам аләминдә јени типли илк сосиал-инзибати гурум кими, үмумшәрг вә үмумтүрк әһәмијјәти кәсб етмишди, һәтта совет федерасијасы дахилиндә дә Азәрбајчанын нәзәри истиглалы, әрази бүтөвлүјү вә республика статусу үчүн тарихи әсасы, тәшкилат моделини Азәрбајчан Чүмһуријјәти вериб. Тотал режимин империја галыблары илә, вулгар синфилик вә диктатура схоластикасы илә тәфтиш олунанда јох, һүгуги дөвләт, үмумбәшәри дәјәрләр, реал, суверен демократија ме'јарлары илә сынананда онун һәм тарихи маһијјәти, һәм дә бугүнкү, мүасир Азәрбајчан үчүн мә'нәви дәјәр вә мәдәни-әхлаги сәрвәт ролу бүтүн әјанилији илә ашкар көрүнүр.

"Ән јени дөвр" илә бағлы һәләлик сон милли-тарихи вә әдәби-мәдәни интибаһын ајларынын вә илләринин һесабыны АХЧ илә башламаг сојумуза, адымыза, өзүмүзә доғру јолда ән дәгиг старт мөвгејинә чыха билмәк үчүн лазымдыр. Милли тәфәккүрүн, тарихи өзүнүдәркин тамлығына, ајдынлығына, бүтөвлүјүнә наил олмаг үчүн лазымдыр. Башга сөзлә, бу милли әдәбијјаты вә онун тарихини мә'нәви-мәдәни бир вәһдәт вә бүтөвлүк һалында, бүтүн (јахын вә узаг!) тарихи нәсилләрин, чоғрафи гүтб-

ләрин, ики Азәрбајчанын вә дүнјадакы бүтүн азәрбајчанлыларын мә'нәвијјат вә дүшүнчәсинин тәрҹүманы кими, Асијаны вә Авропаны, Шәрги вә Гәрби, Ираны вә Тураны бирләшдирән бүтүн әразиләрдәки сојдашларымызын мүштәрәк ирси кими өјрәнмәк үчүн (өзү дә идеоложи јасагларсыз, ҹоғрафи чәпәрләрсиз, еһкамчы галыбларсыз өјрәнмәк үчүн!) бир тәҹрүбә, нүмунә, мәктәб, ән'әнә кими лазымдыр.

Суверенлик дөврүндә, азад Халг Ҹүмһуријјәтиндә мүстәгиллик — шүурда, идеоложијада мүстәгилликдән башлады. Мүстәгиллик идејасы е'лан олунмушду, мә'нәви-идеоложи тә'сисатлар фәалијјәт көстәрирди, дөвләт гурумунун мәһз милли мүстәгиллик бахымындан инзибати-әрази статусунун керчәкләшмәси, сосиал-сијаси вә игтисади, һәрби вә дипломатик тә'минаты исә бир вәзифә кими һәлә гаршыда дururду.

Ән бөјүк уғур мәһз әрази бүтөвлүјү вә онун тохунулмазлығы илә бағлы сијаси-дипломатик мүнасибәтләр саһәсиндә әлдә едилди. "МҮСТӘГИЛ АЗӘРБАЈҸАН" статусу, түрк етник керчәклији һәм Бакыда, һәм дә Гафгазда горунуб-сахлана билди. Күрҹүстанда (Борчалы проблеминин мөвҹудлуғуна бахмајараг), Араз Түрк Республикасы вә Ҹәнуб Гәрби Гафгаз Республикасы, Гарагалпак Ҹүмһуријјәти илә әлагәләр хүсусилә сәмәрәли истигамәтдә инкишаф етмәјә башлады. Һәмишә олдуғу кими, бу кәркин тарихи мәгамда да ән ҹидди һәрби-дипломатик драматизм ("фасиләли мүһарибә шәраити") Гарабағда, Азәрбајҹан-Ермәнистан мүнасибәтләри саһәсиндә баш верди.

Марагльыдыр ки, түрк (АЗӘРБАЈҸАНЛЫ!) Гаҹар сүлаләсинин һәлә һакимијјәтдә олдуғу о заманкы шаһлыг Ираны илә конфедерасија тәклифи рәдд олунду. Султан Түркијәси илә дә илһаг, бирләшмә идејасы баш тутмады, мүстәгил дөвләтчилик һүгугу зәмининдә һәрби-сијаси иттифаг исә реал-әмәли нәтиҹәләрини верди: Нуру пашанын башчылыг етдији Гафгаз Ислам Ордусунун көмәјилә Бакыда ермәниләрин башладығы кеносидин гаршысы алынды. Беләликлә дә ислам вә түрк халглары тарихиндә јени чәшидли илк демократик дөвләт гурумунун јаранмасында һәлледиҹи ролу дини-етник јох, сосиал-һуманитар амил ојнады. Түркијә дә, Иран да сонра һәмин јолу тә'гиб етди.

Иггидарын сабитлији истигамәтиндә ән бөјүк иш — Ҹүмһуријјәт һакимијјәтинин "МИЛЛИ ИСТИГЛАЛ ШҮУРУ" бахымындан тә'минаты саһәсиндә көрүлдү: "Русија идарәсиндәки мүсәлманлара "түрк" дедиртмәк артыг газанылмыш давадыр. Јалныз "түрк" кәлмәси дејил, "Азәрбајҹан" ады да газанылмышдыр" (М. Ә. Рәсулзадә. Истиглал мәфкурәси вә кәнҹлик. Б., 1991, с. 65). "Мисли Авропада тәтбиг олунмајан һәгиги бир халг ҹүмһуријјәти гурулушуна" (М. Ә. Рәсулзадә) милли әдәби-мәдәни ән'әнә вә менталитет артыг һазыр иди. Тәсадүфи дејил ки, мәшһур "ИСТИГЛАЛ БӘЈӘННАМӘ"СИНДӘ (28 Мај, 1918) бунун әксини илдиә едән бәјаната М. Ә. Рәсулзадә һәлә о заман өз гәти тәкзибини билдирмишди: "Бу бәјаннамәдән ашкар көрүнүр ки, Азәрбајҹан истиглалы тәәссүфлә" "она тәрк олунан вә анархијә гәрг олан" милләти һәлак олмаг тәһлүкәсиндән гуртармаг үчүн әл атылмыш бир нов чарәдир. Дөвләт парчаланмыш, кәдәрли бир вәзијјәт һасил олмуш... биз дә истәр-истәмәз өзүмүзү идарәјә башламышыз, нә едәк, мүстәгил олмушуз" ("Истиглал мәфкурәси вә кәнҹлик", с. 6).

Демократик ҹүмһуријјәт — Азәрбајҹанда һуманитар милли ән'әнәнин, әдәби, һүгуги, фәлсәфи фикрин, милли "МӘН" вә милли дөвләт шүурунун, бүтөвлүкдә халгын азадлыг һәрәкатынын тарихән ганунаујғун вә мәнтиги јекуну кими тәшәккүл тапмышды. "Аазәрбајҹан халгынын өз руһундан доған бир үмуммилли һәрәкат, һадисә иди" (М. Ә. Рәсулзадә).

Демократик ҹүмһуријјәтин тәшәккүлүнүн тарихи ганунауј-ғунлуғуну шәртләндирән амилләрдән ән мүһүмү дә елә онун мәһз милли-тарихи ән'әнәнин јекуну вә нәтиҹәси кими мејдана чыхмасы фактыдыр. Демократик республика она көрә аз мүддәтдә чох иш көрә билди ки, фәалијјәт көстәрдији 23 ајы нә ондан әввәлки 23 илдән, нә дә сонракы 70 илдән ајырмаг мүмкүн дејилдир.

Ҹүмһуријјәт идејасы, үмумијјәтлә, Азәрбајҹанда мүасир мә'нада милли мәнлик шүурунун ојанмасы, хүсусән кечән әсрин сонларындан вүс'әт алыр. Дүздүр, Азәрбајҹанда мүстәгил дөвләт ән'әнәләринин, "АЗӘРБАЈҸАН" сөзүнүн тарихи чох гәдим әсрләрә кедиб чыхыр (IX әсрә, Хәтиб Тәбризијә гәдәр). Лакин чар истиласы илә јенидән бу сөзүн һәјатдан вә хәритә-

дән силинмәси просеси башлајыр вә Кәнчә дөнүб "Јелизаветпол" оланда "Азәрбајчан" сөзү дә "татар" сөзү илә әвәз олунур. Шүбһәсиз, әввәлләр дә азәрбајчанлылара онларын әслини — мәншәјини анлатмаг чәһдләри олмушдур ("Әкинчи", "Зија", "Кәшкүл" вә б.). Лакин Азәрбајчаны мәһз милли бир анлајыш сәвијјәсиндә халга вә дүнјаја дәрк етдирмәк һәлә милли мәгсәд вә вәтәндашлыг вәзифәси кими галмагда давам едирди. Чүнки һәлә дә дахилдә вә харичдә әфкари-үмумијјә "Азәрбајчан — дејә бир мөвчудијјәт танымырды" (М. Ә. Рәсулзадә) вә иш о јерә чатмышды ки, "КӘШКҮЛ"дән отуз ил сонра инди дә "МОЛЛА НӘСРӘДДИН" милләтин ады, дили, әразиси барәдә мә'луматы бәдии публисистикада, һекајә вә фелјетонларда халга чатдырмаға (Ч. Мәммәдгулузадә. "АЗӘРБАЈЧАН" мәгаләси) еһтијач һисс етмишди. Јухарыда адлары чәкилән мәтбуат органларынын вә онларын мүһәррирләринин ичтимаи фәалијјәт мејданына атылмасы илә бу мәсәлә хүсусилә күчләнмишдир. Милли ән'әнәләрә гајыдышын ифадәси Әли бәј Һүсејнзадәнин "Һәјат" гәзетиндә һиссә-һиссә дәрч олунмуш мәшһур "ТҮРК КИМДИР ВӘ КИМЛӘРДӘН ИБАРӘТДИР" адлы әсәриндә габарыг шәкилдә әкс олунур. Гәзетин үмуми истигамәти мә'лум "ТҮРКЛӘШМӘК, ИСЛАМЛАШМАГ, МҮАСИРЛӘШМӘК (АВРОПАЛАШМАГ)!" шуарында ифадә олунурду. Лакин "исламлашмаг" дејәндә, сөһбәт әсла ортодокс дини доктринанын дирчәлдилмәсиндән кетмирди, бүтөв бир һәјат тәрзи олан ислама мәхсус үмумбәшәри мә'нәви-әхлаги дәјәрләрин интишарындан кедирди. "ҺӘЈАТ", "ФҮЈУЗАТ" мүһәррирләри милли тәкамүлдә мә'нәви-етик систем кими, әхлаги-вичдани дәјәр вә сәрвәт кими исламын ролуну гәбул вә тәсдиг едирдиләр. Онлар "МӘҺКУМ СИНИФ" вә "МӘҺКУМ МИЛЛӘТ" ифадәләрини һәмишә јанашы ишләдир, онун мәһз әзилән синифләрлә көлә милләтләрин мәнафејини өзүндә бирләшдирмәсиндә чағдаш демократик ингилабын Авропа ингилабларындан әсас фәргини көрүрдүләр. Белә бир тарихи гәнаәт о дөврүн милли зијалыларынын ичтимаи-сијаси дүшүнчә сәвијјәсинин јүксәклијини көстәрән мүһүм бир наилијјәт иди вә өз реаллығыны, һәјатилик күчүнү тәсдигини Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин јаранмасы фактында тапды.

Үмумијјәтлә, әсрин әввәлләриндә "АЗӘРБАЈЧАНДА МИЛЛИ ҺӘРӘКАТ", "МИЛЛИЈЈӘТ ВӘ ҺҮРРИЈЈӘТ", "МӘШРУТИЈЈӘТ ВӘ МҮСАВАТ" идејалары кениш вүс'әт алыр. Артыг "халгын дүшүнчәсиндә Азәрбајчан мәфһуму чоғрафи бир мә'надан зијадә фикир вә әмәл шәклиндә тәчәссүм едир" вә милләт, гәти инаныр ки, даһа бундан белә "ИСТИГЛАЛ ХАРИЧИНДӘ ОНУН ҮЧҮН БИР АЗӘРБАЈЧАН ЈОХДУР" (М. Ә. Рәсулзадә).

Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин "ҺӘЈАТ" — "ФҮЈУЗАТ" истигамәтли мәтбуатла варис-ирс әлагәси өзүнү бир дә онда көстәрди ки, "ҺӘЈАТЧЫЛАР" вә "ФҮЈУЗАТЧЫЛАР" (М. Ә. Рәсулзадә, Ә. Топчубашов, Меһди бәј Һачынски, Ә. Ағаоғлу, Әли бәј Һүсејнзадә вә б.) сонралар һәмин республиканын һөкумәтинә дахил олдулар, јахуд онун фәалијјәтиндә јахындан иштирак етдиләр.

Әкәр әсрин әввәлләриндә милли истиглалијјәт һәрәкатынын биринчи (мә'нәви-идеоложи һазырлыг) мәрһәләсиндә истиглал идеалынын әсас дашыјычыларындан бири "МОЛЛА НӘСРӘДДИН" әдәби мәктәби олдуса, дикәри милли мәтбуатын "ҺӘЈАТ" — "ФҮЈУЗАТ" истигамәти илә тәмсил едилди.

Азәрбајчанда Чүмһуријјәт дөврүнүн өз бөјүк поезијасы, нәсри, драматуркијасы вә театры олмушдур. Дөврүн мәтбуаты мәдәнијјәтин вә елмин бүтүн саһәләриндә башланан сосиал-мә'нәви интибаһын пафосу илә ашыланмышдыр. Тәдгигат көстәрир ки, һәтта ај да, улдуз да рәмз вә образ кими рәсмиләшән милли символикаја — үч рәнкли бајраға вә кербә поезијадан, романтик нәсрдән вә ингилаби публисистикадан кечәрәк кәлмишдир. Лакин, узунмүддәтли еһкам вә јасаг илләриндә мәтбуатын вә зијалыларын бу дөвр фәалијјәтинин үстүндән гара хәтт чәкилмиш, һәтта Һадинин, Үзејир бәјин, Чаббарлынын истиснасыз, бүтүн нәшрләриндә онларын бәдии ирси натамам, зәдәли һалда әһатә олунмушдур. Өзү дә о нүмунәләр вә мәтнләр ихтисар олунмушдур ки, бу күн мүстәгиллик дөврүндә халга хүсусилә лазымдыр.

Үмумијјәтлә, Азәрбајчанда милли мүстәгиллијә гәдәрки сон јетмиш ил демократик республиканын тәшәккүл вә сүгутуну шәртләндирән сәбәбләр силсиләсини, Чүмһуријјәт барәдә һә-

гигәти гәсдән, шүурлу олараг јаланлы вә тәһрифли шәкилдә изаһ едиб. Јахын милли тарихимизин тәдгигиндә субјектив, конјуктур, әјинтили мүлаһизәләрин сајы бәлкә дә башга һеч бир саһәдә бурада олдуғу гәдәр "зәнкин" олмајыб.

Бүтүнлүкдә Азәрбајҹан тарихинин сон ики әсрини марксист елм бу вахта гәдәр чар империјасы дахилиндә бир рекионун тарихи кими өјрәниб, мүстәгил милли тале вә тарих бахымындан јох.

Азәрбајҹанын мә'нәви мәдәнијјәтинин нәинки милли тәкрарсызлығы, һәтта Шәргин, Асијанын бир парчасы олдуғу да чох вахт јаддан чыхыб. Авропаја Пјотрун'ачдығы пәнҹәрәни дә Сталин бағладығдан сонра исә рәсми совет һуманитар фикри ваһид, ганалы, локал контекстдә һәрәкәт етмәјә башлады. Ајры-ајры рекионларда бу һал хүсусилә ифрат вә вулгар мигјаслар алды.

Һәтта Азәрбајҹанда мүстәгиллик дөврүнүн әрәфәсиндә мејдана чыхан бир сыра јазылар да[1] демократик республикаја мүнасибәтдә мәһз елми әхлаг вә мә'нәви виҹдан тәравәти илә мүасир көрүнә билмәди.

Елә күнаһлар вар ки, онлара бәлкә дә 1937-дә бәраәт вермәк оларды, амма 1980-дә, 1990-да бу мүмкүн дејил. Мүгәддәс јалдаша, доғма анаја, ана Азәрбајҹана силаһ вә әл галдырмаг күнаһ сајылыр, јалдаша "тәләм галдырмағы" да анаја силаһ вә әл галдырмаг кими ағыр хәталарын сырасына дахил етмәк олар.

Әлбәттә, Азәрбајҹан Халг Ҹүмһуријјәтинин тәдгигиндә бу вахта гәдәрки әјинтиләрә ҹаваб кими әкс ифрата — елликлә, күтләви ејфоријаја јол вермәк дә јенә биртәрәфлилик демәк оларды. Сөһбәт һәр ҹүр (истәр мәнфи, истәр мүсбәт ишарәли) стереотипә јол вермәјин гејри-елмилијиндән кедир. Ҹүмһуријјәтин ики илдән дә аз сүрмәсини шәртләндирән харичи (бејнәлмиләл) објектив сәбәбләрлә јанашы, дахили-субјектив мәгамлары да ачыг тәһлилә ҹәлб етмәдән проблемин елми тарихини вә гијмәтини вермәк мүмкүн дејил.

Азәрбајҹан тарихинин Ҹүмһуријјәт дөврүнүн тәдгигиндә тотал инкардан башга даһа ики мејл өзүнү көстәрир. Бир сыра

1. Бах: 1990-чы илин 23-24 мајында Азәрбајҹан Елмләр Академијасы Рәјасәт Һеј'әтинин кечирдији елми сессијанын материаллары ("Коммунист" гәз. 28 мај, 1990).

һалларда демократик республиканын јалныз монархија илә, чар режими илә мүгајисәдә үстүнлүјүндән бәһс олунур. Дикәр һалларда исә о, өзүндән сонракы Азәрбајҹан Совет Республикасы илә мүгајисәдә тәнгиди мүлаһизәләрин һәдәфи едилир. Һәр икиси һәгигәтдән ејни дәрәҹәдә узаг гәнаәтләрә кәтириб чыхарыр. Демократик республиканын јалныз бајрағы вә керби јох, суверенлик вә истиглал тәҹрүбәси дә Азәрбајҹан халгынын милли-мә'нәви сәрвәтидир. Ағыны вә спер'кини бу сәрвәтә гаршы чевирмәкдәнсә, истиглал вә суверенлијин әбәдилији уғрунда мүасир мүбаризәдә дә она күвәнмәк, ондан даһа чох фајдаланмаг јолу бу Ҹүмһуријјәтин милли-тарихи дәрсләринә јеканә доғру зијалылыг вә вәтәндашлыг мүнасибәтинин ифадәси демәк оларды.

Ҹүмһуријјәтә мүнасибәтдә тотал инкар мөвгеји әввәлләр кифајәт гәдәр олмушдур. Бу, бәлкә дә, онда ваҹиб иди: истибдада (Бағыров режиминә!) "истиглал" дејә билмәк үчүн, әввәлҹә Интибаһа (Ҹүмһуријјәтә!) "иртиҹа" демәк лазым иди. Лакин һәлә алтмышынҹы иллләрдән (хүсусән, "ашкарлыг" дејилән дөврдән) башлајараг Азәрбајҹанда елми-әдәби фикир Сталин вә Бағыров режимини, бүтүнлүкдә "ленинсајағы сосиализм" дөврүнү артыг тәхәллүсү илә јох, өз ады илә тәһлилә ҹәлб еләмишдир.

Әкәр тиположи гаршылашдырмалар ("демократик" вә "социалист" республикалар арасында мүгајисәләр) мүтләг лазымдырса, онда демәк кәрәкдир ки, һәр һалда, Азәрбајҹан Ҹүмһуријјәти социалист партија вә дөвләт гуруҹулуғу саһәсиндә тарихи тәҹрүбәнин зәиф вә мәһдуд ҹәһәтләриндән, өлкәдә ифрат унитар вә тотал режимин мә'лум моделинә вә галыбларына кәтириб чыхара билән һүгуги вә тәшкилати әјинтиләрдән чох узаг олмушдур. Јахын кечмишин, совет дөврүнүн вулгар синифилик вә диктатура схоластикасы илә тәфтиш олунанда јох, һүгуги дөвләт, социал плурализм (чох партијалылыг!), үмумбәшәри дәјәрләр вә реал, суверен демократија ме'јарлары илә "сынағында" онун маһијјәти вә үстүнлүкләри бүтүн зәнкинлији вә әјанилијилә, ашкар көрүнүр. Һалбуки, чох узун бир мүддәт милли елми фикир Азәрбајҹанда "демократик республика" илә "социалист республикасынын" тимсалында ики мүхтәлиф гуруму — классик Авропа ән'әнәләри сәвијјәсиндә ән мүасир милли-һү-

гуги дөвләтлә авторитар гурулушу, "култ вә казарма режимини", "орта әсрләр вә феодал сосиализмини" бир-бири илә мүтајисә етмиш вә ...үстүнлүјү гејдсиз-шәртсиз онлардан икинчисинә вермишдир. Нәтичәдә бир елм кими тарихчилијин о заманкы парадоксларындан бири әмәлә кәлмишдир.

Ахы, сон бир әсрдә милләтин нәсиби олан илк милли дөвләт - "Азәрбајчан Чүмһуријјәти о заман бүтүн Шәргдә (вә Авропада) ән демократик парламан моделинә малик иди вә сағлам бир миллијјәт фикри вә түрклүк шүуру үзәриндә гурулмушду... Ејни заманда, Азәрбајчан чағдаш бир чәмијјәт гурмаға, Авропа зеһнијјәти илә чалышмаға әзм етмишдир. Бајрағынын үч рәнки (мави, гырмызы, јашыл) бу үмдәнин тимсалыдыр" (Үзејир Һачыбәјли).

Милли бирлик вә истиглал һакимијјәти "Халг республикасы" вә сосиал-демократија истигамәтиндә үмумбәшәри тәрәггинин һәм Гәрб, һәм дә Русија вә Шәрг мејлләрини өз мәзмунунда бирләшдирирди. Милли дөвләт гурумуну филиал, структура објекти, автономија сәвијјәсиндә јох, там мүстәгил, классик республика сәвијјәсиндә дирчәлтмәк чәһдинә Шәргдә реал, конкрет-тарихи тимсал вә нүмунә иди.

Бир чәһәт дә чох мә'налы вә ибрәтлидир: Азәрбајчанда Чүмһуријјәтин түлусу да, гүрубу да чәбрсиз вә зорсуз, гансыз вә гадасыз баш вериб. Онун мә'нәви вә һүгуги тә'сисиндә тәмәл дашы — һүчум вә орду, силаһ вә сүркүн јох... милли дөвләт тәфәккүрү, зәка вә мүдриклик олуб. Бејнәлмиләлчи парламаны, һүгуги дөвләт тә'сисаты вә әхлаг кодекси онун бүтүн сонракы гыса, чәтин, лакин тарихи фәалијјәтинин маһијјәтини дә ашылајыб: "Һәр шејдән әввәл, Азәрбајчан Чүмһуријјәтинин әсас идарәси бүтүн вәтәндашларын бәрабәр бир һүгугда јашамасы үзәриндә гурулмушду. Бурада һәр бир инсанын мөһтәрәм шәхс, Азәрбајчан вәтәндашы олдуғу үчүн һүгугу горунурду, еркәк-гадын, мүсәлман-христиан, түрк-түрк олмајан, чинс вә миллијјәт фәрги көзләмәдән, зәнкин-фәгир, мүдир-ишчи, торпаг саһиби — күнәмуздчу, өјрәтмән-тәләбә, мөһтәрәм-чаһил, синиф, мәсләк, тәбәгә, рүтбә, мәгам, нәсил, билки имтијазы арамадан бүтүн вәтәндашлар мәмләкәт идарәсиндә иштирак едир, ганун јапан гурулушлара кирмәк һагтына дәхи саһиб идиләр. Бурада бир синиф дикәр синфә һаким дејилди. Инсан нә варына көрә һаглы, нә дә јохсуллуғуна көрә һагсыз көрүнмүрдү. Бунун кими она нә јохсуллуғу үчүн сајғы едилир, нә зәнкинлији үчүн ашағыланырды... Бурада мисли Авропада тәтбиг олунмајан һәгиги бир халг чүмһуријјәти гурулмушду" (М. Ә. Рәсулзадә. "Әсримизин Сәјавушу", Анкара, 1989, сәһ. 44-45).

Илк Азәрбајчан милли мәчлисинин башчысы, Мүсават (бәрабәрлик!) фиргәсинин лидери ијирминчи илләрдән чох-чох ирәлијә, габаға бахыр, синиф вә диктатура режиминин, хүсуси мүлкијјәтин зоракы шәкилдә ләғв олунмасынын сонрадан һансы нәтичәләрә кәтириб чыхара биләчәји барәдә бу күн өзүнү тамамилә доғрултмуш мүдрик гәнаәтләр сөјләјир: "Азәрбајчанлылар дүшүнүрдүләр ки, мүлкијјәти тамамилә ортадан галдырмаг, индики вәзијјәтдә инсанларда шәхси тәшәббүс гүввәтини (!-Ј.Г.) зоракы олараг ортадан галдырыр. Бу гүввәт олмадыгча дүнја нә дүзәләр, нә дә көзәлләшәр. Сосиал һәјат ирәлиләмәдән дүшәр, инсанлар бәсит бир ибтидаилијә доғру дөнәрләр, дүнјанын низамы позулар" (јенә орада, сәһ. 46).

Елә бүтүн бунлара көрә дә Азәрбајчанда Совет јетмиш илинин һаким идеоложи еһкамы АХЧ илә бағлы сосиал дәјәрләри килидли гапы архасында сахламышдыр. Әвәзиндә тотал јасагдан ирәли кәлән бошлуғу әдәби-тарихи тәһрифләр, вулгар социоложи схоластика, "ПАНТҮРКИСТ" вә "ПАНИСЛАМИСТ" кими вулгар терминолокија вә фразеоложи ибарәләр долдурмушдур (онларын нә гәдәр әсассыз олдуғуну тәсәввүр етмәк үчүн Чүмһуријјәтин тәкчә бир сәнәдини — динин сијасәтә гарышмасы барәдә гәтнамәни хатырлатмаг кифајәтдир. О да чох ибрәтли вә мә'налы фактдыр ки, о дөврдә дини вә гөвми тәәссүблә бағлы ән мүхтәлиф "илһаг вариантлары" "Иранла конфедерасија" "Түркијә илә илһаг" тәклифләри) һамысы рәдд олунмуш, мәһз гејдсиз-шәртсиз суверен дөвләт ваһиди (МИЛЛИ РЕСПУБЛИКА) сәвијјәсиндә Азәрбајчанын истиглалы горуныб - сахланмышдыр. Бу — талејин өзүнүн Азәрбајчанын онун кәләчәјинә бәхш етдији мүстәсна тарихи шанс иди.

Мүстәгил Азәрбајчан бу тарихи шансы әввәлләр дә, өзүнүн бүтүн јахын вә узаг кечмиши боју һәмишә чешидли етник вә кеосијаси һүчум вә тәзјигләрдән горумалы олмушду. Јенә дә белә олду. Өлкәдә бејнәлмиләл сәвијјәдә вә маһијјәтдә милли

гуручулуг ишләри кенишләндикчә ортаг болшевик-дашнак гәсдинин даирәси дә даралды. Азәрбајчан Чүмһуријјәти өзүнүн мүстәгиллији әлејһинә чеврилмиш бу гәсдләрдән биринчисинин гаршысыны алды — Гарабаға (Шуша, Ханкәнди, Әскәран, Диличан, Зәнкәзур) сохулан (18 март, 1920) ермәни ордусуну дармадағын едә билди. Лакин даһа глобал вә бирбаша гәсдин алтмыш минлик һәрби зәрбә гүввәсинә — болшевик Русијасындан һүчума кечән (16 апрел, 1920) XI Ордунун тәзјигинә гаршы дура билмәди. Дөврүн ән бөјүк тарихи парадоксу да елә о олду ки, Азәрбајчанын милли суверенлијинә вә дөвләтчилик истиглалына гаршы сијаси-һәрби мүхалифәтдә Азәрбајчан вә Түркијә "болшевикләри" рус XI Ордусу илә ејни чәбһәдә бирләшдиләр: түрк коммунистләри Хәлил паша, Рүфәт бәј, Јагуб бәј, д-р Фуад Сабит "Мустафа Камала көмәјә тәләсән" руслары Азәрбајчана бурахмајан Чүмһуријјәт һөкумәтини девирмәјә чағырдылар.

Һәлә бу да аз имиш ки, Бакы нефт мә'дәнләриндә чалышан бүтүн иранлылар (Азәрбајчанын Чәнуб јарысынын нүмајәндәләри вә онларын "Әдаләт" адланан "коммунист тәшкилаты" да дөвләт чеврилиши тәшкил етмәк вә мүстәгил Азәрбајчан Чүмһуријјәтини девирмәк үчүн Шимали Азәрбајчанын болшевик "Һүммәт"и илә вә Русија Коммунист (болшевик) Партијасынын Бакы Комитәси илә ваһид бир чәбһәдә бирләшди! "Әдаләт", "Һүммәт" вә болшевик "Бакы Комитәси" Бакыда кечирилән (11 феврал, 1920) мүштәрәк Гурултајда тәшкилатча да рәсмән бирләшдиләр вә ваһид гәрар гәбул етдиләр: "Азәрбајчанын фәһлә-кәндли күтләләри танынмаиын (сөһбәт Чүмһуријјәтин бир дөвләт кими Русија тәрәфиндән танынмасындан кедир — Ј. Г.) әлејһинәдирләр". Беләликлә, һәм "ӨЗ"ләрин, һәм дә "ӨЗКӘ"ләрин бу ваһид, "бејнәлмиләл" (рус, Анадолу түркү, Иран азәриси...) чәбһәсинә гаршы Азәрбајчан Парламаны дуруш кәтирә билмәди. Азәрбајчанын милли истиглалынын горунуб-сахланмасы, рус ордусунун Бакыја кирмәдән кечиб Ататүрк һәрәкатына (Анадолуја) јардыма кетмәси вә ган төкүлмәмәси шәрти илә АХЧ-нин рәһбәрлији һакимијјәти Азәрбајчан болшевикләринә тәслим етмәјә мәчбур олдулар.

Тәсадүфи дејил ки, тәхминән ејни вахтда Чәнуби Азәрбајчанда да милли истиглала гаршы гәсд баш верди: Сәттар хандан, Бағыр хандан сонра Шејх Мәһәммәд Хијабанинин Демократик һөкумәти мәһв едилди.

Азәрбајчан Чүмһуријјәти — шүбһәсиз, 1917-1920-чи илләрдә Авропа, Русија вә Гафгаз мигјасында өзүнү костәрән кеосијаси марагларын објектив олараг шәртләндирдији тарихи һадисә иди. Лакин о, даһа әввәл Азәрбајчанда јахын ики әсрин вә хүсусән АХЧ-јә гәдәрки сон үч он илин сосиал-ичтимаи вә әдәби-мәдәни һәрәкаты илә һазырланмыш милли-мәфкурәви, мә'нәви-идеоложи бир феномен иди. Одур ки, ондан сонракы чағдаш вә кәләчәк тарих јалныз онунла бүтөвләшән мәчрада, контекстдә инкишаф едә биләрди: "Чағдаш Азәрбајчан тарихи анчаг бу бөјүк һадисәнин ишығы алтында һәгигәтән тәдгиг едилә биләр. Чүнки бу тарих чағдаш тарихимизин кечмишини вә кәләчәјини мүшаһидәјә јарајан јүксәк бир бахыш нөгтәсидир" (М. Ә. Рәсулзадә. "Әсримизин Сәјавушу", Б., 1991, с. 89). Бу сөзләр АХЧ-нин биринчи новбәдә әдәбијјатына, онун кечмишинә вә кәләчәјинә аид иди.

Демәк олар ки, АХЧ-нин рәһбәрләри һамысы һәм дә АХЧ әдәбијјатыны вә мәдәнијјәтини јарадан өзләри идиләр: М.Ә. Рәсулзадә, Ә. Топчубашов, Ә.Агаоглу, Ү. Һачыбәјли, Н. Нәриманов, Н. Јусифбәјли, Ә. Һүсејнзадә, Ч. Һачыбәјли... Азәрбајчанда XX әсрдә милли вичданы, мә'нәвијјаты ифадә едән адлар вә имзалар һамысы, һәм дә бу Чүмһуријјәти үрәкдән дәстәкләјән вә алгышлајанлар иди: М. Һади, А. Шаиг, Ф. Көчәрли, Ә. Һагвердијев, Ә. Чавид, Саилы, С. С. Ахундов, Р. Әфәндизадә, М. Т. Сидги, С. М. Гәнизадә, А. Диванбәјоглу, Ө. Фаиг, С. Мүмтаз, Е. Султан, Һ. Минасазов, Н. Вәзиров, Ј. Вәзир, кәнч Чаббарлы...

"ДИНДӘ, ӘГИДӘДӘ БИРЛИК" (Ч. Әфгани), "ДИЛДӘ, ДИНДӘ, ФИКИРДӘ БИРЛИК" (И. Гаспыралы), "ТҮРКЛӘШМӘК, ИСЛАМЛАШМАГ, МҮАСИРЛӘШМӘК" (Ә. Һүсејнзадә) — АХЧ-нин бүтүнлүкдә түрк дүнјасы, мә'нәви Туран мигјасында гәбул етдији вә рәһбәр тутдуғу бу мә'нәви ме'јарлар, ислам вә түрклүк дәјәрләри илк дәфә иди ки, рәсми-идеоложи доктрина, дөвләт сијасәти сәвијјәсиндә әмәл, иш програмы кими е'лан олунурду.

Шүбһәсиз, АХЧ бүтөвлүкдә објектив-мәдәни тәрәггинин ке-

диши илә һазырланан вә јекуну кими доғулан, о чүмләдән, бәдии әдәбијјатын "әсәри" олан вә бир инзибати гурум, дөвләтчилик системи кими дә онун лидерләри тәрәфиндән керчәкләшдирилән һадисә олуб. Бәс әвәзиндә АХЧ дөврүндә бәдии әдәбијјатын, милли-мә'нәви мәдәнијјәттин мәхсуси тарихи јүксәлишиндән, 1918-1920-чи илләрдә милли дүшүнчә вә сәнәтдә ајрыча бир "ЧҮМҺУРИЈЈӘТ ИНТИБАҺЫНДАН" данышмаға әсас вармы? Шүбһәсиз, вар.

Бу интибаһын, бу Чүмһуријјәтин салнамәсини совет јетмиш илинин тарих дәрсликләриндән јох, о дөврүн өзүнүн поезија китабларындан тәртиб етмәк олар: "ЧАН, ЧАН АЗӘРБАЈЧАН", "АЗӘРБАЈЧАН ОРДУСУНДА", "АЗӘРБАЈЧАН, АЗӘРБАЈЧАН" (Һимн, Ә. Чавад), "АЗӘРБАЈЧАН БАЈРАҒЫНА", "СЕВКИЛИ ӨЛКӘМ", "АЛ БАЈРАГ" (Ч. Чаббарлы), "АҺ, ВӘТӘН" (А. Шаиг), "АЗӘРБАЈЧАН" (Ә. Мүзниб), "АЗӘРБАЈЧАНЛЫЈА" (Әли Јусиф), "ВӘТӘНИМ" (Әли Шөвги), "ВӘТӘН ГАЈҒЫСЫ" (Ә. Даи) — бунлар интәһасыз ахындан, сонсуза гарышан бүтөвдән һәлә јалныз фрагментләр иди.

Әкәр Һ. Санылы белә фрагментләрдән бириндә ("Азәрбајчан") вәтәнин һүснүнә маһны гошурдуса ("Дағларынын башы гарлы, синәси јашыл орманлы, Дәрәләрин ширин нарлы, Азәрбајчан, Азәрбајчан"), Ч. Чаббарлынын ше'ри ("Ал бајраг") үч рәнкли (КӨЈ ЈАРПАГЛАР, АЛ ЧИЧӘКЛӘР, ЈАШЫЛ ОТЛАР) бајрағын ше'рлә бәдии ачымы иди: КӨЈ алтында "бир түрк оғлу олмалы", ЈАШЫЛЛА "үрәкләрә долмалы", АЛ илә "мәдәнијјәт булмалы".

Әсарәтин кечәсиндән фүрсәт булмуш гуш кими
сәһәрләрә учмушдур,
Шу һилалда түрк билкиси, дүзкүн севки нишаны
јурдумузу гучмушдур.

Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти Азәрбајчанда Чүмһуријјәтдән әввәлки јетмиш иллик (1850-1918) милли-мә'нәви инкишафын әсәри вә өвлады олуб. Ејни мигјасда вә сигләтдә дикәр әсәрдән — Чүмһуријјәтин өз әсәри вә өвлады олан милли Интибаһдан исә кениш мә'нада Чүмһуријјәтдән сонракы јетмиш илин (1920-1990) сәнәт вә мәдәнијјәтинин тимсалында данышмаг

олар. Совет федерасијасы дахилиндә дә Азәрбајчанын милли истиглалы, әрази бүтөвлүјү вә республика статусу үчүн потенсиал тарихи әсасы вә инзибати модели Азәрбајчан Чүмһуријјәти вердији кими, ејни сосиал-сијаси мәканда милли-мә'нәви јолдашын горунмасы, тәзаһүрү вә јүксәлиши үчүн фәлсәфи-естетик тәмәли, нәзәри әсасы да елә һәмин АХЧ-нин милли тәрәгги тә'лими вә консепсијасы верди. Азәрбајчанда совет дөврүндә дә истиснасыз олараг бүтүн бәдии формаларда — поезијада, рәссамлыгда, мусигидә, театрда... ән бөјүк уғура чеврилән шедеврләр мәһз бу јолдаш кодундан чыхан, онунла тәзад тәшкил етмәјән әсәрләр олдулар.

Азәрбајчанын ән јахшы алимләри, елм вә билик адамлары сонралар һәм милләтин, һәм дә онун әдәбијјатынын тарихини бу јүксәк нөгтәдә дурараг јаратдылар (шүбһәсиз, бу сөзләр һәмин јетмиш илдәки рәсми-директив тарихчилијә, боз јекрәнк, "елми"-"бәдии" ахына, графоман-догмат мәһсулуна, конјуктур макулатураја аид дејил). Азәрбајчанда сон 150 илдә әдәби нәсил вә бәдии ән'әнә арасында милли әлагә, варислик естафети хәлвәтдә, алт гатда һеч вахт гырылмамыш, дахилдәки ана дамарда, артеријада дөвријјә фасиләсиз давам етмишдир. Вә бунун да тамамилә мәнтиги нәтичәси олараг суверенликдән сонракы дөвр — 1990-2000-чи илләрин әдәби просеси дә һәмин дөвријјәјә әввәлки тәбиилик вә ганунаујғунлугла гошула билмишдир (дәјишән сијаси укладларла бирликдә һәр дәфә сәнәтә вә сәнәткара да мүнасибәти дәјишән, мәдәнијјәтин мәрһәләләрини гаршы-гаршыја гојан вулгар-синфи конјуктуранын, сијаси тәснифатын бу ганунаујғунлугла һеч бир әлагәси јохдур).

Лакин бүтүн бунларла бирликдә о да һәгигәтдир ки, АХЧ дөврү илә бағлы әдәби ирс, шүбһәсиз, јалныз АХЧ-дән сонракы әдәбијјатын бөјүк нүмунәләри дејил. Һәмин әдәбијјаты илк дәфә араштыранлар вә дәјәрләндирәнләр дә елә Чүмһуријјәти вә онун мәдәнијјәтини јараданларын өзләридир.

Мә'лумдур ки, М. Ә. Рәсулзадә Чүмһуријјәт дөврүнү нәзәрдә тутараг јазмышдыр: "Јени дөврә кечид — әдәбијјатын дурлуғу бир дөврдүр". Мирзәбала Мәммәдзадә дә ејни мүшаһидәјә шәрик олараг һәмин натамам ики илин әдәбијјатында "гурулушла бағлы дәјәрли әсәрләрин" олмадығыны е'тираф етмишдир.

Шүбһәсиз, һәр ики мүәллиф бу сөзләри дејәркән, билаваситә Ҹүмһуријјәтин образыны, өзү дә бүтүн мөһтәшәмлији вә әзәмәти илә, јарадан классик сәнәт шедевринин о заман һәлә јаранмадығыны нәзәрдә тутур.

Елә бир бөјүк шедевр ајрылығда јаранмаса да, Ҹүмһуријјәти јарадан вә Ҹүмһуријјәтин идеалларыны һәмин дөврдә дә инҹәләјиб тәрәннүм едән зәнкин бир поезија, нәср, драматуркија вә тәнгид мәһсулу, фәал әдәби вә сосиал-мәдәни һәрәкат АХҸ илләриндә мөвҹуд олмушдур.

Азәрбајҹан әразиси бәрпа олунмуш, мүсәлләһ милли орду јарадылмыш, Азәрбајҹан дили дөвләт дили е'лан едилмиш вә беләе'тибарлы зәминдә һөкумәтин ијирми үч ајда мүмкүн олан ән бөјүк тәдбирләри дә демократија, елм вә милли мәдәнијјәт саһәсиндә олмушдур: БАКЫ ДӨВЛӘТ УНИВЕРСИТЕТИ (1919), АЗӘРБАЈҸАН ДӨВЛӘТ ТЕАТРЫ (1919), "ТЕАТР ХАДИМЛӘРИ ҸӘМИЈЈӘТИ", "МҮСӘЛМАН МҮҺӘРРИР ВӘ ӘДИБЛӘР ҸӘМИЈЈӘТИ", "ЈАШЫЛ ГӘЛӘМ" әдәби бирлији ачылмыш, милли символика — керб, бајраг, һимн мүәјјән едилмишдир. М. Ә. Рәсулзадә өзү шәхсән БДУ-да "Османлы әдәбијјаты тарихи"ндән мүһазирәләр охумушдур. Рәсми статистикаја көрә, Азәрбајҹанда һәлә 1919-ҹу илдә артыг 700 мәктәб, ачылмыш вә бу мәктәбләрдә 48780 шакирд тәһсил алмышдыр.

Дөвләт театры И. Ашурбәјлинин Азәрбајҹан истиглалы мөвзусунда јаздығы "АЗӘР-БАЈҸАН" драмы илә ачылмыш, А.М.Шәрифзадә, Ҹ. Зејналов, Һ. Әрәблински, Һ. Сарабски, С.Руһулла, М. Әлијев, М. Казымовски кими шөһрәтли актјорларын ифасында, һәмчинин "ҺАЧЫ ГАРА", "ӨЛҮЛӘР", "БӘХТСИЗ ҸАВАН", "АРШЫН МАЛ АЛАН", "ӘДИРНӘ ФӘТҺИ" тамашалары сәһнәјә гојулмушдур. Бәдии репертуар, ејни заманда "ЗОРӘН ТӘБИБ" (Молјер), "Гачаглар" (Шиллер), "Әлмәнсур" (Һејне), "Мүфәттиш" (Гогол), һәмчинин "Әнуширвани-адил" (Халид ибн-Валид), "Сә'ди ибн ВӘГГАС", "ЈЕЗИД ИБН МУАВИЈӘ", "ТҮРКИЈӘ ОҒУЛЛАРЫ", "КӨҺНӘ ТҮРКИЈӘ", "ӘБУЛ-ҮЛА" пјесләрини әһатә едирди.

Суверен дүшүнҹә интибаһы бәдии тәфәккүрдә хүсусилә габарыг иди.

М. Ә. Рәсулзадә өзү, һәмчинин, С. Һүсејн, Һ. И. Гасымов,

Ҹ.Һачыбәјли, Әли Паша Һүсејнзадә... јенидә јаранмыш мүстәгил бирлијин идарә һеј'әтинин үзвләри сечилмишдиләр. Символикдир ки, "ӘДӘБ ЈУРДУ", "ӘДӘБИ КЕЧӘ", "МҮСӘЛМАН ӘДИБЛӘРИ ДӘРНӘЈИ", "НИҸАТ ҸӘМИЈЈӘТИ" вә "ТҮРК ОҸАҒЫ" кими мүхтәлиф группалары да өз ичинә алан вә "ЈАШЫЛ ГӘЛӘМ" адланмаға башлајан әдәби ҹәмијјәтин мәхсуси иҹласы Парламанын бинасында кечирилмишди. Парламанын рәһбәри шәхсән бурада иштирак вә чыхыш еләмишди.

Әдәбијјат тарихи, фолклор топлулары јарадылмасы, әдәби просесин тәшкили, милли тарихә вә ән'әнәјә даир мүнтәзәм, мүхтәлиф нәшрләрин ҹари вә перспектив планларынын иҹрасыны мүәјјәнләшдирмәк бу ҹәмијјәт гаршысында дуран вәзифәләр програмы кими мүәјјән едилмишди.

Бәдии просеси тәнзим едәнләр вә јараданлар — башда М.Ә.Рәсулзадә, идеолог Мирзәбала, парламентин сәдр мүавини Ә.Ағаоғлу парламентин сәдри Ә. М. Топчубашов, С. Мәммәдзадә, Ү. Һачыбәјли, Ә. Һүсејнзадә, һабелә Ҹ. Мәммәдгулузадә, М.Һади, Һ. Ҹавид, А. Шаиг, Ә. Мүзниб, С. Мүмтаз вә б. иди. Хүсусән "ҸҮМҺУРИЈЈӘТ ШАИРИ" Ә. Ҹавад, Әлијусиф Ран, Үмукүлсүм ханым (М. Ә. Рәсулзадәнин гардашы гызы, С. Һүсејнин һәјат јолдашы), Әмин Абид (Күлтәкин), Ҹ. Ҹаббарлы, Давуд, Әли Шөвги кими кәнҹләрин онларла еһтираслы ше'ри елликлә јајылыр вә охунур, марша, һимнә, нәғмәјә чеврилирдиләр.

Нәзирә, гәзәл, гәсидә, мәрсијә, мәдһијјә ән'әнәсини исә даһа чох Ә. Ҹәннәти, И. Таһир, А. Мүнири кими јашлы шаирләр давам етдирирдиләр.

Үмумијјәтлә, Мәһәммәд Һади вә Һүсејн Ҹавид, Һачы Кәрим Санылы вә Әһмәд Ҹавад, Абдулла Шаиг вә Әмин Абид, Ҹәлил Мәммәдгулузадә вә Үзејир Һачыбәјли, Сејид Һүсејн вә Ҹәфәр Ҹаббарлы, Абдулла Сур вә Тағы Шаһбази Симурғ, Јусиф Вәзир Ҹәмәнзәминли вә Фирудин бәј Көчәрли, Үмукүлсүм вә И.Ашурбәјли билаваситә Азәрбајҹан истиглалына, милли дөвләтә, бајрағa вә кербә, түркчүлүк идеалына вә үмумбәшәри ислами дәјәрләрә һәср етдикләри ән јахшы әдәби-бәдии, елми-публисист, фәлсәфи-тарихи әсәрләри бу илләрдә јазмышлар. Онларла итһафлар, һимнләр вә маршлар: "АЗӘРБАЈҸАН" вә "КӨЈ КӨЛ", "ШҮҺӘДАЈИ-ВӘТӘН", "МӘФКУРЕЈИ-АЛИЈӘ-

МИЗ" вә "ШҮҺӘДАЛИ-ҺҮРРИЈЈӘТИМИЗИН КИТАБЫ" вә "КАМАНЧА", "ҺҮРРИЈЈӘТ КҮНӘШИ" вә "АЗӘРБАЈЧАН", "ТРАБЛИС МҮҺАРИБӘСИ" вә "АЗӘРБАЈЧАН БАЈРАҒЫ", "ШЕЈДА" вә "АЈДЫН", "НАДИР ШАҺ" вә "БАКЫ УҒРУНДА МҮҺАРИБӘ", "СЫНЫГ ГАНАД" вә "ҺӘЗИН БИР ХАТИРӘ-ИСЛАМИЈЈӘ", "ХЕЈИР-ДУА" вә "БИНӘСИБЛӘР", "КОНСУЛУН АРВАДЫ" вә "ЗЫРРАМА", "АЗӘРБАЈЧАН ӘДӘБИЈЈАТЫНА БИР НӘЗӘР" вә "АЗӘРБАЈЧАН ӘДӘБИЈЈАТЫ ТАРИХИ ОЧЕРКЛӘРИ", "ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИ", "ТҮРК ЧӘЛӘНКИ", "МИЛЛИ ГИРАӘТ", "АЗӘРБАЈЧАН ТҮРКЛӘРИНИН ӘДӘБИЈЈАТ ТАРИХИ" — һамысы бу дөврүн бары-бәһрәсидир.

Бәдии мәһсул мәзмунча бир нечә әсас, апарычы сосиал мөвзу әтрафында мәркәзләширди; бајрагдакы рәнкләрин — түркլүк, ислам вә мүасирлик идеалынын мәдһи, түрк вә ислам тарихинин тәрәннүмү, чағдаш моделдә илк мүстәгил, суверен милли дөвләтин дәстәкләнмәси, онун јаранмасы салнамәсинин, милли дөвләтчилик идеолокијасынын ифадәси, тәсбити, ордунун һәрби уғурларынын бәдии тә'минаты; ермәниләрин Гарабағ үсјаны, Азәрбајчанда динч әһалинин вәһшичәсинә гәтли вә әразиләрин талан олунмасы, дашнакларын Бакыда тарихи абидәләри, елм вә мәдәнијјәт очагларыны јандырмасы, 18-21 март һадисәләри, милләтин түрк кечмишинин вә ислам тарихиндә шәһидлик вә гәһрәманлыг сәһифәләринин мәдһи вә јада салынмасы; шималдан јахынлашан гара думандан вә вәтәнин башы үстүнү алмагда олан тәһлүкәдән доған һәјәчан вә тәшвишин ифадәси.

Әдәби-бәдии вә мә'нәви сәсләшмәни бу илләр ән чох ингилаби-романтик түрк вә азәри поезијалары арасында көрүрүк. Әбдүлһәг Һамид, Намиг Камал, Тофиг Фикрәт, Мәммәд Әмин Јурдагул... милли азәри шаири гәдәр јахындан таныныр, охунур вә севилирди:

Ган гардашы, чан гардашы, шан гардашыјыз биз
(Тофиг Фикрәт)

Алты да бир, үстү дә бирдир јерин
Чәбһәдә јарә шәнидир әскәрин
(Намиг Камал)

јахуд:

Өјлә бир әзм илә чыхдым ки, јола,
Гаршыма чыхса, мәзарым, дөнмәм –
(Әбдүлһәг Һамид)

јахуд:

Һајды, оғлум, һајды, кет,
Ја гази ол, ја шәһид –
(М. Ә. Јурдагул)

Бу бејтләри Азәрбајчанын Чүмһуријјәт романтизминин поезијада лејтмотиви, епиграфы олан мисралар һесаб етмәк олар.

Онун ән јахшы давамы вә чавабы М. Һадинин ше'р рүбабындан ешидилирди:

Чыхсын диләрсә гаршымыза һәп мәзарымыз
Дөнмәз мәзаридән бу дили-әзмкарымыз...
Вичдани-милләтә јазылыбдыр бу ајәмиз,
Ән шанлы, ән шәрәфли һәјат иштә гајәмиз.
("Мәфкурәји-алијәмиз")

Милли интибаһ, һүррийјәт дүшүнчәси вә истиглал овгаты Һадинин бу вахта гәдәр јасагда галан дикәр ики чүмһуријјәт дөврү ше'риндә — "ЗӘФӘРИ-НАҺИЈЈӘЈӘ ДОҒРУ" вә "ӘСКӘРЛӘРИМИЗӘ, КӨНҮЛЛҮЛӘРИМИЗӘ" мәнзумәләриндә, һәмчинин, "АЈДЫНЛЫГ БИР КЕЧӘДӘ ТӘФӘККҮР ДӘГИГӘЛӘРИ", "КОР СОГТУР", "БАҺАРЫН ИЛҺАМЛАРЫ ВӘ ИЧТИМАИ РӘМЗЛӘР", "ҺӘРАРӘТЛИ ШЕ'Р ВӘ ЈАХУД ГЫЗДЫРМАЛЫ ҺАЛЫМДА САЧМАЛАРЫМ" ше'рләриндә давам едәјир. Мүсават вә истигбал тәранәси, һәмчинин, А. Шаигин јасагдан чыхан "ИНТИЗАР ГАРШЫСЫНДА", "АРАЗДАН ТУРАНА", "ЈЕНИ АЈ ДОҒАРКӘН", "ВӘТӘНИН ЈАНЫГ СӘСИ", "ТҮРК ӘДӘМИ-МӘРКӘЗИЈЈӘТ ФИРГӘСИ" ("Мүсавата итһаф", марш) ше'рләриндә давам едир:

Илдырымлар курласын,
Булутларым һазырлансын туфана!
Дағым, дашым бојансын һәп ал гана,

Шимшәкләрим парласын...
"Өлүм!" дејә, "Вәтән" дејә гошарыз.
Бу торпаглар ганымызла бојанса,
Нәфәсимиз галынча өч аларыз.

Түрклүк-гардашлыг мөвзусу Шаигин дә, Һадинин дә ше'риндә хүсусилә күчлүдүр.

Ејни мотив, һәмчинин, о дөврдә нәшр олунмуш "Милли шәргиләр" адлы сечмә ше'рләр топлусунда әсас мөвзуну вә мүндәрәчәни, ваһид идеја-бәдии пафосу тәшкил едир:

Түркүстан елләри өпүб алныны,
Сөјләјир дәрдини сана, бајрағым!
Үч рәнкли әксини Гузғун дәниздән
Әрмәған јолла сән, јара бајрағым!
(Ә. Чавад. "Азәрбајчан бајрағына")

Кәнч Чәфәр Чаббарлынын истиглал мөвзулу дөрд трибун ше'ри узун мүддәт иди ки, зорән унутдурулмушду. Һалбуки онлар 1918-1920-чи илләрин ингилаби вә романтик әдасыны хүсусилә габарыг ифадә едән фәлсәфи-символик нүмунәләрдир: — "СЕВДИЈИМ", "АЗӘРБАЈЧАН БАЈРАҒЫНА", "СЕВИМЛИ ӨЛКӘМ", "САЛАМ" ше'рләри. Романтик ашиг "ЈАШЫЛ ДОНЛУ, АЛ ЈАНАГЛЫ, МАВИ КӨЗЛҮ СЕВДИЈИМ" дедији мә'шугәјә ешг е'лан едир вә онун тарихи символикасыны белә ачырды:

Бу көј баба көј моғолдан галмыш бир түрк нишаны,
бир түркоғлу олмалы.
Јашыл боја исламлығын сарсылмајан инамы,
үрәкләрә долмалы.
Ал боја да азадлығын, тәчәддүдүн куманы,
мәдәнијјәт булмалы.
Сәккиз һәрфли бу улдуз да сәккиз һәрфли
өз јурду,
Әсарәтин кечәсиндән фүрсәт булмуш гуш кими
сәһәрләрә учмушдур.

Чүмһуријјәтин сабаһа учуш вә дөјүш чәнкисини, фәтһ олунан сәма вә шимшәк шәргиси кими сәсләнән ән көврәк бәдии нотлары јеничә ачылан поезија сәһәринин илк гадын шаирәси УМУКҮЛСҮМҮН фәрди ше'р әдасы ифадә едир. Онун "ӘСКӘР АНАСЫНА", "ЧӘКИЛ, ДӘ'Ф ОЛ", "БИР МАЈИС КҮНҮНДӘ" — ким ше'рләри үзәриндә ән зәриф нискилдән, һүркәк тәшвишдән бүрүнтү вә түл, хүсусән "ШИМАЛДАН КӘЛӘН ДУМАНДАН" бир чискин вар:

Аннәчијим, мәним бу јашыл дағлар,
Мәнсиз нәш'ә булмаз чичәкли бағлар,
Јурдума бурахмам алчаг дүшмәни...
Еј бузлу шималдан гопан дузикар,
Тохунма гәлбимә, атәши парлар.
("Чәкил, дә'ф ол").

Истиглал мөвзусу, онун уғур вә чәтинликләри, хиласкар түрк меһметчијинин (әскәринин) образы, хүсусән, дөврүн, мә'нәвијјат, мәишәт вә әхлагла бағлы проблемләри бу илләрин нәсриндә даһа кениш јер тутур: "ҺҮРРИЈЈӘТ КҮНӘШИ" (Симург), "МӘ'ДӘН САҺИБИНИН ФӘРАСӘТИ" (Б. Талыблы) "СЫНЫГ ГАНАД" (А. Јусифзадә), "ҺАМАМЧЫ", "ДИЛӘНЧИ", "ҮЧ ГАРДАШ" (И. Гәмбәроғлу), "СӘРСӘМ КИШИ" (Ә. Фәһми) вә с.

Нәсрдә Чүмһуријјәт әдәбијјатынын икинчи ән мүһүм мөвзусундан — Азәрбајчанда ермәни кеносиди вә зоракы, ганлы дашнак иртичасы барәдә әсәрләрдән ајрыча данышмаг лазымдыр. "МҮЧАДИЛЕЈИ-ҺӘЈАТ" (М. Рәфизадә), "ИХТИЈАР" (И.Оручзадә), "ВАРМЫ БИР ГУРТАРАЧАГ?" (Чәлил) әсәрләри, "АЗӘРБАЈЧАН", "ИСТИГЛАЛ", "БӘСИРӘТ", "ӨВРАГ НӘФИСӘ", "ӘФКАРИ-МҮӘЛЛИМИМ", "ГУРТУЛУШ" кими чешидли гәзетләрин сәһифәләриндә чохлу публисист мәгаләләр бу мәтләбә һәср едилмишдир. Онларын һамысынын чәминдән јаранан ваһид мәнзәрә, үмуми трагик гәнаәт бу иди ки, "Ганлы Николајларын" дөврүндә көрүнмәјән зүлмләр бизә бу күн, март ајынын 18-21 күнләри арасында рәва көрүлдү... Он минләрлә мүсәлман ганы ахыдылмышды... Һәр кәс... "бала вај" дејирди.

Елә евләр вар иди ки, бир нәфәр инсан орада јох иди. Һәпси ермәни солдатларын фе'линә ујан демократ үнсүрләрин әмри илә өлдүрүлмүшдүләр" ("Бәсирәт", 1 апрел, 1919).

Өлдүрүләнләр, мәһв оланлар милләтин тәкчә оғул вә гызлары дејилди. Даһа планлы вә мәгсәдли шәкилдә халгын мәдәнијјәт абидәләри мәһв едилирди. Ермәни дашнакларынын Бакыдакы "мәдәнијјәт кеносиди" мәтбуатда ајрыча мөвзуја чеврилмишди. М. Ә. Рәсулзадә, Үзејир Һачыбәјли, Мирзәбала Мәммәдзадә, Сејид Һүсејн еһтираслы вә ағрылы бәдии-публисист јазыларла чыхыш етмишдиләр.

Шәһәр ме'марлығына ән бөјүк гәсдин үнваны кими "ИСМАИЛИЈЈӘ"-нин (индики Елмләр Академијасынын) бинасы сечилмишди. "ИСМАИЛИЈЈӘ ЈАНҒЫНЫ" бәдии-ичтимаи фикирдә дә бир јанғына чеврилди. Һәтта "ЈАШЫЛ ГӘЛӘМ" әдәби бирлији һәмин мөвзуда ән јахшы бәдии әсәр үчүн мүсабигә е'лан етди.

Барбарлыг, адамјејәнлик (вандализм!), мәдәнијјәти вә ме'марлығы дағытмаг мүсабигәсиндә биринчи јери "Исламијјә"-ни јандыран ермәни дашнаклары тутмушду. Һуманизм вә инсанлығ әлејһинә, бәшәр мәдәнијјәти әлејһинә бу гәсдә гаршы вичдани-әхлаги вә мә'нәви-һуманитар фикрин ағрысы, үсјаны, һарајы мүсабигәсиндә исә гәләбә чәләнкини "Һәзин бир хатирә — Исмаилијјә" һекајәси илә "Јашыл Гәләм"ин рәһбәри Сејид Һүсејн газанды. Әслиндә бу мәнсур лирикадыр, "Исмаилијјә"јә мәдһијјәдир. Әдиб вүгарымыз вә иззәти-нәфсимиз олан, халгын арзудан вә әмәлдән тикдији милли АЗАДЛЫГ ВӘ ИСТИГЛАЛ МӘ'БӘДКАҺЫ олан "милли әмәлләримизин доғулдуғу јер" кими, "Азәрбајчан һүријјәти вә истиглалијјәти, мәфкурәсини бәтниндә бәсләјән вә әрсәјә јетирән "севимли бина" вә "ана" кими тәрәннүм едир вә истиглалын бурадакы сүтунлара, дашлара һәкк олан, јалдаш олан тарихиндә, мә'нәви-тәрчүмеји һалында бүтүн мүгәддәс сәһифәләр бир-бир бизим хатирәмиздә чанланыр: сорағы Азәрбајчана вә бүтүн дүнјаја бурадан јајылан илк милли мәчлис, илк истиглал бәјаннамәси, илк бајраг вә кerб, илк һимн, "НИЧАТ" вә "СӘФА" маариф чәмијјәтләри, "СӘАДӘТ" руһани чәмијјәти, "ГАРДАШЛЫГ КӨМӘЈИ" идарәси, "ГАФГАЗ МҮСӘЛМАНЛАРЫНЫН БИРИНЧИ ГУРУЛТАЈЫ", "МУХТАРИЈЈӘТ" манифести, Азәрбајчанын тарихә вә

дүнјаја сәс салан илк мүстәгиллик вә азадлыг бәјаннамәси...

Дашнак вандалы һәдәфи дүз сечмиш вә бир атәшлә бир тарихи ода вә күдаза вермәк истәмишди.

Лакин һекајә никбин вә лирик-рәмзи бир овгатла тамамланыр, мүәллиф бу мә'бәдкаһын һәгигәтән јанмасы хәбәринә "ЈАЛАНДЫР, ИНАНМА!" - дејир, Бакыда "Исмаилијјә гәтлкаһы" вагиәсини һәдјан, шајиә е'лан едир.

Вә хәјаллы, үмидли, фәрјадлы епилогда диванә бир инамла охучуја үз тутур: "Билирмисиниз Исмаилијјәнин јандырыла билмәдијини аләмә исбат едән бир һәгигәт һанкысыдыр? Азәрбајчан парламаны үзәриндәки үч рәнкли вә сәккиз күшә јылдызлы тәмуч үчүн Азәрбајчан бајрағы!" ("Истиглал", 4 феврал, 1920). Доғрудан да һәмин истиглал бајрағынын алтында Чүмһуријјәтин өзүнүн вахтында "Исмаилијјә"нин тарихи бинасы өз әввәлки көркәминә гајытды...

АХЧ - сөзүн чағдаш Авропа мә'насында бүтүн Јахын Шәргдә демократик дөвләт вә чәмијјәт өрнәји иди. Истәр мәтбуатда, истәрсә дә сосиал-сијаси гурумларда там бир полифонија вә плүрализм һаким иди. Парламанда бүтүн әсас фиргәләр вә милли азлыглар тәмсил олунмушду. Өлкәдә чешидли фиргәләр ("Иттиһад", "Әһрар", "Славјан-рус иттифагы" вә "Дашнаксутјун" да дахил олмагла) вә онларын мәтбуат органлары ачыг фәалијјәт көстәрирди. 200-ә јахын гәзет чыхырды. Һәтта болшевикләр өз мәтбуат органларыны ("Әхтәр", "Һаг", "Зәһмәт", "Коммунист", "Кәнч ишчи" вә "Јашыл гәләм"ә гаршы "Гырмызы гәләм" әдәби бирлијини) јаратмышдылар.

ДИЛ МӘСӘЛӘЛӘРИ. Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти нәинки халгымызын, үмумән гоча шәргин тарихинә дахил олмуш илк демократик республика, Азәрбајчан Милли Шурасынын е'лан етдији илк парламентли дөвләт олмушдур. АХЧ-дә мүстәгил дөвләтин бүтүн атрибутлары — бајраг, кerб, һимн, дөвләт дили варды. Тәәссүф ки, онлардан бири, даһа доғрусу, дөвләт дили, индијәдәк кениш вә һәртәрәфли тәдгиг едилмәмишдир.

Јенијчә јаранан мүстәгил Азәрбајчан Республикасы фәалијјәтинин елә илк күнләриндә өз дөвләт дили һагында гәрар верди. Һәмин гәрары олдуғу кими веририк:

"ДӨВЛӘТ ДИЛИ ҺАГГЫНДА

28. Дөвләти лисан түркчә гәбул едиләрәк, мүвәггәтән һөкумәт мүәссисәләриндә рус лисаны исте'малына мүсаидә едилмәси һаггында

Һөкумәт 27 ијун 1918-дә гәрар верди:

Дөвләти лисан түрк дили гәбул едиләрәк иләридә бүтүн мәһкәмә, идареји-дахилијјә вә саир дәваир вәзифәләри башында дуранлар бу лисаны биләнләр олана гәдәр һөкумәти мүәссисәләрдә рус дили исте'малына да мүсаидә едилсин"[1].

Гәрардан көрүндүјү кими, һөкумәт о вахтлар түрк дили адланан Азәрбајчан дилини дөвләт дили кими гәбул едәрәк, өлкәнин мәһкәмә, дахили ишләр идарәләриндә вә саир даирәләрдә вәзифә башында оланларын дөвләт дилини билмәләринә гәдәр олан мүддәтдә һөкумәт мүәссисәләриндә рус дилинин ишләнмәсинә дә ичазә вермишдир. Гәрарын мәтниндән көрүндүјү кими, Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин рус дилинин исте'малына ичазә вермәси мүвәггәти тәдбир олмуш вә јалныз идарәчиликдә милли кадрларын јетишмәсинә гәдәр олан мүддәт үчүн нәзәрдә тутулмушдур.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, дөвләт дили һаггында олан бу гәрар һөкумәтин "Милли бајраг һаггында"кы 9 нојабр 1918-чи ил тарихли гәрарындан алты ај әввәл верилмишди. Бу факт илк Азәрбајчан һөкумәтинин дөвләт дили мәсәләсинә нечә диггәт јетирдијини ајдын көстәрир.

Һәмин гәрар дилимизин дөвләт дили кими ишләдилмәсинә аид илк сәнәддир. Башга сөзлә, һәмин гәрарын верилдији күндән Азәрбајчан вә Азәрбајчан дили тарихиндә Азәрбајчан дили илк дәфә дөвләт дили е'лан олунмушдур.

Е'тираз едилә биләр ки, һәлә XVI әсрдә Азәрбајчан дилинин дөвләт дили кими ишләдилмәси мә'лумдур. Ә. Дәмирчизадәнин јаздығы кими, "XVI әсрдә Шаһ Исмајыл Хәтаинин башчылыг етдији Сәфәвиләр дөвләти заманындан башлајараг Азәрбајчан дилинин мөвгеји, нүфуз даирәси даһа да кенишләнмәјә башлады вә Азәрбајчан әдәби дили дөвләт идарәләриндә, сарајда, һәрби һиссәләрдә ишләнилән рәсми дилләр сырасында јер тутду, о заман исламијјәтин дини дили сајылан әрәб дили вә бәдии ифадә васитәси кими модалашмыш фарс дили илә јанашы ишләнән бир дил һүгугу газанмыш олду".[1] Лакин, јенә дә Ә. Дәмирчизадәнин чох доғру олараг көстәрдији кими, "бүтүн бунлара бахмајараг, демәк лазымдыр ки, бу дөвр Азәрбајчан дилинин рәсми дөвләт дили һүгугу там олмамышдыр. Чүнки там рәсми дөвләт дили һүгугу јеканә рәсми дөвләт дили олмаг демәкдир. Мадам ки, Сәфәвиләр дөвләти сарајында, идарәләриндә, рәсми јазышма ишләриндә әрәб вә фарс дилләри дә ејни дәрәчәдә (сечдирмә мәнимдир — А. А.) ишләнилмишдир, демәли бурада там һүгуглу Азәрбајчан дөвләт дилиндән данышмаг олмаз. Бундан башга, белә бир әламәти нәзәрә алмалыјыг ки, һәр һансы бир дилин рәсми дөвләт дили һүгугунда олмасы һәмин дилин әсас тә'лим-тәрбијә васитәси вә тәдрис фәнни олмасы демәкдир. Мә'лум олдуғу үзрә, XVI әсрдә Азәрбајчан дили һәлә белә бир дил һүгугуна малик дејил".[2]

Ана дилимиз хүсусән XIX әсрдә дөвләт дили статуслу бир дил олмаг сәвијјәсинә даһа чох јүксәлир. Милли тәшәккүл мәрһәләсиндә Азәрбајчан әдәби дилинин, демәк олар ки, бүтүн үслублары фәалијјәт көстәрир. Һәмин дөврдә "ичтимаи-сијаси үслубун мүхтәлиф голлары, хүсусән сәнәдат үслуб шахәси"[3] чох инкишаф едир, шәртнамә, интизамнамә, тәмәссүкнамә, вәкаләтнамә, ичарәнамә, гәбаләнамә, һабелә чешидли е'ланнамә, гәрардаднамә вә низамнамәләр дә Азәрбајчан дилиндә јазылыр. Бунлар һамысы дөвләт дили үчүн, шүбһәсиз ки, база сајыла биләр.

Бунунла белә, нәинки XIX әсрдә, һеч XX әсрин әввәлләриндә дә Азәрбајчан дөвләт дили рәсми олараг мөвчуд дејилди.

1. Ә. Дәмирчизадә. Азәрбајчан әдәби дилинин тарихи. I һиссә, Б., 1979, сәһ. 93.

1. Ә. Дәмирчизадә. Азәрбајчан әдәби дилинин тарихи. I һиссә, сәһ. 167.
2. Јенә орада.
3. Чаһанкиров М. Милли тәшәккүл мәрһәләсиндә Азәрбајчан әдәби дилинин апарычы үслублары. Б., 1989, сәһ. 222-229.

Азәрбајҹан дилинин рәсми дөвләт дили олмасы мәһз илк Азәрбајҹан Халг Ҹүмһуријјәти һөкумәтинин 1918-ин 27 ијунунда вердији гәрардан башлајыр.

Бәлли олдуғу кими, АХҸ һөкумәти вә парламенти дөвләт дили илә бағлы, әввәлдә көстәрилән гәрардан башга дикәр һеч бир гәрар вә ја фәрман гәбул етмәмишдир. Бу һагда Баш Архив Идарәсинин рәиси Азәрбајҹан Республикасы јени конститусија лајиһәсини һазырлајан комиссијасынын 1995-ҹи ил 2 нојабр тарихли иҹласында рәсми шәкилдә мә'лумат вермишдир: "Дөвләт архивләриндә сахланылан, дөвләт дили һаггында мә'лумат олан илк сәнәддә — 1918-ҹи ил ијул (әслиндә ијун — А.А.) ајынын 27-дә Азәрбајҹан Халг Ҹүмһуријјәти һөкумәти тәрәфиндән гәбул едилмиш гәрарда түрк дили дөвләт дили кими е'лан едилмишдир. Сонра парламентин фәалијјәти заманы парламентин иҹласларынын бүтүн материалларына биз бахдыг. Белә бир мәсәлә парламентдә галдырылмајыб. Демәк истәјирәм ки, ганун сәвијјәсиндә дил һаггында елә бир гәрар гәбул едилмәјиб".[1]

Лакин Азәрбајҹан дили һаггында хүсуси гәрар вә фәрманлар олмаса да, о заманлар түрк дили адланан ана дилимизә мәҹлис мәб'услары, башга сөзлә, парламент үзвләри вахташыры мүнасибәт билдирирдиләр. Хүсусән, парламентин 1919-ун 21 августунда кечирилән иҹласында күндәликдәки мәсәлә — Бакы Университетинин ачылмасы мәсәләси илә бағлы депутатларын чыхышларында дил мәсәләсинә хүсуси диггәт јетирилмишдир. Чыхыш едәнләрин, демәк олар ки, һамысы университетдә, өлкәмизин бу илк али мәктәбиндә тәдрис ишләри илә бәрабәр, онун һансы дилдә апарылмасы мәсәләсинә дә хүсуси диггәт јетирмишләр.

Парламентдә сол мүстәгил Абдулла бәј Әфәндизадә дејирди: "Индики дарүлфүнуну јетишдирән мүәллимләр кәрәк түрк дилинә ашина олсунлар. Она көрә дә лазымдыр ки, дарүлфүнуна елә мүәллимләр дә'вәт едәк ки, түрк дилини јахшы билсин... Һәр шө'бәдә, нечә ки, гејд олунубдур, түрк дили мәҹбури олсун. Бир мәҹбури демәклә олмаз. Кәрәк бунун

1. "Азәрбајҹан" гәзети, 7 нојабр, 1995.

програмы олсун..."[1] (6,14). Тәдрисдә ана дили мәсәләсинә бөјүк әһәмијјәт верән мәҹлис үзвү университет мә'зунларыны нәзәрдә тутараг бу мәсәләнин ваҹиблијини бир даһа вурғулајыр: "Бир шәхс ки, дарүлфүнуну икмал етди... е'дадидә тәдрис едәндә дә дарүлфүнундан өзүнә көтүрдүјү елмләри лазымдыр ки, көзәл әдәби түрк дилиндә тәдрисә мүгтәдир олсун" (Јенә орада).

Көрүндүјү кими, А. Әфәндизадә тәдрис ишиндә дөвләт дилинин зәрурилијинин там тәләбкары кими чыхыш едир.

Парламентдә мүсават вә битәрәфләр фраксијасынын үзвү Јусиф Әһмәдов да ејни фикирдәдир: "Биз истәрдик ки, һәр бир тә'сисат ки, јапырыз, ону өз дилимиздә јапа идик. Лазымдыр ки, һәр бир милләт чалышыб јолдаша елмдә бәрабәр олсун. Күман едијорум ки, һәр бир тә'сисат өз дилимиздә ола".[2]

Әһрар фраксијасына дахил олан мәҹлис үзвү Мухтар Әфәндизадә мәсәләни гәти гојур: "Гоншуларымыз ермәни вә күрҹүләр бизә күлүјорлар: "Бизим (јә'ни ермәни вә күрҹүләрин — А. А.) мәмләкәтдә ана дили ишләдики һалда һануз рус дили ишләнир".[3]

Мәсәләјә мүсаватчыларын лидери М. Ә. Рәсулзадәнин мүнасибәти өз реаллығы вә објективлији илә фәргләнирди: "Үлум вә фүнун битәрәфдир. Дүнјада рус елми дејил, бејнәлмилəл бир елм вар. Биз бу бејнәлмилəл елми һәр бир милләтин ағзындан ешитдијимиз кими, рус профессорлары ағзындан өјрәнә биләриз"[4] Даһа сонра: "Вәгтилә бу дарүлфүнун кеткедә миллиләшәҹәк. Бунунла бәрабәр, орада түрк дили үмуми сурәтдә мәҹбури олараг кечириләҹәк вә өјрәдиләҹәк. Рус вә ја әҹнәби бир лисанда тәһсил етдији бир елми өз дилиндә ифадә едә биләҹәк. Һалбуки харичә кедән тәләбәмиз үчүн бу мүмкүн декил. Онлар өз лисан вә мүһитләриндән мәҹбуријјәтиндә олдуглары һалда дарүлфүнумуз тәләбәләри исә тәһсил етдикләри елмләрлә бәрабәр, халг арасында олачаглар ки, бу-

1. Азәрб. Республикасы НС јанында ОПМДА, ф. 893, сијаһы 1, иш 133.
2. Јенә орада, 12.
3. Јенә орада, 19.
4. Јенә орада, 9.

нун да бизә бир чох фајдасы дәкәчәји тәбиидир".[1]

Бакы Университетинин ачылмасынын гызғын тәрәфдары олан М. Ә. Рәсулзадә дил проблемини тутарлы әсасларла һәлл етмәјә чалышыр вә мүхтәлиф өлкәләрин тәчрүбәсиндән мисаллар кәтирир: "Вә әкәр букүнкү дарүлфүнунлара бахсаныз, орада да алманча, фирәнкчә тә'лим алдыгларыны көрәрсиниз, һеч бир милләт тарихән илк аддымында милли бир дарүлфүнуна саһиб олмамышдыр. Әввәлчә өзкәләрдән истифадә едәрәк, сонра кет-кедә гүввәт кәсб етмишдир. Бинаәнилејһ горхмамлыдыр. Дарүлфүнун һәр дилдә олса да олсун, ачыб охумалыјыз".[2]

Парламентин социалистләр фраксијасындан олан Сәмәд Аға Ағамалы оғлу вә Әли һејдәр Гарајев мүхалифәтдә олсалар да, дарүлфүнун вә дил мәсәләсиндә онларын фикри мүсават лидеринин фикирләри илә үст-үстә дүшүр. Гејд едәк ки, онларын чыхышларында кәтирдикләри әсаслар бир-бирләриндән фәргли олсалар да, мәгсәд вә идејасына көрә вәһдәт тәшкил едир. Сәмәд аға Ағамалы оғлунун чыхышындан: "Дејирләр ки, түркүн өјлә гүввәтли дили јохдур ки, онун дарүлфүнуну олсун. Әввәлчә дили гүввәтләндириб, сонра дарүлфүнун ачмаг лазымдыр. Дарүлфүнун олмаса, дил дә гүввәтләнмәјәчәкдир. Дарүлфүнун олан јердә дил дә бөјүјүр. Инандырырам ки, революсијадан әввәл дил билмәјәнләр инди јаваш-јаваш мәчбур олуб дил өјрәниб, өз көчүнү судан чыхарыр".[3]

Дарүлфүнунун ачылмасына бөјүк сә'ј көстәрән Әлиһејдәр Гарајев ана дили проблеминин өзүнә ајдынлыг кәтирмәјә чалышыр: "Дарүлфүнун, доғрудур, өз ана дилимиздә милли олмалы иди. Затән биз дејүрүз ки, чәми милләтләр азаддыр вә онларын лисаны да, дили дә азад олсун. Һалбуки Николај бизим милли лисанла тәдрисатымыза мане олдуғу үчүн биз дејил дарүлфүнуну, һәтта ибтидаи мәктәбләримизи дә милилләш-

---

1. Азәрб. Республикасы НС јанында ОПМДА, ф. 893, сијаһы 1, иш 9.
2. Јенә орада, 10.
3. Јенә орада, 17.

дирмәдик".[1] Бу сөзләр дә онундур: "Чүн биз бу вахта гәдәр ибтидаи вә е'дадиләрдә милли руһда тәрбијә алмамышыг ки, милли дилимизи биләк вә милли лисанда лексија охунанда анлајаг" (јенә орада).

Мүхтәлиф партија вә фраксијалара мәнсуб олан парламент үзвләри М. Ә. Рәсулзадә, С. Ағамалы оғлу вә Ә. Гарајевин чыхышларында тәһсил вә дил проблеми үзрә сөјләнилән мүлаһизәләр, верилән тәклифләрин тә'сири иди ки, дил мәсәләсини тәһсил вә тәдрисдән үстүн тутан вә мәсәләдә чох ајдын мөвгеји олдуғу һалда парламент үзвләринин бир гисми конкрет бир мөвге тута билмирди. Бу бахымдан сол мүстәгил Абдулла бәј Әфәндизадәнин чыхышлары буну ајдын көстәрир: "Дарүлфүнун һәр һанки дилдә олурса-олсун, о, елм мәнбәјидир. Вәтән үчүн, демәк, јахшы ишчиләр, сијаси адамлар, елмили адамлар һазырлајачаг... Сөз јох ки, дарүлфүнун күшады сөзү мејдана кәлдикдә, демирик ки, әввәлимчи күндән түрк дилиндә олачаг. Бу мүмкүн олан шеј дејилдир. Бизим һазырлығымыз рус дарүлфүнунунда охумаг үчүндүр. Истәсәк дә о гәдәр гүввә вә профессор тапмарыг ки, өз дилимиздә елм вә фүнун кечәк... Лакин һәр ики тәрәфи барышдырмаг, бир нечә иллардән сонра да олурса түркчә кечә биләрсән, о да түрк лисанына мәхсус вәзијјәтдир ки, әсаслыдыр".[2]

Бә'зи мәчлис үзвләринин чыхышы исә өз реаллығы вә конкретлији илә фәргләнир. Мәсәлән, әһрар фраксијасындан олан депутат Мухтар Әфәндизадәнин чыхышында бу ајдын һисс олунур: "Мәммәд Әмин әфәнди еји тәсвир етди ки, үлум битәрәфдир. Һанки дилдә олмуш ола елмдир. Лакин ону билмәлидир ки, тарихи-әдибә бир елмдир ки, ону ана дилиндән башга бир дилдә өкрәтмәк олмаз".[3]

Бакы Университетинин ачылмасы мәсәләсинә һәср олунан јалныз бир ичласда Азәрбајчан дили барәсиндә дејиләнләр, көрүндүјү кими, бирбаша дөвләт дили, онун тәдрис вә тәһсил ишиндә јери кими чидди проблемлә бағлыдыр. Парламент үзв-

---

1. Јенә орада, 20.
2. Јенә орада, 13.
3. Јенә орада, 18.

ләринин чыхышлары истиснасыз олараг, һөкумәтин "Дөвләт дили һагтында" гәрарына ујғун олмушдур.

Ф. Хојскинин чыхышларында һөкумәтин дөвләт дили саһәсиндә көрүлән ишләр барәсиндә вахташыры вердији мә'луматлар дөвләт дилинин даим һөкумәтин диггәт мәркәзиндә дурдуғуну көстәрир: "Шимди мәктәбләр миллиләшдиләр. Ибтидаи мәктәбләр вә бә'зи синифләр миллиләшмишләр, бир чох јени мәктәбләр ачылмышдыр"[1] вә јахуд: "Имди шүкүрләр олсун бир чох әлијјә идарәләринә түрк дили билән адамлар тә'јин едилмишләр".[2]

ПАРЛАМЕНТИН ДИЛИ. Азәрбајчан дилинин Азәрбајчан Халг Ҹүмһуријјәтинин сөзүн әсл мә'насында дөвләт дили кими ишләнмәси өз һәгиги тәҹрүби тәтбигини кениш шәкилдә илк Азәрбајчан парламентинин дилиндә тапды.

Бәлли олдуғу кими, Азәрбајчан парламентинин өмрү чох да бөјүк олмајыб. О, өз фәалијјәтинә 1918-ин 7 декабрында башламыш, 1920-нин 27 апрелиндә баша чатдырмышдыр. Парламент бу мүддәт әрзиндә 140-а јахын ичлас кечирмиш вә 300-дән чох ганун гәбул етмишдир. Бир нечә тәнтәнәли вә нөвбәдәнкәнар ичлас нәзәрә алынмазса, бүтүн јығынчаглар ишкүзар шәраитдә кечмишдир. Илк Азәрбајчан парламентинин ичласы протоколларынын дили үзәриндә апардығымыз мүшаһидәләр онун дили һагтында ајдын тәсәввүр јарадыр. Бу тәсәввүр там әсас верир дејәк ки, Азәрбајчан әдәби дилинин рәсми парламент үслубу илк дәфә мәһз Азәрбајчан Халг Ҹүмһуријјәтинин фәалијјәт көстәрдији дөврдә јаранмышдыр.

Бир ҹәһәти дә гејд етмәк лазым кәлир. Дөвләт дили һагтында верилмиш гәрарда, мә'лум олдуғу кими, мәһкәмә, дахили идарә ишләриндә мүәјјән мүддәт әрзиндә рус дилинин ишләнмәсинә дә ичазә верилирди. Парламент исә бу сијаһијә дахил дејилди. Она көрә дә парламентдә дилләрин ишләнмәси мәсәләси, тәбии олараг, ганунверичи һакимијјәтин, парламентин үзвләринин өһдәсинә бурахылмышды. "Парламентин истифадә етдији дил дөвләт дили статусуна малик Азәрбајчан түркчәси иди. Гејри-јерли парламент нүмајәндәләри чыхышларын рус дилиндә олмасыны тәклиф етдикдә парламентин ичласларындан бириндә бу мәсәлә хүсуси мүзакирә олунмуш вә бу хүсусда гәрар гәбул едилмишди. Гәрара әсасән парламентин рәсми дили Азәрбајчан түркчәси е'лан олунмуш, дикәр милләтләрин нүмајәндәләринин өз чыхышларыны рус дилиндә етмәләри мәгбул һесаб едилмишди. Бунунла белә рәсми сәнәдләрин һамысы дөвләт дилиндә тәртиб едилирди. Дөвләт дилиндә олмајан сәнәдләрин үстүндә адәтән парламентин сәдр мүавини Һәсән бәј бело бир мәзмунда дәркәнар гојурмуш: "Әризә түркчә лисанда олмадығы үчүн әнчамсыз галыр".[1]

Азәрбајчан парламенти сәнәдләринин дилиндә диггәти чәлб едән илк ҹәһәт онун бүтөв бир дөврүн әдәби дили барәдә там тәсәввүр јаратмасыдыр. Мә'лумдур ки, бүтүн дөврләр үчүн олдуғу кими, XX әср әдәби дилимизин үмуми мәнзәрәсини дә һәмин дөврдә јазылмыш бәдии әсәрләрин вә чох кениш шәкилдә олмаса да, дөврүн мәтбуатынын дили верир. Азәрбајчан әдәби дилинин тарихинә һәср олунмуш әсәрләрдә көстәрилдији кими, о дөврдә Азәрбајчанда бәдии әдәбијјат тәнгиди-реалист әдәбијјат, реалист-маарифпәрвәр әдәбијјат, романтик әдәбијјат олмагла үч әдәби үслубда мөвчуд олмуш вә өз ифадәләрини үч әдәби-бәдии дил үслубунда тапмышдыр. Лакин XX әсрин әввәлләриндән башлајан бу дил дурумунда бир-бириндән принсипчә фәргләнән әсас ики сәчијјәви ҹәһәт олмушдур. Азәрбајчан парламентинин дилиндә дә бу ики ҹәһәт өзүнү ајдын көстәрир: бир тәрәфдән, Азәрбајчан үмумхалг дили үзәриндә јүксәлән, о бири тәрәфдән даһа чох османлы дилинә чәкән, бә'зи һалларда тамамилә османлы дилиндән ибарәт олан бир дил. Лакин әдәби дилимизин парламент үслубунда онун там бу шәкилдә гәлибләнмиш формалары әвәзинә вәзијјәтлә, мөвзу илә, шәраитлә бағлы даһа чевик ифадә тәрзләри варды. Азәрбајчанын илк парламентиндәки чыхышлар дилчә даһа рәнкарәнк иди вә әввәлчәдән мүәјјәнләшмиш гәлибләрә чәтин јерләширди.

---

1. Азәрбајчан Республикасы. МДА, ф. 895, сијаһы 1, сәһ. 14.
2. Јенә орада, сәһ. 14.

1. Нәсибзадә Н. Азәрбајчан Демократик Республикасы. Б., 1990, сәһ. 61.

Дејиләнләри парламент үзвләринин чыхышларындан кәтирилән ашағыдакы нүмунәләрдә ајдын көрмәк олар.

Азәрбајҹан Ҹүмһуријјәтинин мәҹлиси-мәб'усанынын (парламентинин) биринҹи иҹласында Шураји-миллинин (милли шуранын) рәиси Мәммәд Әмин Рәсулзадәнин кириш сөзүндән: "Мөһтәрәм мәб'услар! Азәрбајҹан Ҹүмһуријјәтинин илк мәҹлиси — мәб'усаныны ачмаг јум сәадәти, сиз мөһтәрәм мәб'услары тәбрик етмәк шәрәфинин өһдәмә дүшмәси илә мүфтәхәрәм (алгышлар), әфәндиләр. Русијада зүһур едән ингилаби-кәбир дикәр һәгигәтләр арасында бир һәгигәти - баһирәни дәхи елан етмишди. Бу милләтләрин һәгги-һүрријјәт вә истиглаллары иди. Русија ингилаби тәбиәтиндә мөвҹуд олан руһа садиг галараг тәбии јолу илә инкишаф етсәјди, милләтләрин һүгугуну тә'мин илә мухтаријјәтләрдән мүтәшәккил азад вә демократик бир Русијаны бир ан әввәл тә'сис едәҹәкди. О вахт тәбии иди ки, Русијада јашајан мүсәлманлардан да һәјати-сијасиләри, дикәр мәһкум милләтләрлә бәрабәр, башга бир тәригдә чәрәјан едәҹәкди. Милләтләр кәнди мүгәддәратларынын тә'јинини пәк сәмимани бир сурәтдә Русија мәҹлиси-мүәссисанындан көзләдиләр".[1]

Һәмин иҹласда вүкәла рәиси (баш назир) Фәтәли Хан Хојскинин чыхышындан: "Мөһтәрәм Азәрбајҹан парламенти әзасы! Букүнкү күн Азәрбајҹан үчүн бөјүк, әзиз мүбарәк күндүр ки, јухумузда көрмәздик, әглимизә кәлмәзди. Бу күн о күндүр ки, мухтаријјәти әлинизә алдыныз, һөкумәт вәкаләти илә өзүмүзү дә сизинлә бәрабәр тәбрик едирәм (алгышлар). Һөкумәтин борҹудур, һүзурунузда олсун, әски фәалијјәти вә һанки өвза алтында ишләдијини сизә әрз етсин. Мән бу күн һәр нәзарәт һаггында сизә мә'лумат верә биләрәм. Мән бу күн һөкумәтин тарихини вә нә кими өвза алтында тәшкил етдијини сизә әрз едәҹәјәм".

Парламентин һәмин күн кечирилән иҹласынын протоколундан кичик бир парчаны да охуҹуларын дигтәтинә тәгдим едирик: "**Сәдр** — Буна е'тираз едән варса, әлини галдырсын! Демәли, тәклиф гәбул олунур. Иттиһад фиргәси тәрәфиндән тәклиф вардыр.

1. Азәрбајҹан Республикасы. МДА, ф. 895, сијаһы 1, сәһ. 2.

Гарабәјли — Мәҹлиси-мәб'усанын күшады мүнасибәтилә иттиһад фиргәси сијаси мәһбуслар үчүн әфви-үмуми е'ланыны тәклиф едир.

Шејхүлисламов — Һүммәт фиргәси иттиһадын арзу етдији тәклифи тәбрик вә гәбул едир. Бу мәсәләни фраксијада галдырмаг истәјирди. Фәгәт букүнкү иҹласда мүзакирә едилмәјәҹәјини нәзәрә алараг галдырмады. Бу мәсәләни фиргәләрин декларасијасында охунмасына тә'сир етдик. Һәр һалда әфви-үмуми әлејһинә һеч кәс е'тираз етмәз. Биз тәбрик вә иттиһада тәшәккүр едирик".[1]

М. Ә. Рәсулзадә бу тәклифә мүнасибәтини билдирәндән сонра сосиалистләр фраксијасындан олан Аслан бәј Сәфикүрдски данышыр: "Көзәл тәклиф едилди. Шүкүрләр олсун ки, шимди биз бурада јығылыб данышa билириз. О ганлар ки, төкүлмәлиjди, бизи бу күнә чыхармышдыр вә бајрағымызы галдырмышдыр; онлары унутмајалым. Һүррийјәт вә ингилаб шүһәдасынын истираһәт руһлары үчүн тәвәгге едирәм ајаға дурасыныз (һамы галхыр). Мән сосиалистләр тәрәфиндән бу тәклифи тәбрик едирәм".[2]

Бу мисалларын сајыны артырмаг да олар. Илк Азәрбајҹан парламентинин дили һаггында мүәјјән тәсәввүр јаратдығы үчүн буна еһтијаҹ вардыр.

Сосиалистләрдән Әлиһејдәр Гарајев: "Бизим фиргәмиз дарүлфүнунун ачылмасы тәрәфдарыдыр. Ингилаб бајрағы галдырыб, Николај истибдадыны јыхдығымыз күндән е'тибарән шуарымыз јох олсун гаракүруһ, јашасын һүрр вә сәрбәст милләтдир. Биз бу әсас үзфүндә ишләјириз вә ишләјәҹәјик".[3]

Битәрәфләрдән Аға Ахундов: "Һансы синфи нә гәдәр артырмаг ону бән түркчә баша дүшмәмишәм. Өјлә баша дүшүрәм ки, дөвләтләрдән чох, касыблардан аз алынаҹагдыр. Лакин бурада декилир ки, јери чох оландан чох алынаҹагдыр. Мән о гәдәр хәбәрдар дәкиләм; үзр истәјирәм, ола бир кәндистанда чүрбәчүр

1. Азәрбајҹан Республикасы, МДА, ф. 895, сијаһы 1, сәһ. 7.
2. Јенә орада.
3. Азәрбајҹан Республикасы НС јанында ОИМДА, ф. 893, сијаһы 1, иш 133, сәһ. 20.

васитәләрлә биринин чох јери вар, дөвләтлидир. О дөвләтлијә дејириз, она дөвләтли демәк оламаз. Мән тәклиф едирәм ки, мигдар гојулсун..."[1]

Парламентин баш катиби Бағыр бәј Рзајев: "Мөһтәрәм мәб'услар! Ирәванда бу ахыр вахтларда бир чох һадисәләр вугу олмушдур. Нәтичәдә бир чох мүсәлманлар фәлакәтләрә, мүсабәтләрә дүшдүләр вә јүзләрчә кәндләр дағылды вә әһалиси башга јерләрә кетдиләр, бир гисми шимди өз јерләринә гајыдырлар, чохусу исә даһа јерләринә гајытмамышлардыр. Бунлар өзкә јердә фәна һалда јашајырлар".[2]

Бу мисалларын сајыны чохалтмаг да олар. Лакин кифајәтдир дејәк ки, АХЧ-нин парламентинин дили бир-бириндән фәргли үслубларда иди. Дүздүр, һәр чыхыш едәнин нитги данышанын үмуми билији, зәвгү, мәдәни сәвијјәси вә с. субјектив амилләрлә бағлы олараг индинин өзүндә дә мүәјјән хүсусијјәтләрлә фәргләнир. Амма мәчлиси-мәб'усан нүмајәндәләринин дилиндә бу, фәрди үслуб хүсусијјәтләри илә бәрабәр, даһа бөјүк сәвијјәдә, һәтта дил үслублары вә дил сәвијјәсиндә өзүнәмәхсуслуглар јарадыр. Мәсәлән, дејәк ки, М. Ә. Рәсулзадәнин дили илә дикәр чыхыш едәнләрин, истәр Ф. Хојскинин, истәр иттиһад фраксијасы олан Гара бәј Гарабәјлинин, социалистләр фраксијасы нүмајәндәләри Әкбәр аға Шејхүлисламов вә Асланбәј Сәфикүрдскинин вә башгаларынын чыхышларынын дили үзрә мүгајисә ајдын көстәрир ки, парламент дилиндә ики әсас үслуб өзүнү ајдынча бүрузә верир. М. Ә. Рәсулзадәнин дили даһа чох мүрәккәбдир вә мүрәккәблик өзүнү дилин бүтүн, јә'ни һәм фонетик, һәм лексик, һәм семантик, һәм дә грамматик сәвијјәләриндә көстәрир. Башга сөзлә, онун нитгиндә алынма сөзләр (мәб'ус, јүм, мүфтәхор, баһирә, тәриг, кәнди, пәк, сәмимани, зүһур вә с.), изафәт тәркибләри (мәчлиси-мәб'усан, ингилаби-кәбир, һәгигәти-баһирә, һәгги-һүрријјәт, һәјати-сијасиләр, мәчлиси-мүәссисан) бу кичик мәтн парчасы үчүн олдугча чохдур. Әрәб вә фарс дилләринә ујғун, һабелә "милләтләрин һүгугуну тә'мин илә мухтаријјәтләрдән мүтәшәккил азад вә демократик" типли гејри-ади

1. Азәрбајчан ССР ОИМДА, ф. 895, сијаһы 1, иш 94, сәh. 108-136.
2. Јенә орада, иш 100, сәh. 37-56.

синтактик конструксијалар бу дилин интонасијасына да бир јадлыг вә архаиклик кәтирир. М. Ә. Рәсулзадәнин јазыларында да Азәрбајчан дилинин морфоложи нормалары түрк дили нормалары илә әвәз едилмишдир; мәсәлән: фе'лин индики заман шәкилчиләри вә биринчи шәхс шәкилчиләри, әмр шәклинин биринчи шәхс сонлуғу, исмин тә'сирлик һал шәкилчиси вә с.

Ф. Хојскинин нитгиндә исә ә'за, әрз етмәк, һүзурда олмаг, овза кими дилимиз үчүн мүәјјән дәрәчәдә архаикләшмиш алынма сөзләрдән башга һеч бир јад шеј јохдур. Социалистләрдән Ә.Шејхүлисламовун нитги исә мүасир дилимизә бүтүн параметрләрдә даһа јахындыр. Нәһајәт, Г. Гарабәјлинин дили, көрүндүјү кими, М. Ә. Рәсулзадәнин дили илә формача даһа чох сәсләшир.

Аз-чох фәргләр бу дил хүсусијјәтләри парламентин дикәр нүмајәндәләринин дә чыхышында мүшаһидә олунур.

Белә дүшүнмәк олар ки, бу чыхыш едәнләрин партија мәнсубијјәтләриндән ирәли кәлир. Доғрудан да, мәсәлән, мүсаватчыларда о дөврүн һуманитар вә ичтимаи елм нүмајәндәләринин үслубуна јахынлыг вә мејл даһа чох һисс олунур. Дејәк ки, М.Ә.Рәсулзадә илә јанашы, мүсаватчылардан Нәсиб бәј Јусифбәјли, Мустафа Маһмудовун нитгләринин дилиндә о вахтын һаким даирәләринин вә Ә. Һүсејнзадә кими идеологларын дилинә вә үслубуна чәкән чәһәтләр вар. Мәсәлән, Нәсиб бәј Јусифбәјлинин нитгинә диггәт јетирин: "Мөһтәрәм мәб'услар! Гарабағ һадисатынын тәфсилатындан сизә әрз етмәјәчәјәм. О вүгуат ки, арада олуб, мән күман едирәм, сиз онун тәфсилатыны бурада сөјләјән јолдашларынызлан ешитмишсиниз".[1] Вә јахуд Мустафа Маһмудов: "Ваге олан истизаһә чавабән һөкумәт рәисинин Гарабағ мәсәләси вә бу вилајәтдә вәһшиликләр ичра едән Андраник четеси һаггында вердији изаһаты динләјәрәк Азәрбајчан мәчлиси-мәб'усаны вәтәнин тәк маллијјәти-мүлкијјәси, Азәрбајчан Чүмһуријјәти әһалисинин тә'мини-асајиши вә һүррријјәтинә аид олан бу мәсәләдә бу вахта гәдәр көрүнмүш олан тәдбирләрдән әлавә һөкумәтин даһа шиддәтли вә даһа гәти сијаси вә әскәри тәдбирләр ичрасында мәб'усан һеј'әтинин даима һи-

1. Азәрбајчан ССР ОИМДА, ф. 825, сијаһы 1, иш 100, сәh. 24.

мајәти-е'тибарилә мәзһәр олачағыны бәјан илә нөвбәдәки мәсәләләрин мүзакирәсинә кечир".[1]

Күчлү үслуб јахынлығы социалистләр фраксијасындан олан депутатларын дилиндә дә мүшаһидә олунур. Әввәлдә социалистләрдән Әкбәр аға Шејхүлисламов вә Аслан бәј Сәфикүрдскинин, хүсусән Әлиһејдәр Гарајевин чыхышларындан кәтирдијимиз мисаллардан көрүндүјү кими, онларын дили һәмин дөврүн әдәби дилинин Абдулла Шаиг, Сејид Һүсејн, Чәфәр Чаббарлы голуна, үслубуна ујғун олуб, мүасир дилимизә дә јахындыр. Бу хүсусијјәт һәмин фраксијадан олан башга депутатларын чыхышларында да мүшаһидә едилир.

Әһрар вә иттиһад фраксијасындан олан парламент үзвләринин дили, бә'зи хүсусијјәтләринә көрә мүсаватчыларын, бир чох чәһәтдән исә социалистләрин дилинә јахындыр. Әһрарчылардан Абдулла бәј Әфәндијевин чыхышындан: "Дарүлфүнунун ачылмасы" "әһрар" фиргәсиндә ики чәрәјана сәбәб олду. Бир нечәси әлејһиндә, бир нечәси ләһиндә. Һәр ики тәрәфин кәтирдији мәвадлары мүлаһизә едәндә, мүгајисә едәндә ашкар олур ки, әлејһинә оланларын фикри бир гәдәр доғрудур вә әгләә батыр. Нәзәријјәләрдән бәһс етмәк истәмирәм бир нечәсини көстәрмәк истәјирәм ки, о да бу дәрәчәдәдир".[2] Иттиһадчылардан Гара бәј Гарабәјлинин чыхышындан: "Азәрбајчанын мүхтәлиф кушәләриндән тәшриф кәтирмиш олан чәмаәт нүмајәндәләрини тәбрик етмәклә бәрабәр, "Иттиһад" дәиргәси һакимијјәти-миллијјә идејасынын, (јә'ни милләтин өз үзәринә һакимијјәти-миллијјә идејасынын, (јә'ни милләтин өз үзәринә һакимијјәти-миллијјә идејасынын) гисмән исә вүчудә кәлдији үчүн бәјани-мәмнунијјәт едәр. Зира зәнчири-әсарәт алтында јашајан мүсәлман милләтинин һүгугунун мүдафиәси үчүн ихтијар етдији мүбаризәдә фиргә даима бу мәгсәди тәтбиг етмиш иди. Лакин шәраити-сијасијјә һазырда да нәш'әт едән мүшкүлат гаршысында шу парламентин сурәти-тәшкилини фиргә идеалына тәмамилә тәчәссүм едәмәз.

Мәәмафијә үзәриндә Азәрбајчан бајрағы түмуч едән вә әсас е'тибарилә һәр бир мүсәлман үчүн мүгәддәс әдд едилмәси лазым кәлән бир мүәссисәдә бизләр фиргә вә синиф мәнфәәтинин мүдафиәси үчүн дејил, милләти тәшкил етмәк үчүн топланмышыз. Онун үчүн дә ән гәриб бир заманда бурада демократик үсул илә интихаб едилмиш әсл мәчлиси-мүәссисан үзвләринин әрсә вүчуд етмәләрини мүталиб вә мәгсәдимизин мүгәддәси кими тәләгги едәриз".[1]

1. Азәрбајчан Республикасы, МДА, ф. 895, сијаһы 1, иш 1, сәһ. 24.
2. Јенә орада, ф. 893, сијаһы 1, иш 133, сәһ. 13.

Бунун белә, парламент үзвләринин дил вә үслублары үзрә партија үзрә груплара ајырмаг там доғру сајыла билмәз. Белә ки, партија үзвләри ајры-ајрылыгда да бир-бирләриндән фәргләнирләр. Илк нөвбәдә мүхтәлиф бөлмәләрдән олдугларына көрә. Бәлли олдуғу кими, парламент тәркибиндә Милли Шуранын 44 нәфәр үзвүндән башга, даһа 36 нүмајәндә сечилмәси нәзәрдә тутулмушду: "Бу нүмајәндәләрдән беши Бакыдан, икиси (бири шәһәр, бири маһал әһалисиндән) Којчајдан, икиси Чаваддан, үчү Губадан, икиси Ләнкәрандан, икиси Шамахыдан, үчү Кәнчәдән, икиси Әрәшдән, бири Чаванширдән, икиси Зәнкәзурдан, бири Газахдан, бири Чәбрајылдан, икиси Нухадан, икиси Шушадан, икиси Загаталадан, үчү кечмиш Ирәван губернијасынын Азәрбајчан һиссәсиндән (Нахчыван, Шәрур, Ордубад), бириси исә кечмиш Тифлис губернијасынын Азәрбајчан һиссәсиндән (Борчалы) сечилмәли иди"[2]. Белә зәнкин чоғрафи әразидән олан депутатлар, шүбһәсиз, доғма јерләринин ләһчә хүсусијјәтләрини, күчлү олмаса да, һәр һалда сахлајырдылар. Катиблијинми, протокол јазанларынмы сә'ји нәтичәсиндә ләһчә хүсусијјәтләри чох аз нәзәрә чарпыр.

Мәчлис үзвләринин Гәрбә вә Шәргә мүнасибәтләри, мәдәни сәвијјәләри, дил мәсәләсиндә тутдуглары мөвге, јаш вә башга чәһәтләр дә парламент дилинин рәнкарәнклијинә зәмин һазырлајырды. Одур ки, бу амилләрә көрә парламент дилинин партија принсипи илә үслублар гаммасы кими изаһ етмәк һәгигәтән чәтиндир.

Мүсаватчылардан М. Ә. Рәсулзадә вә Н. Нәсиббәјлинин чыхышларындан әввәлдә верилән нүмунәләрлә мүсават партијасы-

1. Азәрбајчан Республикасы. МДА, ф. 895, сијаһы 1, иш 1, сәһ. 26.
2. Н. Нәсибзадә. Азәрбајчан Демократик Республикасы. Б., 1990, сәһ. 73-74.

нын дикәр нүмајәндәси, парламент сәдринин биринчи мүавини Һәсән бәј Ағајев вә парламентин үзвү, мүсават вә битәрәфләр фраксијасында олан Рза бәј Ағајевин чыхышларындан кәтирилән мисалларын мүгајисәсиндә буну ајдын көрмәк олар. Һәсән бәј Ағајев: "Мөһтәрәм парламент үзвләри! Букүнкү тарихи күндә мәним бојнума бөјүк бир шәрәф, бөјүк бир игдам дүшдү. Изһари-е'тимад илә мәни уча мәнсәбә лајиг билдијинииздән долајы билаистисна һамыныза тәшәккүр едирәм. Мәни сәрәфраз парламент биринчи мүавинлијә интихабла миннәтдар бујурдунуз. Рәис чәнаблары кәләнә кими онун ағыр вәзифәсинин ифадәси өһдәмә бурахылды. Бу күн вәзифәни ифа едә биләчәкмијәм, јохму, буну демәјә чәсарәт еләмирәм. Зира вәзифә хејли мәс'улијјәтли вә ағырдыр. Бурасы һамыныза мә'лумдур. Фәгәт һамынын мәгсәди севкили Азәрбајчанын сәадәти, бураја топланмамыздан мурад әзиз вәтәнимизи саһили-ничата чыхармаг олдуғундан үмидварам ачизләриниз сизинлә бәрабәр мәгсәдә наил вә сизин мүавинәтиниз илә вәзифәми һүсни-ифајә мүвәффәг олачағам"[1]. Вә јахуд Рза бәј Ағабәјов: "Аға Ашуровун горхусу јерсиздир. Мәсәлә белә дејилдир. Касыб-дөвләтли, шәһәрли-кәндли дејилмијор. Јер вар, наделни, јер вар хүсуси наделни јерләр одур ки, һәр кәндин мүәјјән јери вардыр. Онун да өзүнүн гајдасы вар. Демәли, кәндин ки, мүәјјән јери вар, ондан верки алыныр. Ола биләр ки, наделни јери олан гоншусундан, јер ала. Јәгин шејдир ки, онун әлиндә чох олар" вә с.

Башга фраксија вә партија нүмајәндәләринин чыхышларында да бу һал мүшаһидә олунур. Иттиһадчы Султан Мәчид Гәнизадәнин чыхышындан: "Гачгынлар барәсиндә белә сөһбәт олду ки, онлара көмәк лазымдыр. Онлара өкүз дә, котан да вермәк лазымдыр. Бөјлә сөһбәт олду ки, Шамахы гачгынлары да вар. Онлар өз әлимиздәдир. Онлара буғда, өкүз, котан индичә вериләбилмәз. Лакин Зәнкәзур әһвалаты фәнадыр. Онлары гојмајырлар раһат јашасынлар".[2]

Сосиалистләрдән Аслан бәј Сәфикүрдскинин дили исә индики парламент дилиндән аз фәргләнир: "Бу күн кичик бир

1. Азәрбајчан Республикасы МДА, ф. 895, сијаһы 1, сәһ.5-10.
2. Азәрбајчан Республикасы, ОИМДА, ф. 895, иш 100, сәһ. 9.

түрк парламенти ачылыбдыр. Бизим бу парламентимиз көзләрдә бир ағ кимидир. Чох империалистләр ону көрмәк белә истәмирләр. Чүмһуријјәтимиз түрк чүмһуријјәти дејил, Азәрбајчан чүмһуријјәти дедик ки, һамы вәтәндашлара үмуми бир вәтән олсун (алгыш). Азәрбајчанда һамы һүрр јашамалыдыр. Һеч кәсә фәрг гојулмамалыдыр".[1]

Азәрбајчанын илк парламентинин дилинин өзүнәмәхсуслуғундан данышаркән бир мәсәләни хүсусилә гејд етмәк кәрәкдир. О да бундан ибарәтдир ки, дөвләтин бу али органында јазылы диллә шифаһи нитг арасында чидди фәрг олмушдур. Бә'зи истисналар нәзәрә алынмаса, сәнәдләрин, тәклифләрин дили бир үмуми, бәлкә дә мәчбури принсипә әсасланмыш, шифаһи нитгдә исә, бир гајда олараг, сәрбәстлијә имкан верилмишдир. Мәсәлән, сосиалистләр фраксијасындан оланларын чыхышлары өз садәлији вә миллилији илә мүасир дилимизә чох јахын олдуғу һалда, онларын тәгдим етдији сәнәдләр өз гәлизлији илә, мәсәлән, М. Ә. Рәсулзадәнин парламентинин ачылышында сөјләдији рәсми нитгин дилиндән аз фәргләнир: "Әһмәд Чәвдәт — Сосиалистләр иттифагы парламентә белә бир тәклиф едир (охујур).

Мәчлиси-мәб'усанын сосиалистләр франсијону һөкумәт рәисинин Гарабағ маһалында Андраникин еләдији зүлмләр вә бунларын әлејһинә көрүлән тәдбирләри һагтындакы изаһаты кафи билмәјиб, һәгиги вә гәти тәдбирләр иттихазини тәләб етмәклә бәрабәр нөвбәдәки мәсәләләрин мүзакирәсинә кечмәји тәклиф едир.

Сәдр — Мүсават фиргәси дә бу тәклифи едир (охујур).

Ваге олан истиһзаһ вә чавабән һөкумәт рәисинин Гарабағ мәсәләси вә бу вилајәтдә вәһшиликләр едән Андраник четеси һагтында вердији изаһаты кафи көрмәклә бәрабәр, Азәрбајчан мәчлиси-мәб'усаны вәтәнин тәмамијјәти-мүлкијјәси, Азәрбајчан Чүмһуријјәтинин һејсијјәти, чүмһуријјәт әһалисинин тә'мини-асајиши ичратына аид олан мәсәләләрдә көрәчәји даһа гәти сијаси вә әскәри тәдбирләр ичрасында мәб'усан һеј'әтинин дайма һумајат вә е'тибарына мәзһәр олачағыны бәјан илә нөвбә-

1. Азәрбајчан Республикасы, МДА, ф. 895, сијаһы 1, сәһ. 17.

дәки мәсәләнин музакирәсинә кечмәји тәклиф едир".[1]

Әксинә М. Ә. Рәсулзадәнин парламентдәки ади (ординар) чыхышларында исә биз, онун рәсми нитгләриндән вә јазылы әсәрләрин дилиндән тамамилә фәргли садә бир диллә гаршылашырыг. Парламентин икинчи ичласындакы чыхышындан: "...Әчәба бөјүк мәчлис гуран мухтәлиф фиргәләрдә програм дәјишиклији көрмүрсүнүз?".[2] Јенә һәмин ичласда дедикләриндән: "Бәјаннамәмизи е'лан етмәдән әввәл мүгәддимә олараг бәјан етмәк истәјирәм ки, кечмиш һөкумәтин фәалијјәти һагында вахт мүсаидә етмәдијиндән фиргәмиз ајры бир заман бәјанатда булуначагдыр" (јенә орада). Ејни үслубла онун 1919-ун 21 августунда кечирилән парламент ичласындакы чыхышында да гаршылашырыг: "Вә әкәр букүнкү түрк дарүлфунунларына бахсаныз, орада да алманча, фирәнкчә тә'лим алдыгларыны көрәрсиниз. Һеч бир милләт тарихән илк алдымында милли бир дарүлфүнуна саһиб олмамышдыр. Әввәлчә өзкәләрдән истифадә едәрәк, сонра кет-кедә гүввәт кәсб етмишдир".[3]

АХЧ-нин парламент дилиндә чыхыш етикети дә дил бахымындан марагльдыр. Дил етикети дедикдә, парламент үзвләринин ичлас иштиракчыларына мүрачиәт формалары нәзәрдә тутулур. Ичлас протоколлары үзәриндә апарылан мүшаһидәләр нәтичәсиндә ашағыдакы мүрачиәт формаларына раст кәлдик: "Һәзарат", "Мөһтәрәм парламент әзасы", "Әфәндиләр", "Мөһтәрәм мәб'услар", "Мөһтәрәм мәчлис әзалары", "Мөһтәрәм Азәрбајчан парламент әзасы", "Мөһтәрәм әзалар", "Мөһтәрәм парламент әзалары", "Мөһтәрәм мәчлис әзалары", "Мөһтәрәм парламент үзвләри".

Бу он мүрачиәт формасындан истифадә едәнләрин мәнсуб олдуглары фраксијаларла мүәјјән дәрәчәдә бағлы олмушдур. Лакин бу систем шәклиндә олмамышдыр. Мәсәлән, Мүсаватын лидери Мәммәд Әмин Рәсулзадә чыхышыны адәтән "Мөһтәрәм мәб'услар" сөзләри илә башламагла јанашы, чыхышларында "Әфәндиләр" мүрачиәт формасындан да истифадә етмишләр.

1. Азәрбајчан Республикасы, МДА, ф. 895, сијаһы 1, иш 1.
2. Јенә орада.
3. Азәрбајчан Республикасы НС јанында ОИМДА, ф. 893, сијаһы 1, иш 133.

Ичласлара сәдрлик едән мүсаватчы Һәсән бәј даһа чох "Мөһтәрәм парламент әзасы", "Мөһтәрәм парламент үзвләри", "Әфәндиләр" мүрачиәт формаларыны ишләтмишдир. "Һәзарат" хитабына иттиһад фраксијасындан олан Гара бәј Гарабәјовун чыхышында раст кәлдик. О, социалистләрдән Әкбәр аға Шејхүлисламзадә вә сол мүстәгил Абдулла бәј Әфәндизадә кими ејни заманда "Мөһтәрәм мәчлис әзалары" мүрачиәт формасындан да истифадә етмишдир.

Вүкәла рәиси Фәтәли Хан Хојскинин чыхышларында исә даһа чох мүрачиәт формасына раст кәлирик: "Мөһтәрәм Азәрбајчан парламент әзасы", "Мөһтәрәм мәб'услар", "Мөһтәрәм әзалар", "Мөһтәрәм парламент әзалары".

Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти парламентиндә ичласын кедиши вә протоколлардакы ремаркалар да дил бахымындан диггәти чәлб едир. Һәр шејдән өнчә, гејд едәк ки, онларын дили хејли садәдир вә бир чох чәһәтдән индики парламентдәкиндән аз фәргләнир. Бунунла белә, өзүнәмәхсуслуглар да чохдур. Ичласларын кедишиндән бир нечә мәгамы нәзәрдән кечирәк. Гејд едилдији кими, илк ичласы Милли Шуранын сәдри М.Ә.Рәсулзадә ачмыш вә дил бахымындан мүрәккәб, мәзмунча чох гијмәтли кириш сөзү сөјләмиш вә тәшкилати мәсәләјә, рәһбәрлијә намизәдләрин верилмәси мәсәләсинә кечәндән сонра, "Шәфи бәј — Мүсават вә битәрәфләр намындан рәислијә Әлимәрдан бәј Топчубашов, биринчи мүавинлијә доктор Һәсән бәј Агајевин намизәдлијини тәклиф едирәм.

Һејбәтгулу Мәммәдбәјов — Иттиһад фиргәси тәрәфиндән Әлимәрдан бәј Топчубашовун намизәдлијинә е'тираз јохдур, фәгәт Һәсән бәјин көстәрилдијинә рә'ј вермәјәчәјик.

Шејхүлисламов — Социалист һүммәт фиргәси тәрәфиндән мүсаватын намизәдләринә е'тираз јохдур.

Сәдр — Шу сурәтдә мәсәләни сәсә гојмалыдыр. Һәр кәс бу намизәдлијә разыдыр, әлини галдырсын (Иттиһади-ара илә Әлимәрдан бәј Топчубашов сәдрлијә сечилир).

Сәдр — Демәли, Әлимәрдан бәј һәзрәтләри рәислијә интихаб едилмиш олур. Фәгәт Әлимәрдан бәј һәзрәтләри бурада јохдур. Инди исә баш мүавини интихаб едәлим. Һәр кәс Һәсән бәј Агајевин баш мүавинлијинә разы исә әлини галдырсын (Итти-

һад фиргәсиндән башга иттифаги-ара илә. Һәсән бәј намизәдлији кечир. Алгышлар алтында Һәсән бәј мөвгеи-сәдарәти ишғал едир)".[1]

Ичласа сәдрлик едәндән асылы олараг, ичласын кедишиндә мүәјјән өзүнәмәхсуслуглар олур. М. Ә. Рәсулзадәдән сонра ичласа мүсават партијасындан олмасына бахмајараг, Һәсән бәј ичласлары өз лидериндән даһа чох садә данышыг дилиндә апарыр: "Сәдр* — Сөз сосиалистләр иттифагы тәрәфиндән Сәфикүрдлү Аслан бәјиндир.

Аслан бәј — Јүз илдән бәри бизим вәтәнимиз, индики Азәрбајчан олан, Иран падишаһынын истибдадындан гуртарыб рус падшаһынын әлинә кечди (2). Вә јахуд: "Сәдр* — Сөз Виноградова верилир.

Виноградов — (русча).

Сәдр — Даһа натиг олмадығындан мүсаватын бу тәклифини сәсә гојурам.

Шејхулисламов — (јериндән) Сөз вериниз.

Сәдр — Данышмаг истәјирсиниз?

— Шејхулисламов — Бәли, сөз истәјирәм.

Сәдр — Бујурунуз.

Шејхулисламов — Мөһтәрәм мәчлис ә'залары!"[2]

Ичласын кедишиндә сәдрин дилиндәки хүсусијјәтләр ашағыдакы нитг парчасында даһа ајдын нәзәрә чарпыр: "Рәис** — Олмаз, сәсә гојурам. 2-чи маддәни Мүсаватын тәклифилә сәсә гојурам. Ким гәбул едирсә, рича едирәм әлини галдырсын (әлләр галхыр). Ким бунун әлејһинәдир? (әлләр галхыр). Ким сәс вермәјиб? (әлләр галхыр). Ләһинә 16, әлејһинә 17, сәс вермәјиб 13. Әксәријјәт рә'ј илә тәклиф гәбул едилмәјир. Гәбул едилмәдији һалда лајиһеји-ганунијјәнин әслиндә ики јүз вә дөрд јүз фаиз ки, варды, о галыр. Лајиһеји-ганунијјәнин маддәсини ејни сурәтдә сәсә гојурам. (Катибә) охујунуз. Ејни сурәтдә маддәни. (Салонда гарышыглыг). Рича едирәм сәс салмајасыныз.

1. Азәрбајчан Республикасы НС јанында ОИМДА, ф. 893, сијаһы 1, иш 133.
2. Азәрбајчан Республикасы, МДА, ф. 895, сијаһы, 1, иш 1.
* Һәсән бәј Ағајев.
* Бурада рәис сәдр мә'насындадыр. Сәдрлији Һәсән бәј Ағајев едир.

Бир дә мән комисјон үзвләриндән рича едирәм ки, докладчик тә'јин едәндә она (муавин) дә олсун. Комисјонун рә'јләрини мүһафизә едән олмајыр. Муавин олса рә'јлә мә'лум олар. Чүнки инди комисјонун бир һиссәсинин рә'ји мә'лум олду, лакин әгәлијјәт тәрәфиндән данышан олмады. Комисјонун 25 фаизи әлли, јүз фаизи ики јүз, ики јүз фаизи дөрд јүз фаиз етмәк гәрары кечмәди. Она кәрә маддәни һөкумәтин тәклифи кими сәсә гојачағам.[1] Ичласын кедишиндә мәчлис үзвләринин она мүдахилә етмәси дә нәзәрә чарпыр: "Сәсләр — По сушеству, по сушеству.

Һачы Кәрим Санијев — По сушеству әрз едәчәкәм. Белә иanәләр нечә дәфә көндәрилиб, бир дәфә. Ағахан вә Мирбағырова верилди ки, апаруб гачгынлара версинләр. Онлар Бакыда гојдулар чибләринә буну биз билирик. Милли комитә адына ики вагон буғда апаруб Тифлисдә сатыб пулуну чибләринә гојмушдулар. Ону да билирик.

Аббасгулу — Ејб олсун онлара.

Һачы Кәрим Санијев — Ираван гачгын вә ачларына ахыр дәфә көндәрилән пуллар гачгынлара пајланмаг әвәзинә Орјант гастининдә јемәк ичиндә кизләндијини дә биз билирик. О милләтпәрәстләр ки, ики милләти вурушдуруб бир-биринә гырдырмаг истәјирләр, Ираванда да вар. Чәфәргулу хан вә Кәлбәли хан әввәлчә халгы гызышдырыб бир-бирилә вурушдурур, сонрадан да Ордубада кедиб Ордубад чәмаәтини Ермәнистана табе етмәк истәјирләр. Әввәлчә халгы вурушдуруб, сонра өзләри ермәни башгалары илә бир јердә кеф чәкирләр. Амма арада фәгирләр гырылыр...".[2]

Ичласларда сәдрин әсәбләшдији һаллар да олуб: "Сәдр — Рича едирәм, мәнимлә мүбаһисәјә киришмәјәсиниз вә ила наказ үзрә рәфтар етмәјә мәчбур олачағам".[3]

Көрүндүјү кими, сәдрин биринчи муавини мүсават партијасынын үзвү ихтисасча һүгугшүнас олан Һәсән бәј Ағајевин дили өз дүзкүнлүјү, интонасијача там милли олмасы, данышыг

1. Азәрбајчан Республикасы НС јанында ОИМДА, ф. 893, сијаһы 1, иш 133.
2. Јенә орада, сәһ. 12-13.
3. Азәрбајчан Республикасы, ОНМДА, ф. 895, иш 100, сәһ. 18.

етикети бахымындан јүксәк үслубу олан синтактик гурулушча алилији илә фәргләнир.

Ичласын кедишиндә бә'зи кәркинликләр нәзәрә алынмазса, дил етикетинә јетәринҹә әмәл олунмушдур. Кобуд мүнасибәтләр, гәзәбли, бә'зән һәтта тәһгирли мүрачиәтләр, һәдәләр өлкәмизин илк парламентинин ичласларына јаддыр. Ичласын сәдринин нәҹабәти, аличәнаблығы онун јүксәк мәдәни нитги илә вәһдәт тәшкил едир, парламент үзвләри илә рәфтары јүксәк нитг сәвијјәсиндә даима али нитг етикети илә мүшајиәт олунур.

Парламентин протоколларындакы ремаркаларын дили дә диггәти чәлб едир вә парламентин катиби ән кәнч депутат, мүсават партијасынын үзвү Рәһим Вәкиловун јазылы нитги барәдә мүсбәт тәсәввүр јарадыр; мисаллар: "Сәдр мүсаватын формулуну русча тәрҹүмә едир", "сосиалистләрин формулуну русча тәрҹүмә едир", "Азәрбајҹанын мүхтәлиф нөгтәләриндән вә мүхтәлиф мүәссисәләриндән алынмыш телеграмлары охујур", "Фәтәли Хан Хојски мәркәз вә сағларын курултулу алгышлары арасында күрсүје-хитабата чыхыр" вә с. Һәтта илк ичласын тәшкилати мәсәләләрин һәллинә һәср олунмуш башланғыч һиссәсинә сәдрлик едән М. Ә. Рәсулзадә өз нитгиндә рәис ишләтдији һалда, катиб өз партија рәһбәриндән фәргли олараг ремаркада сәдр јазыр.

Парламентин ичласларында бә'зи депутатларын сојадларынын ики формада ишләндији мүшаһидә олунур. Сәдрин нитгиндә вә ремаркаларда бу икилик даһа чох нәзәрә дәјир: "Јусифбәјли — Јусифбәјов, Рәфизадә — Рәфијев, Шәфи бәј Рүстәмбәјли — Рүстәмбәјов, Мәликјеганлы — Мәликјеганов, Нәриманбәјли — Нәриманбәјов, Мирзә Садых Ахундзадә — Ахундов, Агабәјов — Ағабәјли, Әһмәдзадә — Әһмәдов, Гарабәјли — Гарабәјов, Гәнизадә — Гәнијев, Һејбәтгулу бәј Мәммәдбәјли — Мәммәдбәјов, Кичикханлы — Кичикханов, Санылы — Санијев, Гарашарлы — Гарашаров, Сәфикүрдлү — Сәфикүрдски, Әбилзадә — Әбилов, Шејхүлисламзадә — Шејхүлисламов вә гејриләри.

АХЧ-нин парламент дилиндә терминләрин ишләнмәсиндә дә мараглы ҹәһәтләр вардыр. Ајдын көрүнүр ки, терминолокија саһәсиндә чох бөјүк сәрбәстлик олмушдур. Парламентин ады,

вәзифә билдирән терминләрин һәлә формалашмадығы ајдын көрүнүр: Мәсәлән, **парламент – парламан, мәҹлис-мәҹлиси, мәб'усан, рәиси-вүкәла-һөкумәт рәиси-вүкәла рәиси-баш назир-назирләр советинин сәдри, мәб'усан-парламент үзвләри-парламент әзасы, парламент нүмајәндәси** кими термин параллеләри дедикләримизи сүбут едир.

Азәрбајҹан Халг Ҹүмһуријјәтинин парламент дилинин тәдгигинин илк нәтиҹәләри дә көстәрир ки, АХЧ Азәрбајҹан әдәби дилинин тарихиндә һәгигәтән ајрыҹа бир дөвр тәшкил едир.

Фонетик, лексик вә грамматик хүсусијјәтләр. АХЧ-нин дөвләт дили, башга сөзлә, сәнәдләрин вә парламентин дили XX әсрин биринҹи рүбүндә Азәрбајҹан әдәби дилинин һаким синиф јөнлү мәтбуатын дили вә рәсми — дәфтәрхана үслубунда олан бир дил иди. Бу дил әксәр ҹәһәтләрдән османлы дилинә олдугча јахын иди, бәлкә дә һәмин дилин ејни иди. Сосиалист депутатларын парламент чыхышлары көстәрир ки, онлар халг дилинә, һабелә әдәби дилимизин о дөврүн демократик јазычыларынын (А. Шаиг, С. Һүсејн, Ҹ. Ҹаббарлы вә б.) әсәрләринин дилинә јахын олан бир дилдән истифадә етсәләр дә, грамматик ҹәһәтдән чох вахт османлы дили гурулушундан истифадә едирдиләр. Бу АХЧ-нин дөвләт дилинин үмуми хүсусијјәтләриндәндир.

Инди дә бу дили сәҹијјәләндирән бә'зи конкрет фонетик, лексик вә грамматик хүсусијјәтләр һаггында.

***

Фонетик ҹәһәтдән АХЧ-нин дөвләт дили ики хүсусијјәти илә диггәти чәлб едир: саит вә самит әвәзләнмәләри вә фонетик һадисәләр.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, ә//е мүвазилији о дөврүн парламент дили үчүн санки норма олмушдур. Бә'зи натигләрин нитгиндә **ә,** бә'зиләрининкиндә исә **е** саити ишләнмишдир: "Һалбуки харичә кедән тәләбимиз үчүн бу мүмкүн **дәкил**" (М.Ә.Рәсулзадә): "Мән о гәдәр хәбәрдар дәкиләм" (Аға Ахундов). Илк бахышда бу е> ә әвәзләнмәси ҹәнуб, јә'ни Нахчыван диалекти хүсусијјәти кими изаһ едилә билсә дә, сәбәби, бизҹә, даһа дәрин олуб, түрк дил-

ләри үчүн сәккиз саит фонемин үмуми һал олмасы илә бағлыдыр. Белә олмасајды һәмин фонетик формадан истифадә едән М. Ә. Рәсулзадә елә еjни нитгиндә ә саитини е кими ишләтмәзди: "Дүнјада рус елми дејил, бејнәлмиләл бир елм вар".

Фонем мүвазилији нәзәрдән кечирилән мәтнләрдә самитләр саһәсиндә даһа чохдур. Һәмин мәтнләрдә н//м, м//б додаг самит паралеллијинә даһа чох тәсадүф олунур: "...имди јаваш-јаваш мәчбур олуб дил өјрәниб, өз көчүнү судан чыхарар" (С. Ағамалы оғлу), "Гомшуларымыз... бизә күлүјорлар" (М. Әфәндизадә): "...бән чох бир шеј әлавә етмәјәчәјәм" (Р. Капланов): "...бән дә иштирак едирәм" (Ә. Пепинов). М. Ә. Рәсулзадәнин нитгиндә дә **бән** сөзү чох ишләнмишдир. Бу, шүбһәсиз, османлы дилинин тә'сиридир. Ејни сөзләри х//г, г//к, к//с, ј//к, ј//н самит мүвазиликләри һагтында да демәк олар: "Мәсәләни сәдр чәнаблары **чог** дүз гојду (М. Мәммәдов): "Јашасын **Кафказ** милләтләринин достлуғу" (Ә. Пепинов): "**Кафказија** милләтләри ичиндә милли шовинизм баш галдырыр" (Ә. Шејхулисламов): "Һансы синфинә гәдәр артырмаг ону бән түркчә баша дүшмәмишәм" (Аға Ашуров): "Һәр ики тәрәфин **кәтирдики** мәвадлары мүлаһизә едәндә..." (А. Әфәндијев): "Һанки дилдә олмуш ола елмдир" (М. Әфәндизадә): "...ана дилиндән башга бир дилдә **өкрәтмәк** олмаз" (М. Әфәндизадә): "...бир чох пуллар бурахдыг **денилди**" (Һачы Һүсејн Әфәндијев): "...шәһәрли-кәндли денилмијор" (Р.Ағабәјов): "Вәгтилә бу дарүлфүнун кет-кедә миллиләшәчәк (М. Ә. Рәсулзадә): "...түрк дили өјрәдиләчәкдир" (М. Ә. Рәсулзадә): "...биз онлары тәнбәллијә өкрәдәриз" (Һ. Һ. Әфәндијев): "Бизим илә гоншу вә гардаш олан..." (Ә. Пепинов): "Һеч вахт аллаһ верән чанын бәндәнин алмаға һагты јохдур" (А. Сәфикүрдски): "Бунун леһиндә вә әлејһиндә оланлар чохдурлар" (М.Һачынски): "Мәмәлә белә дејилдир" (Р. Ағабәјов) вә с.

Нәзәрә дәјән фонетик хүсусијјәтләрдән бири дә сөзләрдә аһәнк ганунунун позулмасыдыр. Хүсусән алынма сөзләрдә бу чох мүшаһидә олунур: дәвам, чәмаәт, чәваб кими сөзләр дилимиздә артыг тамамилә азәрбајчанлашмышдыр.

Исмин јөнлүк вә чыхышлыг һалларынын ики шәкилчисиндән јалныз бириндән истифадә едилмәси дә (иттифагә кәлмәк, иттиһада дә'вәт, наминдән данышмаг вә с.) дилин аһәнк ганунунун позулмасына сәбәб олмушдур.

***

АХЧ-нин дөвләт дилинин грамматик чәһәтдән даһа чох өзүнәмәхсуслуглары вар. Бурада да нәзәрә чарпан әсас чәһәт грамматик ифадә васитәләринин синонимлији вә османлы дилинин күчлү тә'сиридир. Бу хүсусијјәти ад нитг һиссәләриндән исим вә әвәзликләрдә даһа чох көрүрүк. Исимләрдә дә грамматик синонимлик (мүвазилик) өзүнү даһа чох исмин тә'сирлик һал шәкилчисиндә көстәрир. Белә ки, АХЧ-нин парламент материалларында исимин тә'сирлик һалынын грамматик мә'насы һәм — **ји...**, һәм дә — **ни...** шәкилчиси илә ифадә олунур: "Гара бәј — Мәк тәклиф едирәм биринчи **мәсәләји** сонраја гојаг...", "Мүстафа Мәммәдов (Мүсават) — "Мәсәләни сәдр чәнаблары чог дүз гојду". Бу чүмләләрдәки **мәсәләји** сөзүндәки — **ји** вә **мәсәләни** сөзүндәки — **ни** шәкилчи мүвазилијини изаһ етмәк чәтиндир. — **ји** шәкилчиси османлы дилиндәки тә'сирлик һалын тә'сири кими изаһ едиләрсә, **тәклиф едирәм** сөзүнүн **тәклиф едијорам** кими ишләнмәмәсинин сәбәбини ачыгламаг чәтин олур. Еләчә дә икинчи чүмләдәки — **ни** ... шәкилчиси ана дилинә ујғунлуг кими ачыгланаңда, **чох** сөзүнүн **чог** кими ишләнмәсинин сәбәби гаранлыг галыр.

Бәллидир ки, әвәзликләр мәһдуд сөзләр групу олуб, бүтүн дүнја дилләриндә нисбәтән сонракы дөврләрин мәһсулудур. Азәрбајчан дилиндә әсас сөз кими чәмиси ијирми ики әвәзлик вар: **мән, сән, о, биз, сиз, бу, елә, белә, һәмин, өз, бә'зи, ким, нә, нечә, нечә, һансы, һара, һачан, бә'зи, һәр, бүтүн, һамы.**

Һәмин әвәзликләр мүәјјән фонетик дәјишикликлә мүхтәлиф түрк дилләриндә дә ишләнмәкдәдир. АХЧ-нин дөвләт дилиндә, бунларла јанашы, башга әвәзликләрә дә раст кәлирик: "Бу **бәјлә** дејил" (М. Рәфијев): "...о **өјлә** сәһвдир ки, ..." (М. Вәкилов): "Мән өјлә билирәм ки,..." (М. Вәкилов): "**Өјлә** баша дүшүрәм..." (А. Ашуров): "**Бән** түркчә баша дүшмәмишәм" (А. Ашуров): "...**шу** сурәтдә бәјан едириз". (Ә. Пепинов): "Дарүлфүнунун тарихи бәјләдир" (М. Һачынски): "...Халгын дили дилимдән, дини динимдән" дејә **кәндинә** мәхсус сағлам һисс илә дәрк

етдији дүстурда **көрүјорыз**" (М. Ә. Рәсулзадә): "**Һанки** дилдә олмуш ола елмдир" (М. Әфәндизадә): "Лакин **һанки** вахтда вә нә шәраит илә ачылсын" (Ј. Әһмәдов).

Бу мисаллардакы **өјлә, бөјлә, шу, бән, кәнди, һанки** әвәзликләри о заманлар һәлә османлы дили адланан түрк дилиндән алынмышды вә парламентдә чыхыш едәнләрин дилиндә өз паралелләри олан **елә, белә, бу, мән, өз, һансы** әвәзликләри илә мүвафзи сурәтдә ишләнмишдир. Биринчиләр (өјлә, бән, һанки вә с.) даһа чох мүсаватчыларын вә иттиһадчыларын, Икинчиләр исә (елә, мән, һансы вә с.) даһа чох сосиаалистләр фраксијасына мәнсуб оланларын дилиндә ишләнмишдир.

Парламентдә чыхыш едәнләр **инди** әвәзинә **имди,** хүсусән даһа фәзлә **шимди** заман зәрфиндән дә истифадә едирдиләр: "Бир гисми **шимди** өз јерләринә гајыдырлар" (Б. Рзајев): "**Шимди** исә баш мүавини интихаб едәлим" (М. Ә. Рәсулзадә): "...дил билмәјәнләр **имди** јаваш-јаваш мәчбур олуб, дил өјрәниб..." (С.Ағамалы оғлу).

Дөвләт дилинин морфоложи гурулушунда фе'ллә бағлы олан өзүнәмәхсуслугларын, демәк олар **ки**, һамысы османлы дилинин грамматик гурулушу илә бағлы олмушдур. Мә'лум олдуғу **кими**, Азәрбајчан вә түрк дилинин **фе'л** системиндәки әсас фәргләр фе'лин әмр шәклинин биринчи шәхс **чәм** шәкилчиси, хәбәр шәклиндә исә јалныз индики заман формасынын грамматик әламәтинә көрә фәргләнир. Белә ки, Азәрбајчан дилиндә әмр формасынын биринчи шәхсинин чәми — аг//-әк (алаг, **кә**ләк), түрк дилиндә исә — алым//-әлим шәкилчиси илә јараныр.

АХЧ-нин дөвләт дилиндә бә'зи депутатлар түрк формасындан истифадә етмишләр: "...баш мүавини, **интихаб едәлим**" (М.Ә.Рәсулзадә): "...**декларасијаја кечәлим**" (М. Ә. Рәсулзадә).

Фе'лин индики заман шәкилчисиндән истифадәјә кәлинчә, парламент үзвләринин әксәријјәти түрк дили формасындан истифадә етмишдир. Бә'зиләри исә әксәр чыхышларында һәмин формаја үстүнлүк вермишдир: "...шәһәрли-кәндли денилмијор" (Р. Ағабәјов): "...мәсәләдән **суи-тәнһим олачығыны көрүјор** вә бундан горхујорам" (Р. Капланов): "Гомшуларымыз... бизә **күлүјорлар**" (М. Әфәндизадә): "**Күман едијорам ки, һәр бир тә'сисат** өз дилимиздә ола" (Ј. Әһмәдов): "**Һисс** илә дәрк елдији дүстурла **көрүјоруз**" (М. Ә. Рәсулзадә): "...фајдалы **билмијорум**" (А.Әмирханов;

Бунунла белә гејд етмәлијәм ки, фе'лин индики заманынын милли форманты (-ир//-ыр//-үр//-ур) парламент дилиндә гат-гат чох ишләнмишдир.

Мүасир әдәби дилимиздә олдуғу кими, АХЧ парламент дилиндә фе'лин нәгли кечмиш заманынын һәр ики формасындан (-ыб... вә —мыш...) истифадә едилмишдир: "Бир чох һадисәләр **вүгу олмушдур**" (Б. Рзајев): "...гејри-ганүни һәрәкәтләр **олубдур**" (М. Вәкилов): "Лакин комисјондан һеч хәбәр **алынмајыб**" (М.Рәфијев): "Һөкумәт бир комисјон **тәшкил етмишдир**" (М. Һачынски): "Һеч бир милләт тарихән илк аддымында мүстәгил бир дарүлфүнуна **саһиб олмамышдыр**" (М. Ә. Рәсулзадә): "Һөкумәт бу ахтарышы сијаси чәһәтчә мүзүрр билиб ки, әмр вериб дајандырсын" (Ә. Пепинов).

Һәр ики формадан истифадә едилмәси әдәби дилә мүнасибәтдән зијадә, чыхышларын мөвзусу вә мәзмуну илә бағлы олмушдур.

Фе'лләрдә нәзәрә чарпан ән чох јајылмыш морфоложи хүсусијјәт шәхс категоријасында биринчи шәхсин чәм шәкилчиси кими түрк дили шәхс сонлуғу — **из...** шәкилчисинә олан мејлдир: "Дарүлфүнун һәр дилдә олса да олсун, ачыб **охумалыјыг**" (М. Ә. Рәсулзадә): "Биз хаһиш **едириз** ки, һөкумәт бу хүсусда нә кими тәшәббүсатда бу хүсусда нә кими тәшәббүсатда булундуғу һагда мә'лумат версин" (Мәһәррәмов): "О дөвләтлијә **дејириз,** она дөвләтли демәк олмаз" (А. Ашуров). Марағлыдыр ки, адәтән даһа "тәмиз" Азәрбајчан дилиндә даныштанлардан Әлиһејдәр Гарајевин дилиндә дә бу формантла гаршыланырыг: "Затән биз **дејирүз** ки, чәми милләтләр азаддыр"; "Бизбу әсас үзәриндә **ишләјириз**". Көрүндүјү кими **дејирүз,** сөзү фонетик тәркибинә көрә грамматик диалектизм олмасына бахмајараг, морфоложи чәһәтдән алынма грамматик васитә илә ишләнмишдир. Бу шәкилчи һәтта халг дилиндә јазан Абдулла Шаиг кими јазычы вә шаирдән дә јан кечмәмишдир: "Һәпимиз бир күнәшин **зәррәсијиз**".

Бу шәкилчи нә гәдәр чох нәзәрә дәјсә дә, өз Азәрбајчан дили гаршылығыны сырадан чыхара билмәмишдир: "...вә шүары

бајрағымызда галдырыб, **јүрүмүшүк вә јүрүјүрүк**" (Ә. Шејхүлисламзадә).

Нисбәтән аз олса да, о вахткы дөвләт дилимизин бир сыра мараглы синтактик хүсусијјәтләри дә вардыр.

Илк өнчә сөз бирләшмәләри вә изафәт мүвазилијини гејд етмәк олар. Мүәјјән дәрәчәдә фәрди сәчијјәдә олса да, бу синтактик мүвазилик о дөврдә дөвләт дилимизә хас олан хүсусијјәтләрдәндир: "Чүнки **әдлијјә идарәси** олмајынча мәмләкәти **полис гүввәси** илә идарә етмәк олмаз" (Ф. Хојски): "...Бурада халгын өз рә'јини билмәк лазым иди" (Ф. Хојски): "**Зүлмәт заманы гајалыг ичиндә назик бир тахта бир гајыға** бәнзәр иди ки, һәр дәгигә гајалара тохулуб **дағылмаг тәһлүкәси** вар иди" (Ф.Хојски): "Һәсән бәј мөвгеји-сәдарәти ишғал едир" (Ремарка): "**Рәиси-вүкәланын** вердији изаһатдан көрүнүр ки, ..." (Г. Гарабәјов): "**Һөкумәт рәисинә** сөз верилир" (Һ. Ағајев): "Малијјә нәзарәти тәләб едән үч мәсәлә вардыр" (Н. Ағабәјов): "...Һәр десәтин бағлыг јери нә гәдәр кәлир верир, һәр десәтин әкин јери нә гәдәр кәлир кәтирир" (Р. Агабәјов): "...Индики **әсрим мәһсулу** олан синиф ајрылығы вә **синиф мүбаризәси** голајлыгла бизим дә **чәмијјәтин ичинә** кирәр вә бу да үмуми демократијанын хејринәдир" (Ә. Пепинов): "...Азәрбајчан **мәчлисимәб'усаны** вәтәнин тәк **малијјәти-мүлкијјәси, Азәрбајчан Чүмһуријјәти әһалисинин тә'мини-асајиши** вә һүррийјәтинә аид олан бу мәсәләдә... **һөкумәтин** даһа шиддәтли... **Тәдбирләр ичрасында мәб'усан һеј'әтинин** даима һимајәти-е'тибаринә мәзһәр олачағыны бәјан илә нөвбәдәки мәсәләләрин мүзакирәсинә кечир" (Мүсават тәгдим етдији сәнәддән).

Мисаллардан көрүндүјү кими, дөвләт дилиндә ишләнмә тезлијинә вә рәнкарәнклијинә көрә Азәрбајчан дилинин синтактик гурулушуна ујғун олан сөз бирләшмәләри үстүнлүк тәшкил едир. Хүсусән Ф. Хојскинин дилиндә изафәт јох кимидир. Онун нитгиндәки **әдлијјә идарәси, полис гүввәси** кими икинчи нөв тә'јин сөз бирләшмәси һәтта термин сәчијјәсиндәдир. Сөз бирләшмәси //изафәт паралеллији термин вәзифәсиндә бә'зән лап синоним кими дә истифадә олунур. Гара бәј Гарабәјовун **рәиси-вүкәла** изафәтинә гаршылыг кими Һәсән бәј Ағајев **һөкумәт-рәиси** сөз бирләшмәсини ишләдир. Мүсаватын тәгдим етдији сәнәдләр исә онларын ишләнмә тезлији, демәк олар ки, бәрабәрдир. Парламент дилиндә чыхыш едәнләрдән маариф назири Рәшид бәј Каплановун чыхышында изафәтә даһа чох раст кәлдик: сун-тәнһим, руһи-гөвһәр, истигбали-малијјә, **хатимеји-кәлам, дәрәчеји-һөрмәт, мулаһизати-шәхсијјә, мәмалики-әчнәби, мәгсәди-әслијјә, тәзаһирати-миллијјә, васаити-маддијјә, васаити-мә'нәвијјә, еһтираси-сијаси** вә с. Јери кәлмишкән гејд едим ки, Р. Каплановун дилинә о заманкы Түркијә түркчәсинин күчлү тә'сири һисс олунур, мүвазисиз шу, гач (нечә мә'насында) әвәзликләри, исмин тә'сирлик һал вә фе'лин индики заман шәкилчиләри дә нәзәрә алынарса, онун дили даһа чох османлы дили сајыла биләр.

Изафәт Мәммәд Әмин Рәсулзадәнин дә дилиндә чох ишләнир: **Һүсни-мүнасибат, әһли-вәтән, тәһти-тә'јин, һеј'әти-вүкәла, үмуми-мәзһбијјә, һадисати-әләмијјә, ингилаби-кәбир, әксәријјәти-әзәмијјә, ихтилафи-нәзәр, ситареји-үмид, чәһәти-чамиә, тәһрирати-рәсмијјә, гануни-интихаб, шәраити-һазирә, әдәби-мәркәзијјәт** вә с.

АХЧ-нин дөвләт дилиндә, мүасир дилимиз сәвијјәсиндән бахдыгда, сөз бирләшмәләринин нөвләри үзрә бә'зи фәргләр вар. Парламент нитгләриндә икинчи нөв тә'јини сөз кими чыхыш едән **синиф ајрылығы, синиф мүбаризәси** кими атрибутив синтагмлар мүасир әдәби дилимиздә биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәси кими ишләнир: **синфи ајрылыг, синфи мүбаризә.**

АХЧ-нин дөвләт дилиндә синтактик әлагәләр бахымындан да өзүнә мәхсуслуглар вар. Мәсәлән, дилимиздә **гане етмәк, мүдафиә етмәк** фе'лләри табе олан сөзләрин исмин тә'сирлик һалында олмасыны тәләб етдији һалда, АДР-ин дөвләт дилиндә онлар исмин јөнлүк һалында олан сөзләрлә ишләнмишдир: "...Һөкумәтин вердији бәјанат **онлары гане еләмир**" (Ә. Пепинов); "**Кәләчәк** һөкумәтин... вәзифәси Азәрбајчан чүмһуријјәтинин истиглалына бүгүн гүввәсилә **мүдафиә етмәкдир**" (Ә. Пепинов).

О дөврүн дөвләт дилиндә сај-исим бирләшмәләриндә исмин чәм шәкилчиси гәбул етмәси дә дилимизә мәхсус синтактик әлагәјә ујғун кәлмир: "Закафказијада јашајан үч бөјүк милләтләр бир-бирилә сыхы әлагәдә олдугларындан..." (Мүсаватын

парламентә тәгдим етдији сәнәддән).

АХЧ-нин парламентиндәки чыхышларын дилиндә бир синтактик хүсусијјәт дә диггәтимизи чәлб етди: бир гајда олараг, аид олдуғу сөздән сонра кәлән гошмалар вә гошма вәзифәси дашыјан сөзләр (послелоглар), предлог кими аид олдуглары сөздән әввәл ишләнир: "һал-һазырда **даир һөкумәтә** бир суал верилмишди" (Һ. Ағајев); "**...илә наказ** үзрә рәфтар етмәјә мәчбур олачағам" (Һ. Ағајев); "Һөкумәт рәиси дејир ки, прожеси вардыр... **һаиз дашнак фиргәси...**" (Ә. Шејхүлисламов).

Доғрудур, бурада предлог (өн гошма) вәзифәсиндә ишләнән даир, **илә вә һаиз** сөзләриндән һеч бири Азәрбајчан сөзү дејил. Онларын үчү дә дилимизә әрәб дилиндән кечмишдир. Онлардан икиси (илә вә һаиз) инди дилимиздә ишләнмир. **Даир** сөзү исә даһа чох гошма функсијасы дашыјыр вә аид олдуғу сөздән сонра кәлир вә әрәб дилиндә ифадә етдији үч мә'нада үчүнчүсүндә (һаггында, барәсиндә) ишләнир. Сәдрлик едәнин дилиндә көстәрилән мәгамда ишләнмәси, көрүнүр, интерференсија (илк новбәдә рус дилиндән) нәтичәсидир. **Илә** сөзү әрәб дилиндә, сөзләрин әввәлиндә кәләрәк гәдәр, ...дәк, ...чан мә'насында ишләнир. Мәнчә, бу да рус дили илә бағлы интерференсија һадисәси нәтичәсидир. Буну онун рус дилинә аид **закон** сөзү илә јанашы ишләнмәси дә тәсдиг едир. Чүмләдә "по закону" ("ганун үзрә") мә'насында ишләнилмишдир. Үчүнчү сөзүн әрәб дилиндә гошма мә'насы јохдур. Мәнчә, буну фәрди дил хүсусијјәти сајмаг даһа дүз олар.

Синтактик хүсусијјәтләрин дикәр икиси чүмлә сәвијјәсиндәдир. Бунлардан биринчиси шәхссиз чүмләләрлә, даһа доғрусу, чүмләнин шәхсә көрә нөвләри илә әлагәдардыр: "Дөвләт мүәссисәләри илә тәһрирати-рәсмијјәнин мүмкүн олдугча миллиләшмәсинә чәһд етмәлидир. (Шиддәтли вә сүрәкли алгышлар)". (М. Ә. Рәсулзадә); "Әввәлчә өзкәләрдән истифадә едәрәк, сонра кет-кедә гүввәт кәсб етмишдир. Бинаән-иејһ горхмамалыдыр" (М. Ә. Рәсулзадә). Көрүндүјү кими, һәр ики чүмлә М. Ә. Рәсулзадәнииндир вә мәнтиги чәһәтдән шәхссиз чүмләдир. Белә чүмләләр әдәби дилимиздә бу күн дә ишләнмәкдәдир. Лакин грамматик чәһәтдән уғурлу дејилләр. Биринчи чүмләнин хәбәри әслиндә фе'лин мә'лум јох, мәчһул нөвүндә де-

јилмәлидир: "...миллләшмәсинә чәһд едилмәлидир". Икинчисинин даһа дүзкүн формасы беләдир: "...горхмаг кәрәк дејил". Лакин бу заман о, грамматик чәһәтдән артыг шәхссиз чүмлә олмаг кејфијјәтини итирир. Көрүнүр, Мүсаватын рәһбәри мәнтиги сигләт үчүн "грамматик хырдалыға" әһәмијјәт вермәмишдир.

Парламент дили чыхыш вә нитгләр, мүзакирәләр, суал вә чаваблар, мүнасибәтләр дили олдуғундан чүмләләрин интонасија бахымындан чешидли нөвләри дә чох ишләнмишдир. Мүасир танида чүмләләринә, башга сөзлә сијаси нидалара дилимизин тарихиндә лекитим суратдә илк дәфә мәһз АХЧ-нин јарандығы дөврдән башлајараг раст кәлирик. Парламентдә сәсләнән шуарлардан: "Јашасын Азәрбајчан Демократик Чүмһуријјәти! Јашасын Кафказ милләтләринин достлуғу! Јашасын чәмијјәти-әгвам! Јашасын социализм!" (Ә. Пепинов); "Јашасын Азәрбајчан Чүмһуријјәти! Јашасын демократија! Јашасын... милләтләрин гардашлығы!" (А. Сәфикүрдски).

Суал чүмләләриндән алтернатив суал чүмләләри диггәти даһа чох чәлб едир: "Халг јени ишләрә разы олачагмы, јохму? Тәзә јолла кетмәк истәјәчәкми?" (Ф. Хојски); "Бу ағыр вәзифәни ифа едә биләчәкмијәм, јохму?.." (Һ. Ағајев); "...бөјүк мәчлис гуран мүхтәлиф фиргәләрдә програм дәјишиклији көрмүрсүнүз?.. Фәгәт бу күн нә көрүрсүнүз?" (М. Ә. Рәсулзадә); Суал чүмләләри Фәтәли Хан Хојскинин дилинин үслуб хүсусијјәтләриндәндир. Онун нитгиндә һансы нөвдә олмасындан асылы олмајараг бу чүмләләр көзәл сәсләнир: "...бөјлә олан суратдә бу мәсәләдән башгасына артыг әһәмијјәт олурму иди?"

***

Фонетика вә грамматика саһәләриндә олдуғу кими, лексик чәһәтдән дә АХЧ-нин дөвләт дилиндә диггәти ән чох чәкән параллелизмләрдир. Сәсләрин, грамматик формаларын мүвазилији кими лексик параллелләр дә бу дилдә мүһүм јер тутур. Бунунла јанашы һәмин дилдә хејли башга өзүнәмәхсуслуглар да мөвчуддур вә онлар дөврүн, шәраитин вә ичтимаи-сијаси мүһитин өзү илә бағлыдыр.

Русија империјасынын дағылмасы онун бир сыра әјаләтләри-

нин мүстәгил дөвләтләрә чеврилмәси илә нәтиҹәләнди. Јени јаранан бу дөвләтләр аз вахт ичәрисиндә өз һөкумәтләрини, парламентләрини, дөвләт атрибутларыны јаратмаг гајғысы гаршысында галдылар. Һәмин хош гајғылардан бири дә аз вахт әрзиндә дөвләт дилини јаратмаг, формалашдырмаг гајғысы иди. Азәрбајҹан тарихиндә илк вә һәгигәтән демократик дөвләт олан Азәрбајҹан ҹүмһуријјәти бу мәсәләдә там демократик вә мүдрик мөвге тутду: ана дилини билән дөвләт ишчиләри јетишдирмәк.

Дөвләт дилинин јаранмасы вә формалашмасында илк вахтлар үчүн мәһдудијјәт гојмајан республика һөкумәтиндә вә хүсусән парламентиндә сөзләрин ишләдилмәсиндә, термин јарадыҹылығында бир сәрбәстлик варды. Чыхыш едәнләр о дөврүн бүтүн дил үслубларындан истифадә едирдиләр. Милли Шуранын сәдри Мәммәд Әмин Рәсулзадә бир ҹүр, Назирләр Шурасынын сәдри Фәтәли Хан Хојски башга, Маариф назири Рәшид бәј Капланов үчүнҹү ҹүр, әкинчилик вә әмәк назири Әкбәр аға Шејхүлисламзадә дөрдүнҹү ҹүр вә с. чыхыш едирдиләр. Мәсәлән, Назирләр Шурасынын сәдринә бири рәиси-вүкәла, дикәри вүкәла рәиси, үчүнҹүсү һөкумәт рәиси вә с. дејирди вә белә термин азадлығы чох нормал гәбул едилирди. Сөзләрин сечилмәси вә паралел ишләдилмәсиндә дә сәрбәстлик варды вә бунун нәтиҹәсиндә дөвләт дилинин лүғәт тәркибиндә бу күндән бахандa чох бөјүк рәнкарәнклик өзүнү көстәрирди.

Лүғәт тәркибинә дахил олан сөзләри дөрд бөјүк групa ајырмаг олар: 1) Азәрбајҹан сөзләри, 2) османлы дили сөзләри, 3) әрәб вә фарс сөзләри, 4) рус сөзләри.

Азәрбајҹан вә османлы түркҹә сөзләри арасында сәрһәд гојмаг бә'зи сөзләр нәзәрә алынмаса, чәтиндир. Һәмин сөзләрә әвәзликләр (кенди) өз мә'насында, (шу, ишбу һанки вә б.), **шимди вә имди** заман зәрфләри, **әвәт, иштә** әдатлары вә бир нечә термин сәчијјәли (анарши) анархија мә'насында), чете (ордy бирликләриндән олмајан силаһлы кичик дәстә вә с. сөзләр дахилдир.

Азәрбајҹан сөзләри групу дејәндә мән әсас е'тибарилә лексик вә семантик неолокизмләри нәзәрдә тутурам: **верки, јер**

веркиси, кәлир, азадәлик*, гардашлыг, бејнәлмиләлчик*, парламент* нүмајәндәләри*, гәрар лајиһәси* социалистләр фраксијасы*, һөкумәт рәиси*, синиф*, ајрылығы, синиф мүбаризәси*, рәислик*, дахилијјә назири*, пулун ғијмәти*, мәҹлис рәиси*, мәҹлис катиби*, сәдр муавини*, баш назир*, алгыш, сүрәкли, милләт* нүмајәндәләри*, охунуш (биринчи, икинчи), бағлыг јери, әкин јери, малијјә* нәзарәти*, көмрүк, ингилаб* бајрағы, сечки, сечки гануну*, бәјаннамә*, бирәр, икишәр мүштәрәк мүгавилә, тиҹарәт* нәзарәти, мүсават* фраксијасы* вә с.**

Әсасән битәрәфләрин вә социалистләр фраксијасына мәнсуб олан депутатларын чыхышларында сәсләнән бу сөзләр вә сөз бирләшмәләринин чоху бу күнкү дөвләт дилимиздә дә фәалијјәтдәдир.

Әрәб вә фарс сөзләри групу дејәндә, муасир дилимиз үчүн артыг архаикләшмиш сөзләр вә сөз бирләшмәләри (изафәтләр) нәзәрдә тутулур: **мәб'ус, мәвад, вүкәла, рәиси-вүкәла, мәнбәр (хитабәт күрсүсү мә'насында), ричу, истизаһ, мәҹлиси мәб'усан, һаиз, әдәби-мәркәзијјәт, истиглал, гануни-интихаб, шәраити-һазырә, мә'рузат, тәһрирати-рәсмијјә, тәб'ән, биззат, мәтлуб, билхаг, биттәб, мүһафил, мүстәһаг, мүсалимәт, истиһагт, тәһти-тә'јин, мүсалиһәкар, һеј'әти-вүкәла, үмуми-мәзһәбијјә, һадисати-әләмијјә, ингилаби-кәбир, ихтилал, мә'шимә, әксәријјәти-әзәмијјә, бинаән-иләјһ, әһәмијјәти-сијасијјә, хатимеји-кәлам, тәләгги, мүлаһизат, дәрәҹеји-һөрмәт, мүлаһизати-шәхсијјә, низа'и, истигбали-малијјә, лисан, тәдрисат, мүстә'чәл, мүстәсчәл, үләма, үлум, фүнун, үрфан, мүбин, мүтәфәннин, сабаткар, зәват, бәјани-әфкар, әлтәләбил-елм, мө'тәриз, гәраәт (охунуш мә'насында), мә'кулат, јомијјә, мүзакирати-јомијјә, тәсһиһијјә, мәшруһә, мүсадимә, мүсалимәт, ирсал, мәрсул, интихаб (сечки мә'насында), мөвгеји-сәдарәт,**

---

* Бу ишарә илә верилән сөзләр мәншәчә башга дилләрә мәнсуб олсалар да, шәкил вә мәзмунча тамамилә азәрбајҹанлашмышлар.

** Бу сөзүн Аслан бәј Сәфикүрдлүнүн чыхышында мө'тәризәдә русчасы да верилиб.

иттифаги-ара, ичаб етмәк, суи-тәнһим, мүстәһзијанә, мәһфуз, ати, вүгуат, истинкаф, мәчиб олмаг, лајиһеји-ганунијјә, мүһәввәл, бәратүлговл (протокол) вә с.

Бу сөзләрә мүсават вә иттиһад фраксијаларына дахил олан парламент нүмајәндәләринин, ән чох М. Ә. Рәсулзадә вә Р.Каплановун нитгләриндә раст кәлинир.

Парламент нүмајәндәләринин дилиндә ишләнән рус сөзләри групу дедикдә, рус дили васитәси илә Авропа дилләриндән кечән сөзләр дә нәзәрдә тутулур: **договор, коллективный договор, комисија, инспектор, податны инспектор, устав, университет, десәтин, фраксија, демократија, декларасија, програм, смета, бүдчә, револјусија, уезд, телеграм, телеграф, министр, сосиалист, капитал, мандат, наделни, суд, доклад, поғром, землјачество, закон, акоп, школ вә с.**

Рус вә рус дили васитәси илә Авропа дилләриндән кечән сөзләр групу бир сыра марагла хүсусијјәтләринә көрә фәргләнир. Илк өнчә, гејд едим ки, бу 30 сөздән јалныз 12-си гаршылыгы олмадан ишләнән сөзләрдир: инспектор, податный инспектор, десәтин, демократија, смета, бүдчә, уезд, телеграм, телеграф, сосиалист, наделни, землјачество.

Галан сөзләрин исә истәр фонетик, истәрсә дә лексик гаршылыгы вардыр. Фонетик гаршылыгы олан, јә'ни фонетик паралелләри олан сөзләр бунлардыр: комиссија//комисион, фраксија//фраксион, декларасија//декларасион. Бу сөзләрин һәр үчү мәншәјинә көрә латын сөзләридир. Онлардан биринчи тәрәфдә дуранлар (комисија, фраксија, декларасија чыхыш едәнләрин дилинә рус дили васитәси илә, икинчи тәрәфдәкиләр исә ја франсыз дилиндә бир баша, ја да ки, түрк дили васитәси илә кечмишләр. Парламент сөзүнүн исә үч фонетик гаршылыгы олмушдур: парламент//парламан//парламант. Франсыз дилиндә parle данышмаг сөзүндән јаранмыш һәмин сөзүн биринчи варианты (парламент) парламент дилинә рус дили васитәси илә кечмиш икинчи варианты (парламан) вә үчүнчү варианты (парламант) исә, көрүнүр, парламент үзвләринин өз јарадычылыг мәһсулудур. Мүасир түрк әдәби дилиндәки рачва сөзүнү онлар италјан дилиндән көтүрмүшләр.

16 сөзүн һамысынын исә илк парламентимизин дилиндә лексик гаршылыгы олмушдур: **договор//мүгавилә, коллективныг договор//(мүштәрәк мүгавилә), устав//низамнамә, университет//дарүлфүнун, декларасија//бәјаннамә, програм//мәрамнамә, револјусија//ингилаб, министр//назир//вәкил, капитал//сәрмајә, мандат//е'тибарнамә** (мандат комиссијасы//е'тибарнамә комиссијасы), **суд//мәһкәмә, доклад//мә'рузә пағрам//талан, закон//ганун, акоп//сәнкәр, школ//мәктәб, политика//сијасәт.** Сонунчулар, шүбһәсиз ки, тамамилә фәрди сәчијјәдәдир, нечә дејәрләр бир овуч ишләнән сөзләрдир. **Закон** сөзүнү 67-чи ичласа сәдрлик едән Султан Мәчид Гәнизадә ишләдиб. Нечә дејәрләр, кәлиши көзәл. **Политика, акоп, школ** сөзләрини исә көзләнилмәјән бир шеј — М. Ә. Рәсулзадә. Јенә дә, нечә дејәрләр, кәлиши көзәл. Суд сөзүнә јенә дә көзләнилмәдән истиһалчы Гара бәј Гарабәјовун нитгиндә раст кәлмишәм: "О заман бизим судумуз вә һөкумәтимиз бочлудур чаниләрә чәза версин" [1]. Сәрмајә вә капитал сөзләрини исә биринчини ачыгламаг мәгсәди илә Сәмәд аға Ағамалы оглу ишләдиб: "Университет ачмаг бир ишә сәрмајә гојмагдыр. Мән сәрмајә дедикдә билирсиниз нәдир? Мән капитал демәк истәјирәм"[2].

Парламентдә ичласын кедишиндә сәдрлик едән Һәсән бәј Ағајевин истифадә етдији **наказ** сөзүнү дә бу сыраја дахил етмәк олар.

***

Бу гејдләр, дил тарихимизин ики илдән бир ај гыса олан бу мүддәтинин дил тарихимиз үчүн һәгигәтән бүтөв бир дөвр олдуғуну ајдын көстәрир. Сәксән иллик заман мәсафәсиндә һәмин дөвр дил јалдашымызын уча зирвәләриндән бири олараг галыр.

ИНЧӘСӘНӘТ ВӘ ТЕАТР. XX әсрин әввәлләриндә бөјүк ичтимаи-сијаси дәјишикликләр, ингилаб вә милли-азадлыг һәрәкатынын кенишләнмәси, милли, ичтимаи ојаныш она сәбәб

1. Азәрбајчан Республикасы НС јанында ОИМДА, ф. 895, иш 100, сәһ. 34.

2. 1. Азәрбајчан Республикасы НС јанында ОИМДА, ф. 843, сијаһы 1, иш 133, сәһ. 16.

олур ки, милли мәдәнијјәтин инкишаф проблемләри дә өлкәнин сијаси һәјатында мүһүм рол ојнамаға башлајыр. Һ. Зәрдаби, Ҹ. Мәммәдгулузадә, Н. Нәриманов, М. Ә. Сабир, Ү. Һачыбәјов, Ә. Һагвердијев вә б. кими көркәмли маарифчи-демократлар дөврләринин габагчыл идејалары илә чыхыш едир вә Азәрбајҹан инҹәсәнәтини милли ән'әнәләр әсасында инкишаф етдирирдиләр.

Јени әсрин әввәлләриндә үмуми мәдәни јүксәлишлә әлагәдар өлкәдә "Ниҹат", "Нәшр-маариф", "Сәфа" кими ҹәмијјәтләр јаранырды. Бу ҹәмијјәтләрин башында дуран көркәмли театр вә мусиги хадимләри Һ. Г. Сарабски, Һ. Әрәблински, М. А. Әлијев, Ҹ. Зејналов, С. Руһулла, Ү. Һачыбәјов, З. Һачыбәјов халгын маарифләндирилмәси јолунда чалышыр, мүхтәлиф консерт вә театр тамашалары, сијаси вә елми мә'рузәләр кечирирдиләр. Бу дөврдә Азәрбајҹан мәдәнијјәтинин ән сүр'әтлә ирәлиләјән саһәләриндән бири театр сәнәти иди. Азәрбајҹан драматик театры чох чәтин шәраитдә фәалијјәт көстәрир вә һәгиги халг сәнәти уғрунда мүбаризә апарырды. Мәһз бу театр милли опера сәнәтинин јаранмасында хүсуси рол ојнамыш вә илк Азәрбајҹан опералары бу театр усталарынын гүввәләри илә, бу театрларын сәһнәләриндә гојулмушду.

XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајҹанын мусиги-консерт һәјаты кетдикҹә зәнкинләширди. Бакыја бир чох көркәмли мусигичиләр гастрол сәфәрләринә кәлир, театрларын сәһнәләриндә харичи вә јерли актјорларын гүввәсилә рус вә италјан бәстәкарларынын опералары гојулур, симфоник консертләр кечирилир. Г. Пиримов, Ҹ. Гарјағды, С. Мирбабајевин, устад ашыглардан Аббасгулунун, Нәҹәфгулунун, Әләскәрин иштиракы илә Шәрг консертләри верилирди. Бүтүн бунлар халгын маарифләндирилмәсиндә, милли демократик инҹәсәнәтинин инкишаф етмәсиндә бөјүк әһәмијјәтә малик иди.

Халгын милли азадлыг һәрәкатында һәгиги халг мәдәнијјәти уғрунда мүбаризәдә өн ҹәркәдә кедәнләрдән бири дә Азәрбајҹан театр мәтбуаты иди. Бу дөврдә Азәрбајҹан вә рус дилләриндә мүхтәлиф гәзетләр нәшр олунмаға башлајырды. Ҹ. Мәммәдгулузадә тәрәфиндән јаранан "Молла Нәсрәддин" журналы исә бир груп маарифчи демократларын габагчыл идејаларынын чарчысына чеврилирди. Бу журналын ити гәләмли мүәллифләриндән бири дә Азәрбајҹан мусигисинин классики Ү. Һачыбәјов иди. "Филанкәс" ады илә чап етдирдији фелјетонларда бәстәкар дөврүнүн ән ити сосиал әјриликләрини гәләмә алырды. Мәһз бу фелјетонларынын үмуми мәзмунундан Ү. Һачыбәјовун "Әр вә арвад", "О олмасын, бу олсун", "Аршын мал алан" мусигили комедијаларында күчлү сатирик планда истифадә едилмишди. Бәстәкар чох көзәл баша дүшүрдү ки, мәһз мусигили комедија жанрына мәхсус јумор вә кәскин сатира васитәси илә дөврүн зиддијјәтләрини, иҹтимаи-сијаси һәјатыны вермәк олардыр. 1918-1920-ҹи илләрдә исә Һ. Һачыбәјов артыг өз ады илә "Азәрбајҹан" гәзетиндә чыхыш едир. Мәгаләләриндә јени демократик республика дөврүндә Азәрбајҹанын сијаси вә мәдәни һәјатында баш верән һадисәләрин тәһлилини вә шәрһини верирди.

1908-ҹи ил јанварын 12-си Азәрбајҹан мусиги тарихиндә илк Азәрбајҹан операсынын јаранмасы күнүдүр. Ү. Һачыбәјов илк "Лејли вә Мәҹнун" операсындан сонра "Шејх Сән'ан", "Әсли вә Кәрәм", "Шаһ Аббас вә Хуршуд Бану" кими дикәр муғам операларыны да јарадыр. Бәстәкар театрын, мусиги театрынын халгын маарифләндирилмәсиндә, бәдии зөвгүн инкишаф етдирилмәсиндә ојнадығы бөјүк ролу баша дүшүр вә опера јарадыҹылығы илә јанашы, мәтбуатда да өз фикирләрини мүхтәлиф мәгаләләриндә изаһ едирди.

Милли мусиги жанрынын јаранмасы јолунда Ү. Һачыбәјовла чијин-чијинә чалышан хадимләрдән бири дә Мүслүм Магомајев иди. Фәалијјәтинә театр оркестринин скрипкачысы кими башламыш М. Магомајев, тезликлә оркестрин дирижору олмуш вә нәһајәт Азәрбајҹан опера сәнәтинин даһа бир классик әсәри "Шаһ Исмајыл" операсынын мүәллифи кими чыхыш етмишдир. 1916-чы илдә јазылмыш опера мәһз 1919-ҹу илдә илк Азәрбајҹан Халг Ҹүмһуријјәтинин һакимијјәти дөврүндә сәһнәјә гојулмуш вә бөјүк мүвәффәгијјәт газанмышды.

Азәрбајҹан мусиги театрынын јараныб инкишаф етмәсиндә Зүлфүгар Һачыбәјов да бөјүк рол ојнамыш, Ү. Һачыбәјовун јолуну давам етдирәрәк "Ашыг Гәриб" операсыны, "Әлли јашында ҹаван" вә "Евлијкән субај" оперетталарыны јазмышдыр.

XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајҹанын мусиги һәјатында

"Интернасионал", "Марселјоза" кими ингилаби маһныларын, "Короғлу", "Гачаг Нәби", "Сәттархан" тарихи маһныларынын халг күтләләри арасында јајылмасы тәсадүфи дејилди. О дөврүн үмуми әһвали-руһијјәси, чамаатын ингилаби һиссләри, демократик мејлләр белә маһныларын өзүнәмәхсус мелодијаларында өз ифадәсини тапырды. Мәһз һәмин дөврүн бу маһныларынын тә'сири алтында Ү. Һачыбәјов Әһмәд Чавадын мәтни әсасында "Марш" јазмышды. Бу әсәрдә бәстәкар демократик республика дөврүндә халгынын гәлбиндә баш галдыран вәтәнпәрвәрлик һиссләрини, мүтәрәгги идејалары, милли гүруру ифадә етмишди.

1917-1920-чи илләрдә Азәрбајчан инчәсәнәт хадимләри чәтин бир шәраитдә ишләмәјә мәчбур олмушлар. Азәрбајчан мәдәни-игтисади чәһәтдән дә мүрәккәб бир довр јашајырды.

Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти дөврүндә Азәрбајчан театры репертуарында олан ән јахшы тамашалар "Дәмирчи Кавә", "Надир шаһ", "Өлүләр", "Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк", "Бәхтсиз чаван", "Әлли јашында чаван", "Шамдан бәј", "О олмасын, бу олсун". "Газават", "Аға Мәһәммәд шаһ Гачар", "Шаһ Исмајыл", "Пәри чаду", "Отелло", "Гачаглар", "Дағылан тифаг", "Әлмәнсур", "Һачы Гара", "Бәдбәхт милјончу", "Вәтән, јахуд Силистрә", "Ев тәрбијәсинин бир шәкли", "Евли икән субај", "Аршын мал алан" әсәрләри иди.

Март һадисәләриндән сонра Ирана кетмәјә мәчбур олмуш Үзејир вә Зүлфүгар Һачыбәјовлар мәһз Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти дөврүндә Бакыја гајыдараг фәалијјәтә башламышдылар. Һачыбәјов гардашлары мүдиријјәти Бакы артистләриндән ибарәт дәстә тәшкил етмиш, дөврүн танынмыш сәнәткарлары Һачаға Аббасов, Әһмәд Ағдамски, Чәлил Бағдадбәјов, Һүсејн Әрәблински, Һүсејнгулу Сарабски, Мухтар Мәммәдов, Рза Дараблы, Сидги Руһулла, Әбүлһәсән Анаплы, Әһмәд Анатолу, Мир Маһмуд Казымовски вә башгаларыны бир јерә топламышды. Мaариф Назирлији Опера театрыны мүсәлман театр чәмијјәтинә вермәји гәрара алмышды. Мәтбуат буну да гејд етмишди ки, Азәрбајчан опера, фачиә вә комедија сәнәткарлары (актјорлары) бирләшиб бир үмуми түрк актјорлары дәстәси дүзәлтмишләр. Дәстәјә Әрәбли, Сараблы, Шәрифзадә, Мирзә Аға,

Әләкбәр вә Үзејир бәј кими маһир сәнәткарларымыз дахил иди.

Бу һагда тамашачы вә охучуларына мә'лумат верән "Азәрбајчан" гәзети 1918-чи ил 2 тәшринәввәл тарихли нөмрәсиндә јазырды: "Нечә ајлардан бәри гапанмыш мүсәлман театросу гәһрәман түрк ордусунун вүруду сајәсиндә шимди јаваш-јаваш ачылмаға гәдәм гојмушдур"

"Азәрбајчан" гәзетинин һәмин сајында дәрч едилмиш е'лана көрә "Һачыбәјли гардашлары" труппасынын јени театр мөвсүмү 1918-чи ил октјабрын 3-дә о вахтлар Малакан бағынын јанында јерләшән "Микадо" театрында бөјүк бәстәкарымыз Үзејирбәј Һачыбәјлинин "Аршын мал алан" оперетасы илә ачылмыш вә тамашада "Үзејирбәјин әски артист вә артисткалары" иштирак етмишләр.

Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти дөврүндә нисбәтән мүнтәзәм фәалијјәт көстәрән "Һачыбәјли гардашлары" труппасынын үзәринә Бакыда јашајан актјорлары бирләшдирмәк кими мәс'ул бир вәзифә дүшмүшдү: "Һачыбәјли гардашлары" мүдиријјәти Бакыда олан түрк артистләриндән мүрәккәб, гүввәтли бир дәстә тәшкил етмәкдән өтрү һазырда Бакыда јашајан артистләри дә'вәт етмиш вә гәрара алынмышдыр ки, ашурадан сонра фәалијјәтә башлајачаг Мајылов гардашлары театросунда (индики Дөвләт Опера вә Балет Театры — ред.) драма, опера вә оперетта дәстәләри тәшкил олунсун".[1]

Труппа һәфтәдә үч күн нөвбә илә драма, комедија, опера вә оперетта тамашалары көстәрир, һабелә "Азәрбајчан һөкумәти илә гоншу чүмһуријјәтләрин башга шәһәрләриндә тамашалар вермәкдән өтрү" зәрури һалларда гастрол сәфәрләринә чыхмағы да нәзәрдә тутурду.

Јенидән тәшкил олунмуш "Һачыбәјли гардашлары"нын труппасы ашағыдакы тәркибдә иди: "Һачыаға Аббасзадә*, Әһмәд Ағдамлы, Чәлил Бағдадлы, Һүсејн Әрәбли (режиссор), Аббас Мирзә Шәрифзадә (режиссор), Һүсејнгулу Сараблы, Мирзә

1. Театро вә мусиги "Азәрбајчан" гәзети, 1918, 15 тәшрин-әввәл, N 15.

* Актјорларын сојадлары "Азәрбајчан" гәзетиндә јазылдығы кими верилир. Дикәр сәһифәләрдә дә бу принсипә әмәл олунаҹаг — ред.

Мухтар Мәһәммәдзадә, Мирзаға Әлизадә, Сидги Руһулла, Әләкбәр Һүсејнзадә, Әбдүлһәсән Анаплы, Рза Дараблы, Мәһәммәдәли Гајыбзадә, Мир Маһмуд Казыми, Хәлил Һүсејнзадә, Мәммәдтағы Бағырзадә, Ибраһим Атакишизадә, Бағыр Чаббарзадә, Јунис Нәриманзадә, М. Ә. Сидги (суфлјор), Һачыбаба Шәрифзадә, Рүстәм Казымзадә, Чәлил Гарабағи, Јева Оленскаја, Мәғфурә ханым, Сәмнур ханым, Минаханым.

"Азәрбајчан" гәзетиндә кичик е'лан характерли бир јазы театрын кадр проблеми илә јанашы, репертуар чәтинликләри чәкдијини дә көстәрирди: "Сәһнәмиз театро әсәрләриндән хејли касыб вә јохсул олдуғуну нәзәрә алмагла, јазыб мөһтәрәм чәмаәтдән вә сәһнә һәвәскарларындан хаһиш едирик ки, һәр кәсдә Түркијә јазычыларынын әсәри вә Истамбул чапы (тәб'и) театро китабы варса, мөвге тамашаја гојмаг үчүн ашағыдакы үнван илә мүдиријјәтимизә тәшриф кәтириб шәрти мә'лум еләмәклә сәһнәмизә муавинәтдә булунсун".

Чох мә'налы вә символикдир ки, "Һачыбәјли гардашлары" труппасы илк тамашалардан бири кими Шәмсәддинбәј Саминин мәшһур "Кавеји-аһәнкәр" әсәрини сечмиш вә тамашанын кәлири Азәрбајчанын мүстәгиллији вә истиглалијјәти уғрунда шәһид оланларын аиләләринә јардым үчүн ајрылмышды (1918-чи ил октјабрын 26-да).

1918-чи ил декабрында мүстәгил Азәрбајчанын илк парламентинин ачылышы күнү "Һачыбәјли гардашлары" труппасы милли парламентә ашағыдакы мәзмунда тәбрик мәктубу көндәрмишди: "Һачыбәјли гардашлары" мүдиријјәти вә онун тәхтидарәсиндә олан артистләр дәстәси чәван парламанымызын кәшадыны ән сәмими чәлб тәһнијјәти тәбриклә вәтән вә милләтимизин азад истиглалы уғрунда вар гүввәси илә чалышмагла милли әдәбијјат, милли мә'нәвијјат вә сәнаје-нәфисәмиздән азад вә сәрбәст тәрәгги вә инкишафына бир васитә олачағына гүввеји-иманда е'тимад едијор".[1]

1919-чу ил августун 22-дә Бакы "Түрк актјорлары иттифағы" идарәси илә "Һачыбәјли гардашлары" мүдиријјәтинин биркә кечирилмиш ичласында "милли сәһнәмизи даһа мүнтәзәм бир

1. Тәбрик. Азәрбајчан. 1918, 7 канун-әввәл, N 58.

һала салмаг" мәсәләси мүзакирә едилмиш, мүгтәдир актјор вә актрисалар јетишдирмәк мәгсәдилә дөрд шө'бәдән ибарәт бир "бәдаје курсу"нун тә'сис едилмәси гәрара алынмышдыр (һәмин курсун драм шө'бәсинә А. М. Шәрифзадә, Һ. Г. Сараблы; комедија шө'бәсинә Мирзаға Әлизадә; мусиги шө'бәсинә Үзејирбәј вә Зүлфүгарбәј Һачыбәјлиләр, Гурбан Пиримов, тарих шө'бәсинә Әлиаббас Мүзниб; әдәбијјат шө'бәсинә Рза Заки мүәллим тәсдиг олунмушдур. "Бу курса дахил олачаг еркәкләр һәр һалда түрк вә мүсәлман, гадынлар исә һәр бир милләтдән ола биләрди".[1]

1918-1919-чу ил театр мөвсүмүнүн баша чатмасы мүнасибәтилә "Азәрбајчан" гәзетиндә "Ахырынчы тамашалар" адлы бир јазыдан мә'лум олур ки, актјорлар Милли Истиглалијјәт бајрамы күнү сувари мусиги дәстәсинин мүшајиәтилә бәзәкли автомобилләрдә Азәрбајчанын милли маршларыны хорла охујараг Тејмурләнк, Чинкиз хан, Аға Мәһәммәдшаһ Гачар, Шаһ Аббас, Шејх Шамил, Бакы, Шәки, Ширван, Кәнчә, Сәлјан, Губа, Гарабағ ханларынын образларында гошунун мүшајиәтилә һөкумәт театрындан чыхыб шәһәрин күчәләрини кечәрәк Парламентин бинасы гаршысында (индики Әлјазмалары Институту — ред.) кәлмиш, Парламентин үзвләрини тәбрик едәрәк, јенидән шәһәрин мүсәлманлар јашајан һиссәсини кәзиб театра гајытмышлар. Бүтүн бунлар актјорларымызын Халг Чүмһуријјәти дөврүндә өлкәнин ичтимаи-сијаси һәјатында фәал иштирак етдикләрини көстәрән фактлардыр.

"Һачыбәјли гардашлары"нын театр труппасында Әбдүррәһимбәј Һагвердијевин "Дағылан тифаг", "Пәри Чаду", "Аға Мәһәммәд шаһ Гачар", Шәмсәддинбәј Саминин "Кавеји-аһәнкәр", Султан Мәчид Гәнизадәнин "Ахшам сәбри хејир олар", Меһдибәј Һачынскинин "Султан Әбдүлһәмидин "хәл"и вә јахуд зүлм вә истибдадын ахыры", Чәфәр Чаббарлынын "Әнвәрбәјин Әдирнә фәтһи", Исабәј Ашурбәјлинин "Азәр-Бајчан" вә "Чәһәннәм", Серкеј Ланскојун "Газават" кими драм әсәрләри; Үзејирбәј Һачыбәјлиин "Аршын мал алан", "О олмасын, бу олсун", "Лејли вә Мәчнун", "Әсли вә Кәрәм", "Шаһ Аббас вә Хуршуд-

1. Азәрбајчан, 1919, 3 сентјабр, N 267.

бану", Зүлфүгарбәј Һачыбәјлинин "Ашыг Гәриб" "Евликән субај" Мүслимбәј Магомајевин "Шаh Исмајыл" кими опера вә оперетта әсәрләри дәфәләрлә театрсеверләрин мүhакимәсинә верилмишдир.

Труппа ајры-ајры сәhнә хадимләринин шәрәфинә дә тамашалар көстәрмишдир. Сүрәјја ханым вә Танаилидинин шәрәфинә "Аршын мал алан", Әбдүлhәсән Анаплынын бенефисинә "Чәhәннәм", Аббас Мирзә Шәрифзадә вә Хәлил Һүсејновун шәрәфиннә "Азәр-Бајчан", Һачыбаба Шәрифовун вә Александра Оленскајанын шәрәфинә "Шаh Исмајыл" вә "Шаh Аббас вә Хуршудбану", Әhмәдбәј Ағдамскинин шәрәфинә "Әсли вә Кәрәм", Ибраhимбәј Атакишијевин вә Бағыр Чаббарзадәнин шәрәфинә "Әнвәрбәјин Әдирнә фәтhи" әсәрләри көстәрилмишдир.

1919-1920-чи илләр театр мөвсүмү өлкәнин hәјатында хүсусилә әламәтдар олмушдур.

Мәhз бу заман Азәрбајчан Дөвләт Театры тәшкил олунмуш вә рәсми шәкилдә о, 1919-чу ил октјабрын 24-дә Исабәј Ашурбәјлинин "Азәр-Бајчан" пјесинин тамашасы илә ачылмышдыр".[1] Пәрдә ачылдыгда Гуламзадә Шәрифов башда олмагла Театрын бүтүн hеј'әти сәhнәјә чыхмыш, Рза Заки Әфәнди өз нитгиндә Гафгазын, хүсусилә дә Бакынын милли театр тарихи hаггында гыса сөз сөјләмишдир. Дөвләт Театрынын тарихи әhәмијјәти вә вәзифәләри, hәмчинин публисист Мирзәбала Мәhәммәдзадәнин "Азәрбајчан" гәзетиндә дәрч олунмуш "Һөкумәт вә театр мәсәләси" адлы мәгаләсиндә әтрафлы ишыгландырылышдыр".[2]

Мирзәбала Мәhәммәдзадә өз мәгаләсиндә милли вә гүдрәтли бир сәhнәјә малик олмаг үчүн гәләминдән јүксәк сәвијјәли әсәрләр мејдана чыхара биләчәк јазычыларын, hәмчинин, hәмин сәhнә әсәрләрини халга чатдырмаға гадир олан актјорларын јетишдирилмәсини зәрури сајыр вә билдирирди ки, онларын hәр икиси биздә вардыр.

1. Довләт театросу. "Азәрбајчан" гәзети, 1919, 22 тәшрин-әввәл, N 306.
2. "Азәрбајчан" гәзети, 1919, 21 тәшрин-сани, N 327.

Азәрбајчан Халг Чүмhуријәти дөврүндә театр саhәсиндә атылмыш мүhүм аддымлардан бириси дә ајрыча театр рәссамы вәзифәсинин тә'сис едилмәси олур, Азәрбајчанда театр рәссамлығы мүстәгил бир пешә кими 1919-чу илдән формалашыр.

Театр тәшкил олундугдан сонра онун репертуары hәм милли драматургларымызын, hәм дә Гәрби Авропа классикләринин сәhнә әсәрләри илә зәнкинләшир. Вилјам Шекспирин "Отелло" фачиәсинин тамашаја гојулмасынын өлкәнин мәдәни hәјатында өнәмли бир hадисә олдуғуну ачыглајан "Азәрбајчан" гәзети јазырды: "Театро ишләрини hөкумәт кәнди еhтибарына алдыгдан сонра әдәбијјат вә сәнаје-нәфисәмизин бу чәhәтдән бир тәрәгги көрүнмәкдәдир. Бу күн бизим тамаша етдијимиз вә мәмнунијјәтимизә мучиб олан "Отелло" фачиәси дә бу тәрәггинин бир нүмунәсидир".[1]

Азәрбајчан Халг Чүмhуријјәти дөврүндә тамашаја гојулмуш сәhнә әсәрләри дөврүн театр тәнгидиндә инчәләнмиш, онларын hеч дә hамысы тәнгид тәрәфиндән рәғбәтлә гаршыланмамышдыр. Ә. Һагвердијевин "Дағылан тифаг" С. Лонскојун "Газават" вә с. әсәрләрин тамашасы мәтбуатда тәнгидә сәбәб олмушдур.

1918-1920-чи илләр арасында театр тәнгиди мүнтәзәм олараг тамашачы проблеминә, тамашачы етикасы, тамашачы давранышы мәсәләләринә дә тохунмуш, мүасир театр вә мүасир тамашачы проблеми илә вәhдәтдә мәшғул олмушдур[2].

Үмумијјәтлә, Азәрбајчан Халг Чүмhуријјәти дөврүндә зијалылар, театр тәнгиди илә мәшғул олан әдәбијјатчылар (Ибраhим Гасымов, Хәлил Ибраhимов, Үзејир Һачыбәјов, Әбдүррәhим бәј Һагвердијев, Кәримбәј Мәликов, Казым оғлу (Сејид Һүсејн), Меhди бәј Һачынски вә б.) театр просесини диггәтлә изләјир, онун јени тамашалары, режиссор вә актјорлар барәдә фикир сөјләјир, објектив вә принсипиал рә'јләриндә театрын инкишафына тә'сир көстәрирдиләр.

Дүнја классик драматуркијасына Азәрбајчан театрынын мүрачиәт етмәсини чәсарәтли, гејрәтли бир иш hесаб едән тәнгид јазырды: "Бу күн артист өз мәhарәтини тәчрүбә едирсә вә јахуд

1. "Азәрбајчан" гәзети, 1919, 14 канун-әввәл, N 343.
2. Бах: "Азәрбајчан" гәзети, 1919, 27 канун-сани N 98.

имтаһан вермәк истәјирсә, Шекспирин әсәрләринә мүрачиәт едәр. Шекспирин әсәрләрини ојнумаг үчүн бир чох һазырлыгларла бәрабәр бир аз да дүһа лазымдыр. Демәк олар ки, чүмә кечәси Азәрбајчанда театры сәһнә вә театр аләминдә имтаһан верди. Өзүнүн габилијјәтини көстәрди, мүвәффәг дә олду".

Мәммәд Әмин Рәсулзадәнин "Әсримизин Сәјавушу" әсәриндә јаздығы кими, республика "Азәрбајчан түрк театры илә мусигинин инкишаф едән бир көстәричиси"нә чеврилди. "Чүмһуријјәт заманында театр сәнәти олдугча ирәлидәдир. Һөкумәт һимајәсинә алынан түрк сәһнәси илә мусигиси она верилән дөвләт театрында он иллик бир ирәлиләмә әламәти көстәрирди. Декор, ојун, рәгс, сәс вә ифа чәһәтинчә парлаг нүмунәләр зәнкин чичәкләр верди. Аз заманда Азәрбајчан сәнәти авропавари бәстәкар, тракедија, комедија, опера, оперетта, актјор вә актрисалары илә үмид верән рәссамлара саһиб олдуғуну сүбут етди".

Бир чәһәтә дә фикир верәк ки, бу дөврдә театр һагтында, ајры-ајры актјорлар барәдә ән чох вә ән тутарлы, самбаллы мәгаләләр мәһз демократик Чүмһуријјәтин органы олан "Азәрбајчан" гәзетиндә чап олунурду. Чүмһуријјәтин рәһбәри Мәммәд Әмин Рәсулзадә һәлә 1908-чи илдә "Нічат" мәдәни-маариф чәмијјәтинин сәдри олмуш, театра, ајры-ајры көркәмли сәнәткарлара олан һүчумлары дәф етмиш, Ч. Зејналов, Һ. Әрәблински, Һ. Г. Сарабски вә дикәр сәһнә усталарымызы јерсиз, гәрәзли тәнгиддән, бөһтандан горумушдур. "Газават" әсәрини тамашаја һазырлајан Һүсејн Әрәблинскијә гаршы һазырланмыш тәхрибатын гаршысыны алан Рәсулзадә "Тәрәгги" гәзетиндә чап етдирдији мәгаләсиндә өзүнүн мүтәрәгги-мөвгејини, сәнәт вә сәнәткара һөрмәтини бүрузә вермишдир. Һәмин дөврдә милли кинематографија сәнәтинин инкишаф етдирилмәси саһәсиндә мүәјјән тәдбирләр көрүлүр, бәдии әсәрләрин екранлашдырылмасына диггәт артыр. Мисал олараг, Үзејир Һачыбәјовун Шәрг өлкәләриндә шөһрәт газанмыш "О олмасын, бу олсун" мусигили комедијасынын чәкилишини көстәрмәк олар. "Нефт вә милјонлар сәлтәнәти" филм, Бакы шәһәринин "Ренессанс", "Мон-Репо", "Микадо" вә башга кино театрларында бөјүк мүвәффәгијјәтлә нүмајиш етдирилирди.

Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти илк нөвбәдә милли дөвләт

апараты вә орду јаратмагла јанашы, маариф вә мәдәнијјәт мәсәләләринә дә хүсуси әһәмијјәт верирди. Әввәлдән, дөвләт бајрағы вә кербинин һазырланмасы үчүн апарылан тәдбирләри гејд етмәк лазымдыр. Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин милли символлары үчүн мәшһур алим, дөвләт хадими вә рәссамы Әлибәј Һүсејнзадәнин ирәли сүрдүјү "түркләшмәк, исламлашмаг вә мүасирләшмәк" шүары әсас көтүрүлмүшдүр. Көј, гырмызы вә јашыл рәнкли милли бајрағы ортасында мүасирләшмәнин тимсалы олан гырмызы вә јашыл рәнкин фонунда түркдилли халгларын гәдим символлары — ајпара вә 8 кушәли улдуз верилмишдир. Даирәви галхан формалы дөвләт кербиндә дә һәмин рәнкләр вә символлар, еләчә дә дәфнә вә сүнбүл чәләнкләри әсас јер тутур.

Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти маариф саһәсиндә дә бир сыра тәдбирләр һәјата кечирмишдир. Бакы Дөвләт Университетинин, Дөвләт театрынын, "Истиглал" музејинин, дикәр маариф вә сәнәт очагларынын ачылмасы бу гәбилдәндир. 1919-чу илин декабр ајында ачылмыш "Истиглал" музејиндә милли декоратив сәнәти нүмунәләри, халча вә тикмәләр, силаһлар, әлјазмалар, китаблар, Гур'анын надир нүсхәләри топланмышдыр.

1919-чу илдә нәшр олунан "Зәнбур" журналында сатирик графикамызын баниси Әзим Әзимзадәнин заманын ичтимаи-сијаси проблемләри илә сәсләшән карикатуралары чапдан чыхырды. Карикатуралардан бири чибләриндә силаһлы Деникини, Колчакы вә Андраники көздирән инкилис гәсбкарларына һәср олунмушду. Рәссам сатирик рәсмләриндә чәһаләти, наданлығы, милли әдавәти, ермәни милләтчиләринин-дашнакларын вәһши вә ијрәнч әмәлләрини ифша едирди.

Бу мөвзу рәссам Бәһруз Кәнкәрлинин дә јарадычылығында әһәмијјәтли из бурахмышдыр. Онун мәшһур "Гачгынлар" рәсм силсиләсини, ермәни-мүсәлман мүнагишәсини әкс етдирән Әлибәј Һүсејзадәнин "Шејхүлисламын портрети" вә "Биби-Һејбәт мәсчиди" адлы таблоларыны хүсусилә гејд етмәк лазымдыр. Илк пешәкар һејкәлтараш Зејнал Әлизадә республикамызын милли керби вә хатирә медалларынын һазырланмасында иштирак едирди. Онун лајиһәсинә әсасән бурахылмыш дөш вә хатирә медалларында парламент бинасы, бајраглар, ајпара, 8 кушә-

ли улдуз, күнәшин доғмасы, күл чәләнкләри һәкк олунмушдур. Сәнәтшүнаслардан Мәммәд Агаоғлу, Һүсејн Мирзәчамалов, ме'мар Нәбиоғлу музејшүнаслыг, әсари-әтигәни горумаг саһәсиндә фәал чалышмышлар.

Милли рәссамлыг, театр вә мусиги сәнәтләринин инкишафына хүсусви әһәмијјәт верилирди. Көркәмли сәнәт хадимләри - дөвләт һимнинин, ингилаби маршларын мүәллифи Үзејир Һачыбәјов , шаир Әһмәд Чавад, артистләрдән Һүсејн Әрәблински, Һүсејнгулу Сарабски гызғын фәалијјәт көстәрирдиләр. Әзим Әзимзадә "Отелло", "Ашыг Гәриб", "Дәмирчи Кавә" тамашаларынын бәдии тәртибаты үчүн декор вә кејим ескизләри һазырламышды, Бәһруз Кәнкәрли Нахчыван театрында "Һачы Гара" тамашасына тәртибат вермишди. Беләликлә, милли мәдәнијјәтин тәрәгтиси вә инкишафы јолунда илк чидди аддымлар атылыр.

Әсрин әввәлиндәки мүстәгиллијимиз мүддәтиндә ме'марлыг саһәсиндә дә мүәјјән тәдбирләр һәјата кечирилмишдир. Мә'лумдур ки, 1918-чи илдә ермәни дашнакларынын бандалары тәрәфиндән Бакынын мөһтәшәм биналарындан олан "Исмаилијјә", Һ. З. Тағыјевин театр биналары јандырылмыш, Һ. З. Тағыјевин гызлар мәктәбинә зәдә тохунмушдур. Һәмин илләрдә Бакынын баш ме'мары вәзифәсиндә чалышан көркәмли ме'мар Зивәр бәј Әһмәдбәјовун лајиһәләри әсасында һәмин биналар бәрпа олунмушдур. Ермәни милләтчиләринин басгыны нәтичсиндә харабалыға чеврилмиш Шамахы шәһәринин бәрпа едилмәси мәгсәдилә Зивәр бәјин тәшәббүсү илә "Јени Ширван" чәмијјәти", һәмчинин Бакынын абадлашдырылмасы үчүн "Шәһәр бағлары чәмијјәти" тә'сис олунмушду.

Зивәр бј Әһмәдбәјов мүһәндис Өмәр бәј Абујевлә бирликдә "Ислам инчәсәнәти" абидәләрини севәнләр вә горујанлар чәмијјәтини јарадыр. Һәмин илләрдә З. Әһмәдбәјов ме'мар Нәбиоғлу Гачар, мүһәндис Мәммәдһәсән Һачынски вә Һачыбәј Ахундов илә бирликдә Ширваншаһлар Сарајы комплексинин тәдгиги саһәсиндә фәалијјәт көстәрирләр.

Ме'марлыг абидәси кими сәјјаһларын диггәтини өзүнә чәлб едән Биби Һејбәт мәсчиди Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдуғдан сонра коммунистләр тәрәфиндән вәһшичәсинә дағыдылды. Јалныз республикамыз әсрин ахырында јенидән милли

истиглал газандығдан сонра мүстәгил Азәрбајчанын Президенти Һејдәр Әлијевин тәшәббүсү илә бу һәм дини, һәм дә ме'марлыг бахымындан тарихи абидәни һәмин илләрдә Ә. Һүсејнзадәнин сәнәткарлыг фырчасындан чыхмыш таблонун көмәји илә бәрпа етмәк мүмкүн олмушдур.

Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти илләриндә халгын түкәнмәз јарадычылыг имканларыны јүксәк гијмәтләндирәрәк М. Ә. Рәсулзадә јазмышдыр: "Мән Азәрбајчанын һәјат габилијјәтинә инанырам. О, тәбиәтинә вә потенсиал сәрвәтләринә көрә бәнзәрсиз олан бу дијар јерин тәркиндә фәввәрәләр вә аловлар сахладығы кими, өз вәтәндашларынын гәбләринин ән дәрин гушәләриндә белә бир јарадычылыг руһу јашадыр ки, бу јарадычылыг руһу түрк халгынын азад инкишафы шәраитиндә мәним дәрин әгидәмә көрә дүнјаја орижинал бир мәднијјәт нүмунәси бәхш едәчәкдир."

ИЧТИМАИ КЕРЧӘКЛИК ВӘ МӘ'НӘВИ – ИДЕОЛОЖИ МҮҺИТ

Русијада Романовлар сүлаләсинин дағылмасындан сонра болшевикләрин, меншевикләрин, Керенски, Деникин вә Колчакчыларын һакимијјәти уғрунда чәкишмәләри, вәтәндаш савашы өлкәдә ағыр дурум јаратмышды. Империјанын мүстәмләкә әјаләтләриндә бу дурум даһа да мүрәккәб иди. Белә бир заманда Азәрбајчан, Күрчүстан вә Ермәнистан Загафгазија Федератив Демократик Республикасы гурумунда бирләшди. Анчаг дүнјанын чалхаландығы бир вахтда Загфедерасијанын өмүрсүзлүјүнү көрән Күрчүстан 1918-чи илдә апрелин 26-да өз мүстәгиллијини билдирди. Загафгазија сејминин мүсәлман милли шурасынын сәдри М. Ә. Рәсулзадәнин башчылығы илә Ф. Кочәрли, Ф. Хојлу, Н. Јусифбәјли, С. М. Гәнизадә, Ш. Рүстәмбәјов, Х. Хасмәммәдов, М. Һачынски вә башга гырх дөрд депутат ајрыча фраксија јаратдылар. Мајын 28-дә Тифлисдә Гафгаз чанишини сарајында Милли Шуранын јығынчағы кечирилди. М. Ә. Рәсулзадә, А. Казымзадә, Тағы Нағы оғлу тәрәфиндән һәлә 1911-чи илдә јарадылан "Түрк-әдәми-мәркәзијјәт Мүсават" партијасы о заман Азәрбајчанын Русија тәркибиндә милли мухтаријјәтини ирәли сүрүрдүсә, инди формалашыб сајымлы бир партијаја чеврилмишди вә Азәрбајчанын мүстәгиллији идејасыны һәјата кечирмәјә чалышырды. Онлар Милли Шуранын депутатлары илә кечирилән ичласда тарихдә илк дәфә мајын 28-дә Азәрбајчанын истиглалијјәтини е'лан етдиләр. Халгымызын бир милләт кими варлығыны тәсдигләдиләр, өзүнү анлама бачарығы, мүстәгил јашамаг һүгугу олдуғуну билдирдиләр. Азәрбајчан түрк вә ислам дүнјасында демократик дөвләт гуран илк өлкә олду. Беләликлә, Азәрбајчанда ики һакимијјәтлилик јаранды. Бири Бакыда Бакы

Совети адланан бәднам коммунарларын, икинчиси исә Кәнчәдә möhкәмләнән АДР һөкумәти иди.

Чаһан савашынын ағры-ачылары Азәрбајчандан да јан кечмирди. Ачлыг, јохсуллуг баш алыб кедирди. Ајры-ајры партија вә сијаси гурумлар бу саваша вә өлкәдәки мүрәккәб дурума өз мөвгеләриндән јанашырдылар. Болшевикләр вә онлара мејл едәнләр Русијанын, сајымлы милли зијалылар, вәтәнсеверләр исә Түркијәнин үстүн кәлмәсини истәјирдиләр. Милли дөвләтчилијин јалныз Түркијәнин көмәји илә һәјата кечирәчәјинә инанырлар. Һәлә өз јолуну сечә билмәјәнләр дә вар ки, онлар каһ болшевикләр, каһ да мусаватчылара тәрәф кечирдиләр.

Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин Милли Шурасы чәтин бир вахтда һакимијјәтә кәлирди. Рус империјасында олдуғу кими, бурада да мүрәккәб дурум давам едирди. Бакы Совети һөкумәти һакимијјәтдән әл чәкмәк истәмир, дашнак ордусу илә бирликдә "вәтәндаш мүһарибәси" ады илә гырғынлар төрәдирди. Тәкчә Новруз бајрамы күнләриндә, мартын 18-21-и арасында Бакыда 20 минә јахын Азәрбајчан түркү гырмышдылар. Азәрбајчана гаршы е'лан олунмамыш саваш башламышды. Ирәван губернијасынын өзүндә 197 кәнд дағыдыб, 150 миндән чох Азәрбајчан түркү өлдүрүб говмушдулар. Кәнчә, Шуша, Чәбрајыл, Зәнкилан, Чаваншир, Шамахы, Борчалы, Губа маһаллрында да фачиәләр төрәтмишдиләр. Бүтүн бунлара һәм дә гәддар Ленинлә, һәм дә алчаг Андраникл кизли данышыглар апаран икиүзлү Шаумјан, онун әлалтылары С. Лалајан, Һамазасб, Дро, Мурад, Кери, Нәнди, Мосос кими дашнак, болшевик вә меншевик төр-төкүнтүләри рәвач верирдиләр. Чүмһуријјәтин сајымлы идеологларындан Мирзәбала Мәммәдзадә онларын алчаг нијјәтләрини ачараг јазырды ки, онлар "бүтүн Түркијәни тутмаг, бүтүн Гафгазијада һакимијјәт гурмаг сијасәти јеритмәјә, ермәни милләтинин сәадәтини гоншу дөвләтләрин кәмикләри үстә јапмаға сә'ј едирдиләр"[1]. Белә бир дурумда Бакы коммунасы һакимијјәти әлдә сахламаг үчүн даһа да араны гызышдырырды.

Болшевикләр, һәтта меншевикләр дә онларын дәјирманына

1. Бах: "Бәсирәт" гәзети, 29 август 1919-чу ил.

су төкүрдүләр. Өнәмли дөвләт хадими Ә. Топчубашов бу дуруму доғру олараг беләачыглајырды: "Бакыдакы болшевикләр үмуми рус болшевикләринин гырынтыларындан ибарәт иди. Бунларын рәһбәри әксәријјәтлә әмәлә, сәнәткар, әскәр вә кәми тајфасы синфинә мәнсуб руслар иди. Фәгәт, башларында бир дә бир ермәни (Шаумјан — Ә. С.) илә бир күрчү (Чапаридзе — Ә. С.) вар иди"[1]. Тәбии, Азәрбајчаны рус вә ермәни тапдағына чевирмәк истәјән бәднам Бакы коммунасы һөкумәти көздән пәрдә асмаг үчүн М. Әзизбәјов вә М. Һ. Вәзиров кими сијасәтдән узаг дөнүкләри дә өз тәрәфләринә чәкә билмишдиләр. Одур ки, милли гејрәтли зијалылар белә бир дөвләти танымаг истәмирди. Бу дөврдә М. Һади вә А. Сәһһәт Кәнчәјә кетмишди. Ә. Һагвердијев Борчалыда, Ј. Вәзир Крымда, Ү. Һачыбәјли Иранда иди. Һәмишә гајнар мүһитдә олан Мирзә Чәлил Кәһризлидә галырды. Һ. Чавид вә А. Шаиг исә бир тәһәр өлүмдән гуртармышдылар.

Белә бир кәркин вахтда, ијунун 16-да Азәрбајчан Милли Шурасы Кәнчәдә тә'чили ичлас кечирди. Битәрәф Фәтәлихан Хојлунун (1875-1920) башчылығы илә мүвәггәти һөкумәт јарадылды. Гәбул олунан бәјаннамәјә көрә мүәссисләр мәчлиси чағырылана гәдәр Милли Шура али ганунверичи, мүвәггәти һөкумәт исә али идарәедичи орган сајылырды. Дөвләти мөһкәмләтмәк, өлкәни харичи тәчавүздән горумаг, дахили сабитлик јаратмаг үчүн Түркијә һөкумәтиндән јардым истәмәк гәрара алынды. Милли Шуранын башчысы М. Ә. Рәсулзадә вә ХИН М. Һ. Һачынски Түркијәнин әдлијјә назири Хәлил паша вә сәфир Вәһаб паша илә "Даими сүлһ вә мөһкәм достлуг мүнасибәтләри" һаггында мүгавилә бағладылар. М. Ә. Рәсулзадәнин Истанбулда Әнвәр паша илә данышығы әсасында Түркијә Азәрбајчана милли ордунун јарадылмасы үчүн ики милјон түрк лирәси борч верди. Илһагчылар Нуру пашанын башчылығы илә данышыға кириб, Милли Шураны һакимијјәтдән узаглашдырмаға чалышырдылар. Нуру паша исә јалныз мүстәгиллијә чан атан Азәрбајчана јардыма кәлән бир әскәр олдуғуну вә сијаси чәкишмәләрә

1. Азәрбајчан ЕА "Хәбәрләр"и (Тарих, фәлсәфә, һугуг). Бакы, 1991. N-3. сәһ.126.

гарышмајачағыны билдирди. Ахырда өзүнүн сијаси ишләр үзрә мүшавири Ә. Ағаоғлунун көмәји илә үмуми разылыға кәлдиләр. Милли шуранын сәлаһијјәти мүвәггәти һөкумәтин башчысы Ф.Хојлуја тапшырылды. Өз тутарсызлығыны көрән һүмммәтчиләр вә башга партијаларын үзвләри дә 1918-чи ил декабрын 18-дәки парламент ичласында јени һөкумәтин гәрар вә тәдбирләри илә разылашмалы олдулар.

С. Ағамалыоғлу бојнуна алырды ки, "Һакимијјәти әлә кечирмәк үчүн һеч бир имканымыз олмадығы үчүн Ф.Хојлу һөкумәтинә тәрәфдар чыхдыг". Болшевик, меншевик, есер, дашнак еләчә дә "Һүммәт", сосиал-демократ, "Иттиһад", "Һидајәт", "Мүсәлманлыг" кими партија вә гурумларын һакимијјәт уғрунда мүбаризәләринә бахмајараг, мүсаватчылар даһа чох нүфуз газаныр вә АХЧ-нин мөһкәмләндирилмәсиндә башга партијалардан да истифадә едирдиләр. Парламентдә вә Назирләр шурасында бир чох партијаларын нүмајәндәләри вар иди. Гафгаз Ислам ордусу кәнч Азәрбајчан дөвләтинин әскәрләри Бакы Совети һөкумәтини, онларын мүттәфиги дашнак гүввәләринин, еләчә дә онлары дәстәкләјән Бичерохов дәстәләринин ирадәсини гырмышды. Харичдән јардым көрә билмәјән бәднам Бакы коммунарлары ијулун 25-дә һакимијјәтдән узаглашмалы олдулар. Есер, меншевик вә дашнаклар фүрсәти фөвтә вермәјиб, инкилисләрин көмәји илә "Мәркәзи Хәзәр диктатурасы" һөкумәти јаратдылар.

Августун 7-дә Совет Русијасы илә Алманија арасындакы бағланыша көрә Русија империјадан чыхан башга дөвләтләри танықыр. Азәрбајчаны танымаг истәмирди. Алманија Түркијәни Азәрбајчана јардымдан чәкиндирмәли, Русија исә әвәзиндә Алманијанын Бакыдан нефт дашымасына шәраит јаратмалы иди. "Бакысыз Азәрбајчан башсыз бәдәндир"[1] дејән Азәрбајчан һөкумәти бу сахта бағланыша өз е'тиразыны билдирмишди. Ә.Ағаоғлу исә Алманијанын бу икиүзлү сијасәтини "онлар Азәрбајчаны бир битон керосинә сатдылар" — сөзләри илә писләмишди.

Кәнчәдә АХЧ-нин мөһкәмләнмәсиндән горхуја дүшән

1. М. Ә. Рәсулзадә. Азәрбајчан Чүмһуријјәти. Бакы, Елм, 1990, сәһ.43.

"Мәркәзи Хәзәр диктатурасы" инкилис ордусунун команданы Томсуну гәти тәдбир көрмәјә чағырырды. Сентјабрын 23-дә Азәрбајчан ордусу гәһрәман Нуру пашанын әскәрләри илә бирликдә "Мәркәзи Хәзәр диктатурасы" вә есер-дашнак гүввәләрини дармадағын едәрәк Бакыја кирди вә һәмин күн дә Бакы АДР-нын пајтахтына чеврилди.

Антанта өлкәләринин чаһан савашындакы гәләбәси Түркијә вә Алманијаны нүфуздан салмышды; онлар Гафгазда истәдикләри сијасәти јеридә билмирдиләр. Одур ки, Антанта дөвләтләринин тә'сири илә Түркијә өз гошунуну Азәрбајчандан чыхартмалы, әвәзиндә Алманија Азәрбајчанын мүстәгиллијинин Русија тәрәфиндән танынмасына чалышмалы иди. Нуру паша Түркијәјә чағырылмасына бахмајараг Азәрбајчан вәтәндашлығына кечиб, бурада орду јаратмаг ишини давам етдирмәк истәјирди. Томсунун бир һәфтәјә Бакыдан чыхмаг ултиматумундан вә Азәрбајчан һөкумәтинин хаһишиндән сонра Нуру паша Түркијәјә гајытды.

Түркијә ордусунун Азәрбајчандан чыхмасы ону ишғалчыларын әлиндән ганснз гуртармаг сијасәти иди. Онлар Азәрбајчана ән ағыр күндә јардыма кәлди вә өз ишини көрдү. Милли дөвләтчилијимизин, милли ордунун јаранмасында, дүшмәнләрин јаланчы дөвләт гурумларынын вә дашнак таланчы һәрби дәстәләринин дағылмасында, һөкумәтин Бакыја көчүрүлмәсиндә бөјүк һүнәр көстәрән бу орду миндән чох шәһид верди.

Антанта дөвләтләринин мәгсәди Түркијәни Азәрбајчандан узаглашдырыб, Бакыны инкилисләрин ихтијарына вермәк иди. Инкилис ордусу Азәрбајчана Әнзәлидән кәлмәли иди. Ә. Ағаоғлу, Н. Јусифбәјли вә М. Рәфијев Азәрбајчанын рәсми нүмајәндәләри кими инкилис һәрби һиссәсинин команданы Томсонла көрүшдү вә ондан тәләб етди ки, АХЧ-ни танымаг һагтында бәјанат версин. О исә бу дөвләтин "түркләрин интригасы илә јарандығыны", "халг арасында һеч бир дајағы олмадығыны" туталғач едәрәк бундан бојун гачырды вә бу мәсәләјә Бакыда бахачағыны билдирди. Онун Бакыја кәлишини меншевик, есер вә дашнаклар севинчлә гаршыладылар. Гулдур Бичерахов тәјјарә илә јајдығы вәрәгәдә Бакынын "ана вәтәнә" (Русијаны андырырды — Ә. С.) говушдуғуну билдирирди. Томсонун рәсми бә-

јанаты да онлара гол-ганад верирди. Бакыда өзбашналыг едир, Азәрбајчан түркчәси илә јазылан реклам вә е'ланлары, милли бајраглары чырыб дағыдырдылар. Бичерахов Гафгаз-Хәзәр һөкумәти јаратмаг арзусу илә Томсону Уфада јерләшән Колчак һөкумәтинә сығынмаға чағырырды.

Белә бир ағыр вахтда декабрын 7-дә Бакыда Азәрбајчан Парламенти өз ишинә башлады. Парламентә рус, ермәни гурумларындан да нүмајәндәләр чағырылмышды. Руслар "Русијанын фикрини билмәдијимиз үчүн Азәрбајчан парламентини танымаг арзумуз јохдур" — дејә кәлмәдиләр. Ермәниләр исә һәјасызчасына Азәрбајчанда сијаси-мәдәни һүгугларынын тапдандығыны сөјләјир, Азәрбајчанын Русијаја бирләшмәсини истәјирдиләр.

Парламент АХЧ-нин мөһкәмләнмәси јолунда тарихи иш көрдү. Коалисијон һөкумәт јаратды. Ф. Хојлу јенидән Назирләр Шурасынын сәдри сечилди. Томсон рәсми олараг бу һөкумәти таныды, рус милли шурасына да ону танымағы билдирди. Анчаг бу тәклиф чавабсыз галды. Бичераховун хәјанәти ачыгландыгдан сонра онун гондарма "Гафгаз-Хәзәр һөкумәти" ганунсуз сајылды вә онун јарадычылары 48 саата Азәрбајчандан чыхарылды.

Азәрбајчанда јалныз милли демократик республиканы гануни һөкумәт сајан Томсон 1919-чу илин апрелиндән лиман, полис, нефт сәнајеси, су тәсәррүфаты, малијјә вә мәтбуат үзәриндәки нәзарәти дә бу һөкумәтә верди. Сәмәд бәј Меһмандаровун (1855-1931) башчылығы илә Кәнчәдә дүзәлән Азәрбајчан алајы да Бакыја кәлди. Апрелин 5-дән инкилис кенерал губернаторунун галан сәлаһијјәтләри дә она тапшырылды. Августа гәдәр галан инкилис һәрби гүввәләри Бакыдан чыхарылды. Бүтүн бунлар АДР-нын дүшүнүлмүш дипломатијасынын бәһрәси иди.

Кәнч Азәрбајчан һөкумәти Русијанын Гафгазда 1917-чи илдән әввәлки сынырларыны тәзәләмәк арзусунун гаршысыны алмаг вә өз суверенлијини горумаг үчүн Гафгаз халгларынын конфедерасијасыны јаратмаг фикрини ирәли сүрдү. Бу, һәм дә гоншуларла сыныр мәсәләләрини гајдаја салмаг үчүн кәрәкли аддым иди. Чүнки Ермәнистан Азәрбајчандан вә Күрчүстандан торпаг әлә кечирмәк истәјирди. Дағыстан Азәрбајчана бирләшмәк арзусунда иди. Гарабаг вә Борчалы бөлкәләри илә бағлы

анлашылмазлыг кәркинләшмишди.

Әһалисинин доxсан фаиздән чоху Азәрбајчан түркү олан Борчалы Азәрбајчана гарышмаға чан атырды. 1918-чи илдә Борчалыдан АХЧ Назирләр Шурасына көндәрилән бир мәктубда ачыгча дејилирди: "Түркијә Султанына вә бөјүк вәзирә мүрачиәт едәрәк, бизим мәркәзи үсул идарә Тифлис шәһәриндә олмагла Түркијәнин һимајәдарлығы алтында "Гарапапаг" ады илә јарыммүстәгил ханлыг кими танынмамыз вә бизим Тифлис шәһәри илә бирликдә Азәрбајчана бирләшмәјимиз барәдә мәсәлә галдырырыг... Тезликлә бизә мүсәлман кәндләриндә тәһлүкәсиз јашамағымызын тә'минаты үчүн гошун көндәрилмәси имканыны ајдынлашдырачаг истинтаг комиссијасы јаратмағы хаһиш едирик"[1].

Ермәнистан да Борчалыны әлә кечирмәк үчүн һәрби һазырлыг көрүрдү. Күрчүстан һөкумәти исә алман һәрби дәстәләри илә Азәрбајчанын Борчалыја јахын сынырларына гошун јерләшдирмәк һагда сәрәнчам вермишди.

АХЧ-нин ХИН М. Һачынски Күрчүстан ХИН-нә көндәрдији нотада буну вә бөлкәдәки ермәни-мүсәлман тоггушмаларыны писләјәрәк јазырды: "Мәним һөкумәтим Күрчүстан һөкумәтинин јухарыда гејд олунан сәрәнчамларына гаршы гәти е'тираз едир вә өлкәләримиз арасында меһрибан гоншулуг мүнасибәтләринин сахланылмасы наминә Борчалы гәзасынын һүдудларындан гошун һиссәләрини чыхартмаг, Азәрбајчан әразисинин јухарыда гејд олунан һиссәләринин тутулмасы һаггында сәрәнчамы ләғв етмәк үчүн тә'чили тәдбирләр көрмәји тә'кидлә хаһиш едир"[2]. Иш о јерә чатмышды ки, күрчү нүмајәндә һеј'әтинин башчысынын "әкәр һөкумәтимиз әрази иддиамызы тә'мин етмәзсә, ган төкмәли олачаг" — сөзләринә М. Ә. Рәсулзадә даһа сәрт чаваб вермишди: "Нә етмәк олар, әкәр мәчбур етсәләр ган да төкмәк олар".

Азәрбајчан вә Күрчүстан Борчалы илә бағлы дил тапмамыш, Ермәнистан Борчалыда кениш тәхрибата башлады. Дашнак гулдур дәстәләри Борчалынын Сарал, Сарачлы, Корархы, Имир вә башга кәндләринә сохулур, халгы талајыр, мал-гараны оғурлајыр, тарлалары јандырырдылар. 1918-чи илин октјабрында исә ермәни ордусу Борчалыја кирди.

1. Азәрбајчан Мәркәзи Довләт Тарих архиви. ф. 970, с.1, инв.24, в.14-15.

2. Јенә орада в.17.

Күрчүстан һөкумәти Азәрбајчанла илкиләрини дүзәлдир, борчалы түркләрини инандырмаға чалышырды ки, онлары горујачаг. Елә һәмин илин јанварындан Күрчүстан парламентинә Борчалы түркләри адындан Ә. Һагвердијев, Ә. Һ. Гарајев, Ә.Фаиг, М. Һ. Һәсәнзадә вә Ә. Шәрифов да бу мәгсәдлә сечилмишди. Борчалылара Азәрбајчан парламентиндә дә бир јер ајрылмышды. Анчаг борчалылар белә ағыр күндә нә күрчү һөкумәтинин вә'дләринә, нә дә Борчалынын өзүндән олмајан бу нүмајәндәләрә бел бағлајыр, башга тәдбирләр дә көрүрдүләр. Онлар Борчалы-Гарапапаг чүмһуријјәти, О. Ф. Не'манзадәнин башчылығы илә Ахсыха мүвәггәти һөкумәти, сонра исә бирләшәрәк Борчалы Карс Ислам Шурасы јаратмышдылар.

1919-чу илин јанварында Әрдаһан конгресиндә Чәнуб-Гәрб Гафгаз түрк чүмһуријјәти е'лан едилдисә, аз сонра инкилисләр ону дағытды. Борчалынын Лору наһијјәсинин Күрчүстанла Ермәнистан арасында ачыг зонаја чеврилмәси дә Борчалыны парчаламаг демәк иди. Јерли зијалылар бунунла бағлы Күрчүстан парламентинә е'тираз мәктубу көндәрмишдиләр[1].

Гафгаздакы мүрәккәб дурум, Деникинин Дағыстана кирмәси, бураја кәлмәк горхусу Азәрбајчанла Күрчүстаны ијунун 16-да Тифлисдә һәрби бағлашма бағламаға мәчбур етди. Ермәнистан исә бундан үз дөндәрди. Деникинлә данышыға кириб Гарабаға, Дилидчана да гошун јеритди. Анчаг онлар совет империјасынын әли илә Борчалынын Лору наһијјәсини алсалар да, Гарабағдан үмидләрини үздүләр.

Азәрбајчан һөкумәти Биринчи чаһан савашында үстүн кәлән өлкәләрин 1919-чу илдә Версал бејнәлхалг сүлһ конфрансындан өнчә Түркијә вә Иранла да данышыглар апармышдыр. Декабрда Ә. Топчубашовун (1862-1934) башчылығы илә парламент сәдринин јардымчысы Ә. А. Ағаоғлу (1869-1939)

1. Кениш бах: Ш. Мәммәдли, Параланмыш Борчалы. Бакы, Азәрнәшр, 1991, сәһ.36.

дөвләт мүфәттиши, "Һүммәт" (меншевик) партијасынын үзвү Мирјагуб Мирмеһдијев (1891-1957), сосиалист Мәммәд Мәһәррәмов (1900-1982) вә "Азәрбајчан" (русча) гәзетинин редактору Ч. Һачынски (1891-1962) Франсаја јола дүшдүләр. Конфранс Антанта үзвү олан Русијанын бөлүнмәзлијини истәјирди. Азәрбајчан нүмајәндәләри буну писләјәрәк, конфрансы Америка президенти Вилсонун дөвләтләр үчүн он дөрд бәндлик принсипләринә әмәл етмәјә чағырырдылар. Вилсонун өзү илә көрүшдә дә бу мәсәләдә јардым диләмишдиләр. Вилсон Азәрбајчаны јалныз Гафгаз конфедерасијасында танынајачағыны билдирирди. Анчаг ермәни нүмајәндәләри бу тәшәббүсү поздулар. Буна бахмајараг Азәрбајчан нүмајәндәләри дүнја өлкәләри мәчлисиндә бир даһа көстәрдиләр ки, Азәрбајчан халгынын милли истиглал һүгугу вар вә буну газанмаға гадирдир.

1919-чу илин јајында Деникин Дағыстана һүчум едәрәк, Азәрбајчанын гәдим шәһәри Дәрбәндә гәдәр кәлиб чыхмышды. Апрелин 14-дә Назирләр Шурасынын сәдри сечилән Нәсиб бәј Јусифбәјли харичи сијасәтдә дағлылар республикасы илә Деникинә гаршы һәрби иттифаг јаратмаг, Күрчүстанла сәмими гоншу мүнасибәти сахламаг, дахили сијасәтдә әрази бүтөвлүјүнү горумаг, милли сијасәтдә Азәрбајчанда јашајан милли азлыгларын һүгугларыны, дин азадлыгларыны, мәдәни, милли хүсусијјәтләрини горумаг, мәтбуат, вичдан тә'тил вә иттифаглар азадлығы принсипләрини ачыглады. Бу да Азәрбајчан чүмһуријјәтинин демократија јөнүмүндә аддымлары иди. Бунун бир нүмунәси дә Азәрбајчан парламентинин партијалар үзрә там демократик јолла сечилмәси иди. 1919-чу илдә 85 Милли Шура үзвүндән 20-си башга милләтин нүмајәндәси иди (10 ермәни, 5 рус, 5 дә башга кичик халглардан). Партијалар үзрә парламентдә "Мүсават"дан 26, "Иттиһад"дан 11, сосиалистләрдән 10, әһрарчылардан 7, "Мүстәгил әфкар"-чылардан 3, битәрәфләрдән 6 вә с. депутат вар иди. Ән апарычы вә нүфузлу партија "түркчүлүк, исламчылыг вә мүасирлик" амалына садиг галан, халгын истиглалы уғрунда һәр шеjә гадир олан "Мүсават" партијасы иди. М.Ә. Рәсулзадә һаглы олараг ону "ичтимаи нәзәријјәсинә көрә халгчылыг мәсләкинә садиг, радикал-демократ бир програма малик", "Азәрбајчан чүмһуријјәтинин әләмдары"[1] кими дәјәрләндирирди. Гузеј Гафгаз дағлары, Дағлылар Республикасы, Ачарыстан, Түркистан, Күнеј Азәрбајчаны да бу партијанын јаратдығы вә бир чох Авропа өлкәләри тәрәфиндән танынан Азәрбајчан чүмһуријјәтинә күвәнирди.

Белә бир шәраитдә Русијаны горхуја салан Деникинчиләр Азәрбајчана көз дикмишди. Анчаг АХЧ-нин бејнәлхалг аләмдә танынмасы, ән чох да мүттәфигләрин Гара дәниздән Хәзәрә гәдәр аралыг, золаг е'лан етмәси Деникинин дишләрини гамашдырырды. Өнчә Деникинчиләри дәстәкләјән Антанта артыг болшевик Русијасыны дәстәкләјирди. Чүнки Русија сөздә јени јаранан дөвләтләрин јашамасына үмид верир, чаризмин борчларыны өдәјәчәјини билдирирди.

1920-чи илин јанварында Русија ХИН К.Чичерин Азәрбајчаны Деникинә гаршы биркә мүбаризәјә чағырды. Елә бу заман Азәрбајчан нүмајәндә һеј'әтинин Парисә јени сәфәри дә өз бәһрәсини верди. Конфрансын али шурасы Азәрбајчанын суверенлијини таныды.

Бејнәлхалг аләмдә дипломатија јөнүмүндә јени уғурлар газанылдығы бир вахтда Новруз бајрамы гаршысында, мартын 18-дә ермәни дашнак ордусу Гарабаға гошун јеритди. Шуша, Ханкәнди, Әскәран, Диличан вә Зәнкәзурда ганлы дөјүшләр башлады. Болшевикләр "Гызыл ордуну чағырын Гарабағын үсјаныны јатырсын" — дејә совет Русијасына үз тутмаға чағырырдылар. Азәрбајчан һөкумәти белә сатгынлыға јол вермәди, ермәни гулдурларыны өз күчү илә кери отуртду.

Азәрбајчан ордусунун чоху чәбһәдә олдуғу бир вахтда, апрелин 26-да тәчавүзкар 11-чи совет ордусу һүчума кечди. Бакыдакы аз бир гүввә илә 60 минлик дүшмән ордусунун өһдәсиндән кәлмәк олмазды. Совет ордусу һијләкәрчәсинә ултиматумла билдирирди ки, һакимијјәти Азәрбајчан болшевикләринә тәһвил версәләр, бурада галмајыб, Анадолуја јардыма кедәчәкләр.

1. М. Ә. Рәсулзадә. Азәрбајчан чүмһуријјәти. Бакы, Елм, 1990, сәһ. 53.

Гафгаз халгларына, өнчә дә Гафгаз түркләринә гаршы гырмызы болшевикләр деникинчиләрдән дә амансыз идиләр. Јени империја гурмаг үчүн гоншу өлкәләрдә дә гызгын иш апарырдылар. Онларын әлалтылары Бакыда даһа чох идиләр. Деникин өз нијјәтини ачыг билдирирдисә, Ленин планы даһа мәркли вә өртүлү иди. Онлар бир јандан Азәрбајчаны Деникинә гаршы биркә мүбаризәјә чағырырдыса, о бири јандан да ону әлә кечирмәк тәдбирләри һазырлајырдылар. М. Ә. Рәсулзадә буну вахтында дујараг јазырды: "Деникин јеринә шимди Ленин гүввәти гаим олмушду. Бу да бир рус гүввәти иди. һәм дә бу гүввәт өтәки кими дејил, ондан даһа горхунч бир гүввәт иди. Чүнки өтәки гүввәтә бүтүн тәбәгати-нас мүбариз вә кәндисинә гаршы мүдафиә икән, кимсәдә ону дүшмән бир гүввәт олдуғуна шүбһә јох икән бу јени өјлә дејилди. Бүтүн игфалкар шүарлары варды. Бу, милләтләрин һакимијјәтиндән, истиглалындан, Шәргин истиласындан бәһс едијорду. Империалистләрә гаршы мүбариз булунан Түркијәјә муваинәт етмәк үчүн бир ан әввәл әлини мүбариз Анадолу әлинә верәчәјини вә'д едијорду"1. Бунлар баш алдадычы вә'дләр олса да, башга чыхыш јолу јох иди. Халгы гырғына вермәк олмазды. Одур ки, Азәрбајчанын истиглалынын сахланылмасы, рус ордусунун Бакыдан чыхыб Анадолуја јардыма кетмәси, АДР башчыларынын сијаси азадлыгларынын тохунулмазлығы вә башга шәртләрлә һакимијјәти Азәрбајчан коммунистләринә вермәли олдулар. 1920-чи ил апрелин 28-и Азәрбајчан тарихинә гара һәрфләрлә јазылды. Ганлы совет диктатурасы Бакыда һакимијјәти әлә кечирди.

Чәнуби Азәрбајчанда да милли азадлыг һәрәкаты күчләнмишди. Сәттар ханын, Бағыр ханын башладығы халг һәрәкаты шүурлары ојатмышды. 1920-чи илдә ијунун 24-дә орада Шејх Мәһәммәд Хијабанинин башчылығы илә демократик һөкумәт гурулмушду. Тезликлә о да Иран ордусу тәрәфиндән дағыдылды. Ш. М. Хијабанинин "Еј Азәрбајчан! Еј бу әјјамын гејрәтли демократик гүввәләри! Сән кечмишдә вәтәнин

1. М. Ә. Рәсулзадә. Азәрбајчан Чүмһуријјәти. Бакы, Елм, 1990, сәһ. 52.

дајағы олмушсан, кәләчәкдә дә елә олачагсан!"[1] сөзләри М.Ә. Рәсулзадәнин "Бир кәрә јүксәлән бајраг бир даһа енмәз!" кәламы илә сых сәсләшир вә о үзлү, бу үзлү халгымызы азадлыг, мүстәгиллик уғрунда кәләчәк мүбаризәләрә чағырырды.

Азәрбајчан сијаси-сосиал олајларла долу ән гајнар мәс'улијјәтли дөврүнү јашајырды. һәлә бир аз әввәл Бакы советинин Ичраијјә комитәсинин сәдри олан, өз чибиндә Ленинин Түркијәдә ермәниләрә мухтаријјәт вә'дини кәздирән, ганган дејән Шаумјанын М. Ә. Рәсулзадәнин тәләбләринә "чаваб" кими дедији "Азәрбајчана мухтаријјәт арзу едән мүсаватчылар јалныз харабалыг јығыны көрә биләрләр" — сөзләри боша чыхмышды. Онун өзү дә гәддар достлары илә чәкилиб кетмишдиләр. 28 мај — истиглал күнү Азәрбајчан тарихинә гызыл һәрфләрлә јазылмышды. Халг аз бир вахтда гәринәләрин севинчини дадмышды.

М. Ә. Рәсулзадә башда олмагла өндәр идеологларын, өнәмли хадимләрин, истиглал јолундакы фәдакарлығын нәтичәсиндә милли милли дәјәрләримизин, әдәбијјат вә мәдәнијјәтимизин, маариф вә мәктәб ишимизин, милли идеолокијамызын инкишафы јөнүмүндә бөјүк уғурлар газанылды. Чевик сијаси дәјишикликләр чүмһуријјәт дөврүнүн јетмиш ил гәсдән өјрәнилмәјән, данылан вә ләкәләнән әдәбијјатына да тә'сирсиз галмырды. һәмишә олдуғу кими, бу илләрдә дә әдәбијјат, әдәби һәрәкат вә әдәби мүһит сијаси һәјатла нәфәс алырды, белә чәтин заманда вәтәнин, милләтин севинч вә кәдәринин тәрчүманына чеврилирди.

Чаризм јыхылдыгдан сонра Азәрбајчанда да хејли сијаси партија, гурум вә чәмијјәтләр јаранмышды. Анчаг өнәмли чәһәт бу иди ки, бунлардан М. Ә. Рәсулзадә һәм идеолог, сијаси хадим, һәм дә көркәмли публисист иди.

Н. Нәриманов Азәрбајчан болшевикләринин лидери, һәм дә јазычы, һәким иди. Онлар "Һүммәт" тәшкилатындан һәмфикир олсалар да, бир амала хидмәт етсәләр дә, мүстәгиллик вә Азәрбајчанын талеји мәсәләсиндә јоллары ајрылырды. М. Ә. Рәсул-

1. Чәнуби Азәрбајчан әдәбијјаты антолокијасы. Пч., Бакы, 1983, с. 408.

задә Азәрбајчанын кәләчәјини онун мүстәгиллијиндә, Н. Нәриманов Русија илә бирлијиндә көрүрдү. Одур ки, мүстәгил Азәрбајчан Халг Ҹүмһуријјәти гуруланда о, Һәштәрхана кетмишди. О, 1919-чу илдә ијулун 16-да АХҸ-нин Назирләр Шурасынын сәдри Н. Јусифбәјлијә мәктубунда да онлары һакимијјәти болшевикләрә вермәјә чағырырды.

Ә. Топчубашов көркәмли журналист, публисист вә сијаси хадим кими танынырды. Ү. Һачыбәјов бөјүк сәнәтчи, мәдәнијјәт хадими олмагла мүбариз публисист иди. Бир мүддәт дөвләтин рәсми органы олан "Азәрбајчан" гәзетинин редактору олмушду.

Ә. Һүсејнзадә, Ә. Ағаоғлу, М. Һачыбәјли вә башгалары да милли идеолокија, елм вә әдәбијјат јөнүмүндә чалышырдылар.

Көркәмли партија вә гурумларын башчыларынын чоху әдәбијјат, мәдәнијјәт хадимләри вә бу мәсәләләрдән башы чыхан аламлар иди. М. Ә. Рәсулзадә, Ә. Топчубашов, Ү. Һачыбәјли, Н.Нәриманов, Н. Јусифбәјли, Ә. Ағаоғлу, Ә. Һүсејнзадә, Ҹ. Һачыбәјли кими хадимләр халг арасында нүфуз газанмышдылар. Азәрбајчан парламенти чохпартијалылыг принсипи илә сечилсә дә, һакимијјәтә кәлмәк истәјән болшевикләр "Әхтар", "Һагг", "Зәһмәт", "Коммунист", "Кәнч ишчи" кими мәтбуат органларында мүхалифәт мөвгејиндән чыхыш едирдиләр. Н. Нәриманов, С. Ағамалыоғлу, С. М. Әфәндијев, Күнеј Азәрбајчанында исә С. Ҹ. Пишәвәри ејни мәгсәд үчүн бәдии әдәбијјатдан да кениш истифадә едирдиләр. Русдилли мәтбуатда антиигтидар Ҹәбһәни һәм Ленинлә, һәм дә Андраниклә ејни вахтда әмәкдашлыг едән Шаумјан вә дәстәси тәмсил едирди. Анчаг Азәрбајчанын там мүстәгиллији вә истиглалы идејасы әксәр зијалылары үч рәнкли, сәккиз кушәли бајраг алтында бирләшдирир вә әдәби һәрәкат да ән чох бу јөндә ирәлиләјирди. Ҹ. Әфганинин (1838-1897) "диндә, әгидәдә бирлик", И. Гаспыралынын "дилдә, диндә, фикирдә бирлик" чағырышларыны јени дөврдә давам етдирән М. Ә. Рәсулзадә, Ә. Ағаоғлу, Ә. Һүсејнзадә, Ҹ. Һачыбәјли кими өнәмли хадимләр Авропада вә Русијада вүс'әт тапан христиан бирлији һәрәкатына "түркләшмә, исламлашма вә мүасирләшмә" идејасына гаршы гојмаға чалышырдылар. Бу идеја Түркијәдә нәзәри шәкилдә јајылырдыса, Азәрбајчанда сијаси, сосиоложи вә фәлсәфи истигамәтә јөнәлир, Туранчылыг вә Азәрбајчанчылыг тә'лими илә гајнајыб-гарышырды.

"Мүсават" партијасы бу идејанын чарчысы кими өз әтрафына даһа чох әдәби гүввәләр топламышды. Онлар "Ачыг сөз", "Гуртулуш", "Азәрбајчан", "Бәсирәт", "Истиглал", "Өвраги-нәфисә" кими мәтбуат органларында чыхыш едирдиләр.

М. Ә. Рәсулзадә 1919-чу илдә "Азәрбајчан" гәзетиндә јазычы вә шаирләри бу идејаны әкс етдирмәјә чағырыр вә јазырды: "Мәтбуатын, әдәбијјатын милләтин гәлбинә миллијјәт вә истиглал тохуму сачан бир әмәл олдуғу мә'лумдур...

Еј милләтин лисанүл-гејби олан шаирләр, әдибләр, милләтин әмәлләрини, үлви нијјәт вә мәгсәдләрини охшајыныз, кәндисинә милләт севкиси, вәтән мәһәббәти, һүррийјәт ешги тәлгин единиз"[1].

Маариф вә мәдәнијјәт мәсәләләринә һәлә 1918-чи илдә Загафгазија сејминин маариф назири олмуш, АХҸ дөврүндә ики дәфә һөкумәт башчысы сечилмиш Нәсиб бәј Јусифбәјли бахырды. Онун рәһбәрлији вә тәшәббүсү илә 1919-чу илдә октјабрын 15-дә парламентдә мәтбуат һаггында ганун гәбул едилди. Сосиалистләрдән С. Ағамалыоғлу, Ә. Пепинов вә бә'зи иттиһадчыларын, әһрарчыларын е'тиразына бахмајараг, ганун сәс чохлуғу илә кечди. Бу илләрдә Азәрбајчанда сәксәндән чох гәзет вә журнал чыхырды. Бунларын 39-у Азәрбајчан түркчәсиндә, 44-ү исә рус вә башга дилләрдә иди. Бу мәтбуат органлары идеја вә мәфкурә илә јанашы халг маарифи, әдәбијјат вә мәдәнијјәт мәсәләләринә дә кениш јер верирди. Һ. З. Тағыјев, Н. Нағыјев, Мухтаров, Әсәдуллајев вә башга милјончу маарифсевәрләр бу ишдә мадди јардымларыны әсиркәмирдиләр.

АХҸ дөврүндә Дөвләт Банкы, 40 минлик низами орду, Азәрбајчан Телеграф Акентлији јарадылды, пул-почт маркалары бурахылды, Јелизаветопол јенә дә Кәнчә, Гарјакин Ҹәбрајыл адландырылды. Орден, медал, керб, һимн, үч рәнкли, сәккиз кушәли бајраг гәбул олунду. Чаризм вә Бакы коммунасы дөврүндә идарәләрдә доғма дилин сыхышдырылмасына сон гојулду, милли кадрларын јүксәк вәзифәләрә чәкилмәси иши башланды.

1. "Азәрбајчан" гәзети, 18 ијул, 1919

Шуша, Зәнкәзур, Чаваншир, Чәбрајыл бөлкәләриндә ермәни вә рус кадрлары јерли түркләрлә әвәз олунду.

Һөкумәтин үмдә вәзифәләриндән бири дә халг маарифинин инкишафы иди. Бирбаша М. Ә. Рәсулзадәнин тәшәббүсү илә 1919-чу илдә Бакыда Дөвләт Университети, јенә елә һәмин илдә дарүлмүәллим ачылды. Ф. Көчәрлинин рәһбәрлији илә Загафгазија мүәллимләр семинаријасынын Азәрбајчан бөлмәси Горидән Газаха көчүрүлдү, Јүз нәфәр тәләбә али тәһсил алмаг үчүн харичи өлкәләрә көндәрилди, јүз нәфәр дә Истанбула һазырланды. Мәктәбләр милиләшдирилмәјә башланды. Латын әлифбасына кечмәк үчүн һазырлыг ишләри көрүлдү. Мүәллимләрин вә дәрсликләрин чатышмазлығыны арадан галдырмаг үчүн Түркијәдән 50-дән чох мүәллим чағырылды. Тәкчә 1919-чу илдә артыг Азәрбајчанда 700-ә гәдәр мәктәб вар иди. Бурада 48 мин 780 шакирд охујурду. Бунлардан 22261-и Азәрбајчан түркү иди. Бунун да ики мини гыз иди.

Азәрбајчан јенә дә елм, маариф, мәдәнијјәт вә әдәбијјатын бүтүн јөнүмләриндә Јахын Шәрг өлкәләриндә ирәлидә кедирди. М. Ә. Рәсулзадә чох узагкөрәнликлә демишди ки, Шәрг өлкәләри арасында "илк түрк драматургу азәрбајчанлы, илк түрк бәстәкары азәрбајчанлы, мәзһәб узлашмазлығыны илк алачаг ортадан галдыран јенә азәрбајчанлы, әлифба ислаһатыны илк дүшүнән азәрбајчанлы, нәһајәт, ислам аләминдә илк дәфә чүмһуријјәт е'лан едән дә азәрбајчанлыдыр"[1]. Бу ән'әнә 1918-20-чи илләрдә дә давам етмәкдә иди. Бу мәктәб вә маариф ишинин јүксәлишиндә даһа чох өзүнү көстәрирди. Илк дәфә А.Шаиглә башлајан мәктәбләрин милиләшдирилмәси иши уғурла давам етдирилирди.

Бу илләрдә Фирдовси, Сә'ди, Руми, Өмәр Хәјјам, Шекспир, Молјер, Бајрон, В. Һүго, А. С.Пушкин, И. А. Крылов, Л.Н.Толстој кими сајымлы сәнәтчиләр дә Азәрбајчанда тәрчүмә олунур, охунур, јајылырды.

Түркијә илә әдәби илкиләр даһа мөһкәм иди. Түрк халгларынын тарихи талеји, ган гардашлығы онлары бирләшдирирди. Һ. Чавид, М. Һади, Ј. Вәзир, Ә. Һүсејнзадә, Ә. Ағаоғлу вә башга хадимләр Түркијә әдәби мүһити илә сых бағлы иди. Т. Фикрәт, Н. Камал, Халид Зија, И. Г. Шинаси кими бир чох өнәмли түрк шаирләри Азәрбајчанда мәһәббәтлә охунурду. Азәрбајчан түркләринин әсәрләри Түркијәдә онларынкы исә Бакыда чап олунурду. Мәһәммәд Әмин бәј Јурдагул, Фејзулла Сачид, Ариф Үрфан Гаросман, Рөвшән Әшрәф вә б. түркијәли шаирләр Бакыда јени поезија өрнәкләри илә чыхыш едирдиләр.

Күнеј Азәрбајчаны вә Иран әдәбијјаты илә дә илкиләр мөһкәм иди. Шејх Мәһәммәд Хијабани, С. Пишәвәри, Сабир әдәби мәктәбинин ардычылларындан М. Ә. Мө'чүз Бакы мүһити илә сых бағлы идиләр.

Тифлис вә Борчалы әдәби мүһити дә Бакы мүһити илә нәфәс алырды. Јенә дә Азәрбајчан зијалыларынын бир дәстәси орада чалышырды. Н. Нәриманов, А. Шаиг, А. Ј. Талыбзадә Борчалы илә сых илкиләр сахлајырдылар.

1918-1920-чи илләрдә тәчрүбәли нәсилә кәнч әдәби гүввәләрин бир амал уғрунда бирләшмәк арзусу дујулурду. Азәрбајчан әдәбијјаты өз ән'әнәләри илә инкишаф етмәклә заманын үмдә проблемләринә дә баш вурурду.

"Кәлиниз әсрләрлә милләтин үрәјиндә даш бағлајан дәрдләрини ачыб төкәк!" — дејән Мирзә Чәлил Күнејли, Гузејли Азәрбајчанын талејини дүшүнүрдү. Өзү дә Кәһризлидә вә Шушада јашајырды, бәдии јарадычылыгла мәшғул иди. Чүмһуријјәтин өнчә Украјнада, сонра Түркијәдә рәсми елчиси олан Ј. Вәзир "Бу күн јазычыја нә кәрәкдир? суалыны — дил азадлығы, гәләм азадлығы" илә чаваблаңдырырды. Башга өнәмли сәнәт усталары да чүмһуријјәтин вердији дин, гәләм азадлығындан истәдикләри кими фајдаланырдылар. Н. Вәзиров, С. С. Ахундов, Ј.Вәзир, С. Һүсејн, А. Диванбәјоғлу вә башгалары педагожи ишдә, публисистика јөнүмүндә вә дөвләт ишиндә чалышыр, сијаси һәјата гошулурдулар. Ф. Көчәрли, Ј. Вәзир, С. Һүсејн вә С. Мүмтазы әдәбијјат тарихи мәсәләләри илә чох дүшүндүрүрдү. Ј. Вәзир өзү бојнуна алырды ки, 1917-чи илдән башлајараг кичик аддымлар истисна едиләрсә әдәби һәјатым дајаныр вә әдәбијјат тарихи мәсәләләри мәни

1. М. Ә. Рәсулзадә. "Әсримизин Сијавушу"... сәһ. 40.

даһа чох чәлб етмәјә башлајыр"[1]. "Литва татарларынын тарихи" әсәриндә Балтик саһилләниндә түрк изләри ахтарыр[2], "Азәрбајчан әдәбијјаты тарихинә бир нәзәр"[3] китабында исә әдәбијјатымызын Нәсимидән сонракы дөврүнү ишыгландырырды. С. Мүмтаз классик Азәрбајчан шаирләринин әсәрләрини топламагда иди. Ә. Һагвердијев, Ә. Гәмкүсар, Ө. Фаиг, Е. Султан, Һ. Минасазов вә башгалары Тифлисдә чалышырдылар. Ө. Фаиг милли тәрәгги вә азадлыг мәсәләләри галдырыр, Борчалы вә Ахысха, Мәсһәти түркләринин һүгугуну мүдафиә едирди. Түрк республикасынын башганы да сечилмишди. А. Шаиг вә гардашы А. Д. Талыбзадә, Ә. Топчубашов кими битәрәф иди, мүсавата мејл көстәрирди. Е. Султан Азәрбајчан түркләринин әдәбијјаты вә Азәрбајчан сәнәтчиләри һагтында рус охучусуна билкиләр верирди. Һ. Минасазов, М. Ш. Мирзәјев дә рус дилли мәтбуатда фәал чыхыш едирдиләр.

Борчалы маһалындан Күрчүстан парламентинә депутат сечилән, Борчалы гәза комиссары, 1919-чу илдә исә АДР-нын Дағыстанда нүмајәндәси олан Ә. Һагвердијев һеч бир партијанын үзвү олмаса да, ән чох ичтимаи мәсәләләрлә мәшғул иди. "Исламчылыг вә Мүсәлманчылыг" шүарынын чарчыларындан бири, "Иттиһад" партијасындан парламентә сечилән педагог С. М. Гәнизадә исә сијаси һәјатда да фәал иди.

Өлкәдәки сијаси-ичтимаи олајлар, мүрәккәб бејнәлхалг дурум бә'зи зијалылары чошдурур, бә'зиләрини исә чашдырырды. Көзләмә мөвгеји тутанлар, јалныз тарихи вә ән'әнәви аилә-мәишәт мөвзусунда әсәр јазанлар да вар иди. Ән чох публисистика вә лирик ше'р кими кичик вә чевик жанрларда јазылан әсәрләр јени гурулушун истәкләринә там ујғун иди. М. Мәммәдзадә "јени һәјата гәдәм гојдуғумуз күндән мәтбуат вә әдәбијјат сәһнәмизә јени руһлу бир китаб-роман атылмады", М. Ә. Рәсулзадә исә "Јени дөврә кечид әдәбијјатын дурдуғу бир дөврдүр"

1. Ј. Вәзир. Крым. Ағ Мәсчид. "Милләт" гәзети, 1918, N-6, 12, 15 вә с.
2. Ј. В. Чәмәнзәминли. Әсәрләри, III ч., Бакы, Елм, 1977, с. 318.
3. Бах: Азәрбајчан ЕА рәји, арх-26, Г-32-34.

дедикдә һәр ики мүәллиф бу һәгигәти хатырладырды. Әслиндә исә әдәбијјат јени ахтарыш јолларында иди. Заманын, чүмһуријјәтин ирәли сүрдүјү проблемләри, өлкәдәки чевик дәјишикликләри бирдән бирә тез гаврамаг вә әдәбијјата кәтирмәк о гәдәр дә асан дејилди. Бунун үчүн һазырлыг дөврү кәрәк иди. Мүсават өндәрләри буна чағырыр, јазычы вә шаирләрдә беләә бир ахтарыш дөврүндә чешидли жанрларда јени сәнәт нүмунәләри јарадырдылар.

О заман һәр партија вә гурум тарихә, сијаси һәјата вә әдәби мүһитә өз "бахыш нөгтәси"ндән јанашырды. Јазычы вә шаирләрин чоху да ајры-ајры партија вә гурумлара дахил иди. Бүтүн бунлары үмумхалг үмумдөвләтчилик принсипи илә бир платформада бирләшдирмәк кәрәк иди.

Һәлә 1917-чи илин апрелиндә "Мүсәлман мүһәррир вә әдибләр чәмијјәти" јаранмаға башланмышды[1]. Кизли сәсвермә јолу илә ијулун 6-да М. Ә. Рәсулзадә, С. Һүсејн, Һ. И. Гасымов, Ч.Һачыбәјли, Әли Паша Һүсејнзадә мүстәгил әдәби бирлијин идарә һеј'әтинә сечилмишдиләр.[2] Јашыл рәнк чәмијјәтин ислам вә муасирлик рәмзи кими көтүрүлмүшдү. Башга өнәмли сәнәтчиләр дә милли өзүнүанламаны, милли бирлији вә мүстәгиллији "гырмызы гаранлыглар ичиндә јашыл ишыглар" (Ә. Һүсејнзадә), "јашыл ишыглы гәндил чыраглар" кими дәјәрләндирирдиләр. Онлар ејни амалла әдәби дәрнәкләрин өзәји илә 1919-чу илдә "Јашыл гәләм" әдәби бирлијини јаратдылар. Бирлијин јашыл рәмзи көтүрмәси мәтбуатда даһа доғру ачыгланырды: "Өнчә она көрә ки, чәмијјәтин мәгсәди јенилијә доғру кетмәкдир. Икинчиси, јашыл — баһары андырыр. Јашыл һәм дә үмид вә ничат јолудур. Истиглалијјәтимиздән нашы әдәбијјатымыза баһар мөвзусу кәләчәјини чамаатымыза өз ады илә тәбдир едибдир"[3]. 1919-чу ил августун 26-да "Јашыл гәләм" бирлијинин јығынчағынын парламент бинасында кечирилмәси, М. Ә. Рәсулзадәнин өзүнүн орада иштиракы вә чыхышы да милли дөвләтин әдәбијјата вә әдәбијјат хадимләринә гајғы вә сајғысыны көстә-

1. "Ачыг сөз" гәзети, 13 апрел, 1917.
2. "Бәсирәт" гәзети, 8 ијул, 1917.
3. "Азәрбајчан" гәзети, 23 август, 1919.

рирди. С. Һүсејнин сәдрлији илә 35 нәфәрин иштирак етдији бу ичласда бирлијин ашағыдакы мәрамнамәси бәјәнилди:

1. Чәмијјәтин мәгсәди Азәрбајчан халгынын фикри јүксәлишинә чалышмаг вә Азәрбајчан әдәбијјатында мүшаһидә едилмәкдә олан јенилији гүввәтләндирмәк, ону түрклүјә вә садәләшмәјә доғру сөвг етмәкдир.

Чәмијјәт мәгсәдинә кирмәк үчүн:

а) әдәбијјатымызы тәһлил вә тарихи-әдәбијјатымызы тәртиб етмәк;

б) јазычылыг сәнәтини тәшвиг вә тәғриблә сәнәт һәвәскарларыны вә кәнч мүһәррирләри бир араја топлајараг, онлары әдәби бир аилә һалына вә'з етмәклә араларында јазы мүсабигәләри ачачаг;

в) әдәбијјатымыза үлум вә фүнуна аид конфранслар верәчәк вә рефератлар тәртиб едәчәк;

г) Милли тарихимизә вә ән'әнатымыза аид әсәрләри топлајыб, нәшринә чалышачаг;

ғ) нәшријјата әһәмијјәт верәчәк, әдәби мәчлисләр вә гәзетләр тә'сис едәчәк;

д) кәнч әдәби гүввәләри јени әдәбијјат үсулу илә ашина едәчәк, јени фикирләрин онларын арасында нәшвү-нүмасына сә'ј көстәрәчәк;

е) халгымызын истифадәсинә мучиб олан бизә аид әчнәби лисанларда јазылмыш мүһүм әсәрләрин дилимиздә нәгл вә тәрчүмәсинә чалышачагдыр[1].

С. Мүмтазын тәклифи илә мәрамнамәјә "итиб-батмыш түрк лүғәтләринин топланылмасы да бир бәнд кими артырылды.

"Јашыл гәләм" бирлијинин бу мәрамнамәсиндә әдәбијјатымызын тарихи, индиси, фолклор, мәтбуат, нәшријјат, кәнч әдәби гүввәләр јардым вә башга мәсәләләр өн плана чәкилирди. Јазычы вә шаирләр јени-јени әсәрләр јазмаға һәвәсләндирилирди. Одур ки, "Әдәби јурд", "Әдәби кечә", "Мүсәлман әдибләри дәрнәји", "Ничат" чәмијјәти вә "Түрк очағы" да "Јашыл гәләм"-

1. "Азәрбајчан" гәзети, 23 август 1919; Азәрбајчан Мәркәзи Довләт Тарих архиви. ф.83, с.1, гов.144. "Јашыл гәләм" чәмијјәтинин протоколу.

лә бирләшмишди. Болшевикләрә мејл едән әдибләр исә 1918-чи илдә "Гырмызы гәләм" чәмијјәти јаратмышдылар. Бүтөвлүкдә бу әдәби дәрнәк, чәмијјәт вә бирликләр әдәби мүһитин, әдәби һәрәкатын јүксәлишиндә хејли иш көрмүшдү. Бурада Азәрбајчан орта әсрләр әдәбијјаты илә јанашы, Мирзә Фәтәли, М.Ә.Сабир, Һ. Чавид, А. Шаиг, А. Сәһһәт кими тәчрүбәли сөз усталарынын әсәрләри дә мүзакирә едилир, чапа мәсләһәт билинирди. Өндәр милләт башчысы М. Ә. Рәсулзадә, чүмһуријјәтин өнәмли идеологларындан М. Мәммәдзадә, Азәрбајчан професионал мусигисинин јарадычысы Ү. Һачыбәјли, иттиһад вә тәрәгги үчүн "түркләшмәк, мүсәлманлашмаг вә авропалашмаг" јолу сечән Ә. Һүсејнзадә, Азәрбајчан парламенти сәдринин мүавини Ә. Агаоғлу, Назирләр Шурасынын сәдри Ә. М. Топчубашов вә башга көркәмли хадимләр мәтбуатда јени һәјатла бағлы әдәби публисист мәгаләләрлә чыхыш едир, әдәби мүһитә, әдәби һәрәката истигамәт верирдиләр. Ч. Мәммәдгулузадә, Ә. Һагвердијев, М. Һади, Һ. Чавид, А. Шаиг, Ч. Чаббарлы, Ә. Мүзниб, С. Мүмтаз кими сајылмлы гәләм јијәләри әдәби мүһитдә даһа да чох танынырдылар. Чүмһуријјәт өзүнүн одлу-аловлу шаирләрини дә јетирмишди. Бунлар "Мән чејнәнән бир өлкәнин һаг сәсијәм" дејән Ә. Чавад, "Сибиријада совет чәлладларынын әчәл чамыны ичән" (М. Ә. Рәсулзадә) Әлијусиф Раи, М. Ә. Рәсулзадәнин гардашы гызы, С. Һүсејнин өмүр-күн јолдашы Үмкүлсүм Күлтәкин ады илә танынан Әмин Абид, драматург кими шөһрәтләнән Ч. Чаббарлы, еләчә дә М. Балагардаш, Б. Сејидзадә, Давуд Әскәр, Әли Шөвги кими кәнч шаирләр иди.

Бу илләрдә сијаси һәјата гарышмајан, дөврүнүн ичтимаи фикринә елә бир тә'сир көстәрмәјән, анчаг классик Азәрбајчан вә Шәрг поезијасына мараглы нәзирәләр, гәзәл, гәсидә, рүбаи, мәрсијә, мәдһијјә кими жанрларда јазыб-јарадан (Ә. Чәннәти, И. Таһир, А. Мүнири) шаирләрин дә әсәрләри мәфкурә бахымындан сијаси һәјатдан узаг олса да, бәдии чәһәтдән тә'сирли олан уғурлу елм, маариф вә интиһаб руһу илә мараг доғуран сәнәт өрнәкләри идиләр.

Үмумиликдә Азәрбајчанда 1918-1920-чи илләрдә һәм ән'әнәви, һәм дә јени жанрлардан вәтән, милләт, истиглал, һүрријјәт, азадлыг, түрк бирлији, милли орду, милли бајраг вә с. ки-

ми јени мөвзулар вә идејалар өн плана кечирди: "Азәрбајчанда милли республика дөврүнүн өз бөјүк поезијасы, нәсри, драматуркијасы вә театры олмушдур. Үзејир бәј Һачыбәјли, Мәһәммәд Һади, Абдулла Шаиг, Чәфәр Чаббарлы, Әһмәд Чавад, Сәмәд Мәнсур кими габагчыл јазычылар милли азадлыг вә истиглал хәттинин фәал идеологлары олмушлар. Дөврүн мәтбуаты, мәдәнијјәтин вә елмин бүтүн саһәләри сосиал-мә'нәви интибаһын афосу илә ашыланмышдыр... Һәтта ај да, улдуз да образ кими рәсмләшән милли символикаја — үчрәнкли бајраға вә кербә поезијадан, романтик нәср вә публисистикадан кечәрәк кәлмишдир"[1].

М. Һади, А. Шаиг, С. Мүмтаз, И. Таһир, Ә. Чәннәти, Р. Әфәндизадә ән'әнәви жанр шәкилләриндә дә јени өрнәкләр јарадырды. А. Шаиг, Ч. Чаббарлы, Ә. Чавад, Үмкүлсүм, Әли Јусиф вә башга шаирләр исә јени жанр шәкилләриндән истифадә едирдиләр. Ч. Чаббарлы, Ә. Чавадын "Севимли өлкәм", "Азәрбајчан" ше'рләри ола биләр ки, сонралар јаранан С. Санили, С. Вурғун вә башгаларынын ејни адлы ше'рләри үчүн дә бир өрнәк олуб. Бу мөвзуда гошмалар хүсусилә, марш, һимн, маһны, шәргиләрин јаранмасы јени һадисә иди.

1918-1920-чи илләрдә әдәби һәрәкатын, әдәби мүһитин үмуми панорамасы ајры-ајры жанрларда јаранан әсәрләрин ачыгламасында вә дәјәрләндирмәсиндә даһа ајдын көрүнүр.

Дедим габил дејилдир гардаш етмәк чүмлә әгвамы,
Иванла Аршакы Софи Худадаты көрән күндән –

мисралары илә Бакы коммунасынын јаланчы бејнәлмиләлчилијинин ич үзүнү ачан М. Һади башга бир ше'риндә

Елмин, һүнәрин, мә'рифәтин варса бујур кәл,
Јохса бу һәјати-әләмимизә олма бир әнкәл! –

дејә истиглал уғрундакы мүбаризәјә ағыз буранлара кәскин ча-

1. Бах: Азәрбајчан Демократик Республикасы. Бакы, Азәрнәшр, 1992, с.1.

ваб верирди. О, индијә кими китабларына салынмајан "Мәфкурәји-амијјәмиз", "Зәфәри-наһијјәјә доғру", "Әскәрләримизә, көнүллүләримизә", "Шүһәдаји-һүрријјәтимизин әрваһинә итһаф" кими силсилә ше'рләриндә исә истиглал севкисини, вәтәнин дүшмәнләрдән тәмизләнмәси нијјәтини романтик бојаларла нәзмә чәкирди.

А. Шаигин "Араздан Турана", "Јени ај доғаркән", "Вәтәнин јаныг сәси" кими ше'рләриндә милли дөвләтин, вәтәнин талеји, түрк халгларынын бирлији арзуларындан данышылырды. Ә.Абид (Күлтәкин) 28 мајыс — истиглал күнүнү мүгәддәс бајрам кими дәјәрләндирәрәк дејирди:

Истиглал – о јашајан милләтин гәлбиндә ган,
Истиглал – о сәадәт, һәјат, зәфәр, шәрәф, шан...
Истиглал – о сөнмәјән мәһәббәт бир мәш'әлә,
Көнүлләрдә тутушар, көзләрдә сөнсә белә!

Бу дөвр поезијасында Ә. Чавадын сәси даһа гур ешидилирди. Онун поезијасы гәләбә севинчи, кәләчәјә инам мотиви илә сечилирди. 28 мајыс, милли орду, истиглал күнү, түрк бирлији, үч рәнкли сәккиз кушәли бајраг онун ше'рләринин апарычы атрибутлары иди. Онун "Далға" силсилә ше'рләри әдәби мүһиттә акс-сәда ојатмышды.

С. Мүмтаз Азәрбајчана јардыма кәлән Түркијә ордусунун башчысы Нуру пашаја итһаф етдији "Ојан, милләт" ше'риндә "рус зүлмүндән", дашнак тәчавүзүндән гуртаран халгымыза көзајдынлығы верирди. Түркијәли шаир М. Ә. Јурдагул исә ордуну јени-јени гәләбәләрә сәсләјирди.

Һајды, оғлум, һајды, кет,
Ја гази ол, ја шәһид!

Азәрбајчан шаирләринин 1918-1920-чи илләрдә истиглал, вәтәнә, бајрағымыза, милли ордумуза гошдуглары һимн, марш вә маһнылар бир силсиләдир. М. Ә. Рәсулзадә елә о күнләрдә шаирләри бу ишә һәвәсләндирмәк үчүн јазырды: "Бир алај әскәрин милли нәғмәләр өтәрәк бирдәфәлик кечиши мәтбуатын

10 сәнәлик пропагандасындан әһали үзәриндә даһа бөјүк тә'сир бурахыр". А. Шаиг, Ҹ. Ҹаббарлы, Үмкүлсүм, Ә. Абид, Әлијусиф Раи вә башга сајымлы шаирләрин марш вә маһнылары дилләрдә әзбәр иди. Ә. Ҹавадын АДР-а јаздығы Дөвләт Һимни исә Ү. Һачыбәјлинин сеһрли мусигисиндә бу күн дә гәлбимизи ифтихар дујғусу илә долдурур. Бүтүн бунлар милли дөвләти, истиглалын тәнтәнәсини көстәрмәк, халгы бирлијә, ону горумаға чағырыш руһу илә јанашы әдәбијјатымыза јени жанрын кәлмәси бахымындан да чох өнәмли иди. Ә. Ҹавадын "Азәрбајҹан бајрағына", "Елин бајрамы", "Түрк ордусуна", "Еј әскәр", А. Шаигин "Мүсават" партијасына итһаф етдији марш, М. Мәммәдзадәнин "Салам" вә башга нәғмәләрин бә'зиләри камил сәнәт өрнәкләри олмаса да, вәтәндашлыг руһу, публисистик пафосу вә тенденсијалылығы илә јадда галырды. Шаирләр Азәрбајҹан түркләрини милли дөвләтин әтрафында бирләшмәјә чағырараг дејирдиләр:

Бирләшәлим, түрк оғлу, бу јол милләт јолудур,
Үнлә, варла, шанла тарихимиз долудур.

(А. Шаиг)

Галхыб, бир дә енмәз елин бајрағы.

(Ә. Ҹавад)

Ағлајырдым – күлүрәм вә күләҹәјәм,
Бир чығыр ачмышам Турана доғру.

(Б. Мүршүд)

Гарабағдан дүшмәнләри атдынмы?
Нахчыванын имдадына чатдынмы?

(Әли Шөвги)

Бу ҹүр ше'рләрин чоху "Азәрбајҹан", "Истиглал", "Гуртулуш", "Ҝәнҹләр јурду", "Һүррријјәт", "Бәсирәт", "Овраш — нәфисә" кими мәтбуат органларында чыхырды.

АХҸ дөврүндә әдәби һәрәкатын вә әдәби мүһитин ҹанланмасында драматуркија вә театрын да ајрыҹа ролу вар иди. Һәлә

хејли әввәлдән "Ниҹат" "Нәшри-мaариф" вә башга хејријјә ҹәмијјәтләри милли мәдәнијјәтин инкишафында јардымчы иди. Бу дөврдә әдәбијјат вә мәдәнијјәт, театр вә драматуркија гоша аддымлајырды. Драматурглар вә театр хадимләри биркә чалышырдылар. Ү. Һачыбәјли өзү һәм драматург, бәстәчи, һәм дә театр хадими иди. Гардашы Зүлфүгар бәјлә Бакыда опера вә оперетта артистләри труппасы јаратмышды. Истиглалчы зијалы, М.Ә.Рәсулзадәнин досту, көркәмли публисист иди. Һәм әдәби, һәм дә мәдәни мүһитдә сајылыб-сечилирди. Ил боју театрларда әсәрләри ојнанылырды. Бакыда исә милли театр, дөвләт театры, түрк актјорлары театры, опера театры, "Микадо" театры, "Казјонныј" театр, түрк драм ҹәмијјәти, мүсәлман мусиги драм ҹәмијјәти вә башга театр труппалары, ҹәмијјәт вә дәрнәкләр вар иди. Тифлисин өзүндә "Иттиһад" вә "Ибрәт" адлы ики театр группасы фәалијјәт көстәрирди. Ә. Һагвердијев рәһбәрлик едирди. Ирәванда да беләҹә... Бу театрларда "Отелло", "Крал Лир", "Гачаглар", "Зорән тәбиб", "Әлмәнсур", "Мүфәттиш", "Һачы Гара" кими классик әсәрләрлә јанашы Ш. Саминин "Кавеји-аһәнкрүба", Мирзә Ҹәлилин "Өлүләр", Ү. Һачыбәјлинин "Аршын мал алан", Һ. Ҹавидин "Шејх Сән'ан", "Иблис", А. Шаигин "Гафгаз чичәји", Н. Вәзировун "Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк", Ә. Һагвердијевин "Аға Мәһәммәд Шаһ Гаҹар", "Пәри ҹаду", "Бәхтсиз ҹаван" вә бир чох башга пјесләр тамашаја гојулурду. Театр репертуарларында Шәрг әдәбијјаты, дини романлары сүжети үзрә јазылан "Әнуширәвани-Адил", "Халид ибн Вәлиди, Сәд Вәггас", "Језид ибн муавијә", еләҹә дә "Түркијә оғуллары", "...Көһнә Түркијә", "Әбүлүла" кими пјесләри дә вар иди. Бу тамашаларда Һ. Әрәблински, А. М. Шәрифзадә, С.Руһуллаһ, М. Әлијев, М. Мәрданов, И. Исфаһанлы, М.Кирманшаһлы вә башга сәһнә усталары иштирак едирдиләр.

Азәрбајҹан артистләри Иранда, Ҹүнеј Азәрбајҹанда, Түркијәдә бөјүк уғурлар газанырдылар. Тәбриздә онлары Ш. Хијабани гәбул етмиш, јардым көстәрмишдир. Истанбулда тамашачылары сеһрләмишдиләр.

Бакыда 1919-ҹу илдә театр үзрә әдәбијјат комиссијасы јарадылмышды. Ше'р кечәләри, имтаһан кечәләри кечирилирди, монологлар, ше'рләр охунур, мүзакирәләр олур, сәһнә үчүн пјесләр

сечилирди. 1919-чу илин февралында кечән бир кечәдә Т. Фикрәтин "Милләт шәргиси", М. Ә. Сабирин "Бир белә", Ч. Чаббарлынын "Ана" ше'рләри вә б. әсәрләр динләнилмишди. Нөвбәти кечәдә Ә. Һагвердијевин јаратдығы Гачар образынын әдәби мүһакимәси вә Ә. Ваһидин "Милли мејхана" кечәси кечирилмишди.

"Јашыл гәләм" әдәби чәмијјәти вә драм дәрнәкләри бирликдә тәдбирләр кечирирди. Бу тәдбирләрдә Н. Вәзиров, Ү. Һачыбәјли, О. Фаиг, Ә. Һагвердијев, Һ. Чавид, А. Шаиг, М. Һади, С.Һүсејн, С. Мүмтаз, Шәфигә ханым Әфәндизадә, Ч. Чаббарлы, Ә. Чөвдәт, С. Мәнсур, Г. Рәшад, Р. Тәһмасиб вә башга сәнәтчиләр даһа фәал иштирак едирди. Ч. Гарјағды вә Әрәблински Гарабағын ағыр вахтында көнүллү орада консерт вермәјә кетмишдиләр. Әдәби мүһит гајнајырды. Симферополда чыхан "Милләт" гәзети јазырды ки, Бакы бүтүн Русија мүсәлманларынын һәјатында мә'нәви рол ојнајыр.

1918-чи илдә Н. Нәриманов һәм дә елмин идеја дашыјычысы олдуғуну әдәби мүһитә чатдырмаг, диггәтини "Надир шаһ" фачиәсинин анламына јөнәлтмәк мәгсәдилә јазырды: "Мән 15 ил бундан габаг јазылмыш тарихи "Надир Шаһ" драмынын мүәллифијәм. Һәмин драмда Иран падшаһы сарајында бүтүн сатгын мүсәлман вәзирләри ичәрисиндә бир нәфәр тәмиз, нәчиб, көзәл күрчү забити вардыр ки, мүсәлман дөвләтинин сәадәти јолунда өз кәнч һәјатыны гурбан верир"[1].

Бу илләрдә А. У. Талыбзадәнин "Әрмәнусә", "Халид ибн Вәлид", М. М. Ахундовун "Сәд ибн Вәгтас", М. һачыбабабәјовун "Језид ибн Муәвијә" кими мөвзусу дин тарихиндән алынмыш пјесләрдә тамашаја гојулурду. Р. Әфәндизадәнин "Пул дәлиси", А. Шаигин чаһан савашы әлилләринә јардым мәсәләсинә һәср етдији "Үмид вә инсанлыг" пјесләри дә сәһнәјә чыхырды. Һәтта Ү. Һачыбәјли "О, олмасын, бу олсун" опереттасынын тој вә һамам сәһнәләрини јазыб артырмышды. Һ. Шәрифов вә Р. Славински, Ү. Һачыбәјлинин мәшһур "Әсли вә Кәрәм" әсәриндән сонра Р. Заки Лутфүбәјовун ејни адлы романы әсасында белә бир оперетта мәтни јазмышдылар. Зәиф, мәзмунсуз әсәрләр дә

1. Н. Нәримановун Загафгазија комиссарлығына ачыг мәктубу. "Известија" Бакинского совета. 19 март 1918.

мејдана кәлирди. АХЧ-нин идеологларындан бири М. Мәммәдзадә "Азәрбајчан театры Милли дөвләтчилијә јахшы хидмәт көстәрмир" — дејәндә сәһнәјә чыхарылан белә зәиф әсәрләри андырырды. Елә истиглал мөвзусуну, АДР-нын мәркәзинин Кәнчәдән Бакыја көчүрүлмәси тәнтәнәсини, бөјүк милли севинчи илк дәфә драматуркијаја кәтирән дә М. Мәммәдзадә өзү олду вә башгаларына көрк олду. Ч. Чаббарлынын "Бакы мүһарибәси", И. Ашурбәјлинин "Азәр — Бајчан" пјесләри дә бундан сонра мејдана кәлди, истиглал драматуркијасы кими танынды. Нә јазыг ки, Шура чекасынын вә мәхфи сензурасынын гәддарлығы үзүндән һәлә бу әсәрләри әлдә едә билмәмишик.

Чүмһуријјәт дөврүндә әдәби һәрәкатын вә әдәби мүһитин чанланмасында Азәрбајчан драматурглары да јахындан иштирак едирдиләр. Мирзә Чәлил, Һ. Чавид, Ч. Чаббарлы кими танынмыш сәнәт усталары даһа мәһсулдар чалышырдылар. Мүстәгиллик идејасыны алгышлајан Ч. Чаббарлы "Әдирнә Фәтһи" вә "Траблис мүһарибәси" пјесләри илә Түркијә тарихинә үз тутмагла өз азадлыг, истиглал истәкләрини, вәтәнпәрвәрлик вә түрк бирлији дујғуларыны бу ишыгда ачыглајырды. "Нәсрәддин шаһ" фачиәсиндә исә вәтәнсевәр зијалыларын зүлмә гаршы мүбаризәсини өрнәк кими верирди. Азад чәмијјәт гурмаг мөвзусунда олан "Ајдын" пјесини дә 1919-чу илдә башламышды. Харичи вә дахили дүшмәнләрә гаршы мүбаризә АДР-нын мәркәзинин Бакыја көчүрүлмәси мәрасими, гәләбә вә угурларын тәнтәнәси М. Мәммәдзадәнин "Бакы угрунда мүбаризә" пјесиндә илк дәфә әдәбијјата кәтирилди. И. Ашурбәјлинин истиглал мөвзусунда јаздығы "Азәр — Бајчан" пјеси даһа бөјүк марагла гаршыланды. 1919-чу илдә әдәби-мәдәни һадисәјә чеврилән милли дөвләт театрынын ачылышы да бу әсәрлә олду. А. Шаиг 1919-чу илдә Бакы Университетинин ачылышы илә бағлы севинчини "Тәләбә һәјаты" адлы кичик пјесиндә илһамла гәләмә алмышды.

Мирзә Чәлилин бу илләрдә "Каманча", "Анамын китабы" кими әсәрләрлә јени мөвзулара үз тутмасы да өнәмли иди. Бу әсәрләрдә ону өз дүнја бахышы илә һадисәләри гаврамагда вә дәјәрләндирмәкдә бир мүтәфәккир вәтәндаш кими көрүрүк. Бурада вәтән, милләт, ана дили анлајышларынын идеја — есте-

тик тутуму чүмһуријјәт истәкләри илә там сәсләширди. Мүәллифин милли өзүнәгајыдыш, милли өзүнүанлама идејасы үч гардашын мүнасибәтләриндә, рәмзи образ кими верилән "Анамын китабы"нын јозумунда үзә чыхыр. Рус, фарс вә османлы тә'сиринә дүшән гардашлары бабанын "Анамын китабы" ишығында бирләшмәк чағырышы Мирзә Чәлилин јени чәмијјәтдә доғма Вәтән уғрунда бирләшмәк һарајы иди. Кичик пјесин классик миниатүр өрнәји олан "Каманча"да әдиб әсәрин баш гәһрәманынын чанлы инсанлары јох, каманчаны рәмзи образ кими вермәклә Азәрбајчан сәнәтинин милли әдавәт олан јердә белә үрәкләри овсунламаг күчүнү, ән ағыр чинајәтләри бағышламаг сеһрини илк дәфә бу шәкилдә әдәбијјатымыза кәтирирди. Һәр ики пјес милли драматуркијамызын уғурлары кими букүнкү овгатымызы, дәрдләримизи јада салыр.

Чаһан савашынын вурдуғу јараларын сызылдадығы Гафгазда чевик һадисәләрин әвәзләндији бир дөврдә Һ. Чавид кими сајымлы бир драматургун тарихи мөвзулардан јајынараг заманын ән кәскин вә әбәди бир проблемини — хејирлә шәрин, иблислә бәшәрин әзәли мүбаризәсини ишыгландырмасы да бу илләрдә драматуркијамызын һәјатла сых бағлылығыны көстәрирди. Бурада фачиәләрин алтун вә атәш, капитал вә саваш, Гәрб вә Шәрг мүстәвисиндә рәмзи иблислә мәләк образлары илә усталыгла ачыгланмасы Һ. Чавидин сәнәтчилик һүнәри иди. Одур ки, М. Ә. Рәсулзадә һаглы олараг Иблиси мадди, Мәләји мә'нәви күчүн рәмзи кими верән бу әсәрдә "Адәм өвладынын дүшкүнлүјүнү" вә өз чинсинә чанавар кәсилдијинин тәсвирини ајрыча дәјәрләндирирди.

Бүтөвлүкдә бу илләрдә јаранан пјесләр милли-мә'нәви, ингилаби-фәлсәфи тутуму, мөвзу вә идејасы илә бирликдә жанр, үслуб вә образлар аләми илә дә сечилирди. С. Һүсејн вә башга тәнгидчиләр һаглы олараг һәмин пјесләрин әдәби мүһитә јени нәфәс кәтирән әсәрләри кими дәјәрләндирирдиләр. Бурада бөјүк бир һәгигәт вар вә белә әсәрләри бу күн дә көзләјирик.

1918-1920-чи илләрдә бәдии нәср јөнүмүндә дә аз-чох уғурлар вар иди. Һәлә бир аз әввәл "Молла Нәсрәддин" журналы илә әдәби һәрәкаты чанландыран Мирзә Чәлил бу илләрдә

"Консулун арвады", "Гәссаб", "Ханын тәсбеһи", "Рус гызы" һекајәләриндә дә ән'әнәви сосиал, аилә —мәишәт мөвзулары илә јанашы вәтәнин, милләтин талеји, инсан һүгугу кими ән үмдә проблемләр дә галдырырды. Бу һекајәләрдә заманын истәјинә ујғун олараг өлдүрүчү сатирадан чох, күлдүрүчү, дүшүндүрүчү јумор күчлү иди. Буиларын бир сечимли хүсусијјәти дә зијалы образларынын јени бахымдан тәсвири иди. "Молла Нәсрәддин" әдәби мәктәбинин нүмајәндәси Ә. Һагвердијев дә "Һәмшәри паспорту" вә "Шаир" һекајәләриндә бу чәһәтә үстүнлүк верирди. Мүәллифин Мирзә Сәфәрин оғланларынын чүмһуријјәт дөврүндә милләтә мүһәндис вә һәким кими хидмәтини габарыг вермәси дә онун дөвләтин јени көрүшлү милли кадрлара еһтијачыны көстәрмәк истәдијиндән доғурду.

А. Шаиг исә "Әсримизин гәһрәманлары" романында кәскин һәјат зиддијјәтләрини, милли ојаныш вә азадлыг мүбаризәләрини өн плана чәкирди. Мүәллифин 1909-чу илдә јарымчыг гојдуғу бу әсәрлә бир дә 1918-чи илдә гајытмасынын сәбәби һәм дә бу илләрдә истиглалын реаллашмасы имканы вә кәнчләрә үмиди, инамы илә бағлы иди. Одур ки, романын сонларында Әшрәф, Әһмәд, Зәки кими кәнчләрин талејиндән гајғыланырды.

Бу илләрдә Ә. Мүзниб "Әфган тарихи", "Кәрбәла јанғысы", "Рамазан" кими дин тарихиндә дини әфсанәләрдән алынан романлар бурахдырырды. М. Ахундзадәнин "Шаһзадә, Әбдүл вә Рә'на ханым", Р. Зәкинин "Заваллы чочуг", Н. Бәсир, Исфәндијар Зија, Б. Чәбрајылзадә вә башгаларынын нәср әсәрләри дә чыхырды. Буиларын бә'зиләри Шәрг, Авропа вә түрк әдәбијјаты сүжетләринә нәзирәләр иди. Бунлар әдәби мүһитә о гәдәр тә'сир көстәрмәсә дә, онун там мәнзәрәсини ајдынлашдырмаг бахымындан мараглы иди.

Мәтбуат сәһифәләриндә чаһан савашынын төрәтдији фачиәләрә һәср олунмуш бир чох лирик драматик һекајәләр дә мејдана чыхырды. Гәмбәроғлу өз вәтәни Күнеј Азәрбајчанында зүлмләр көрән сојдашынын чүмһуријјәт дөврүндә Гузеј Азәрбајчанында ничат тапмасыны, мүәллим Давуд үч мәктәбли гардашын вәтән, намус, саваш вә милли орду һаггындакы фикирләрини ибрәтли шәкилдә гәләмә алырды.

Дашнакларын Бакыда милли абидәләри, сарајлары, мәсчид-

ләри јандырылмасы әлејһинә мәтбуатын вә әдәбијјатын е'тираз сәси вә һарајы һамыдан әввәл М. Ә. Рәсулзадә, Ү. Һачыбәјли, М. Мәммәдзадә, С. Һүсејн кими өнәмли хадимләрин гәләминдән ешидилди. Јандырылан абидәләрдән бири дә М. Нағыјевин дүнјадан накам кедән оғлунун хатирәсинә тикдирдији Исмаилијјә бинасы иди. "Јашыл гәләм" дәрнәјинин башчысы С. Һүсејн бу мөвзуда әсәрләр јазмаг үчүн мүсабигә е'лан етмишди. Өзү дә һәзин бир хатирә "Исмаилијјә" адлы үрәкләри титрәдән бир һекајә јазмышды. "Исмаилијјә"ни милли әмәлләримизин доғулдуғу јер, Азәрбајчан фикринин, Азәрбајчан һүрријјәти вә истиглалијјәтинин мәфкурәсинин бој атдығы мәркәз, "Мүгәддәсатымыз, амалымыз" адландыран әдиб инамла бирдирирди ки, бурада "хаинчәсинә јандырылан милләтимизин мүгәддәс азадлыг вә истиглал мә'бәдкаһыдыр". "Исмаилијјә"ни јандырылмаға гојмајан "Азәрбајчан парламенти үзәриндәки үч рәнкли вә сәккиз кушә јылдызлы тәмуч үчүн Азәрбајчан бајрағыдыр!"

Мәһз бу бајраг һәм "Исмаилијјә"нин, һәм дә јенидән мүстәгил олан Азәрбајчанын башы үстүндә тәзәдән вә әбәди далғаланды.

ЧАРИ ӘДӘБИ ПРОСЕС: МӘТБУАТ, ПУБЛИСИСТИКА, ПОЕЗИЈА, НӘСР, ДРАМАТУРКИЈА ВӘ ТӘНГИД

МӘТБУАТ ВӘ ПУБЛИСИСТИКА. 1918-1920-чи илләр Азәрбајчан дөври мәтбуатынын ән јүксәк инкишаф мәрһәләси олмушдур. Тәкчә буну демәк кифајәтдир ки, 1875-чи илдә Азәрбајчанда дөври мәтбуатын јаранмасындан кечән 45 ил әрзиндә тәхминән чәми гырх адда гәзет вә журнал чыхдығы һалда, бу рәгәм гејд едилән чәми ики ил ичәрисиндә 200-ә јахын олмушдур[1].

Әлбәттә, дөври мәтбуатын гыса вахт ичәрисиндә белә гејри ади чошгунлугла инкишафы тәсадүфи дејилдир. Бу һәр шејдән әввәл Азәрбајчанда мөвчуд олан шәраитин, сијаси-ичтимаи һадисәләрин оператив әдәби ифадә васитәси олан дөври мәтбуат үзәриндә гојдуғу вәзифәләрдән ирәли кәлирди.

Мә'лум олдуғу кими 1918-1920-чи илләрдә Азәрбајчанда бөјүк тарихи һадисәләр баш вермишдир. Азәрбајчан тарихиндә илк дәфә олараг мүстәгил Республика гурулмушду. Чәми ијирми үч ај давам етмиш бу республиканын сијаси, ичтимаи, мәдәни, әхлаги, бир сөзлә, сосиал-игтисади вә мә'нәви һәјат тәрзи мәһз бу илләрин дөври мәтбуатында өз әксини тапмышдыр. Һәгигәтән дөври мәтбуат 1918-1920-чи илләрдә Азәрбајчан һәјатынын чанлы салнамәси, сәнәдли тарихи јадикары кими бизә кәлиб чатмышдыр.

1918-1920-чи илләрин дөври мәтбуатынын үмуми инкишафынын сәчијјәси тәкчә онун сај көстәричисиндә дејилдир. Һәр шејдән әввәл онун идеја-мәзмун зәнкинлијиндә иди. Бу зәнкинлијин һәмин илләр мәтбуатынын идејамызын тәснифатында

1. Бах: Азәрбајчан дөври мәтбуаты (1892-1920) библиографија. Тәртиб едәни М. Ахундов. Бакы, 1987.

ачыб көрмәк мүмкүн иди.

1918-1920-чи илләр мәтбуатыны идеја истигамәти бахымындан тәхминән ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

— Азәрбајчан Демократик Республикасынын идејаларыны тәблиғ едән милли мәтбуат;

— Милли һөкумәтлә мүхалифәтдә олан болшевик идејалы мәтбуат;

— Азәрбајчан болшевик мәтбуаты илә мүхалифәтдә олан меншевик-есер мәтбуаты;

— Азәрбајчаны әрази чәһәтдән парчалајыб Ермәнистана чаламаг уғрунда мүбаризә апаран ермәни дашнак мәтбуаты;

— Өзүнү битәрәф адландыран, һеч бир сијаси партијаја мәнсуб олмајан информатик гәзет вә журналлар.

1918-1920-чи илләрдә Бакыда, Кәнчәдә, Шушада, Тифлисдә, Ирәванда вә дикәр мәдәни инзибати мәркәзләрдә чыхмыш бүтүн бу мәтбуат нүмунәләри тәкчә Азәрбајчан дилиндә дејил, рус, ермәни, күрчү, полјак, фарс, алман вә гејри дилләрдә дә нәшр едилирди. Бу чохсајлы мүхтәлиф дилли вә мүхтәлиф әгидәли мәтбуат нүмунәләри ичәрисиндә даһа реал һәјат гүввәсинә вә даһа кениш охучу күтләсинә малик олмасы илә сечилән Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти илә јахындан бағлы дөври мәтбуат иди.

Бу дөврүн милли мәтбуаты чох зәнкин тарихи ән'әнәләрә күвәнирди. Онларын ичәрисиндә 1918-1920-чи илләрин идејаларыны өзләриндә әкс етдирән "Игбал" (1912-1915), "Дирилик" (1914-1916), "Ачыг сөз" (1915-1918), "Мүсават" (1917) кими гәзет вә журналлар вар иди.

Гејд етдијимиз кими, 1918-1920-чи илләрдә Азәрбајчанда һәм дә милли мәтбуата гаршы күчлү бир мүхалифәт мәтбуаты да вар иди.

1919-чу илин сонларында "Мүсават" партијасы дахилиндә "Иттеһад", "Әһрар", "Сосиалистләр", "Битәрәфләр", "Славјан-рус иттифағы", "Мүстәгилләр", "Милли азадлыглар", Ермәниләрин "Дашнаксүтүн" фраксијалары кими мүхалифәт фәалијјәтдә иди.[1] Бу фраксијаларын һәр биринин бир нечә дөври мәтбуат органы вар иди.

---

1 Бах: Адрес-календарь, Азербайджанской Республика за 1920-год, Баку, 1920 с. 21-23.

Әлбәттә, Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәтинин милли мәтбуатынын апарычы нүмунәси "Азәрбајчан" гәзети иди. "Азәрбајчан" һәм дә рус дилиндә һәр күн чыхырды. "Азәрбајчан"ы ајры-ајры вахтларда Ү. Һачыбәјли (Ү. Һачыбәјов), Шәфи бәј Рүстәмбәјов, Хәлил Ибраһимов, Чејһун Һачыбәјли редактә етсә дә, онун әсас редактору Үзејир Һачыбәјли иди. Русча нәшринә исә Шәфи бәј Рүстәмбәјов, Чејһун вә Үзејир Һачыбәјли гардашлары редакторлуг едирдиләр.

"Азәрбајчан" гәзетинин илк дөрд нөмрәси 1918-чи ил ијун ајында (чыхма күнләри көстәрилмәјиб) о заман Азәрбајчанын мүвәггәти пајтахты олмуш Кәнчәдә, 1918-чи илә тәсадүф едән сонракы 75 нөмрәси исә Бакыда чыхмышдыр. Бу гәзетин Азәрбајчан дилиндә 1919-чу илдә 358, 1920-чи илдә — 28 апрелә кими 85 нөмрәси дәрч едилиб. Гәзет әввәл "Мүсават" партијасына мәнсуб "Ачыг сөз" мәтбәәсиндә, сонра исә "Туран" ады илә танынан һәмин мәтбәәдә нәшр едилмишдир.

"Азәрбајчан" гәзетиндә XX әсрин әввәлләри милли ичтимаи шүурумузун ән көркәмли нүмајәндәләри иштирак едирди. Онларын арасында Мәммәд Әмин Рәсулзадә Үзејир Һачыбәјли, Ә.Чавад, Ә.Мүзниб, М.С.Ахундзадә, Ч.Чаббарлы, З.Һачыбәјли С.Һүсејн, Ә.Абид, Әли Јусиф, Әли Шөвги, Ј.Вәзир, Мирзәмәһәммәд Ахундов, Фәрһад Ағазадә вә дикәр танынмыш мүәллифләр иштирак едирди.

"Азәрбајчан" гәзети фәал мүасир журналистика тәләбләринә чаваб верән бир гәзет иди. Онун мөвзу диапозону чох кениш иди. Бурада Азәрбајчан дөвләтинин сијаси-ичтимаи, игтисади, әхлаги-мә'нәви марагларыны горумаг уғрунда апардығы мүбаризә онун рәнкарәнк әдәби шө'бәләриндә өз әксини тапмышдыр. Гәзетдәки јазылар Бакы хәбәрләри, баш мәгаләләр, хәбәрләр, театр вә мусиги, фелјетон, мүсаһибә, сијаси-ичтимаи ичмалар вә саир рубрикалар алтында дәрч едилирди. "Азәрбајчан" гәзетинин чох кениш мүхбирләр дәстәси вар иди. Булар республиканын ән учгар мәнтәгәләриндә баш верән һадисәләри оператив шәкилдә әкс етдирирдиләр. "Азәрбајчан" гәзети, нә чүр дејәрләр, республиканын дөјүнән гәлби, ешидән гулағы иди. Бурада Шәки, Кәнчә, Гарабағ, Ләнкәран, Зәнкәзур, Нахчыван, һабелә Азәрбајчан түркләринин јашадығы ајры-ајры кәнар рекионлар-

дакы сијаси-ичтимаи һәјат тәрзи барәдә аналитик вә информатик јазылар чыхырды. "Азәрбајҹан" гәзети 1918-1920-ҹи илләрдә дүнјада баш верән сијаси-ичтимаи һадисәләрә чох фәал мүнасибәт билдирирди. Гәзетдә "Түркијәдә", "Парис хәбәрләри", "Русија һадисәләри", "Иран ишләри", "Һиндистанда мухтаријјат һәрәкәтләри" вә с. рубрикалары алтында мүхтәлиф жанрларда јазылар чап едилирди. Бүтүн бунлардан башга "Азәрбајҹан" гәзетиндә республика һөкумәтинин рәсми сәнәдләри, протоколлары, гәрар вә фәрманлары чап едилмишдир. Үмумијјәтлә, "Азәрбајҹан" гәзети јени гурулмуш милли һөкумәтин ҹанлы салнамәси иди.

1918-1920-ҹи илләрин милли мәтбуаты ичәрисиндә "Мүсават" партијасынын рәсми органы сајылан гәзет "Истиглал" гәзети иди. Бу гәзетин 1918-ҹи илдә 7, 1919-ҹу илдә 28, 1920-ҹи илдә исә 15 нөмрәси чыхыб. "Истиглал" гәзетини редаксија һеј'әти нәшр едирди. Һәфтәдә бир дәфә нәшр едилән бу гәзетин идеја мүбаризәси онун сәрлөвһәси үзәриндә верилән "Милләт јолудур, һагг јолудур, тутдуғумуз јол" — епиграфында ифадә едилирди. Гәзетдә Ә. Ҹавад, Мирзәбала Мәһәммәдзадә, Ә.Һәмид, Әли Јусиф, Һүсејн Садиг, (Сејид Һүсејн), Һүсејн Мирзәҹамалов, А. Шаиг, Ә. Рази, Фәрһад Ағазадә, Хәлил Ибраһим вә башга мүәллифләр иштирак едирди. "Истиглал" гәзети "Новруз" мәтбәәсиндә чыхырды.

Азәрбајҹан милли дөври мәтбуатынын әһалинин мүхтәлиф зүмрәләринин мәнафеини тәмсил едән органлары вар иди. Бунлар ичәрисиндә ҝәнҹләрә мәхсус — "Ҝәнҹләр јурду", тәләбә вә мүәллимләрә аид — "Әфкари-мүтәллимин", елм хадимләринин — "Мәдәнијјәт" кими гәзет вә журналларыны ҝөстәрмәк олар.

1919-ҹу илин 11 мартында нәшрә башлајан "Овраги-нәфисә" журналы әсасән инҹәсәнәт мәсәләләриндән бәһс едирди. "Овраги-нәфисә"нин нашири Зүлфүгар Һаҹыбәјли, редактору Ә.Мүзниб иди. Бу журналын сәһифәләриндә Һ. И. Гасымов, Ф.Көчәрли, А. Шаиг, Ҹәмо Ҹәбрајылбәјли кими мүәллифләр иштирак едирди. "Овраги-нәфисә" өзүнүн 5-ҹи нөмрәсиндә јаздығына ҝөрә, кағыз гытлығы үзүндән 1919-ҹу илин 6-чы сајындан сонра бағланыр.

Илк нөмрәси 1920-ҹи илин әввәлиндә чыхмыш "Туртулуш" журналы Азәрбајҹанда милли һөкумәтин сүгутундан сонра нәшрдән дајаныр. Бу журналда А. Шаиг, Һ. Ҹавид, С. Мүмтаз, Фејзулла Саҹид, Әли Јусиф, Әбдүррәһман Даи вә башга мүәллифләр иштирак едирди.

1918-1920-ҹи илләрдә Азәрбајҹанда нәшр едилмиш бүтүн бу милли ҹидди үслублу мәтбуат органларындан башга "Шејпур" вә "Зәнбур" адлы сатира журналлары да чыхырды. Илк нөмрәси 1918-ҹи ил 5 октјабрында нәшр олунан "Шејпур"ун нашири Сәмәд Мәнсур, редактору М. Ә. Сидги иди. Бу журналын 1918-ҹи илдә 11, 1919-ҹу илдә 3 нөмрәси чыхыр. "Шејпур" 1919-ҹу илин јанвар ајынын 8-дән сонра нәшрдән дајаныр. "Шејпур" Бакыда "Туран" мәтбәәсиндә нәшр едилирди. Журналда "Дағлы", "Лағланы", "Тәәссүбкеш", "Пампушәли", "Һәтиф", "Сыртыг" вә башга ҝизли имзалар алтында јазылар чыхырды. Бунлар әсасән ҹидди милли мәтбуатда иштирак едән мүәллифләр иди.

1919-ҹу илин апрел ајында "Зәнбур" сатира журналы чыхмаға башлајыр. Бу журналы редаксија һеј'әти бурахырды. Түрк нәшријјаты ҹәмијјәтиндә чыхан "Зәнбур"да М. Ә. Сидги, Ә.Нәзми, С. Мәнсур, Балагардаш Сәттароғлу вә башга мүәллифләр "Сәркәрдан", "Ҝүлҹаһан", "Әдибүлһүкәма", "Тәәссүбкеш", "Көһнә овчу", "Хәлифә", "Дәли", "Һәрзәкар", "Бојнујоғун" вә башга ҝизли имзалар алтында ше'р вә публисист јазылар чыхарды. Рәнҝли карикатураларла бурахылан бу журналын рәссамы Әзим Әзимзадә иди. Һәфтәдә бир дәфә чыхан "Зәнбур"ун ҹәми 24 нөмрәси нәшр едилмишдир. Ҹидди үслубу мәтбуат кими сатира журналлары да ҝәнҹ мүстәгил Азәрбајҹан Республикасынын бүтүн мәнтәгәләриндә јајылырды.

Гејд етдијимиз кими, 1918-1920-ҹи илләрдә Азәрбајҹан Демократик Һөкумәтилә мүхалифәтдә олан мәтбуат ичәрисиндә ән фәалы вә ҝүҹлүсү болшевик мәтбуаты иди. Бу мәтбуат һәмин илләрдә Азәрбајҹанда да совет һакимијјәти уғрунда мүбаризә апарырды. Азәрбајҹан болшевикләри Русијада гурулмуш Совет һөкумәтиндән тәкҹә идеоложи ҹәһәтдән дејил, һәм дә мадди-техники ҹәһәтдән јардым алырды. Мәһз бунун нәтиҹәсиндә онлар ҝениш мәтбуат шәбәкәси јаратмаға наил олмушдулар. Болшевик 1917-1920-ҹи илләрдә Азәрбајҹанда гырх аддан

артыг гәзет вә журнал чыхармышлар. Болшевикләр мәтбуатыны чох һазырлыглы сијаси гүввәләр идарә едирди. Бу илләрдә Азәрбајчан болшевик мәтбуаты чәбһәсинин башында сонралар кечмиш Совет һөкумәтинин вә коммунист партијасынын көркәмли хадимләри олмуш Нәриман Нәриманов, М. С. Ордубади, Ә. Гарајев, Сејидчәфәр Пишәвәри, Руһулла Ахундов вә буннарла чијин-чијинә ејни мәгсәдләр уғрунда чалышан рус вә дикәр милләтләрин нүмајәндәләри дајанырды.

Болшевик мәтбуатынын бир нөмрәли мәтбуат органы "Һүммәт" гәзети иди. Бу гәзет 1917-1918-чи илләрдә көркәмли јазычы вә публисист М. С. Ордубади вә пешәкар ингилабчы-публисист Дадаш Бүнјадзадәнин редакторлугу илә чыхырды. "Һүммәт"дән сонра Азәрбајчан болшевикләри бир сыра гәзет вә журналлар нәшр едирдиләр. 1918-1920-чи илләр болшевик мәтбуатынын ән фәал нүмајәндәси Әлиһејдәр Гарајев иди. О, 1918-чи илдә бир мүддәт Тифлисдә Күрчүстан меншевик һөкумәти дахилиндә "Һүммәт" партијасынын милләтчи фраксијасына мәхсус "Ал бајраг" адлы бир гәзетин редактору олмуш, 1919-чу илдән исә Бакыја кәлиб болшевикләрлә әмәкдашлыгы башламышдыр. Ә. Гарајев 1918-1920-чи илләрдә рус вә Азәрбајчан дилләриндә нәшр едилән он алдан јухары гәзет вә журналын редактору олмушдур[1].

Бунларын ичәрисиндә "Әхбари", "Ал бајраг", "Зәһмәт сәдасы", "Азәрбајчан фугәрасы", "Беднота", "Рабочаја правда", "Голос труда", "Мәш'әл", "Октјабр ингилабы" кими гәзет вә журналлар вар иди. Әлбәттә, Ә. Гарајевин нәшр етдији бүтүн бу дөврү мәтбуат заһирән нә гәдәр рәнкарәнк олса да, мәзмунча јекрәнк иди. Бу мәзмун исә халгын милли бирлијини, идеалыны синфи гаршыдурма идејасы илә әвәз етмәкдән ибарәт иди. 1918-1928-чи илләрдә Бакыда јерли болшевикләрлә бир мөвгедә дајанан вә Азәрбајчанда милли һөкумәтлә мүхалифәтдә олан "Бакинетс" (1907-1920, редактору Р. С. Джаноридзе, М. Д. Манучарјан), "Бакинскаја жизн" (1919. Редаксија һеј'әти), "Бакинскиј рабочиј" (1906-1920, РСДФП-ы Бакы Комитәсинин органы), "Бакинскоје слово" (1918-1920, редактор Глахенгауз), "Бакинскоје утро" (1919, редактор М. Н. Сергеев), "Искра" (1919, ред. һеј'әти), "Набат" (1919, редактор А. А. Муровјан, Ф.Е.Махарадзе), "Наша жизн" (1919, ред. С. Г. Шаумјан), "Пролетариј" (1919, Ред. һеј'әти) вә с. рус дилиндә гәзет вә журналлар да чыхырды. 1918-1920-чи илләрдә Азәрбајчанда милли һөкумәтә гаршы ермәни дилиндә чыхан гәзет вә журналлар ичәрисиндә "Артсах" (1919, ред. һеј'әти), "Апараж" (1917-1919, Ред. Ајрапет Мусаелјан) вә саир кими дүшмән мөвгели гәзет вә журналлар хүсусилә фәаллыг көстәрирди. Рус дилиндә чыхан дашнак истигамәтли "Знамја труда", "Јединаја Росија" ("Искра"), "Наше времја", "Вперјод" кими гәзетләр Азәрбајчанда милли һөкумәтин әлејһинә тәблигатда һеч дә онлардан кери галмырды.

1. Бах: А. Ә. Һүсејнов, Әлиһејдәр Гарајев (Биографик очерк). Бакы, 1961, с. 43.

1918-1920-чи илләрдә Бакыда, әслиндә милли һөкумәтә гаршы дајанан, ајры-ајры харичи гүввәләрин мәнафејини мүдафиә едән бир сыра күрчү, јәһуди, полјак, фарс вә башга дилләрдә дә дөврү мәтбуат нәшр едилирди. Үмумијјәтлә бу илләрдә милли мәтбуатла мүхалифәтдә олан гәзет вә журналларын сајы јүз әллидән артыг иди.

1918-1920-чи илләрдә Азәрбајчанда идеоложи мүбаризәнин бүтүн ағырлыгы дөврү мәтбуатын кәскин силаһы олан публисистиканын үзәринә дүшүрдү. Һәмин илләрдә дөврү мәтбуатда үстүнлүк тәшкил едән публисистика бүтүн сијаси-ичтимаи фикир аләмини өз тә'сири алтына алмышдыр. Бәдии әдәбијјатын бүтүн жанрларында, натиглик сәнәтиндә, һәтта, мәктәб дәрсликләриндә белә, публисистика јарадычылыг новүнүн тә'сирләри өзүнү ачыг көстәрирди. Бир сөзлә, халг күтләләрини мүәјјән ичтимаи идеаллар уғрунда мүбаризә чәбһәсиндә бирләшдирмәкдә публисистика 1918-1920-чи илләрдә ән мүнасиб әдәби ифадә васитәсинә чеврилмишдир.

1918-1920-чи илләр Азәрбајчан публисистикасы идеја-мөвзу чәһәтдән чох зәнкиндир. Әслиндә бурада Азәрбајчанын дахили вә харичи һәјаты илә бағлы бүтүн сијаси-ичтимаи, сосиал вә мә'нәви-әхлаги проблемләр әһатә олунур. Елә 1918-1920-чи илләр Азәрбајчан публисистикасы мәһз бу мөвзулар илә сәчијјәләнирди. Бунлардан биринчиси, һәм дә башлычасы — Азәр-

бајҹан халгынын јенічә әлдә етдији милли мүстәгиллији горујуб сахламаг, онун гајғыларыны әкс етдирмәк; икинҹиси — мүасир ҹәмијјәтин иҹтимаи тәбәгәләри арасындакы социал зиддијјәтләри, синфи гаршыдурманы гызышдырмаг тәблиғатилә сәҹијјәләнирди. 1918-1920-ҹи илләр Азәрбајҹан публисистиканын биринҹи истигамәтинә милли мәтбуат, икинҹи истигамәтинә исә болшевик мәтбуаты рәһбәрлик едирди. Әлбәттә, Азәрбајҹан публисистикасынын 1918-1920-ҹи илләрдә хүсусилә кениш тәблиғ етдији бу ики бөјүк истигамәт тәзә һадисә дејилди. Мә'лум олдуғу кими, һәр ики истигамәтлә тәмсил олунан проблемләр Азәрбајҹан публисистикасыны әввәлләр дә мәшғул етмишди. Азәрбајҹан публисистикасы милли-мүстәгиллик идеаллары илә јанашы, синфи идеаллары уғрунда мүбаризәнин дә зәнкин тарихинә маликдир. Лакин, мәһз 1918-1920-ҹи илләрдә бу проблемләр ән кәскин вә принсипиал характер алмышды, Азәрбајҹан публисистикасыны үз-үзә дајанан ики ҹәбһәјә парчаламышды. Белә ки, "дөврүн ән кәскин проблеми олан милли мәсәләдә болшевикләр вә мүсават дабан-дабана зидд мөвгеләрдә дајанырдылар. Унитар дөвләт тәрәфдары олан вә дүнја ингилабы идејасы илә хәстәләнмиш болшевикләр Азәрбајҹанын милли мухтаријјәти уғрунда мүбаризә апаран "Мүсавата" тәһлүкәли дүшмән кими бахырдылар"[1].

1918-1920-ҹи илләр Азәрбајҹан публисистикасынын истәр идеја-мәзмун, истәрсә дә бәдии ифадә зәнкинлији милли мәтбуатын сәһифәләриндә даһа кениш шәкилдә әксини тапыб. Јухарыда гејд едилдији кими, милли публисистиканын өзүнәмәхсус мөвзу вә проблемләри вар иди. Бу проблемләр чаризм әсарәтиндән јенічә гуртармыш Азәрбајҹанын милли мүстәгиллијини горујуб сахламаг, милли орду јаратмаг, өлкәдә демократик парламент сечкиләри кечирмәк, болшевик вә Деникин тәһлүкәсини рәдд етмәк, Гарабағда ермәни милләтчиләринин төрәтдији мүһарибә јанғыныны сөндүрмәк, өлкә дахилиндәки тәфригәчилији, Бакы нефти уғрунда хариҹи империалистләрин апардыглары дидишмәләри кәстәрмәк вә саирәдән ибарәт иди. Азәр-

1. Ајдын Балајев. 1917-1920-ҹи илләр Азәрбајҹан милли һәрәкатында мүхтәлиф сијаси партијаларын ролу. "Азәрбајҹан Демократик Республикасы" китабы, Бакы 1992.

бајҹан милли публисистикасынын проблемләри тәкҹә дахили һәјатла бағлы дејилди. Һәм дә республиканын сәрһәдләриндән кәнарда — Иранын һакимијјәти алтында олан азәрбајҹанлы баҹы вә гардашларын талеји әтрафында иди.

1918-1920-ҹи илләрдә Азәрбајҹан публисистикасынын әсас апарыҹы жанры сијаси публисистика иди. Бу илләрдә милли публисистиканы тәмсил едәнләр ичәрисиндә Мәһәммәд Әмин Рәсулзадә, Үзејир Һаҹыбәјли, Мәһәммәд Һади, Фәрһад Ағазадә, Јусиф Вәзир, Ә. Мүзниб, Шејхүлислам Ахунд Аға Ағазадә, Адилхан Зијадханов, Мирзәбала Мәһәммәдзадә, Мәһәммәд Садыг Ахундов, Шәфигә ханым Әфәндизадә, Бәдрәддин Сејидзадә вә башгалары вар иди.

Азәрбајҹан милли публисистикасынын стратежи мүбаризә ҹәбһәсиндә халгын кәләҹәји илә бағлы бөјүк бир сијаси-иҹтимаи консепсија дајанырды. Бу консепсија XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајҹанда интишар тапмыш — "Түркләшмәк, исламлашмаг, мүасирләшмәк" идеалында тәҹәссүм етдирирди. Бу консепсијаја сөјкәнмәклә Азәрбајҹан публисистикасы халгы өз тарихи көкләринә бағлајыр, ону милли вә дини гајнагдан кәлән мә'нәви дәјәрләрдән гида алмаға чағырыр, һабелә мүасир дүнјанын елм вә мәдәнијјәт илә зәнкинләшмәјә дә'вәт едирди.

1918-1920-ҹи илләрдә милли публисистиканын өн сырасында "Азәрбајҹан" гәзети кедирди. Халгын милли идеалларыны бу дөврдә мәһз бу гәзет там кенишлији илә тәмсил едирди.

"Азәрбајҹан" гәзети мүасир публисистиканын демәк олар ки, бүтүн жанрларында сәнәткарлыгла фајдаланырды. Бу гәзетдә сијаси-иҹтимаи мәгаләләр, мүсаһибәләр, суал вә ҹаваблар, хәбәрләр, ресензијалар шәклиндә олан јазылар дәрҹ едилирди. Әлбәттә, "Азәрбајҹан" гәзетинин ән фәал жанры публисистик мәгалә иди. Бу мәгаләләр сијаси-иҹтимаи, әдәби, тарихи, дини, әхлаги - мә'нәви, һүгуги вә саир мәсәләләри әһатә едирди. "Азәрбајҹан" гәзетиндәки мәгаләләрин әксәријјәти публисист сәҹијјәдә олуб, сијаси-иҹтимаи тәдгиг вә тәһлилә әсасланыр, халгы милли маарифчилик руһунда тәрбијәләндирмәјә чалышырды. "Азәрбајҹан" гәзетинин бүтүн публисист мәгаләләри конкрет факт вә һадисәләрә, һабелә мәнтиги мүһакимәләрә әсасланырды.

"Азәрбајҹан" гәзетинин публисист мүбаризәсинин башында, гәзетин әсас редакторларындан олмуш Ү.Һачыбәјли (Ү. Һачыбәјов) дајанырды. Ү. Һачыбәјовун публисистикасы һәм идеја-мөвзу, һәм дә жанр вә форма ҹәһәтдән рәнкарәнк иди. Ону ичтимаи һәјатын демәк олар ки, бүтүн сијаси-ичтимаи мә'нәви-әхлаги мәсәләләри дүшүндүрүрдү. Ү. Һачыбәјовун "Азәрбајҹанда истифадә етдији форма әсасән "Тәәссүрат" башлығы илә верилән вә республика парламентиндәки һадисәләри шәрһ вә тәһлил едән "Һесабат" жанрлы публисист јазылар иди. Бунларын ичәрисиндә милли ордунун јарадылмасы (1919, 28 март, N-143), ермәни-дашнак гүввәләринин Гарабағ вә Нахчывана гаршы тәҹавүзүнә гаршы милли бирлијә чағырыш мөвзусу өз кәскинлији илә сечилирди. Ү. Һачыбәјовун "Азәрбајҹан" гәзетиндәки сијаси публисистикасында милли бирлијә, милли һәмрә'јлијә чағырыш, дахили сијаси пәракәндәлијин тәнгиди даһа кениш јер тутур. Онун "Гара тәһлүкә" адлы бир мәгаләсиндә (1919, 8 һәзиран, N-198) Азәрбајҹанда өз мүстәмләкәчилик һөкмранлығыны бәрпа етмәјә чалышан Деникин ифша едилирди. Ү. Һачыбәјов Азәрбајҹанын истиглалыны һәдәләјәнләрин тәкҹә ермәни-дашнак вә рус шовинист кенералы Деникиндән ибарәт олмадығыны халга баша салыр, "ичимиздәки деникинләр" барәдә халга мә'лумат верирди. О, јазырды: "Бир Деникин вар ки, бизи харичдә тәһәддүд едијор. Бир чох деникинләр вар ки, ичимиздә долуб, ән хәтәрли јерләрдә кизләниб дә бизи горхудурлар (1919, 10 һәзиран, N-200).

1918-1920-ҹи илләрдә Ү. Һачыбәјов публисистикасынын мүһүм тәнгид һәдәфләриндән бири Азәрбајҹан халгыны дүнјаја "вәһши", "ганичән", "мәдәнијјәтсиз" кими танытан ермәни-дашнак тәблиғаты иди. Бу мөвзуда јаздығы "Сәдд-Искәндәр" адлы мәгаләсини (1919, 26 һәзиран, N-212). Ү. Һачыбәјов Азәрбајҹан нүмајәндә һеј'әтинин Франсаја сүлһ конфрансына кетдији күнләрдә гәләмә алмышдыр. О, ермәни-дашнак тәблиғаты нәтиҹәсиндә Азәрбајҹан дипломатијасы гаршысында дајанан манеәләри "Искәндәр-Сәдди" һесаб едир. Бу сәдди кечмәк үчүн Азәрбајҹан һөкумәтинин вә халгынын гаршысында дуран чәтин вәзифәләри ајдынлашдырырды. 1918-1920-ҹи илләрдә Азәрбајҹан Республикасынын сәнәткарлыг сәвијјәси Ү. Һачыбәјлинин

јазыларында өз әксини тапыб. Онун сијаси публисистикасында бәдии суаллар, тәкрирләр, мүгајисәләр вә с. бәдии васитәләрдән кениш шәкилдә истифадә едилиб. Бу ҹәһәтдән онун Азәрбајҹанын милли мүстәгиллијини көрмәк истәмәјән мүхалифәтчи партијалара гаршы јаздығы ашағыдакы сәтирләр чох сәчијјәвидир: "Көзләр вар ки, дүнәнә гәдәр әсир вә гул олан бир милләти бу күн азад вә сәрбәст көрмәк истәмирләр. Гулаглар вар ки, лал едилмиш бир милләтин дилинин бу күн ачылыб да сөз сөјләмәсини ешитмәк истәмирләр. Гәлбләр вар ки, бир әсрдән артыг мәһкум галан бир милләтин бу күн мүстәгил вә азад олмасыны гәбул етмәк истәмирләр..."[1]

1918-1920-ҹи илләрдә Азәрбајҹан сијаси публисистикасынын ән парлаг нүмунәләри Мәммәд Әмин Рәсулзадәнин гәләминә мәхсус иди. Онун сијаси публисистикасы XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајҹан халгыны милли-азадлыг идеаллары илә тәрбијәләндирмәкдә бөјүк тәблиғати гүввәјә малик иди. Бу ҹәһәтдән онун Азәрбајҹан Республикасынын јарандығы илк күнләрдә гәләмә алдығы "Азәрбајҹан пајтахты" адлы тарихи-публисист мәгаләси[2] бу күн белә өз ичтимаи тә'сир гүввәсини сахламагдадыр. М. Ә. Рәсулзадә силсилә мәгаләләрдән ибарәт олан јазысында Азәрбајҹан түркләринин тарихи кечмишиндән, јашадығы әразинин ҹоғрафи һүдудларындан бәһс ачыр, вәтәни, милләти севдирмәјә чағырырды.

Бөјүк вәтәнпәрвәрлик руһу илә долу олан бу мәгаләсиндә М.Ә.Рәсулзадә јазырды: "Мән мәтбуаты чох арадым. Лакин Бакы барәдә бир јазыја раст кәлмәдим. Бу һәвәс мәнә ҹәсарәт верди: мүхтәсәр дә олса, Бакынын тарихи һагтында бир кач јарпаг гаралајалым. Шүбһәсиз ки, бу сәтирләрлә вериләҹәк мә'лумат Азәрбајҹан пајтахтынын шан вә һејсијјәти вә һүчијјәти илә олмајаҹаг... Дүшүндүм ки, нәгис дә олса, бир шеј олсун.

Биз нәгисини башларыг, мүтәшәббүс кәнҹләримиз дә чалышар вәтән ешги, мәмләкәт мәһәббәти илә сә'ј едәр, бу башлангычы тәкмил едәрләр..." М. Ә. Рәсулзадәнин сијаси мәгаләләри

1. "Азәрбајҹан" гәз:, 1918, 18 кануни-әввәл, N-56.

2. "Азәрбајҹан" гәзети, 1918, кануни-әввәлин 3, 6, 19, 31-ҹи нөмрәләри.

рәнкарәнк бәдии бојаларла зәнкиндир. Бу мәгаләләрдә ичтимаи идеаллар охучуја мүхтәлиф бәдии суаллар, күчлү мәнтиги чаваблар васитәсилә чатдырылыр. Мәсәлән, онун 1918-чи илин сонунда Азәрбајчанда Шураји-миллинин ачылмасы вә ондан көзләнилән ичтимаи үмидләр әтрафында дүшүнчәләри ифадә едән "Һанки үмидлә?" адлы мәгаләси јеничә гурулмуш милли республиканын кәләчәк талејинә кениш халг күтләләриндә бөјүк үмидләр јарадырды.[1]

М. Ә. Рәсулзадәнин сијаси мәгаләләри идеја-мәзмун зәнкинлији илә јанашы, һәм дә һәјат фактларыны сечмәк вә онлары үмумиләшдирмәк бачарығы илә сечилирди. Бу чәһәтдән онун "Самоуправление" адлы мәгаләси Азәрбајчан республикасыны дахили сијаси чәкишмәләрлә парчаламаға чалышан мүхалифәт партијалара гаршы јазылмыш кәсәрли бир чаваб иди. М. Ә. Рәсулзадәнин бир публисист кими јазылары вә шифаһи чыхышлары о дөврүн ән кәркин сијаси һадисәләринә тә'сир көстәрирди. Бу бахымдан Азәрбајчан болшевикләринин хәјанәти нәтичәсиндә ишғалчы Русијанын милли һөкумәт үчүн јаратдығы тәһлүкәјә гаршы онун Мәчлиси-Мүәссисанадакы сәфәрбәредичи чыхышы заманы ән кәсәрли публисист сөзү кими диггәти чәлб едир: "Әфәндиләр! Мәсәлә гәтијјән пәк мүһүмдүр. Зәнн етмәјиниз ки, мәним көнлүмдә Русија болшевикләринә гаршы о гәдәр бөјүк инад вардыр ки, сүи-нијјәтә алышараг онларла анлашмаг истәмәм. Хејр, һәмишә мүһакимә етмәк мүмкүндүр. Бир тагым шәраити-сијасијјә илә узлашмаг, барышмаг олур. Фәгәт бизә десәләр ки, әкәр бир үсјанчы гүввәтлә барышмасаныз, Русија да сизинлә барышмајачагдыр. Биз көрсәк ки, бизим ичәримиздә бир нечә Әлиһејдәрләр вармыш, онларла һесаблашмаг лазым имиш, лакин, бир милләтин рә'ји вә һүгугу илә һесаблашмаг лазым дејилмиш, о һалда биз бөјлә бир гүввәтә һеч вахт инанмарыз..."[2]

М. Ә. Рәсулзадәнин "Азәрбајчан" гәзетиндә чыхмыш јазыларынын әксәријјәти 1918-1920-чи илләрин ән кәркин сијаси һадисәләри илә бағлы иди. Онун бу дөврдә Азәрбајчан һөкумәтинин лидери кими Азәрбајчан Мәчлиси-Мүәссисанынын ичласларында етдији аловлу чыхышлары XX әсрин әввәлләри Азәрбајчан натиглик сәнәтинин парлаг нүмунәләри иди. М. Ә. Рәсулзадәнин бу чыхышларында онун халгы сәфәрбәр етмәк бачарығы јүксәк сәнәткарлыгла өзүнү көстәрир. О, бу чыхышларында Републиканы бүрүмүш ағыр сијаси-игтисади вәзијјәтин сәбәбләрини сон дәрәчә инандырычылыгла ачыр, халгы ағыр күнләрә дөзмәјә, кәләчәјә олан үмидләрә сәфәрбәр едирди.

1. "Азәрбајчан" гәзети, 1918, 18 гәшрини-сани, N-41.
2. Бах: "Азәрбајчан" гәзети, 1920, 1 нисан.

1918-1920-чи илләр илк Азәрбајчан Демократик Республикасынын көркәмли хадимләриндән олмуш Мирзәбала Мәһәммәдзадәнин сонралар јаздығы кими, М. Ә. Рәсулзадәнин "Мүстәгил милли Азәрбајчан Чүмһуријјәтинин давамы мүддәтинчә (1918-1920) кәрәк парламентдә, кәрәксә парламент харичиндәки нитг вә мә'рузәләри мәгалә вә бәјанатлары да бу милли түрк дөвләтинин вә бу илк мүсәлман чүмһуријјәтинин мөһкәмләнмәсинә хидмәт едирди[1].

Јусиф Вәзирин Азәрбајчанда мүстәгил республиканын гурулмасы әрәфәсиндә Мүсават партијасынын "Ачыг сөз" гәзетиндә чап етдирдији "Түрк милләтинә хитаб" сәрлөвһәли силсилә мәгаләләри Азәрбајчанда милли азадлыг шүурунун формалашмасында мүһүм рол ојнајыр. Бу мәгаләләрдә Ј. Вәзир Азәрбајчан халгыны Русија империјасынын дағылмасындан сонра әлдә едилмиш милли-азадлыг имканындан истифадә етмәјә, бу идеал уғрунда бүтүн сијаси гүввәләри бирләшмәјә чағырырды. О, бүтүн мүхалифәт гүввәләринә мурачиәтлә јазырды: "Инди әгидә давасы еләмәк заманы дејил..."

Ј. Вәзир чәмијјәтин бүтүн үзвләринә-дини фиргәләрә, дөвләтлиләрә, кәнчләрә, зијалылара, бир сөзлә бүтүн түрк милләтинә мурачиәт едирди.

Онун публисистикасы мүасирлик кејфијјәти, факт вә мәнтиги илә бөјүк тә'сиредичи гүввәјә малик иди. Ј. Вәзирин 1919-чу илин ағыр ермәни-дашнак тәчавүзү дөврүндә јазылмыш "Ермәниләр вә биз" адлы публисист мәгаләсиндә (1919, 13 тәмуз,

1. Бах: Мирзәбала Мәммәдзадә. "Азәрбајчан" мәчмуәси (Түркијә), N-12. (36), 1955. Мәгалә "Халг гәзетинин 28 мај 1992-чи ил сајындан көтүрүлмүшдүр.

№223) бу тәчавүзүн тарихи көкләри вә сијаси-ичтимаи дајаглары тәһлил едилир, бу һадисәнин ики јүзиллик тарихи арашдырылыр.

Чејһун Дағыстани "Тарихи күн" адлы мәгаләсиндә (1918, №5) Азәрбајчан һөкумәтинин Кәнчәдән Бакыја көчдүјү 15 сентјабр күнүнү бөјүк вәтәнпәрвәрликлә вәсф едәрәк јазырды: "15 сентјабр ән сәадәтли, ән шөвкәтли күнләриндән әдд алачағы шүбһәсиздир..." Һүсејн Мирзәчамалов халгы јени гурулан мүстәгил Азәрбајчаны бүрүмүш сијаси вә игтисади бөһранлара көрә үмидсизлијә гапылмамаға чағырырды. (1918, 2 тәшрини-сани, N-49), Фәрһад Ағазадә кәнч Азәрбајчан республикасынын ана дили, јени әлифба, тәһсил, мәдәнијјәт вә саир ичтимаи саһәләрдәки сијасәтини халгын милли мәнлијинин әсаслары кими изаһ едирди.

Үмумијјәтлә, бу дөврдә милли һөкумәтин башында дуран бүтүн ичтимаи хадимләр, сәнәткар публисистләр, тә'сирли сөз демәјә гадир адамлар иди. Мәсәлән, Шејхүлислам Ахундаға Әлизадә "Истиглалијјәт" адлы мәгаләсиндә өз охучусуна ән тәбии бир мәнтиг илә милли азадлығын мә'насыны бу чүр баша салырды: "Инсанлар асудә јашамаг үчүн хәлг олунублар вә бу јашадығымыз јер билтәфавүт инсанларын ихтијарына вакүзар олубдур. Она көрә һәр милләтә истиглал верилмәлидир ки, та камали-асудәликлә өз һүгугларына наил олсунлар"[1].

1919-чу илдә Азәрбајчан Республикасынын бир иллији мүнасибәтилә "Азәрбајчан" гәзетиндә чыхмыш мәгаләләрин әбәди-публисист гүввәси һејәтедичи дәрәчәдә гүввәтли иди. Бурада М.Ә. Рәсулзадә, Ү. Һачыбәјов, Јусиф Вәзир, Шејхүлислам Аға Ағазадә, Ә. Мүзниб вә башга публисистләрин јазылары ән мүһүм сијаси-ичтимаи идеалларыны чох сәрраст шәкилдә истифадә едирди.

Мәсәлән, дөврүн көркәмли шаири вә публисисти Әли Јусиф Азәрбајчан Республикасынын бир иллији мүнасибәтилә кечирилән бајрамы беләә тәсвир едирди: Азәрбајчан чүмһуријјәтинин пајтахты милли бајрамлара гәрг олараг

1. "Азәрбајчан" гәзети, 1919, 28 мај.

истиглалы бајрам едијорду".[1]

1918-1920-чи илләр Азәрбајчан публисистикасынын вәтәнпәрвәрлик чағырышлары тарихи вә елми әсаслара сөјкәнирди. Бу дөврдә Азәрбајчан публисистләри чәмијјәтә тә'сир етмәк үчүн даһа чох тарихи јаддаша мүрачиәт едир, кечмишин гәһрәманлыг ән'әнәләрини јада салыр, халгы милли өзүнүдәркә чағырырды.

1918-1920-чи илләрдә Азәрбајчан публисистикасынын дикәр ганадыны — онун һаким халг Чүмһуријјәти илә мүхалифәт чинаһыны болшевик публисистикасы тәшкил едирди. Бунлар арасында болшевик публисистикасынын Нәриман Нәриманов, М. С. Ордубади, С. М. Әфәндијев, Тағы Шаһбази, Әлиһејдәр Гарајев, Руһулла Ахундов вә дикәр бу кими көркәмли нүмајәндәләри вар иди. Бу мүәллифләр ичәрисиндә Н. Нәримановун сијаси публисистикасы даһа күчлү ичтимаи тә'сир күчүнә малик иди. Онун 1918-чи илдә "Һүммәт" вә "Әхбари" гәзетләриндә болшевизмин тәблиғинә һәср етдији мәгаләләриндә күчлү публисист гәләми өзүнү көстәрир. Н. Нәримановун үрәкләри ритәтә кәтирән, шүурлара тә'сир едән публисистикасынын бир парлаг нүмунәси белә иди: "Фәһләләр, зәһмәткешләр вә вичданлары ајылмыш зијалылар! Милләтин сәадәтини истәјирсинизсә вә бу милләти зикр олунан гитәјә дә'вәт едирсинизсә, "Һүммәт" ичтимаијјун-амијун фиргәси, "Һүммәт" тәшкилатынын бајрағы алтында чәм олунуз. "Һүммәт" фиргәси Русија ичтимаијјун-амијун фәһлә фиргәсинин һиссәси олуб өз бајрағынын үстүндә Марксын вә Енкелсин көзәл, мәшһур сөзләрини јазыбдыр: "Бүтүн чаһан фүгәраји-касибәси, бирләшин!" Она көрә бу фиргә вар гүввәсилә индики капитализм, сәрмајәдарлыг гајдасыны билмәррә јыхмаға чалышыб, онун әвәзиндә сосиализм гајдасыны тикмәјә вар гүввәтилә ишләјәчәкдир вә ишләјир. Јени елә бир үсули-идарә тикмәк истәјирик ки, инсанлар арасында дөвләтли-касыб, аға-гул олмасын, һамы бәрабәр, гардаш олсун. Будур ичтимаијјун-амијун фиргәсинин тәләби, будур "Һүммәт"ин бајрағында јазылан тәләбләр. Јашасын "Һүммәт" фиргәси! Ја-

1. Јенә орада, 1919, 30 мај.

шасын Русија ичтимаијјун-амијун фәһлә фиргәси! Јашасын һамы милләтләрин гардашлығы! Јашасын социализм"[1].

Н. Нәриманов башга бир публисист мәгаләсиндә Азәрбајчан халгыны социализм дөвләти гурмаг уғрунда мүбаризәјә бу чүр чағырырды: "Сиз сәадәтинизи истәјирсинизсә, хошбәхт олмаға чалышырсынызса, гејри милләтләрин фәһлә вә зәһмәткешләри илә бирләшиниз, иттифаг бағлајыныз, о вахт һүгугунузу пајман едән сәбәби тез вә асанлыгла јыхыб мәһв едәрсиниз"[2].

Көрдүјүнүз кими, Н. Нәримановун аловлу публисистикасы о вахтлар һәлә сәмимијјәтлә инандығы синфи һәмрәјлик вә мүбаризә утопијасына мөвчуд ичтимаи-сијаси һәјатын бүтүн зиддијјәтләрини бир зәрбә илә һәлл едән бөјүк вәтәнпәрвәрлик идеаллары илә коммунизм идеалына вә ингилабына инам еһтирасы илә долу иди. Мәһз буна көрә бу публисистика о заман јүз минләрлә бинәсибләрин, јохсулларын үрәјини риптәтә кәтирир, онлары јашадыглары чәмијјәтин варлы зүмрәләринә гаршы дүшмәнчилик гијамына чағыра билирди.

1918-1920-чи илләрин ичтимаи-сијаси мүбаризәләриндә большевик Әлиһејдәр Гарајевин публисист фәалијјәти дә ејни дәрәчәдә емосионал вә тә'сирли иди. О, да Н. Нәримановун мүрачиәт етдији һәмин бинәсибләрә үз тутараг дејирди: "Бакы фигәраји-касибәси әлиндә олан гырмызы бајрағы һеч бир хаинин габағына әјмәјиб, әјмәјәчәкдир"[3].

1918-1920-чи илләрдә Азәрбајчанда истәр милли, истәрсә дә, большевик чәбһәсинә мәхсус публисистләр сатирик үслубдан да истифадә едирдиләр. Бу илләрдә "Шејпур" вә "Зәмбур", "Тартан-партан" вә "Тәшәл" адлы журналларда сатирик публисистика үстүнлүк тәшкил едирди. Бу дөврүн сатирик мәтбуаты даһа чох кичик публисистик жанрлардан истифадә едирди. Сатирик хәбәрләр, аталар сөзләри кими формаларда сијаси-ичтимаи һәјатын мүхтәлиф мәсәләләри өз әксини тапырды.

Сатирик "Зәнбур" журналында чаризмин деврилмәсиндән сонра Бакыда һөкм сүрән һәрч-мәрчлик, һакимијјәт уғрунда кедән чәкишмәләр, харичиләрин јенидән Бакыја ахышыб кәлмәси мүхтәлиф сатирик жанрларда лаға гојулурду. Мәсәлән, "Кәнчә күчәләри" адлы бир јазыда Деникинин Кәнчәјә сохулмасына "Зәнбур" журналы белә лағ едирди: "Өлкәдә чаггал аз иди, бири дә кәмијлә кәлди".[1] "Зәнбур"ун башга бир "мәсләһәтиндә" дејилирди: "Гој мүсәлманлар гапаз алтында јашасынлар! Онда һөкумәтин досту чох олар. Бәд күндә тәрәфдарлары артыг олар"[2].

1918-1920-чи илләрдә чыхмыш "Шејпур" сатирик журналынын башлыча күлүш һәдәфләриндән бири ерменииләрин Гарабағда төрәтдикләри вәһшиликләри иди. "Азәрбајчанлы" имзалы мүәллифин "Ермәни јухусу" адлы ("Шејпур" 1919, 11 јанвар, №13) јазысында мәһз бу мәсәләјә тохунулурду. "Шејпур"журналы бу дөврдә Азәрбајчанын милли мүстәгиллијини гәбул едә билмәјән болшевикләри бу чүр лаға гојурду: "Керенски һөкумәтиндән сонра Русијада баш галдырыб дүнјаны азад едәчәјини вә'д едән фүтәра тәрәфдары, бир но'и фиргә адамы "болшој" (јә'ни бөјүк) адам пејда олуб...

Һәмин фиргә Бакыда рәһмәтлик Шаумјандан ибарәт иди. Бакыда јашлы иранлылардан бә'зиләри бу фиргәнин мәрамнамәсини гә'бул едиб, бәрбад һалда олан Ираны абад етмәк истәјирдиләр" ("Шејпур", 1919, N-1). "Шејпур" сатирик журналы милли-мүстәгиллијин горунмасы фикрини өз охучусуна бу шәкилдә чатдырырды: "Март һадисәләриндән сонра суја батмыш тојуг кими сујун сүзүлә-сүзүлә, бүзүлмүш, бир тәрәфдә галмышдын. Өз шәһәриндә, өз евиндә өзкә јердән кәлмишләрин әли алтында әзилирдин. Күчәдән кечәндә дивар диби јеријиб, өз ана дилиндә данышмаға еһтијат едирдин. Бу алты ај сәнин үчүн чох зүлмлү олуб. Лакин, ојунлар үчүн чалмаг шејпур олмајыб. Инди шүкр олсун "Шејпур"умузу партлајана гәдәр чалмаға башлајырыг"...[3].

"Шејпур" өз әтрафына бир сыра пешәкар публисистләр топламышды. Бу јазычылар милли әхлаға вә дүнјакөрүшүнә јад олан типләрдән даһа чох јазырдылар. Мәсәлән, "Помпушәли"-

1. "Һүммәт" гәзети, 1917, N-1.
2. Јенә орада 1918, N-31.
3. Бакы фәһлә конфрансынын әхбари, 1919, 8 ијун.

1. "Зәнбур", 1835, (4), N-12
2. Јенә орда, N-16.
3. Алты ај. "Шејпур", 1919, N-1.

нин (Сәмәд Мәнсур) "Зијалылар" адлы јазысында өз милли мәнлијини итирмиш ики зијалынын данышығы бу чүр күлүш һәдәфи едилир:

— "Һи, Әли Мурадәлијевич, ја Аллаһ!

— Һүсејнгулу Дашдәмирович, мајо почитени, кејфиниз?.."

"Шејпур" ерменипәрәст болшевик рус гәзети "вперјод"у лүғәт шө'бәсиндә бу чүр лаға гојурду. "Вперјод" әслән рус сөзү олуб, бу ахыр вахт ермениләр ону чох истемал едирләрди. Бу сөзүн әсл мә'насы "габаға" демәкдир. Амма нәдәнсә ермениләр ону тәрсинә баша дүшүб, "дала" деjә ишләдирләр. Гәдим заманларда да ермәни дашнакларынын һәмин адда Бакыда бир гәзетләри чыхырды. Мүсәлманлара мүрачиәтлә һәр күн ширин-ширин мәгаләләр јазмагда иди.[1]

1918-1920-чи илләрдә болшевик сатирик публисистикасынын фәал иштиракчысы олан Әлиһејдәр Гарајев редактору олдуғу "Тартан-партан" вә "Мә'шәл" журналларында, һабелә "Һүммәт", "Һүријјәт" вә "Әхбари" кими чидди үслублу гәзетләрдә "Хырдаватчы" имзасы илә "Хырда-мырда" адлы сатирик јазыларла чыхыш едирди. Белә јазыларынын бириндә о, јеничә мүстәгил дөвләтини гурмуш Азәрбајчан Демократик Республикасынын игтисади чәтинликләринә лаг едир, онун ағыр дөвләтчилик вәзијјәти "Горхма" адлы ушаг ојунундакы бир адамын күлүнч һалына бәнзәдилирди.[2] "Әхбари"дә исә "Чомаг" имзалы мүәллиф "Нағыл" адлы јазысында өз милли азадлығыны горујан гүвваләрә "милләтчи" дејиб истеһза едирди.

Милли публисистиканын иштиракчылары болшевикләрин мүстәгил Азәрбајчана гаршы тәчавүз сијасәтинә вә бу сијасәти һәјата кечирән Ленин вә Деникинин арзуларына истеһза едирдиләр. Болшевик публисистләри исә Азәрбајчанда һакимијјәт башында дајананлары, бәј, хан, мүлкәдар, капиталист зүмрәсиндән олмаларына көрә тәнгид едирдиләр.

1918-1920-чи илләрдә Азәрбајчан милли сатирик публисистикасынын бир сыра диггәтәлајиг нүмунәләри әсасән

1. Алты ај. "Шејпур", 1919, N-1.
2. "Әхбари" гәз., 1918, 12 мај.

"Азәрбајчан" гәзетиндә чыхмышдыр. Бурада фелјетонлар (бә'зән "кичик фелјетон")*, "Филанкәсин", "Ордан, бурдан" (Ү. Һачыбәјов), "Авара"нын "Мәһарәт" башлығы илә күнүн мүхтәлиф мәсәләләриндән бәһс ачан сатирик јазылары чыхырды. "Азәрбајчан"ын бу јазыларында кечмиш чар дөврү чиновникләри вә һадисәләри лаға гојулурду. Бу сатирик јазыларын халг данышыг үслубунда ширин ифадә тәрзи олурду. Мәсәлән, "Филанкәс"ин "Бир нахош" адлы фелјетонунда дејилирди: "Гәдим заманларда јә'ни Николајын вахтында Бакыда белә бир "мод" вар иди. Баггал Мәшһәди Сәлим һәр күн јериндән галхыб дүкана кәлмәдән әввәл евдә бир "бисмиллаһ" дејиб, сонра да кәлмеји-шәһадәтини охујуб вә өврәт-ушағына әлвида едиб сонра әфсәри тапанчасыны белинә бағлајыб кедирди алыш-веришинә..."[1].

Азәрбајчан сатирик публисистикасы истәр идеја-мөвзу, истәрсә дә әдәби форма зәнкинлији бахымындан чидди үслублу публисистикаја нисбәтдә чох зәиф иди.

Әлбәттә, бунун сәбәбләри вар иди. Бу сәбәбләрдән һәр шејдән әввәл о иди ки, һәмин илләрдә Азәрбајчан сатирик публисистикасынын апарычы гүввәси олан "Молла Нәсрәддин" журналы вә онун јарадычысы Ч. Мәммәдгулузадә Азәрбајчанда дејил вә өлкәнин сијаси-ичтимаи һәјатында иштирак етмирди.

Ән башлыча сәбәб исә одур ки, 1918-1920-чи илләрин ағыр мадди вә мә'нәви һәјаты шәраитиндә ән мүһүм сосиал вә ичтимаи фачиәләри әкс етдирмәк вәзифәсини јеринә јетирмәк үчүн мәтбуатын күлүш вә истеһзаја дејил, чидди сөзә, дәлилли, сүбутлу тәблиғата даһа бөјүк еһтијач вар иди. Сијаси, фәлсәфи вә бәдии публисистика XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда кәркин, мүрәккәб сијаси-ичтимаи һәјаты, онун тарихи мәнзәрәсини әкс етдирмәк үчүн әвәзедилмәз имканлара малик иди.

ПОЕЗИЈА. Истиглал дөврүндә бәдии әдәбијјатын ән кениш јајылмыш голу поезија иди. Чүнки ири һәчмли нәср вә драм

* "Азәрбајчан" гәзетиндә фелјетон сөзү һәм дә гәзетин "подвал" һиссәсиндә чыхмыш мәгалә мә'насында иди.
1. "Азәрбајчан" гәз., 1918, тәшрини-әввәл, N-39.

əсərlərinə нисбətən поезија өрнəклəри гəзет вə журналларын сəһифəлəриндə тез нəшр олунур, асанлыгла охучу күтлəлəринə чатдырылырды. Һəм дə бу иллəрдə əдəбијјатда тəрəннүм руһунун гүчлү олмасы поезија жанрынын кениш јајылмасыны шəртлəндирирди.

Истиглал дөврү поезија үчүн мөвзу вə идеја əлванлығы, сəнəткарларын ајры-ајры мəсəлəлəрə фəрди мүнасибəти сəчијјəви иди. Бурада милли азадлыг севинчинин тəрəннүмү олдугча күчлү иди. Һəлə јүзиллијимизин башланғычында əдəбијјатда көк салан "түрклəшмəк, исламлашмаг вə мүасирлəшмəк" идеалынын тəрəннүмү дə күчлəнмишди.

М. Һади, Һ. Чавид, А. Шаиг кими сајымлы романтик шаирлəр "бөјүк" əдəбијјат өрнəклəри јаратмагда давам едирдилəр. Онлары əн чох инсан вə онун талеји, бəшəријјəтин фачиəлəри дүшүндүрүрдү. Һ. Чавид даһа əһатəли, фəлсəфи проблемлəрлə мəшғул олурду — əн чох тарихи мөвзулара үз тутурду. Мүһарибəлəрин, ганлы чарпышмаларын бəшəријјəтə кəтирдији сонсуз ачылар, инсан хислəтиндəки зиддијјəт ону даһа чох дүшүндүрүрдү. Азəрбајчан романтизминин даһа бир нəһəнк нүмајəндəси Мəһəммəд Һади исə каһ дөврүн фөвгүндə дајаныр, реал Азəрбајчан һəјатындан, милли таледəн вə кəлəчəкдəн, каһ да үмумијјəтлə бəшəријјəтин проблемлəриндəн сөз ачырды. "Инсанларын тарихи фачиəлəри, јахуд əлваһи-интибаһ" поемасы, "Ајдынлыг бир кечəдə тəфəккүр дəгигəлəри", "Баһарын ичтимаи рəмзлəри", "Кор-соғтур" əсəрлəри шаирин фəлсəфи ирсинин əн көзəл өрнəклəриндəндир.

"Шүһəдаји-вəтəн" ше'риндə шаир Азəрбајчанын мүстəгиллији уғрунда мүбаризəдə март гырғыны заманы шəһид олмуш вəтəн өвладларынын руһуну јаныглы лирик тəранəлəрлə охшајыр, "Əскəрлəримизə, көнүллүлəримизə" адлы силсилə ше'рлəриндə исə јурддашларыны Азəрбајчан истиглалынын горунмасына чағырырды. Һади санки бүтүн севиндиричи һаллары, кəлəчəк үмидлəрини инкар едирмиш кими бирдəн-бирə милли-демократик мəтбуатдан болшевик мəтбуатына үз тутурду. Анчаг бу онун өз амалындан, өз јолундан дөнмəси дејил, сөзүнү демəк, үрəјини бошалтмаг үсулу иди:

Дəһрдə билмəм нəдир ганлар ичəнлəр шанлыдыр,
Ган илə имдад едəн сəрвəтлидир, саһманлыдыр,
Һаггына талиб оланлар бир тағым бичарəлəр,
Һагты инкар ејлəјəнлəр охлудур, галханлыдыр.
Даима мəғлуб олан һəгдир əлиндə гүввəтин,
Санки гүввəт инкилисдир, һəг дə бир иранлыдыр...

XX јүзил Азəрбајчан мəдəнијјəти тарихиндə маариф хадими, көркəмли јазычы, шаир кими танынан Абдулла Шаиг Талыбзадə мүсават партијасына ајрыча ше'р һəср едир, "бирлəшəлим, түрк оғлу, бу јол миллəт јолудур" дејəрəк узагкөрəнликлə һамыны милли бирлијə сəслəјирди. "Вəтəнин јаныг сəси" адлы поемасында исə Азəрбајчан истиглалынын горунмасына, Вəтəн јолунда əзмкарлыға чағырырды.

Сијасəтлə јахындан уғрашмағы о гəдəр дə севмəјəн шаир ишғалчылыға гаршы чағырыш руһлу əсəрлəр јазырды:

Шу дијарын дағларында, дашында
Гуртарычы гəһрəманлар аз дејил;
О əллəр ки, сəни бу күн гуртармаз,
О диллəр ки, сəни бу күндə анмаз,
О үрəк ки, сəнин үчүн чарпамаз,
О ајаг ки, Вəтəн үчүн гошамаз
Ал ганына бојансын,
Севкилиси баш учунда јас гурсун,
Аналары ағы десин, сач јолсун,
Сəнин кими ағласын[1].

Дөврүн поезијасы үчүн идејалылыг, һəјата бағлылыг вə бунун да нəтичəсиндə чох вахт бəдиилијин зəифлəмəси сəчијјəви иди. Һəмин дөврдə нəшр олунмуш Ə. Чавадын "Далға", Һ. К. Санылынын "Јени шəргилəр", Фејзулла Сачидин "Фəрјад" адлы ше'р китаблары, "Милли шəргилəр" адлы поезија топлусу бу фикри тəсдиг етмəкдəдир. АХЧ дөври поезијасынын əн бариз нүмунəси кими тəдгигатчыларын үз тутдуглары

1. "Истиглал" гəзети, 4 феврал, 1920, N-1.

Ә. Чавад Ахундзадәнин "Далға" китабы иди.

Ә. Чавад вә М. Һади башга олмагла бөјүк бир шаирләр дәстәси Азәрбајчан истиглалыны тәрәннүм едән әсәрләр јазыр, үчрәнкли милли бајрағы васф едир, халгы вәтәнин мүдафиәсинә сәсләјир, түркләшмәк, мүасирләшмәк идејаларыны тәблиғ едирдиләр.

Ә. Чавад бәдии јарадычылыға хејли әввәл башламышды. "Гошма" адлы илк ше'р китабы 1916-чы илдә чап едилмишди. "Далға" исә шаирин әсасән истиглал дөврүндә јазылан әсәрләрини әһатә едирди. Азәрбајчанын милли азадлыг әлдә етмәси халгын чохәсрлик арзуларынын нәтичәси иди. Бунун бәдии әдәбијјата кәлиши дә тәбии иди. Ә. Чавад Үзејир бәј Һачыбәјли илә бирликдә милли марш јазмыш, "Азәрбајчан бајрағына", "Ал бајрага" адлы ше'рләрини милли бајрага һәср етмишди.

Мән чејнәнән бир өлкәнин
Һагг бағыран сәсијәм –

дејә поетик мәрамыны мүәјјәнләшдирән, мүрәккәб јарадычылыг јолу кечән Ә. Чавад 1918-1920-чи илләрдә Азәрбајчан поезијасынын гүдрәтли нүмајәндәләриндән иди. Онун "Азәрбајчан бајрағына" ше'ри дә милли марш кими дилләр әзбәри иди:

Түркүстан елләри өпүб алныны,
Сөјләјир дәрдини сана, бајрағым!
Үч рәнкин әксини Гузғун дәниздән
Әрмаған јолла сән јара, бајрағым!

Ән көзәл ше'рләрини, гајнар шаирлик тәбини, сонсуз илһамыны Азәрбајчанын милли истиглалынын тәрәннүмүнә һәср едән шаирин "Кәлмә", "Бакы дејир ки...", "Инкилис" ше'рләри азад милли варлығын әкс-сәдасы кими сәсләнирди:

Бу дағлар мәнимди, јени күн көрдү,
Боғар сәни аһым еј думан, кәлмә!
Севдасы көнлүмдә бир дарған өлкә,
Бахар јад көзләрә пәк јаман кәлмә!

Истиглал дөврүндә ачыгча билдирдији бу фикирләри Ә. Чавад совет һакимијјәти илләриндә јаздығы ше'рләрдә рәмзләрлә ифадә едәчәкди вә бунун чәзасыны чәкәчәкди. "Көјкөл" ше'риндә јазачагды:

Думанлы дағлара кәлән суала,
Бир чаваб алмамыш соралы Көјкөл.

Инкилисләрин Бакыја кәлдији заман јаздығы "Инкилис" ше'риндә дә шаирин доғма халгына сонсуз вурғунлуғу дујулур. Онун бу дөвр поезијасында ән илаһи севки, ән үлви мәһәббәт азад Вәтән севкиси иди.

О хаин көзүнү дикдијин елләр
Мәним нишанлымдыр, түркүләр сөјләр.

Милли азадлығымызы тәһдид едән шимал јелинә, азад дағларымызы бүрүмәк истәјән думана, кучсузлүјүмүз гаршысында мејдан охујан гүввәтә гаршы чыхырды:

Сән еј көзләримә батан гурунту
Сағлам бир иманә сәндән нә горху?!
Бәсләрсә вичданлар пәк бөјүк дујғу,
Јыхылмаз галадыр һәр вичдан, кәлмә!

Аһәнкдарлыг, јүксәк пафос, емосионал зәнкинликлә Чавадын сон дәрәчә садә, анлашыглы дилдә јаздығы лирик ше'рләринин әсас кејфијјәти иди. Шаирин поезијасында лиризмлә вәтәндашлыг гајнајыб гарышмышдыр.

Совет дөврүндә белә үсјанкар руһлу ше'рләр јазмаг имканы верилмәјән, идеолокија һөкмү алтында әсәрләр јазмаға мәчбур олан шаир истиглал дөврү поезијасына дөнмүш овгаты артыг рәмзләрлә верирди. "Көјкөл"үн үзәринә чөкмүш гара думан "Кәлмә" ше'риндә кәлиши узагкөрәнликлә дүшүнүлән милли әсарәт думаны иди.

Һәмин дөврдә шаир түрк әскәрләринин јахындан көмәји илә Бакынын дашнак төр-төкүнтүләриндән тәмизләнмәсинә

дә ше'р һәср едирдиләр. Ә. Чавад "Шәһидләрә" ше'риндә Анадолудан азәрбајчанлы гардашынын јардымына кәлмиш түрк әскәринин гәбрини охшајараг јазырды:

Галх, галх сармашыглы мәзар алтындан,
Кәлмиш зијарәтә гызлар, кәлинләр.
Еј карван кечиди јоллар үстүндә
Һәр кәлән јолчуја јол сонра әскәр.

Шаирин бу мисралары даһа образлы вә тә'сирли иди:

Кечәркән көјләрдән бир гатар дурна,
Ағлар бурахдығын көзләри сорма!

Истиглал идејасы М. Һадинин јарадычылығында да өз парлаг әксини тапырды. Шаир демократик мәтбуат органларында чап олунмуш онларла ше'риндә милли истиглалы, чүмһуријјәти алгышлајыр, ону бөјүк тарихи олај кими дәјәрләндирирди. "Мәфкуреји-алијјәмиз" ше'риндә Һади охучусуна милли дөвләт гуручулуғу јолунда ахыра гәдәр дөнмәзлик инамыны билдирирди:

Мәфкурәмиз јолунда нә лазымса етмәли,
Мәгсудә доғру әзмү-хурушанла кетмәли.
...Чыхсын диләрсә гаршымыза һәп мәзаримиз
Дөнмәз мәзаридән бу дили-әзмкаримиз.

Шаир "әскәр олмаг бир шәрәфдир түрк үчүн, ислам үчүн" дејәрәк кур сәслә санки командан кими јол көстәрир, үзүнү Вәтән оғулларына тутараг дүшмән ајаглары алтында тапданмаг горхусу олан Вәтәнин талејинин онлардан асылы олдуғуну, халгымызын онлардан бөјүк һүнәр көзләдијини сөјләјирди:

Бәклијор сиздән зәфәр атимиз, истигбалымыз,
Шанлы гејрәтли, шанлы һиммәт, шанлы чүр'әт көзләјир.
Пајимали-дүшмән олсунму чәмәнзари-вәтән,
Јурдумуз сиздән бу күн чох али Һиммәт көзләјир.
Милләтим истәр үрәкдән пәк шәрәфли бир һәјат,
Анласын етсин буну идрак әһли каинат.

Истиглал дөврү поезијасында белә чағырыш руһлу әсәрләр мүһүм јер тутурду вә Һадинин силсилә ше'рләри бу поезија нүмунәләринин ән сәчијјәвиләриндән иди. Шаирин јарадычылығынын ајрылмаз хүсусијјәти кими јүксәк пафос, тәнтәнәли ифадә тәрзи бу илләрдә јазылмыш әсәрләриндә даһа да күчләнир, аһәнк дә, мусигичилик дә, сеһрләјичи лиризм дә мәһз бу идејанын тәрәннүмүнә хидмәт едир:

Амалымыза доғру шитабан олалым кәл
Милләтлә вәтән раһинә гурбан олалым кәл.

Фикир, идеја поезијада чох вахт маһијјәт тәшкил едир. Тәсадүфи дејил ки, јени бир жанрын — марш жанрынын уғур газанмасыны көрүрүк. Поезија нүмунәләри әсасән бәдиилији, сәнәткарлыг хүсусијјәтләри илә дејил, фикрин, идејанын өн плана кечмәси илә јадда галыр. Сүр'әтлә баш верән һадисәләр ишығында әдәбијјатда јени мәзмуна ујғун јени форма ахтарышлары чох вахт уғурлу олмурду. Бөјүк идеалларын тәблиғинә һәср олунан әсәрләр бә'зән сәнәтчилик бахымындан сөнүк олурду. "Азәрбајчан" гәзети сәһифәләриндә чохсајлы әсәрләри чап олунмуш түрк шаирләри Рөвшән Әшрәфин, Ариф Үрфан Гараосманын, Ибраһим Шакирин, Давудун, Мүршидин вә башгаларынын әсәрләри дә бу гәбилдәндир. Һади поезијасы бу мә'нада там истисна тәшкил едирди. О, марш жанрында белә тә'сирли, аһәнкдар, сәнәткарлыг бахымындан камил сәнәт өрнәкләри јарада билмишдир.

Бир тәрәфдән гондарма әрази иддиалары илә Азәрбајчан торпагларыны зәбт етмәјә чалышан ермәни-дашнак һөкумәти, башга бир тәрәфдән халгымызы јенидән Русија әсарәтинә аламаға чалышан шимал тәһлүкәси јеничә гурулмуш Азәрбајчан һөкумәтинин башы үзәрини алмышды. Болшевик вә дашнакларын Бакыда төрәтдији Март гырғыны дөврүн ән фачиәли һадисәләриндән иди. М. Һадинин "Азәрбајчан" сәһифәләриндә дәрч олунмуш "Шүһәдаји-һүрријјәтимизин әрваһинә итһаф" ше'ри бу фачиә мөвзусунда ән көзәл өрнәкләрдән иди. Шаир Март гырғынынын Азәрбајчан азадлығы уғрунда дөјүшәнләрдән бири кими мә'наландырыр, милли азадлыг јолунда чаныны гурбан верән

шәһидләрин өлмәз руһуну лирик тәранәләрлә охшајыр, өз милләтини әсарәт пәнчәсиндән хилас етмәк үчүн өләнләрин даим дири галачагларына јанығлы бир диллә инандырыр, онлара "Һүрријјәтимизин шәһидләри" кими ағы дејирди:

Сизин мәзарыныз иштә гүлуби-милләтдир,
Бу сөзләрим үрәјимдән кәлән һәгигәтдир.
Сизи унутмајачаг шанлы милләтим әсла,
Әмин олун буна, еј зијнәти-чаһани фәна.
Сизинлә булду бу милләт һәјати-пүригбал,
Сизинлә булду бу милләт шәрәфли истиглал.

Һадинин "Азәрбајчан" сәһифәләриндә дәрч олунмуш "Әскәрләримизә, көнүллүләримизә" силсиләси дә, адындан көрүндүјү кими, вәтәнин фәдакар оғулларына шаирин мүрачиәти, азадлыг уғрунда мүбаризәјә чағырышы иди.

Бил ки, Вәтәнин севкили бир мадәри-чандыр,
Вермә буну дүшмән әлинә, рәһм ет, амандыр,
Һүррријјәтимиз һүрри-фүсунсази-чаһандыр,
Бах бир, нә көзәлдир, нечә чандыр, нә чавандыр,
Биз вермәриз әлдән буну, дүшмәнләрә гандыр!

Дөврүн мәтбуат органларында белә чағырыш руһлу ше'рләр чох иди. Һадинин досту Мүршид дә "Шүһәдаји-Вәтән" ше'риндә Һадинин сәсинә сәс верир, Вәтән јолунда, Гарабағ мүһарибәсиндә шәһид оланларын милләтин гәлбиндә әбәдијјәт газандығыны көстәрирди:

Сән дә фәхр ет, бамбашгадыр бу өлүм,
Бәнзәмәзсән сән бир ади өлмүшә,
Чисмин әкәр көмүлмүшсә мәзара
Руһун милләт гәлбиндәдир һәмишә.

Демократик мәтбуатын сәһифәләриндә чап олунан онларла ше'рдә дә белә чағырыш руһу һаким иди. "Истиглал" топлусунда азәрбајчанлы ана өз ушағына белә лајла дејирди:

Елими, вәтәними,
Гыл сәламәт бәладан,
Вәтән, милләт јолунда
Кечәрәм бу баладан;
Лајлај балам, а лајлај,
Әскәр балам, а лајлај.

Бешик башында дајанан ана өз көрпәсини кәләчәк азадлыг мүбаризәләринин јенилмәз әскәри кими әзизләјирди. "Азәрбајчан" гәзетиндә "Әскәр ше'ри" адлы ајрыча кушә дә ачылмышды. Ә. Чавадын "Кәлмә", "Гарадаш", "Инкилис", А. Шаигин "Вәтәнин јаныг сәси", Мүршидин "Әскәр шәргиси", "Гарабағда һәлак олмуш аркадашымын руһуна итһаф", Давудун "Әскәр ше'рләри", "Азәрбајчан ордусуна", "Бир әскәрин дилиндән", Ә.Шөвгинин "Азәрбајчана", М. Үмид Кәнчәлинин "Азәрбајчан вәтән шәргиси", Әли Јусифин "Азәрбајчанлыја", Үмкүлсүмүн "Әскәр анасына", "Чәкил, дә'ф ол!", "Бир мајис күнүндә"... әсәрләриндә милли истиглалымызын горунмасына чағырыш руһу күчлү иди. Дөврүн әдәби просесиндә сечилән имзалар сырасында Үмкүлсүм Садыгзадә, Әли Јусиф Мүршид Балагардаш вә Давуд Ағамирзадәнин дә адларыны чәкмәк олар.

Милли дөвләт гуручулуғу заманы чох кәнч олан Үмкүлсүм Садыгзадә (јазычы-тәнгидчи Сејид Һүсејнин һәјат јолдашы, М.Ә.Рәсулзадәнин әмиси гызы, мүсават партијасынын јарадычыларындан Мәммәдәли Рәсулзадәнин бачысыдыр) бәдии јарадычылыға хејли әввәл башласа да, өзүнү азад Азәрбајчанын шаири адландырырды — Әзилмәкдән гуртармыш, јабанчы ајаглар алтында тапданыб галмыш јурдунун шаири! Шаирәнин ше'рләри сәнәткарлыг бахымындан идеал сәвијјәдә олмаса да, өз үсјанкарлығы, патетик руһу илә сечилирди. "Чәкил, дә'ф ол!" ше'риндә рус истибдадына, Азәрбајчанын башы үстүнү алмыш Шимал горхусуна гаршы чыхыр, милли азадлыг идејаларыны тәрәннүм едир, харичи ишғалчылара сонсуз нифрәтини билдирирди:

Аннәчијим, мәним бу јашыл дағлар,
Мәнсиз нәш'ә булмаз чичәкли бағлар,

Мənсиз бүлбүл өтмəз, чəмəнлəр ағлар,
Јурдума бурахмам алчаг дүшмəни...
Еј бузлу Шималдан гопан рузикар,
Тохунма гəлбимə атəши парлар.

Үмкүлсүм совет дөврүндə јаздығы əсəрлəриндə дə истиглал дөврү овгатыны сахламыш, бə'зəн рəмзлəрлə, бə'зəн дə ачыг-ашкар вермишдир:

Күнəшим бир даhа доғмајачагмы?!
Вəhши гаранлығы боғмајачагмы?!
Булудлары күнəш говмајачагмы?!
Сордум, үмидини гырма дедилəр...

Азəрбајчанда совет hакимијјəтинин гурулмасынын илк иллəриндə гəлəмə алынмыш бу ше'риндə олдуғу кими, 1937-чи илдə Бајыл həбсханасында јаздығы əсəрлəриндə дə рус истибдадындан наразылыг, үсјанкарлыг дујулур. "Əскəр анасына" ше'риндə исə аналары милли истиглалын горунмасына јардым етмəјə чағырырды. Ше'р аhəнки, ифадə көзəллији, həм дə јени форма ахтарышлары бахымындан сечилсə дə, идејача həмин мөвзуда јазылан əсəрлəр силсилəсиндə парлаг јер тутурду:

Еј мөhтəрəм көксүндə сөнмəз севки сахлајан,
Еј шəфгəтли көзүндə инчи јашлар парлајан,
Еј мөhтəрəм Валидə!
Мане олма шу кəнчə, бурах həрбə кедијор,
Сəнин бу көз нуруну əзиз Вəтəн бəклијор.
..Јурду гуртармаг истəр həп гошгун бир əзмлə,
Түрк дујғусу дашыјыр пак вə тəмиз гəлбиндə...

Истиглал дөврү поезијасында өз сəсилə сечилəн, демократик мəтбуат сəhифəлəриндə тез-тез көрүнəн Мүршид дə силсилə "Əскəр ше'рлəри" јазырды. Азəрбајчанын јенидəн рус ишғалына мə'руз галачағы вахтдан бир аз əввəл бу ше'рлəр мəтбуатда чап олунур — "Əскəр həрбə кедəркəн", "Ана дејир", "Бу күнүн кəнчлəринə", "Шүhəдаји-вəтəн" ше'рлəри бу силсилəдəн

əн јахшы əсəрлəр сајыла билəр. Кəнчəли шаир Давудун "Əскəр шəргиси", "Мəгсəдимиз", "Азəрбајчан ордусуна", "Əскəр" ше'рлəриндə дə бу идеја габарыг иди. Мүршидин "Бир гачгын чочуғун дилиндəн" ше'ри түрк шаири Фејзулла Сачидин "Фəрјад" китабындакы силсилə ше'рлəрлə сəслəшир. Шаир ермəни тəчавүзүнүн əзаб вердији, јурд-јувасыз гојдуғу, көрпə гəлбинə сағалмаз јаралар вурдуғу балача ушағын шикајəтлəрини, үсјаныны дəрин бир сəмимијјəт вə həссаслыгла гəлəмə алыр. Бə'зəн тарихи hадисəлəрлə бағлы олараг ше'рдə шуарчылыг овгаты сəнəткарлыг иткисинə сəбəб олурду. Ше'рлəрин јазылмасында бир тəлəсиклик, həјат материалынын ишлəнмəсиндə өтəрилик дə дујулурду.

Милли hөкумəтин харичə али тəhсил үчүн көндəрдији јүз тəлəбəдəн бири олан исте'дадлы шаир Əли Јусиф истиглал поезијасында орижиналлығы илə сечилəн сималардан иди. Истиглалы бөјүк севинчлə, руh јүксəклији илə гаршылајан кəнч шаир истибдад зəнчириндəн гуртармағы Азəрбајчан үфүгүндə доған сөнмəјəчəк бир улдуз кими мə'наландырыр, илк дəфə милли дөвлəт е'лан едилмəсиндəн өјүнүрдү:

Еј вəтəндаш, бу күн сəнин талејинə
Бир əбəди сөнмəјəчəк улдуз доғур.
...Бундан сонра Азəрбајчан өлкəсиндə,
Азадлығын, истиглалын көлкəсиндə
Сəнин дəхи бир мүгəддəс вəтəнин вар,
Бајрағын вар, булудлардан уча галхар!

Һəгиги поезија үчүн маhијјəт тəшкил едəн hиссијјатла исте'дадын вəhдəти Əли Јусифин əксəр ше'рлəринə hаким иди; аловлу бир патетика, јени поетик објектə — азад Вəтəнə сонсуз севкинин ифадəси олан сəмими бир вурғунлуг истиглал дөврү ше'ринин сəчијјəви мејллəри кими Əли Јусиф поезијасынын да башлыча хүсусијјəтлəри иди. Исте'дадын вə јени варлығын доғулдуғу илhамын говушмасы фикрин, идејанын јүксəк сəнəткарлыгла верилмəсини асанлашдырырды:

Еј түрк оғлу, сəни Танры Шəргə Һади көндəрди,
Јатмыш јурду гардаш кими титрəт, чалхат, ојандыр,

Јени, мәс'уд бир һәјата дә'вәт ејлә һәр фәрди,
Үрәјиндә сөнмәјәчәк бир тәбии од јандыр!

Шаир башга бир ше'риндә:

Јүксәл, еј гајеји-үлви, јүксәл,
Јүксәл, еј гајеји-үммид вә әмәл –

дејәрәк үчрәнкли Азәрбајчан бајрағыны тәрәннүм едирди.

Поезијада милли бајрағын вәсфинә һәср олунмуш ше'рләр силсилә тәшкил едирди. Ә. Чавад, Ч. Чаббарлы, Сејидзадә Бәдри, Әбдулхалыг Чәннәти, Әли Шөвги, Давуд Ағамирзадә кими сәнәткарлар мүстәгиллик рәмзи кими тәрәннүм етдикләри үч рәнкли бајрағын халгын гәлб арзуларынын ифадәси, Азәрбајчаны дүнјада танытдыб шөһрәтләндирән васитә, халгын әсарәт вә көләлијинә гојулан нөгтә кими мә'наландырырдылар. Истиглал дөврү ше'рләриндә севкили кими, мүгәддәс амал кими севилиб охшанан бајраг мүгәддәс идеалларын рәмзи олдуғу үчүн шаирләр бә'зән дәфәләрлә онун вәсфинә ше'рләр һәср едирдиләр. Һәмин дөврдә кәнчләр тәшкилатынын рәһбәри, Азәрбајчан парламентинин стенографы олан Чәфәр Чаббарзадә "Азәрбајчан" гәзетиндә чап олунан "Севдијим" вә "Азәрбајчан бајрағына" адлы ики ше'риндә милли бајрағы тәрәннүм едир, "Јашыл донлу, ал јанаглы, мави көзлү севдијим" — дејәрәк бу јени мә'шугәјә өз одлу севкиләрини билдирирди:

Бу көј боја көј моғалдан галмыш бир түрк нишаны
бир түрк оғлу олмалы.
Јашыл боја исламлығын сарсылмајан инамы,
үрәкләрә долмалы.
Ал боја да азадлығын, тәмәддүнүн күманы,
мәдәнијјәт булмалы.
Сәккиз һәрфли бу улдуз да сәккиз һәрфли
од јурду,
Әсарәтин кечәсиндән фүрсәт булмуш гуш кими
сәһәрләрә учмушдур.

Кәнч шаирин "Севимли өлкәм" ше'риндә мүстәгил Азәрбајчан, "Салам" ше'риндә исә түркчүлүк, туранчылыг идејалары

тәрәннүм едилирди. Милли бајраг һаггында ше'рләр Азәрбајчанда милли дөвләт тәшкилини алгышлајан поезија өрнәкләри илә сәсләшмәкдә иди.

Бу дөврдә милли демократик руһлу мәтбуат органлары милли мүстәгиллик, түркләшмәк, исламлашмаг, мүасирләшмәк идејаларынын тәблиғинә үстүнлүк верирди. Белә гәзет вә журналларын сәһифәләриндә бу мөвзуда бәдии әдәбијјат өрнәкләринә, ән чох да поезијаја кениш јер верилирди. Азәрбајчан һөкумәтинин јарымрәсми органы олан "Азәрбајчан" гәзети, "Ачыг сөз", "Бәсирәт", "Мүсават", "Истиглал", "Өврагн-нәфисә", "Иттиһад", "Гуртулуш" белә мәтбуат органларындан иди. Тәкчә "Азәрбајчан" гәзети сәһифәләриндә чыхан поезија өрнәкләри өз һәчминә көрә бүтөвлүкдә башга мәтбуат органларында чап олунмуш әсәрләрдән артыгдыр. Милли демократик руһлу мәтбуат органлары арасында мәркәзи мөвгедә дајанан "Азәрбајчан" гәзети өз әтрафында чүмһуријјәти руһ јүксәклији илә, севинчлә гаршылајан мүәллифләри бирләшдирирди. М. Һади, Ә. Чавад, Ч. Чаббарлы кими шөһрәт газанмыш сәнәткарлар, еләчә дә милли мүстәгиллик е'ланы илә јарадычылығынын парлаг дөврүнә гәдәм гојун Мүршид, Әли Јусиф, Үмкүлсүм, Давуд, Әли Шөвги вә б. шаирләр ән чох бу гәзетин сәһифәләриндә чыхыш едирдиләр.

Мәтбуатда түрк поезијасынын тәблиғинә кениш јер верилирди. "Азәрбајчан" сәһифәләриндә "Түрк дујғулары" адлы шө'бә дә даими фәалијјәт көстәрирди. Бу башлыг алтында Мәммәд Әмин Јурдагулун "Ордунун дастаны" әсәри бир нечә нөмрәдә бүтөв чап олунмуш, Рөвшән Әшрәф, Фејзулла Сачид, Ариф Үрфан Гараосман вә с. түрк шаирләринин онларла ше'ри охучулара чатдырылмышдыр.

Фејзулла Сачидин "Фәрјад" адлы ше'рләр китабы да Бакыда Зәнкәзур вә Нахчыван гачгынларынын нәфинә чап олунмушдур. Шаир китаба јаздығы өн сөздә Азәрбајчан вә түркләшмәк, түркчүлүк һаггында фикирләрини белә ачыглајырды: "Бөјүк түрклүк сојдашлыг аләминдә јекпарә вә булунмаз бир шәхсијјәтдир. Мадам ки, биз азәриләр вә османлылар о шәхсијјәтин ајрылмаз үзвләриндән икисијиз, османлыларын шундан алдығы јараларын ачысыны азәриләр дујмасын вә азәринин ән кичик изтирабилә

османлынын гәлби суланмасын: бу мүмкүн дејилдир".

Истиглал дөврү поезијасында әксәр ше'рләрин башлыча идеалына чеврилән түркчүлүк, түркүн шанлы кечмишинин поетик тәрәннүмү, Азәрбајчанын, Туранын ајрылмаз тәркиб һиссәси олмасы кими һәгигәтләр Сачид поезијасынын да апарычы хәттини тәшкил едирди. "Фәрјад" китабына дахил олан ше'рләрин мүһүм гисми түркчүлүк идејаларыны тәрәннүм едирди. Түркүн шанлы кечмиши, гәһрәманлыгларла, зәфәрләрлә долу тарихи, дүнјанын гаршысында ләрзәјә кәлдији түрк гүввәти түркүн јенилмәз күчү дәрин бир лиризмлә тәрәннүм едилирди:

Бајрағымыз ән јуча галәләрә чәкилди,
Мәғрур башлы краллар өнүмүздә әјилди.
Јенилмәјән гүввәтләр голумуза јенилди,
Әзмимизин өнүндә чаһан бөјүк дејилдир
Бизә дағлардан ашан, сәдләр јыхан түрк дерләр.

"Түркүн китабы" силсиләсинә дахил олан башга бир ше'рдә түркүн парлаг тарихи илә букүнкү тәнәззүлү, Гәрбин мүасир сивилизасијасы илә түркүн тарихи үзләшдирилир, шаирин өз иргинә сонсуз севкиси ифадә олунур. Ф. Сачидин Гәрблә үзләшдији "Бөјүк түрк" тәкчә Түркијә дејилди — о Вәтән дејәркән дүнјанын мүхтәлиф күшәләринә сәпәләнмиш, бир-бириндән ајры дүшмүш түрк елләрини дүшүнүрдү. Бу ајрылыға, тарихи тәнәззүлә дәруни бир дујғу илә јаныб јахылырды:

Батмыш мәним күнәшим, тәк-түк зијасы галмыш,
Фәра биләр, Сәлимләр, Синалар мәним;
Еј гәрб, динлә тарихи, о гаранлыг чаһаны,
Курулдајан о дәрин дәјралар мәним...

Дөврүн поезијасында беләрүһлу ше'рләр ајрыча истигамәт тәшкил едирди.

Сачид мүстәгил Азәрбајчан дөвләтинин јаранмасыны севинчлә гаршыламыш, ај-улдузлу бајрағы охшајараг, милли бахымсызлығымызы алгышламышдыр. Шаирин шималлы, чәнублу Азәрбајчан фачиәсинә һәср етдији "Мутарикә, јахуд јаралы

Вәтәнә мәрсијә" ше'ри дә јаддагаландыр. Јуксәк сәнәткарлыгла, ахычы лирик бир дилә јазылмыш ше'рдә јүз илдә Азәрбајчанын милли зүлмә, әсарәтә дөзә-дөзә инләмәсиндән, бу үрәк парчалајан инилтисинин вәтән өвладларына тә'сир етмәмәсиндән шикајәтләнир, өз әли илә вәтәнин икијә бөлүнмәсинә гол гојан вәтән оғулларыны төһмәтләјир, јаралы Азәрбајчана мәрсијә дејиб ағлајырды:

Јүз илди гијамәт башындан кетмәз,
Јүз илди инләрсән кимсә јетишмәз,
Јүз илди өлүрсән, өлүмүн битмәз...

Һәмин вахт Бакыја кәлмиш түрк шаири Рәшид Сүрәјја бәј Ф. Сачидә һәср етдији "Араз саһилиндә" ше'риндә бир даһа бу бөјүк тарихи фачиәјә дөнмүшдүр;

Араз, Араз, еј түркү түрк елиндән алан
Араз, Араз, еј үмиди-нурә бир мәғбәр –

дејәрәк Аразы иттиһам едән шаир сонра күнаһы Сачид кими инсанларда көрүрдү. Онун да ше'рләриндә ахычылыг, садәлик, аһәнкдарлыг башлыча кејфијјәт иди.

1918-20-чи илләрин поезијасында классик поезијадакы севкили образы өз јерини азад Вәтән, милли бајраг символларына вермишди.

Фејзулла Сачид сәмими Азәрбајчан шивәсиндә јаздығы бир ше'риндә вәтән вә азадлыг мөвзуларынын артыг поезијанын апарычы лејтмотивинә чеврилдијини беләифадә едирди:

Севилән көзәлләр көзәл дејилдир,
Биз көзәл севдим ки, Вәтән дедиләр...
Ағладым, руһуму селләрә вердим,
Инләдим, аһымы јелләрә вердим,
Көнлүмү бу хараб елләрә вердим,
Бу хараб елләрә чанан дедиләр.

Поезијада Әбдүлһәгг Һамид, Намиг Камал, Тофиг Фикрәт,

Мәммәд Әмин бәј кими Түркијә классикләринин тә'сири ачыгашкар күчләнмәкдә иди. М. Һадинин чағырыш руһлу ше'рләриндә Н. Камал вә Ә. Һамидин тә'сири дујулмагдадыр. Тәсадүфи дејил ки, Н. Камалын "Вәтән" маршындакы:

Алты да бир, үстү дә бирдир јерин,
Арш икидләр, Вәтән имдадына –

мисраларыны Һади өзүнүн "Әскәрләримизә, көнүллүләримизә" силсиләсинә епиграф сечмишдир. "Зәфәри-нәһаијјәјә доғру" адлы ше'риндә исә Әбдүлһәг Һамидин:

Өјлә бир әзм илә чыхдым ки, јола,
Гаршыма чыхса мәзарым дөнмәм! –

мисраларыны сәнәткарлыгла игтибас етмишдир.

Түркијә әдәбијјатында ајрыча мәктәб јарадан Мәммәд Әмин Јурдагулун Ә. Чавад јарадычылығына тә'сири дә күчлү иди. Ше'рләринин садәлилији, халг дилиндә јазылмасы бу сәнәткарлары бирләшдирән әсас чәһәтләр иди. Бунунла јанашы һәр ики сәнәткар түркчүлүк идејаларынын, түркүн шанлы тарихинин тәрәннүмүнә дә кениш јер верирди.

Азәрбајчан поезијасында һәм дә ичтимаи һәјатда тез-тез ешидилән синфи мүбаризә, Русија илә бирлик идејаларынын әкс-сәда нотлары да дујулмагда иди. Азәрбајчан парламентиндә социалист "Һүммәт" блокунун үзвү олан Һачы Кәрим Санылынын 1919-чу илдә чапдан чыхмыш "Јени шәргиләр" китабында мәһз белә ингилаби мүбаризәни тәрәннүм, Азәрбајчан һөкумәтини тәнгид едән ничаты јалныз болшевизмдә, синфи мүбаризәдә көрән поезија нүмунәләри топланмышды. Әдәбијјатда бу истигамәтин тәрәфдарлары нисбәтән аз иди. Молланәсрәддинчи шаир Әлигулу Гәмкүсарын, М. С. Ордубадинин, һәтта мүтәфәккир шаир Мәһәммәд Һадинин болшевик мәтбуаты органларында чап олунан ше'рләриндә дә дөврүн һагсызлыгларына е'тираз, мөвчуд ичтимаи гурулушун тәнгиди әсас јер тутурду, ингилаби мүбаризә идејасыны "Һүрријјәт", "Һүммәт", "Јолдаш", "Азәрбајчан" (Чәнуби Азәрбајчан демократларынын органы), "Бејрәги-әдаләт" кими гәзет вә журналлар јајырдылар. "Һүррријјәт" гәзети исә белә әдәбијјат нүмунәләринин нәшринә хүсуси јер верирди.

Ә. Гәмкүсар "Әл'әман бу мүстәбидләрдән Илаһи, әл'әман" — дејәрәк милли һөкумәтә рәһбәрлик едәнләрин халг тәрәфиндән севилмәдијини иддиа едир, јеканә ничаты јенә дә ган төкмәкдә, синифләр мүбаризәси јолунда көрүрдү:

Бидад eләјиб төкмәјәсән ган, баша кәлмәз!

М. С. Ордубади дә Азәрбајчанын милли азадлығы илә барышмыр, "Заваллы әчәмистан" ше'риндә дүшмәнин бөјүклүјүндән "игтидарын"дан горхмајыб мүбаризә етмәјә сәсләјирди:

Бир инкилис әсирисән, еј әски мәмләкәт,
Гәмли сүкутуна буламам башга бир чәһәт.
... Санма бөјүкдү дүшмәнимиз, игтидары вар,
Бир сәмтә даим әсмәјәчәкдир бу рузикар.

Мүтәфәккир Һадинин сон мә'лум әсәри истисмар, һагсызлыг дүнјасына гаршы сон үсјан сәси олду — шаир арзуладығы идеал чәмијјәти көрмәдән дүнјаны тәрк етди:

Көзүм бир күлмәјир бу әрзи-фәрјады көрән күндән,
Көнүл шад олмајыр бу сәһни-нашады көрән күндән.

Белә поезија нүмунәләринин јаранмасы, һәтта Һади кими мүтәфәккир шаирин болшевик мәтбуатына үз тутмасы тәсадүфи дејилди. Азәрбајчанда милли мүстәгиллик әлдә олунса да, зәһмәткеш халгын һәјат дурумуна там сон гојулмамышды, әһали арасында наразылыг, ачлыг, мүһарибәләрин кәтирдији фәлакәтләр һәлә галырды. Бунлар да әдәбијјата јени мөвзулар кәтирирди.

Истиглал дөврүндә Азәрбајчан ше'ри јени инкишаф јолуна гәдәм гојурду — 1920-чи ил апрелин 28-дә болшевикләрин Азәрбајчаны ишғалы поезијанын бу тәбии сүрәкли инкишафыны јарымчыг гојду.

НӘСР. 1917-1920-чи илләрдә чаризмин дағылдығы, болшевикләрин һакимијјәтә кәлдији, чаһан савашынын давам етдији, Гафгаз халгларынын өз мүтәддаратыны тә'јин етмәк уғрунда мүбаризәјә галхдығы бир заманда әдәбијјат да өз ән'әнәләрини јашатмагла һәјатын, мүһитин галдырдығы јени проблемләрә чаваб вермәјә чалышырды. Өнәмли азадлыг чарчысы Мирзәбала Мәммәдзадә бу дөвр әдәбијјатында јени гурулушла бағлы дәјәрли әсәрләрин олмадығыны сөјләсә дә, һәмин дөврү сүстлүк вә дурғунлуг илләри кими гәләмә вермәк олмаз. Әслиндә бу дөвр әдәбијјатда да ахтарыш мәрһәләси иди. Бу илләрдә әдәбијјатын ајры-ајры жанрларында, о сырадан да бәдии нәсрдә, јени руһлу әсәрләр дә јаранырды. Јени гурулушун тәләбләринә там чаваб верән, ону алгышлајан әсәрләрин азлығы әдәбијјатын јени һәјаты өјрәнмә, аз бир заманда чешидли ичтимаи-сијаси олајлары гаврама, сәнәтә кәтирмә просесинин мүрәккәблији илә бағлы иди.

Јаранан әсәрләрин чоху ән'әнәви аилә-мәишәт вә тарихи мөвзуларда иди. Бу, нәср әсәрләриндә даһа ајдын көрүнүрдү. Ч.Мәммәдгулузадә, Ә. Һагвердијев кими реалист јазычылар бу илләрдә дә М. Ф. Ахундов ән'әнәләринә садиглијини көстәрир, садәлији, тәбиилији, идеја вә сәнәткарлығы илә сечилән сатира вә јуморлу һекајәләр јазырдылар. Бунларда көһнәлијин, фанатизмин, чаризм зүлмүнүн, Иранда деспотизмин һәр чүр ичтимаи керилијин тәнгиди апарычы јер тутурду. Бунунла јанашы јени гурулуша көмәк мәгсәди илә елмин, маарифин инкишафы, интибаһ вә милли јүксәлиш мәсәләләринә дә тохунулурду. А.Шаиг, С. Һүсејн кими романтик јазычылары исә ән чох чаһан савашынын төрәтдији фачиәләр, Гафгаздакы сијаси-ичтимаи чахнашмалар, гырғынлар даһа чох дүшүндүрүрдү. Онлар јери кәлдикчә милли дөвләтчилик арзуларына, чәмијјәтдәки синифләр арасындакы зиддијјәтләрә, инсанларын шүурунда әмәлә кәлән дәјишикликләрә дә тохунурдулар.

Тәбии, чаризм вә онун әјаләтләриндәки гуруму дағылса да, һәлә онун тә'сири, ән'әнәси чәмијјәтдә вә адамларын шүурунда, көрүшләриндә галмагда иди. Һәм дә һәлә өз бәдии бу дөврүн бәдии-естетик принсипләри формалашмадығындан һәјатын, заманын үмдә проблемләрини һәр јазычы билдији, анладығы кими әдәбијјата кәтирирди. Поезија вә публисистика кими чевик

жанрлар јени гурулушун истәкләринә тез гошулдуғу һалда, јүзиллијин өнләриндән јүксәлиш јолуна дүшән бәдии нәср форма вә тутумча бирдән-бирә өз ән'әнәсиндән гопа билмир, јени һәјата јаваш-јаваш ујғунлашырды. Бир дә она көрә һәмин илләрдә јаранан бә'зи нәср әсәрләри сонрадан ишыг үзү көрмүшдүр. Мирзә Чәлилин 1918-1920-чи илләрдә гәләмә алдығы "Ханын тәсбеһи", "Гәссаб", "Консулун арвады" вә "Зыррама" һекајәләри дә бу силсиләдәндир.

Јарадычылығы боју демократик идејалар чарчысына чеврилән, чәмијјәтин јениләшмәсини арзулајан Ч. Мәммәдгулузадә өз журналист вә публисист фәалијјәтиндә сијаси мәсәләләрә даһа чох гарышдығы һалда, бәдии јарадычылығында чәмијјәт вә мәишәт проблемләрини галдырыр, бунларын милли ојаныш, интибаһ вә дирчәлишлә һәјата кечәчәјини билдирирди.

Мәктәбдән вәкиллијә вә мүәллимлијә, орадан да мәтбуата вә әдәбијјата кәлән Мирзә Чәлил 1905-чи илләрдә сијаси мәсәләләрлә чох мараглањырды. Сосиал-демократлара ујараг "әдәбијјатла сијасәти, гәләмлә гырмызы бајрағы, бәдии сөзлә сијаси публисистиканы" (Ә. Мирәһмәдов) бирләшдирирди. Һәтта Тифлисдә досту Ө. Фаиглә ал бајраг дүзәлдиб, "Јашасын азадлыг!" шүары илә сосиал демократларын митингинә дә чыхмышды. Онун "Хејир-дуа", "Бинәсибләр" кими һекајә сәпкили публисист јазылары да бу тә'сирлә јаранмышды. "Хејир-дуа"да "Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!" шүары ирәли сүрән әдиб болшевикләрин сәсинә сәс верирди. Онун чаһан савашыны синфи вурушмаја чевирмәклә барышмасы да бу тә'сирдән кәлирди.

Габагча халгын мүтәддәратыны тә'јин етмәкдә болшевик ујдурмаларына алданан Мирзә Чәлил чаризмин ич үзүнү, империјадакы сијаси-ичтимаи дәјишикликләри, синфи, идеоложи чарпышмалары, 1917-чи илдә чаризмин јыхылмасыны, һәгиги азадлыг вә мүстәгиллик мүбаризәләрини көрдүкчә анлајыр ки, јени империја јаратмаг нијјәтинә дүшән болшевикләрдән ничат көзләмәк олмаз. Артыг милли мүстәгиллијә чалышан гејрәтли зијалылара рәғбәт бәсләјирди. Еlә 1920-чи илдә ијулун 12-дә АДР-нын болшевикләр тәрәфиндән деврилмәсиндән ики ај сонра Тәбризә кечмәсинин бир сәбәбини дә бурада ахтармаг олар.

"Почт гутусу", "Уста Зејнал", "Иранда һүррийјәт", "Гурбанәлибәј" кими камил реалист һекајәләри илә милли нәсримизи зәнкинләшдирән Ч. Мәммәдгулузадә 1918-1920-чи илләрдә гәләмә алдығы һекајәләрдә дә өз амалына вә мәгсәдинә садиг иди.

Азадлығы нә чаризмдән, нә дә болшевикләрдән уман һәмин илләрдә чох вахт Кәһризли кәндиндә галдығындан Азәрбајчандакы јениликләрдән, чевик олајлардан вахтында хәбәр тутмајан әдибин о дөврдә јаздығы һекајәләр идеја вә мөвзуча әввәлкиләрлә сәсләшир, һәм дә бурада өлдүрүчү сатирадан чох, јумшаг јумор, һәлим күлүш күчлүдүр.

"Никаранчылыг" Азәрбајчан Демократик Республикасы астанасында Ч. Мәммәдгулузадәнин јеканә миниатүр һекајәсидир ки, бурада сијаси-мәсәләләрә ачыг ишарты вар вә Азәрбајчанын талеји мәсәләси гојулур.

"Консулун арвады" (1918) һекајәсиндә Мирзә Чәлилин дүнја көрүшүнүн јени чаларлары үзә чыхыр.

Мүәллифин әввәлки һекајәсиндә сезилән вәтәнин вә милләтин кәләчәји мәсәләси бурада даһа габарыг дујулур. Әслиндә "Никаранчылыг" вә "Консулун арвады" һекајәләри чаризмин јыхылмасы, чаһан савашы вә милли мүстәгиллик уғрунда мүбаризә илләриндә Мирзә Чәлилин дүнја бахышындакы јениликләри көстәрән дәјәрли бәдии әсәрләриндәндир. Бәлкә совет империјасы дөврүндә бу һекајәләр бир дә она көрә ја кәрәјинчә дәјәрләндирилмәјиб, ја да арашдырмадан јајыныб.

Гадынын чәмијјәтдә јери мәсәләси 1918-1920-чи илләрдә дә бәдии нәсрин апарычы мөвзуларындан иди. "Консулун арвады"нда "Һәр кучәдә бир сигә арвады сахлајан", өлән сигә арвады Һәлимәнин һарда јашадығыны белә билмәјән Хәллагул-Мәмалик онун өлүм хәбәрини ешидәркән кәдәрләнмәкдәнсә, гәзәбләнәрәк "чәһәннәмә вәфат едиб, кора вәфат едиб" дејә мәрһуму да, баш сағлығына кәлән мүәллимләри дә алчалдыр. Бу мөвзу әдибин 1919-1920-чи илләрдә јаздығы "Ханын тәсбеһи" вә "Гәссаб" һекајәләриндә даһа кениш шәкилдә ачыгланыр. Һәр ики һекајә мүхтәлиф тәһкијәси илә верилир. "Ханын тәсбеһи" һекајәсинин биринчи бөлүмүндә феодал чәмијјәтиндәки һагсызлыг вә зүлм, деспод вә өзбашыналыг мүәллифин кәрдүјү

реал һәјат һәгигәтләри илә тәсдигләнир. Әдиб өнчә Күнеј Азәрбајчанын Кәлејбәр маһалынын кәзәл тәбиәтини хатырлатмагла јерли халгын һәјаты, өвгаты илә мәсләки арасындакы контрасдан, тоггушмалар, саваплар, хәстәликләр, башчыларын бачарыгсызлығы үзүндән бу јерләрин виранә олмасындан гајғыланыр. Мүәллиф Маһалын башчысы Нәзәрәли хандан гајғы вә сајғы көрсә дә, ачыгча билдирир ки, "онун рәфтары баштан ахыра кими зүлм вә ситәмдән ибарәт иди... Мәмләкәтдә бир мүәјјән ганун көрсәнмирди. Һөкумәтә охшар бир идарә јох иди... Мәһкәмә дә өзү иди, гәзәват да өзү иди, шәриәт дә өзү иди." Бурада һәр шеј Нәзәрәли ханын тәсбеһи илә һәјата кечирилир. Худајар бәјин зогал ағачы кими ("Ешшәјин итмәклији"), Нәзәрәли ханын тәсбеһи дә зүлм вә деспот рәмзидир. "Бу һаман тәсбеһдир ки, ики ил габаг ханын фәрмајишинә ағ олан дәјирманчы Меһдини гајадан дәрәјә елә тулладылар ки, ушаглары һеч өлүсүнү дә тапмадылар. Бу һаман тәсбеһдир ки, Оручәлинин евини јандырды, ушагларыны чөлә дағытды".

1920-чи илдә Азәрбајчан Демократик Республикасынын бир чох демократик һүгуглар вердији, азадлыг вә мүстәгиллијини горумаға чалышдығы бир вахтда Күнеј Азәрбајчанында зүлм вә истибдадын, өзбашыналығын бу шәкилдә кәскин тәнгиди өзү вәтәндашлыг гејрәти иди. Бурада һәм дә вәтәндашлары милли дөвләтчилијин, демократик гурумун гәдрини билмәк, ону горумаг чағырышы да анылыр.

Һекајәнин гадын һүгугсузлуғундан данышылан икинчи бөлүмү Молла Мүншинин һәмин тәсбеһин күчү илә кимсәсиз Пәри арвады өзүнә сиғә етмәси әһвалатыдыр. Мирзә Чәлил бурада да өз јарадычылыг манерасына садиг галыр, һәм гадыны һүгугсуз бир әшјаја чевирән сиғә адәтинә гаршы чыхыр, һәм дә деспотун вә истибдадын көкүнү кәсмәји кәрәкли сајыр. Анчаг бунун јолуну ачыгламағы охучунун өһдәсинә бурахыр. Одур ки, Молла Мүнши "Чәнаб Молла Нәсрәддин, мән сәни бир Аллаһ бәндәси һесаб едиб бу мәчлисә дә'вәт етдим ки, мәним һагг сөзләримә шаһид оласан" дејәндә дә сусур, өз фикрини билдирмир. Анчаг Гузејдә демократијанын баш галдырдығы, Күнејдә деспотун кукрәдији бир вахтда мүәллифин әһвалаты да елә Күнејә көчүрмәси онун бу әгидәсинә дајагдыр ки, зүлм вә истибдадын

көкү кәсилмәсә, чәмијјәтдә һамынын һүгугу бир олмаса демократик гурум да јаратмаг олмаз.

Мирзә Чәлилин 1894-чү илдә Ирана дөрдиллик сәфәрә чыхан сәјјаһ Рејнгартени Нахчывандан Чулфаја гәдәр өтүрәркән көрүб-көтүрдүјү әһвалат үзрә јаздығы "Рус гызы" һекајәсиндә бу сәфәри олдуғу кими хатырлатмасы илк бахышда охучуја елә кәлир ки, мәтләбә ујушмур. Амма өнчә бу әдибин јарадычылығы үчүн ујарлы әдәби манерадыр. Икинчи, мүәллиф һәм бунунла сајымлы сәјјаһла танышлығы һаггында билки верир, һәм дә әһвалатын һарадан алындығыны билдирир. Бурада да әһвалат мүәллиф тәһкијәси илә чатдырылыр. "Гоча вә чиркин" Гулам Һүсејнин рус гызыны өпмәси хәбәри Молла Нәсрәддини дүшүндүрүр. Мәсәләни өјрәнмәјә чалышыр.

Ајдын олур ки, пасха бајрамында рус гызы һамы илә бирликдә ону да өпүб тәбрикләјиб. Гулам Һүсејн буну гызын ону севдији кими анлајараг сәһәриси күн кедиб ону јенә гучаглајыб өпмәк истәјир. Илк бахышда садә вә күлмәли көрүнән бу әһвалат Гулам Һүсејн үчүн чох ачыначаглы, охучу үчүн ибрәтли сонлугла битир. Рус гызынын "пошјол к черту" сөзләри онун үзүндә ағыр силлә кими сәсләнир.

Мирзә Чәлил дүнјанын чалхаландығы, халгларын ајаға галхдығы бир вахтда гулам һүсејнләрин мә'нәви бошлугларыны ширин тәһкијә илә гәләмә алмагла охучуларыны белә чәтин заманда өзүнү анламаға, халг, вәтән үчүн хејирли ишләр көрмәјә чағырырды.

"Зыррама" һекајәсиндә исә чәмијјәтдәки јениликләри анламајан, јарамаз әмәлләрини пәрдәләмәк үчүн өзүнү сајымлы адамларын гоһуму кими таныдан, Москвадан, Тифлисдән, Ирәвандан, Нахчывандан дәм вурмагла көркәмли адамлардан арха ахтаран үздәнираг фырылдагчы зијалы образы илә гаршылашырыг. Өзүнү белә "зыррама"нын әлиндән чәтинликлә гуртаран Молла Нәсрәддин үрәкдән гајғыланыр ки, бунлар да "көзәл вәтәнимизин мејвәси"дир.

"Консулун арвады", "Ханын тәсбеһи", "Гәссаб", "Зыррама" вә "Рус гызы" һекајәләринин мәхсуси кејфијјәтләриндән бири Ч. Мәммәдгулузадәнин өзүнүн бурадакы һадисәләрдә иштиракы вә һәр шеји бирбаша өзү данышмасыдыр. Ону "Консулун арвады"нда башсағлығы вермәјә кәлән мүәллимләрдән бири, "Ханын тәсбеһи"ндә, "Гәссаб"да сигә иштиракчысы вә миннәтчи кими көрүрүк. "Рус гызы"нда әһвалат онун өзүнә данышылыр, о да бизә чатдырыр. "Зыррама"да исә таныш олмаг үчүн онун өзүнә миннәтчи дүшүрләр. Бүтүн бунлар мүәллифин сәнәтчилик хүсусијјәти, услубу вә манерасы илә бағлы олмагла јанашы бу һәгигәти дә анладыр ки, о, һәмишә садә, анчаг мараглы вә реал һәјат һәгигәтләрини нәсрә јетирирди. Бу һекајәләрдә әдибин өзүнүн белә фәал иштиракы бә'зән "ишә гарышмасы исә чүмһуријјәт дөврүндә јери кәлдикчә өз бахышыны, мөвгејини дә билдирмәк арзусундан ирәли кәлир.

Мирзә Чәлилин 1918-1920-чи илләрдә јаздығы һекајәләрин чохунда зијалы образларынын овгатынын, әмәлинин тәсвири мүәллифин јени дөврүн истәкләри илә ајаглашмасы бахымындан да өнәмлидир. Һәмин зијалыларын дүз јола, халгын талејини дүшүнмәјә чағырышы да бу амалдан доғурду.

Бу һекајәләрин гурулушунда, сүжет вә композисијасында, диалог вә динамикасында да јени кејфијјәтләр көрүнүрдү. Бунлар гурулушча даһа садә, композисијача јығчам, тугумча гыса вә охунаглы иди. Габагкы һекајәләрә көрә бурада јумор даһа һәлим вә тутумлудур.

"Консулун арвады", "Гәссаб", "Ханын тәсбеһи" өз характери илә әһвалат вә дурум һекајәләридир. Бурада мүәллиф әһвалаты бир сүжет чызы илә, сүжет ичиндә тип вә характер дә јарадыр. Сатираны ән чох "Ханын тәсбеһи"ндә көрмәк олар. О бириләриндә исә ачы јумор вә комик дурум күчлүдүр.

Бу образлар давранышы, данышығы вә дүнја бахышы илә нә "Данабаш" сакинләри кими авам вә көзүбағлы ("Ешшәјин итмәклији"), нә Новрузәли кими ("Почт гутусу") мәзлум, нә дә Уста Зејнал кими фанатикдирләр. Бунларын чоху бәззаз, гәзетчи, мүәллим, таможни ишчиси, "Рус дәрси охумуш", "маарифпәрвәр", "шаир вә әдиб"дир. Ә. Һагвердијевин "Мараллар"ындан, Ј. Вәзирин "Вејлабад"ларындан савадлы вә зирәк адамлардыр. Бунлар Сабирин, Ч. Мәммәдгулузадәнин өзүнүн "образованнылар"ындан да сечилирләр. Онлар "русча гырылдадыб", Авропаны јамсыладыглары һалда, бунлар өз көкләри үстә дајанырлар. Бунлар чаһан савашы, 1917-1918-чи илләрдә рус импе-

рнјасындакы чахнашма илләриндә көрүб-көтүрән, јени газанч, әјләнчә јоллары ахтаран чевик, зирәк, ишбаз, фырылдагчы инсан образларыдыр. Худајар бәј кими кәндхуда јери кәләндә ахурда да кизләнирсә, бунлар Тифлисин абад меһманханаларында әјләнир, онлар доғма кәндләриндән чыхмырларса, бунлар Русијадан белә һәр маһалы кәзирләр. Онлар рус городовоју көрәндә әсим-әсим әсир, бунлар һеч бир полис мә'муруну да сајмыр, күнүн-күнорта чағы "мүәллим Ивановун гызыны да гучаглајыб өпүр".

Бу һекајәләр јүзиллијин башланғычында јаранан, башга һекајәләрдән бири дә онунла сечилир ки, бурада кәләчәјә үмид вә ишарты даһа чохдур. Габагкы һекајәләрдә маариф, интибаһ, јатмышлары ојатмаг, өз һүгугуну баша салмаг арзусу, бурада исә милләтин талејини дүшүнмәјә чағырыш күчлү иди. Одур ки, мүәллиф бирини рус гызынын силләси илә ајылдыр, бирини миннәтлә өзү ајылтмаг истәјир. Бир һекајәсини рәғбәт бәслөдији образын сәнәти илә адландырмасы да ("Гәссаб") бу арзудан доғур. Үмиди кәсиләндә исә каһ сусур, ("Ханын тәсбеһи"), каһ да "бу азарын дүнјада даһа мүаличәси јохдур" дејә гајғыланыр.

Ә. Һагвердијев дә, Ј. Вәзир кими, 1917-чи илдән сијаси һәјата гошулан јазычылардан иди. 1916-чы илдән Тифлисә, "Шәһәрләр иттифагынын Гафгаз шө'бәси хәбәрләри" адлы русдилли топлуја мүдир көндәрилмәси, 1917-чи илин феврал ингилабындан сонра Тифлис Ичраијјә комитәсинә вә онун Мәркәзи Шурасына, һәмин илин мартындан Борчалы гәзасында мүвәккил, сонралар Борчалы маһалындан Күрчүстан парламентинә депутат сечилмәси әдибин јарадычылығында да өзүнү көстәрирди. Онун һекајәләринин апарычы образлары авам "Мараллар", сәбатсыз фырылдагчы "дәчәләбад"лылар, "өлү кими дири", "чәһәннәм сакинләри" јох, Русијаны доланыб, христиан башчыларыны белә алдаданлар, чаһан савашында зәрәр чәкәнләр, ачыгкөзлү дәфтәрхана ишчиләри вә башга зијалылар иди. Јени дөврдә, дирчәлиш илләриндә мүәллиф зијалылара бөјүк еһтијач олдуғуну анлајыр, онлара үз тутурду.

Илк дәфә "Молла Нәсрәддин" журналында "Һәкими-нуни

сәғир" имзасы илә чыхан "Һәмшәри паспорту"[1] һекајәсинин лирик монологунда Ә. Һагвердијев бизи дәчәләбадлы бир достту илә таныш едир, онун ич үзүнү, әмәлләрини чанлы диалогларда өз сөзләри илә ачыглајыр. О, һазыр газанч әлдә етмәк үчүн Гафгазда бири јүз маната "Һәмшәри паспорту" алараг, Һәштәрхан, Кијев, Харков, Сарытсин кими шәһәрләрдә килсәјә кедиб, Иран вәтәндашы олдуғуну, православ мәзһәбинә кечмәк истәдијини билдирмәклә чохлу пул јығыр. Одур ки, он шәһәрдә он дәфә христианлыға дөнән бу һијләкәрин "оғланларымы да евләндирмишәм, гызларымы да әрә вермишәм. Өзүм дә папағымы әјри гојуб, падшаһ кими кәзирәм" дејә өзүнү өјмәси охучуну севиндирмәкдән чох гајғыландырыр.

Һәлим јуморлу бу һекајәдә лирик чаларлар, кизли ејһамлар да јох дејил. Лиризм мадди еһтијачдан һијләјә әл атан адама мүәллиф мүнасибәтиндә, ејһам исә онун бу ләкәли јола дүшмәсиндә дујулур. "Иш дә көрмүрәм, ишсиз дә дејиләм", дејими онун дүз јолда олмадығына, "сән халис немсә имишсән" ејһамы исә ишиндә, сөзүндә дүз адамын — мүәллифин өзүнә ишарәдир. "Дәчәлләбад"лы бу сөһбәти бир јердә ачыб данышмајасан" — дејәндә мүәллифин "мән сөз вердим ки, бир кәсә демәјим вә сөзүмүн үстүндә инди дә мөһкәм дурмушам" чавабы исә марагл бәдии үсул олса да, бурада онун "отуз иллик досту" адландырдығы дини, мәсләкини белә дәјишмәјә һазыр олан адама мүнасибәти дә сезилир.

Ә. Һагвердијевин 1918-чи илдә Тифлисдә "Тартан-партан" топлусунда бурахдығы "Шаир"[2]

һекајәсиндә дә Гафгазда милли дөвләт гуручулуғу дөврүндә зијалыларын ролу проблеминә тохунулур, топлу бағландығындан һекајә јарымчыг галса да, Ә. Һагвердијев ону 1938-чи илдә битириб, "Мирзә Сәфәр" ады илә мәтбуата чыхартмышдыр. Анчаг мүәллиф гајәси әсәрин әлдә олан јарымчыг бөлүмүндән дә билинир. Бу әсәрлә Ј. Вәзирин "Шаир" (1913) вә "Мирзә Әбдүлваһаб" (1934) һекајәләри арасында јахын сәсләшмә вар. Буну һәр үч әсәрин портрет-һекајә характериндә, һәм дә јум-

1. Бах: "Молла Нәсрәддин", 1917, N 2, 3.
2. Бах: "Тартан-партан", 1918, N 1.

шаг јуморунда вә тәһкијәсиндә көрмәк олар. Сечим бурасындадыр ки, Ј. Вәзир ше'рә, сәнәтә әјләнч кими бахан, јүнкүл тәбиәтли шөһрәт дүшкүнләрини гамчылајыр. Ә. Һагвердијев исә сәнәтсевәр гәһрәманыны тәрбијәли, тәмиз вә әмәксевәр бир адам кими таныдыр. Ј. Вәзирин Чәннәтәлиси һәм көрүнүшү, һәм дә мә'нәви аләми илә ијрәнчдир. Гонаглар бу "ирибашлы пәртдо көзлү", башы бош ушағы көрәндә "арым вар, арым вар — ешшәк арысы" дејә лаға гојур. Ә.Һагвердијевин Мирзә Сәфәри исә давранышы вә әмәли илә һамыда рәғбәр ојадыр.

"Шаир" һекајәсиндә Ә. Һагвердијев өнчә бизи Мирзә Сәфәрин өзү илә таныш едир, онун портретини чызыр: "Ағ чухалы, ағ архалыглы, икиүзлү Бухара дәрисиндән папаглы, шишман кәбәји үзәриндә күмүш кәмәрли Мирзә Сәфәри һамы танызырды" сөзләри илә она өз рәғбәтини дә билдирир. Сонра јазычы Мирзә Сәфәрин ишиндән сөз ачыр: о, "чох шаирләрин ше'рини әзбәр билир, јери кәлдикчә достларына охујур, "әјри-үјрү рус дилинә дә тәрчүмә едир", өзү дә ше'р јазмаға чалышыр. Бу лирик танышлыгда мүәллиф Мирзә Сәфәрин ше'р јазмаг һәвәси илә бир тәһәр чахыр да ичмәси, сачларыны мәчнунсајағы дағытмасы, гафијә ахтаранда ајагларыны јерә дөјмәси сәһнәсинин инчә тәсвириндә јумора да үз тутур. Елә севдији гызы ала билмәмәсинә туталғач бу иднсә, башлыча сәбәб онун "фәгир, башыашағы бир оглан олмасы", "вуруб-јыхмағы" бачармамасы, "белинә тапанча бағлајыб, әлини белинә, папағыны көзүнүн үстүнә гојуб кәзмәмәси" иди. Бу тәһкијә илә јазычы Мирзә Сәфәрин инсанлығыны ачыгламагла, милли мүтәддаратын һәлл олундуғу бир вахтда бә'зән һәр шејин тәмиз адла, һалал әмәклә, инсанлыгла јох, зоракылыгла, сәрвәтлә өлчүлдүјүндән гајғыландығыны көстәрирди.

Һекајәнин башга бир бөлүмүндә Мирзә Сәфәрин һәјатынын јеткин чағлары, аилә дуруму тәсвир олунур. О, ше'р аләминдә вә мәһәббәтиндәки уғурсузлугдан руһдан дүшмүр, күчү чатан ишдән јапышараг һүнәрлә чалышыр, јахшы аилә гурур, белә үмидли заманда өз ушагларыны охутмагла башгаларына да јол көстәрир. Һекајәнин лирик-драматик сонлуғу даһа ибрәтлидир. Мирзә Сәфәр бири мүһәндис, о бири һәким кими танынан оғланларына да чан үстүндә намусла јашамағы тапшырыр.

Милли мүстәгиллик уғрунда мүбаризәдә милли кадрлар јетишдирмәк һөкумәтин үмдә проблемләриндән бири иди. Мирзә Сәфәр дә оғланларыны халга кәрәкли инсан кими бөјүтмүш, тәрбијәләндирмишди. Ә. Һагвердијевин бир мәгсәди дә елә бу гајәни, бу амалы охучуја чатдырмаг иди.

"Шаир" һекајәсиндә јумор, лиризм вә сатира говушур. Мирзә Сәфәрин ше'рә, сәнәтә һәвәсиндә јумор, мәһәббәтиндә вә досту Уста Зејнала мүнасибәтиндә лиризм, Һәсәнаға кими залымларла илишкиләриндә исә сатира көзә кәлир. Бурада Ә.Һагвердијевә ујарлы диалог да тәһкијәнин ширинлијинә вә мараглы чыхмасына јөнәлир. Диалогларын бириндәки "Дејнән сән өл Һәсән ағанын адамыјам. — Бәс елә исә кәл мин мәним бојнума" дејими инди дә мәсәл кими ишләнмәкдәдир.

Милли Азәрбајчан дөвләтини үрәкдән бәјәнән, она маһны вә маршлар јарадычылығында да милли бирлик, интибаһ, маариф вә мәктәб мәсәләләринә үстүнлүк верирди. Буну "Әсримизин гәһрәманлары" романында да ачыгча көрмәк олар. Романын бир парчасы һәлә 1909-чу илдә јазылмыш, 1912-чи илдә "Күлзар" дәрслијиндә[1] вә "Игбал" гәзетиндә[2] парча-парча чыхмышды. Бурада "мабәгәси биринчи һиссә илә китаб шәклиндә тә'б олуначагдыр" гејдинә бахмајараг, досту С. С. Ахундовдан романын адынын М. Ј. Лермонтовун "Заманымызын гәһрәманлары" әсәринә ујғунлуғуну билдикдән сонра ону јарымчыг гојур. Анчаг јенә дә С. С. Ахундовун үз вурмасы вә Бакыдан, Ашхабаддан, Газандан алдығы мәктубларын, еләчә дә 1918-чи илләрдә Азәрбајчандакы сијаси-ичтимаи олајларын тә'сири илә мөвзусу, сүжети вә образлары илә М.Ј.Лермонтовун әсәриндән көклү шәкилдә сечилән романы тамамлајыр.

"Әсримизин гәһрәманлары" романында сүжет үч нәслин (Һачы Кәрим, Ағамурсәл вә Әшрәф, Әһмәд, Зәки) мүнасибәтләри үзәриндә гурулур. Онларын һәјаты, дүнја бахышы, овгаты вә

1. Бах: "Күлзар", Бакы, 1912, с. 74-81. һәмин гејддә охујуруг: "14 (һичри Ә. С.) Әсримизин гәһрәманлары"нын романындан бир парчадыр.

2. Бах: "Игбал" гәзети, 30 октјабр, 6, 11, 18 нојабр, 10, 18, 24 декабр, 1913, N 492, 498, 502, 508, 521, 532, 537; 2:8 јанвар, 1914: N-545, 548.

әмәлләри дөврүн сосиал олајлары ишығында араһдырылыр. Әсәрдә чешидли јеткин, дөнәркәли вә зиддијјәтли образлы силсиләси илә гаршылашырыг. Бүтүн бунлары бирликдә мүәллиф "әсримизин гәһрәманлары" кими сәчијјәләндирир вә чәмијјәтин, һаким гурулушун инсанларын һәјатында, дүнјабахышында вә әхлагында јаратдығы дәјишикликләри чанлы, бәдии лөвһәләрлә сәнәтә кәтирир.

Романын 1909-чу илдә илк бөлүмләриндә гојулан аталар-оғуллар мүнасибәти һәлә XIX јүзилин сонларындан драматуркијада үмдә проблемә чеврилмишди. Бәдии нәсрдә исә бу проблем 1906-1907-чи илләрдә өзүнү көстәрмәкдә иди. Анчаг бурадакы аталар-оғуллар мүнасибәти драматуркијада олдуғу кими дәрин ичтимаи конфликтә чеврилә билмирди. Бурада ичтимаи гурулуша, сосиал һәјата кәскин е'тираздан чох инсанын һуманист идрак консепсијасы, фәзиләт вә әхлаг фәлсәфәси күчлү иди. А. Шаиг дә "Әсримизин гәһрәманлары" романынын 1909-чу илдә гәләмә алдығы бөлүмләриндә инсанын мә'нәви тәмизлијини, һәјатда тутумуну маарифләнмәкдә, чәмијјәтин, аиләнин вә мәктәбин тә'сириндә ахтарырды. Јери кәлдикчә ичтимаи гурулушун, инсаны мә'нәви шикәст һала салмасынын сәбәбләринә дә тохунурду. Одур ки, феодал дүнјасынын һачы кәримләрдә хәсислик вә варланмаг еһтирасыны, капитал дүнјасынын Ағамүрсәлдә түфејлилик вә әјјашлығын күчләндирилмәсиндән һәјат материаллары әсасында сөз ачыр, инамла билдирирди ки, "әјјашлығын сону јорғунлуг вә сәфаләт, сәфаләтин сону исә һечлик вә фәлакәтдир". Бу идеја романын сон бөлүмләриндә, еләчә дә Ибраһимбәј Мусабәјовун "Нефт вә милјонлар сәлтәнәтиндә" (1917) әсәриндә даһа кәскин шәкилдә гојулур. Әшрәфләр ("Әсримизин гәһрәманлары") чәлилләр ("Нефти вә милјонлар сәлтәнәтиндә") чевик инкишаф јолу кечән, сәрвәтин, милјонларын һәр шеји үстәләдији чәмијјәтдә дүзкүн јол сечә билмәјән, әјри јола дүшән Авропа мәдәнијјәтинин өзү илә бирликдә кәтирдији чиркабларда боғулан бәдбәхт инсанлардыр, заманын, чәмијјәтин јетирмәләридир. Одур ки, онлар әхлаг фәлсәфәсинин үмуми иллүстрасијасындан, өјүд вә нәсиһәтчиликдән узагдырлар. Шаблон дејил, бүтүн характерләри илә реал образлардыр. А. Шаиг вә И. Мусабәјов дөврүн әхлаг нормала-

рына, капиталын севинчлә јанашы төкдүјү көз јашларына маарифчи көзү илә бахырдылар. Она көрә дә әхлаг сафлығында маарифләнмәјә үстүнлүк вермәклә, јашамаға, хошбәхтлијә әнкәл төрәдән ичтимаи бәлалара гаршы да чыхырдылар. Бу идеја сәрвәт көлүндә боғулан Аға Мүрсәл, Әшрәф ("Әсримизин гәһрәманлары"), алты јашындан атасыз галан, торпағында нефт фантан вурдугдан сонра варланан Чәлил ("Нефт вә милјонлар сәлтәнәтиндә") образларында даһа инандырычы верилир. Онларын һәрәси бир мүһитдә бөјүсә, тәрбијә алса да, нәфс, сәрвәт вә шәһвәт талеләрини бирләшдирир.

"Әсримизин гәһрәманлары" романынын 1918-чи илдә јазылан бөлүмләриндә чаһан савашы, 1917-чи ил инглаблары дөврүндә Азәрбајчан кәнчләринин һәјаты, арзу вә амалы, дүнја бахышы вә әмәлләри өн плана чәкилир. Мүәллифин доггуз ил сонра бир дә бу әсәрә гајытмасынын бир сәбәби дә елә чешидли сијаси-ичтимаи олајларын, милли мүстәгиллик арзуларынын күчләнмәси вә онун бу јолда кәнчлијә олан үмиди вә инамы иди. Одур ки, артыг бурада үчүнчү нәслин Әһмәд, Әшрәф, Зәки кими сечимли характерли кәнч нүмајәндәләриндән даһа чох сөһбәт кедир вә бу бөлүмләрдә артыг милләт, вәтән, азадлыг идејалары, әхлаг вә тәрбијә мәсәләләрини үстәләјир. Јазычы өнчәдән бир мәктәбдә охујуб, бир арзуда олан бу үч достун чешидли јола дүшмәләриндә артыг тәкчә аилә вә мәктәб тәрбијәсини јох, инкишаф јолунда бә'зән Авропаны јамсылајан чәмијјәти, һәтта ичтимаи гурулушу да сучлајыр.

Үч достун һәрәси өз көкү үстә пәрвазланыр, чәмијјәтин тә'сири илә кет-кедә јоллар һачаланыр. Әшрәфи вәтән, милләт дүшүндүрмүр. Чүнки ушаглыгдан атасы Аға Мүрсәлдән әјјашлыг, казиноларда шансанеткаларла әјләнмәји өјрәниб. Одур ки, тезликлә өзү дә бу јолун јолчусуна чеврилир вә мәктәбдә сәрхошлуг етдији үчүн говулур. Ахырда үјдүгү јәһуди гызынын ашнасы вә забитин күлләсинә туш кәлмәклә анасыны, вәфалы өмүр-күн јолдашы Сонаны вә гызы Мәрјәми дә көзүјашлы гојур. Әшрәф өзү "һечликдә" боғула-боғула кәнчлик досту Әһмәди дә бураја сүрүкләмәјә чалышыр. Анчаг биринин "сүд көлүндә үзмәси", о биринин китаб пулу белә тапа билмәмәси онларын арасында "чин сәдди" чәкир. Һәм дә Мәһәррәм әминин

Әһмәдә арха олмасы, мадди мә'нәви јардым көстәрмәси ону бу јолдан чәкиндирир.

Романда Әһмәд бир образ кими Әшрәф вә Зәкидән даһа чанлы вә тамдыр. Әсрин әввәлиндән мүәллифин она ајрыча рәғбәти дујулур. Анчаг онун Мәһәррәм әминин көмәји илә охујуб, варлы аиләдән евләнмәсиндән, шәһәр думасында ишә дүзәлмәсиндән, шөһрәтә ујмасындан сонра бу рәғбәт кет-кедә сојујур. Әһмәдин "Ничат", "Нәшри-маариф" чәмијјәтләринә пул кечирмәсини дә гуру шөһрәт үчүн олдуғуна көрә охучу сојуг гаршылајыр. Сәрвәт вә шөһрәт онун көзүнү елә бағлајыр ки, өзү башгаларынын јардымы илә бу јерә чатдығы һалда иш үчүн јанына кәлән кәнч тәләбәләри сајмыр, отагдан говдурур. Одур ки, мүәллиф бөјүк сијаси дәјишикликләр дөврүндә Әһмәдин гајнар һәјатдан, милләт вә вәтән дујғуларындан узаглашмасындан гајғыландығыны ачыгча билдирир: "Артыг ону нә ичтимаи ишләр марагландырырды, нә дә халгын, вәтәнин мүтәддәраты". Һәтта бүтүн варлығы илә она дајаг олан Мәһәррәм әмини әвәлләр ата кими севдији һалда инди ону "гоча рус Мәһәррәм" адландырыр, Зәки ингилабчылара гошулдуғу үчүн онун јанындан көчүб кирајәдә галыр. Одур ки, мүәллиф Зәкинин дили илә ону белә гынајыр: "Сән халгын оғлусан, белә бир фәлакәтли күндә ону дүшүнмәјән өвлада нә ад вермәк олар?" Әһмәдин "һансы үсул-идарә олур-олсун... ким ешшәк олса, мән она паланам" чавабы артыг онун да мә'нәви бошлуға сүрүкләндијини, јолуну азанлар чәркәсинә гошулдуғуну көстәрир. Мүәллиф јолундан чыханлары гысача белә дамғалајыр: "Алышмыш гудурмушдан јаман олар".

Јүзилимизин өнләриндә Азәрбајчан бәдии нәсриндә ингилаби олајлар, милли азадлыг, милли өзүнүанлама вә мүстәгиллијә мејл мәсәләләри илк дәфә ачыг шәкилдә "Әсримизин гәһрәманлары" романынын Зәки образында өзүнү көстәрир. Һәлә Москвада икән тәләбә тәшкилатларына гошулан, сосиал-демократларла илишкиләрә кирән Зәки Әһмәд вә Әшрәфлә һәјат, јашанты, сијаси мүбаризә һаггындакы сөһбәтләрдән сонра онлардан узаглашыр. Әшрәф инсанын өзүнү доландырмасы үчүн сәрвәти, Әһмәд елм вә ихтисасы, Зәки исә һәм дә ичтимаи шүур вә тәрбијәни кәрәкли сајыр вә өз фикирләрини белә ачыглајыр

ки, "бу олмајынча әшрәфләрин сәрвәти, әһмәдләрин елми вә ихтисасы, дәниздәки далғалар үзәриндәки көпүкләрдән башга бир шеј дејил". Зәки ахыра гәдәр дә өз амалына садиг галдығы, мәтин ингилабчы, мүбариз вәтәндаш олдуғу үчүн университетдән говулур. "Бу истисмар дүнјасынын тахт-тачыны алт-үст едәчәјәм!" — дејән Зәки Бакыја гајытдыгдан сонра бүтүн варлығы илә сијаси мүбаризәјә киришир. Һәтта онун болшевикләрә гошулдуғуну, жандарма идарәсиндә хәфијјә кими чалышыб, онлара јардым етдијини дә көрүрүк. Болшевикләрин азадлыг вә'дләринә ујан Зәкинин достлары, гонаглары да артыг милли мүбаризләр дејил, Саша, Јелена кими болшевик акентләридир. Анчаг ачыгча көрүнүр ки, А. Шаиг совет дөврүндә вулгар-сосиолокизмин, империја гылынчынын тә'сири илә романа әл көздирмиш, Зәкинин талејини бу шәкилдә болшевикләрлә бағламалы олмушдур. Зәкинин һәјат јолу вәтәнә, милләтә севкиси, торпаға бағлылығы сөһбәтләри амалы вә мәсләки дә көстәрир ки, о һеч дә болшевик идејасына ујa билмәзди. О, Азәрбајчанын азадлығы, мүстәгиллији уғрунда чалышан кәнчләрдән иди. Күнеј Азәрбајчаны ингилабчыларына көмәјә кетмәси бу јолда чаныны гурбан вермәси дә бу амалдан доғурду.

Романын ахырында Зәкинин болшевикләрә гошулмасынын тәсвири әсәрә ујушмур, јамаг кими көрүнүр. Чүнки роман бoју, ону милли Азәрбајчан зијалысы, азадлыг чарчысы кими көрүрүк. Зәки "Аһ, јыртычы ајы, нә гәдәр әлиндә фүрсәт вар һөкмранлыг ет: инан ки, бу күн һаггында јумруғу алтында әзиләчәксән!.. Халгымызын азадлығы јолунда үзәримә көтүрдүјүм бу рүтбәдән даһа бөјүк бир рүтбә хәјалыма кәтирә билмәрәм... Русија халгларынын азад олачаглары күн чох јахындыр... мүбариз инсанлар бу азадлығы әлдә едәчәкләр" сөзләри илә бир даһа өз амалыны ачыглајыр.

1905-1907-чи илләрдә бу азадлығы думанлы шәкилдә көрән А. Шаиг 1918-чи илдә онун шаһиди олду вә бу јолда чарпышанлардан биринин гыса, шәрәфли мүбаризә јолуну бәдии нәсрә кәтирди. Онун Мустафанын дили илә дедији "Әшрәф дә өлдү, Зәки дә. Анчаг о јубка гурбаны, бу исә азадлыг вә ингилаб гурбаны олду... намуслу өлүм дә намуслу һәјат гәдәр шәрәфлидир!" сөзләри о заман да, инди дә милли мүстәгиллик уғрунда чаны-

ны гурбан верәнләр һаггында бир реквием кими сәсләнир вә мүбариз кәнчлијә үмид вә инам ашылајыр.

"Әсримизин гәһрәманлары" арасында гочаман нәсилдән Мәһәррәм әми кими мүдрик, гејрәтли маарифчи зијалы, Искәндәр бәј кими маарифсевәр тачир дә вар. Искәндәр бәј елмли адамлара, ишыглы кәнчләрә рәгбәти, Әһмәдә јардымы вә хејирхаһлыгы илә аз гала бөјүк хејриjјәчи, маарифсевәр Һ. З. Тагыјеви јада салыр. А. Шаиг вә гардашы Јусиф Талыбзадә һәлә 1901-чи илдә Хорасандан Бакыја кәләркән Һ. З. Тагыјевдән хејирхаһлыг көрмүшдү вә буну һеч вахт унутмурду. Чох күман ки, бурада да ону јада салмышды. Анчаг әсәрдә Искәндәр бәјлә өтәри таныш олдугумуза, бир образ кими тутарлы ишләнмәдијинә көрә характери вә әмәлләри там көрүнмүр.

Әсәрдә мәһәббәтлә тәсвир олунан агсаггал зијалыдыр.

Тарихи шәхсијјәт олан Мәһәррәм әми илә А. Шаиг 1906-чы илдә реални мәктәбдә дәрс аларкән таныш олмуш, онун халг маарифи ишиндәки әмәлләрини јүксәк дәјәрләндирмиш, достлашмышды. Онун хаһиши илә бир нечә шакирд дә мәктәбә дүзәлмишди. Романын Мәһәррәм әми образында мүәллифин өз мүшаһидәләри вә онунла мүнасибәтләри дә дујулур вә бунлар образын даһа чанлы чыхмасына јөнәлир. Анчаг һәјат материаллары бәдиилији үстәләдијиндән о, бир образ кими олдугундан вә истәниләндән хејли сөнүк көрүнүр. Мүәллиф бир маарифчи кими онун шәхси һәјат јолундан чох амалыны, дүшүнчәсини, кәнчлијә јардымыны өн плана чәкир.

Мәһәррәм әми халгына, вәтәнинә баглы адамдыр. О, касыб бир аиләдә доғулуб, чох чәтинликләр көрүб, пулу олмадыгына, ата-анасыны вахтсыз итирдијинә көрә доғма дилиндә мәктәбә дүзәлә билмир, русча охујур. Елә она көрә дә Кәнчәдә һамы, "рус Мәһәррәм" дејир. Гырх ил Петербургда галдыгдан сонра вәтәнә гајыдыб моллалары, руһанилери тәнгид етдијинә көрә "кафир Мәһәррәм" чағырылыр. Тәһгирләрдән безән бу гоча өмүр-күн јолдашы Фирузә вә бачысы гызы Нәзакәтлә Бакыја көчсә дә, бурада да "рус хәфијјәси", "газ отаран рус" кими һагсыз тәһмәтләрдән гуртара билмир. Елинә, халгына баглы гејрәтли гочанын ахырда "дәли" олмасы, хәстә дүшмәси, бир јандан вәтән, мaариф дәрди идисә, башга бир тәрәфдән дә наданларын

ону баша дүшмәмәси, алчалтмасы иди.

Романда Мәһәррәм әминин аллаһахтарычыја чеврилмәси, Рәшид адлы бир оғланы Аллаһ санараг Нәсиргулуну (Нәсрәддин шаһы — Ә. С.) вә Һәмидгулуну (Султан Һәмиди — Ә. С.) дивана чәкдирмәси реаллыгдан узаг бир сәркүзәштә бәнзәсә дә, әсәрин гајәси вә образын характери илә узлашыр. Белә ки, артыг милли ојанышын јүксәлдији бир вахтда милли мүһит јабанчылыгла барышмыр, ону синирмир, өз көкү үстә бој атмаг истәјир. Одур ки, бу әгидә вә характер әкслији ахырда тоггушур вә Мәһәррәм әминин "дәли"лији илә гуртарыр. Анчаг бу дәлилик нә Мирзә Чәлил образларынын дәлилијидир, нә дә ону гәбул етмәјән "данабашлар" вә "өлүләр"дир. Мәһәррәм әми ана дилиндә охумагдан "үмиди кәсилдикдән сонра" русча охујур вә бунун да "чәзасыны" чәкир. Ону гәбул етмәјәнләр дә "данабаш"лардан сечилән ајыг, чылыз савадсызлардыр. Һәтта Мәһәррәм әми савадлы вә јумшаг тәбиәтли, һуманист олдугу һалда дә онлар савадсыз, кобуддурлар. Онларын ана дилиндә охујан зијалы истәји илә Мәһәррәм әминин буна имкансызлыгы арасындакы ујғунсузлуг ичтимаи конфликтә чеврилдикдә тәкләнәнләр дәлилик дәрәчәсинә чатыр. Мәһәррәм әминин фачиәси дә елә бундадыр.

Мәһәррәм әми Азәрбајчанын јүксәлишиндә ән чох Авропа јолуна үстүнлүк верирди. Иран шаһыны, түрк султаныны лә'нәтләјирди. Дүздүр, бә'зән рус чары Николајы да сөјүрдү. Амма Петербург һәјаты онун дүнјакөрүшүндә бурадакы Авропасајағы ирәлиләјишә рәғбәт ојатмышды вә Азәрбајчаны да белә көрмәк истәјирди. О, бу фикирдә иди ки, "халгымызын ичинә Гәрб мәдәнијјәти кирәрсә кәләчәкдә бөјүк адамлар јетишдирә биләчәјик". Анчаг бурада Шәрг, мүсәлман амилини унудурду. О, Азәрбајчанын ики бөјүк дүшмәни вар" дејирди: "Бири Ирандa, Әрәбистанда охујуб кәлән руһанилер вә Ирандан кәлән мәрсијәханлар". Һушсузлашанда аллаһахтарычылыгы да Нәсрәддин шаһдан вә султан Һәмиддән шикајәт етмәк үчүн иди. Онун фачиәсинин икинчи сәбәби дә елә бу иди.

Бүтөвлүкдә Мәһәррәм әми долғун, бир аз да зиддијјәтли образдыр. Бу зиддијјәтин бир сәбәби дә А. Шаигин совет империјасы дөврүндә вулгар-социолокизм тә'сири илә әсәрә әл кәз-

дирмәси, һәмин образы хејли дәјишдирмәси илә бағлыдыр. Елә онун Иран, Түркијә вә Русијаја һачалы мүнасибәти, бә'зи јерләрдә болшевик идеолокијасынын јерсиз јајымы романа бир сөнүклүк кәтирмишдир. Зәки образынын сүн'и шәкилдә болшевик ингилабчысына чеврилмәсиндә бу мејли даһа ајдын көрмәк олар. Сонрадан Мәһәррәм әминин өмүр-күн јолдашы Фүрузәнин рус гадыны илә әвәзләнмәси дә бу тә'сирдән кәлир. Әсәрин чапы хәтринә едилән белә дәјишикликләр онун дәјәрини хејли зәифләтмишдир. Әсәрин 1918-чи илдә јазылан илк вариантында Мәһәррәм әми өз прототипинә даһа јахындыр вә бир образ кими јаддагаландыр.

"Әсримизин гәһрәманлары" романында Мина ханым, Мәрјәм ханым, Фүрузә ханым, Сона, Рәмзијјә, Нәзакәт кими чешидли талели гадын образлары илә гаршылашырыг. Онлар намуслу, исмәтли, сәдагәтли гадынлардыр. Сијаси һәјатдан о гәдәр дә баш чыхармасалар да, аиләјә дајаг олмаға, әрләринин гејрәтлә јашамасына, өвладларынын дүзкүн тәрбијәсинә, охунмасына чалышырлар. Анчаг өзләри ичтимаи һәјатдан узаг олдугларына, кәрәкли тәһсил алмадыгларына көрә һеч дә һамысы арзуларына чата билмир. Одур ки, чанла-башла бөјүтдүкләри өвладлары дүз јолдан сапыныр, әрләри пис әмәлләрә гуршаныр, өзләрини дә, аиләләрини дә фәлакәтә сүрүкләјирләр. Мина ханымын вә Мәрјәмин талеји дә белә уғурсуз олур. Әһмәдин шөһрәт вә сәрвәт дүшкүнү олмасы Гәмзијјәдә никаранчылыг доғурур, Мәһәррәм әми өлдүкдән, Зәки азадлыг вә ингилаб гурбаны олдугдан сонра Нәзакәт тәк галыр. Артыг гочалыб әлдән дүшән, һәјатда өвлад севинчи көрмәјән, өмүр боју хошбәхтлик ахтаран Фүрузә ханым да она арха ола билмир. Әсәр боју Әһмәд кими кәнчләрә, Сона, Нәзакәт, Нәзмијјә кими гызлара бөјүк үмид бәсләјән охучу онлардан умдуғуну көрә билмир. Анчаг романын руһундакы никбинлик бу үмиди кәсмир. Дујулур ки, габагчыл кәнчлијин арзу вә әмәлләри тезликлә һәјата кечәчәк. Буну А. Шаиг 1918-чи илдә көрүр, инанырды, она көрә дә кәнчликдән мәһәббәтлә сөз ачырды.

Милли эталәтин, мә'нәви дүшкүнлүјүн тәнгиди, милли ојанышa чағырыш мәсәләләри Н. Вәзировун "Налеји-дәрвиш" вә "Ә." имзасы илә чыхан "Тәрбијә" һекајәләринин дә апарычы лејтмотивидир. Бу һекајәләрин бир хүсусијјәти дә публисист руһда олмасы вә дурумдан чыхыш јолу ахтармаг чағырышыдыр.

Ағабаба Јусифзадәнин романтик руһлу "Сыныг ганад" әсәри 1918-1920-чи илләрдә А. Шаигин "Әсримизин гәһрәманлары"ндан сонра мејдана чыхан икинчи роман нүмунәсидир. Анчаг бу да тутуму вә һәчми илә индики роман анымында һеч дә истәкләрә чаваб вермир, дөврүн ән'әнәви "кичик роман"ларындандыр. Әсәр мәһәббәт мөвзусу илә дә ән'әнәви мөвзуларын бәсит давамыдыр.

Мадди чәтинлик үзүндән оғлу Надири охуда билмәјән Мәрјәм фитрә јығмаг үчүн кәндә көчмәли олур, бир вахт евиндә хидмәтчи ишләдији Исмајыл бәјин јанына кәлир. Исмајыл бәј онлары ачыг үрәклә гаршылајыр, евиндә сығыначаг верир. Надири өз хәрчи илә охутдурур. Бураја гәдәр Исмајыл бәј гејрәтли бир вәтәндаш, зијалы кәнчләрә гајғы кәстәрән бир вәтәнсевәр кими тәсвир олунур. Анчаг Надирлә гызы Мүнәввәрин мәһәббәти онун характерини ачыр. О, гүрурлу, өзүнүчәкән бир бәј кими гызынын касыб бир оғланы севмәсини синирмир вә Тифлисә көчүр. Мәрјәмлә Надир исә Бакыја гајыдырлар, севкилиләрин "ганады сыныр", чәтин күнләри башланыр. "Ел һәјаты" журналынын сон нөмрәләри олмадығындан романын сону да билинмир. Анчаг әсәрин ады онун гәһрәманларынын талејинә дә ишарәдир.

"Сыныг ганад" романы ән'әнәви мәһәббәт мөвзусунда олса да, бурада, өртүлү шәкилдә ичтимаи мәсәләләрә дә тохунулур. Мүәллиф һәм дә демәк истәјирди ки, милли дөвләтимизин милли кадрлара еһтијачыны өдәмәк, исте'дадлы кәнчләрә арха дурмаг үчүн варлылар да вәтәндашлыг гејрәти кәстәрмәли, онлара арха олмалыдырлар. Милләтин мүстәгиллији вә хошбәхтлији һамынын бирлијиндән, бир-биринә јардымындан асылыдыр.

1917-1920-чи илләрдә, чаһан савашынын төрәтдији фачиәләрдән, кимсәсизләрин, јетимләрин һәјатындан данышан һекајәләр дә мејдана кәлирди. "Иблис" (Һ. Чавид), "Иблисин һүзурунда" (А. Шаиг), "Гара күнлү Һәлимә" (А. Сәһһәт), "Ајрылыг дәгигәләри", "Гүрбәт елләрдә јади-вәтән" (М. Һади) вә

башга әсәрләрдә олдуғу кими Ә. Һагвердијевин "Сүлејман әфәнди"[1] һекајәсиндә дә чаһан савашы илә бағлы проблемләрә тохунулур. 1917-чи илдә Тифлисдә гәләмә алынан, савашдан зәрәр чәкәнләрә јардым үчүн чыхан "гардаш көмәји" топлусунда бурахылан "Сүлејман әфәнди" һекајәсиндә мәтләб фәч'и гәһрәманла мүәллиф арасындакы лирик-драматик диалогла ачыгланыр.

Ачар Сүлејман әфәнди Батумда бөјүк имарәтинин дағылдығыны, јандырылдығыны, ики чаван оғлунун, көрпә гызынын вә ханымынын фачиәсини, көз јашлары ичиндә данышыр. Бу мүнасибәтләрә үрәкдән ачыјан мүәллиф онун башына кәләнләри бир даһа јухуда көрүр вә романтик, фәч'и дилләә данышыр. "Бирдән евин диварлары титрәди... көјдән од јағды, јердән алов чыхды, евләр бирбәбир учду... өврәтләрин, ушагларын гышгыртысы, һејванларын нәрилтиси, учан имарәтләрин курултусу — һамысы бир-биринә гарышды". Икинчи јухуда исә гарлы, күләкли сәһрада ана илә көрпә гызынын инилтисини ешидирик. Күләјин выјылтысыны "инсан наләсинә", "киши нә'рәсинә" бәнзәдән мүәллиф Сүлејман әфәндинин "оғул, вај, бала вај!" һарајы илә инсан фачиәсинин гаршысыны алмагда тәбиәтин дә күчсүзлүјүнү көрүб, бәшәри көмәјә чағырыр.

Һекајәдә бәшәри дәрд, инсан кәдәри каһ фәч'и, каһ да Ә.Һагвердијев јарадычылығы үчүн о гәдәр дә ујарлы олмајан романтик чаларла, рәмзи бојаларла верилир. Көј үзүнү тутан булудун гара сачлары долашмыш гадын башларына, "ишылдајан улдузларын аналарын, бачыларын көзләринә", "јағышын исә көз јашларына" бәнзәдилмәсиндә дә беләә романтик рәмзи тутум вардыр. Сүлејман әфәндинин әлини көјләрә галдырыб, Аллаһдан көмәк диләмәси дә бәшәрин Танрыја һарајы, дүнјаны дағыданлара гәзәб, инсанлары јашамаға, гурмаға чағырыш кими јозулур. Сүлејман әфәндинин һарајына ојанан мүәллифин "јадыма дүшдү ки, бу күн мөвлуди-нәбидир. Һәрбзадәләрә ианә јығачаглар, мән дә мәсчидә тәрәф рәванә олдум" сөзләриндә дә бу фачиәләрдән гуртармаға үмид вә инам дујулур.

1. Һекајәни сонралар ишләјәрәк Ә. Һагвердијев 1941-чи илдә "Әсәрләр"инин үчүнчү чилдиндә "Ро'ја" ады илә бурахдырмышдыр.

А. Сәһһәтин "Гаракүнлү Һәлимә" һекајәсиндә дә чаһан савашынын Азәрбајчандакы изләри бир аилә фачиәсиндә үмумиләшдирилир. Еви јандырылан Һәлимә ики өвладыны — "он јашлы Зејнәби", "алты јашлы Әһмәди" од-аловдан чыхарараг, хәстә әри Һачы Нуруну өлүмдән гуртармаг истәјир. Анчаг фәлакәтдән јаха гуртара билмир. Әрини вә оғлуну итирән ана бир дә "Анадолу харабазарлығында" гызы Зејнәблә говушур. Аилә фачиәләрини романтик шәкилдә гәләмә алан А. Сәһһәт дә һекајәнин финалында кәләчәјә үмид көрүр. Буну ана-баланын узун ајрылыгдан вә изтирабдан сонра говушмасында да андырыр. Һүзн вә кәдәр долу бу һекајәдә "түркә түрк арха олар" инамы да дујулур. Буну ананын ничат үчүн Анадолуја үз тутмасында, Зејнәби түрк әскәрләринин өлүмүндән гуртармасында да көрмәк олар. А. Сәһһәт Азәрбајчанын кәләчәјини дә елә ики гардаш халгын бир-биринә архаланмасында, кәләчәјә биркә аддымламасында көрүрдү.

1918-чи илдә Азәрбајчан Демократик Республикасынын дирчәлмәси вә дүнјада танынмасы ишиндә Түркијәнин бөјүк көмәјини, ермәни дашнакларынын Азәрбајчанда төрәтдији гырғынларын гаршысынын алынмасында Нуру пашанын башчылығы илә түрк ордусунун һүнәрини А. Сәһһәт көрмәсә дә буна инанырды. Одур ки, өз гәһрәманынын ничат јолуну да Түркијәдә ахтарырды.

Бу илләрдә дөври мәтбуатда ајры-ајры мөвзуларда мүәллифи билинмәјән, бә'зән дә имзасыз кичик һекајәләр дә чыхырды. "Азәрбајчан" гәзетиндә "Һәфтә фелјетону" башлығы илә силсилә һекајәләрин бириндә милли өзүнүанламанын бәдии әкси даһа габарыгдыр. Салман оғлу Сүлејман Деникинин Азәрбајчана јүрүшү шајиәсинә инанмаса да, Азәрбајчан ордусунун һүнәриндән өјүнүр вә ахырда өзү дә ордуја гошулуб, вәтәни горујан әскәрләрә гошулур. Ондакы горху вә чашгынлыг, чәсарәт вә вәтән мәһәббәтинә чеврилир.

Мараглыдыр ки, беләә јени руһлу, јени мөвзулу һекајәләр дөвләтин рәсми гәзети олан "Азәрбајчан"ын сәһифәләриндә даһа чох көрүнүрдү. Бунларын арасында "Ремингтонисткалар" һекајәси даһа тутумлу вә алымлыдыр. Һекајәдә Гафгаз өлкәләриндә чүмһуријјәт е'лан олундуғуну ешидән бир Азәрбајчан түркүнүн

вәтәнә гајыдаркән көрдүјү олајларын реал тәсвири илә гаршылашырыг. Әһвалат гәһрәманын өз тәһкијәси илә верилир ки, бу да әсәри даһа охунаглы едир вә бизи олајларын реаллығына инандырыр. Гәһрәман өз вәтәнинә кәлмәк үчүн Ермәнистандан вә Күрчүстандан кечмәли вә оралларда бә'зи ишләрини дүзәлтмәк үчүн әризә јазмалы олур. Ермәнистанда әризәси үмумхалг дили олан "Һөкумәт дили"ндә олмадығы үчүн көрмүрләр. Күрчүстанда исә дүшүнүр: "Ермәнистан башга, Күрчүстан башга. Ермәнистан һөкумәти дашнаклардан әмәлә кәлир вә дашнаклар да мә'лум олдуғу үзрә, мүтәәссүб милләтпәрәстдирләр. Мадам ки, Хатисову Хатисјан едирләр, о һалда тәбиидир ки, рус дилини дә атыб, өз дилләрини ишләдәчәкдирләр... Амма күрчү һөкумәти сосиалист һөкумәтдир вә мән дә габагларда өз мүсәлман сосиалистләриндән ешитмишдим ки, сосиалистләр үчүн милләт ајрылығы јохдур. О һалда дил ајрылығы һеч ола билмәз". Буна көрә дә Күрчүстанда өз әризәсини русча јазыр. Әризәси русча олдуғу үчүн говуланда буну да өјрәнир ки, милләт вә дил мәсәләсинә е'тинасызлыг көстәрән дә Азәрбајчан сосиалистләридир. Белә бир тәәссүф вә чашгынлыгла Азәрбајчана кәлир. Бурада даһа чох сүрүндүрмәчилик вә е'тинасызлыгла гаршылашыр. Ән көзләнилмәз олај илә әризәсинин түркчә јазылдығы үчүн бахылмамасы олур:

Дедиләр ки, нә истәјирсән? Дедим ки, рәиси көрәчәјәм... Дедиләр ки, һәлә әризәнә бахылмајыбдыр. Чүнки тәрчүмә олунмајыбдыр. Дедим, сиз әризәјә бахмадыныз, әризә түркчә јазылыбдыр, тәрчүмәјә еһтијач јохдур. Дедиләр, елә түркчә јазылдығына көрә тәрчүмәјә еһтијач вардыр; сәнин әризән кәрәк тәрчүмә едилә, сонра верилә ремингтонистикаја, о да чап едиб сонра рәис чәнабларына пишнәһад едә. Дедим, рәис чәнаблары русдурму? Дедиләр, хејр, мүсәлмандыр. Дедим, өјлә исә көрүнүр онун түркчә савады јохдур. Деди, рәһмәтлијин оғлу, нә бошбоғазлыг едирсән? Сән бура көјдән дүшмәмисән, јердән чыхмамысан, гајда беләдир! Инди ки, әризәләр түркчә јазылачагмыш, бәс бу бир дүшүн ремингтонистикалара биз мүфтә пул верәчәјик? Онсуз да онларын дили үстүмүздә бир аршындыр, дејирләр ки, гој Деникин кәлсин, көрүн Азәрбајчанын башына нә ачачајыг. Бәс бу чүр адамлара мүфтә пул вермәк олар?... Гој

чаны чыхсын ишләсинләр!.."

Һекајәдә галдырылан проблемин кәрәклијини данмаг олмаз. О заман идарәләрдәки сүрүндүрмәчилик, там дөвләт дилинә кечмәнин чәтинликләри һөкумәти дә чох гајғыландырырды. Мүәллиф буну да андырыр ки, Русија кими бир "әждаһа" һәлә өз пәнчәсини Азәрбајчанын үстүндән там чәкмәмишди. Волгабојунда Деникинчиләр дишләрини гычајырды. Бакыда рус сосиалистләри вә болшевикләр фәалијјәтдә иди. Мүәллифин өзүнүн дедији кими, "ермәниләрин руслара мәһәббәти баги" иди, "дашнакларла деникинчиләрин ашиг вә мә'шуглуг әлагәси" вар иди. Русија, инди олдуғу кими, о заман да Азәрбајчанла Ермәнистаны бир көзлә көрмүрдү. 1919-чу илдә е'лан олунан милли дөвләт дилинин там һәјата кечмәмәсинин икинчи бир сәбәби дә о дөврдә милли кадрларын азлығы, назирләрдән тутмуш, мә'мурлара гәдәр чохунун русча тәһсил алмасы вә ишчиләрин көһнә иш үсулундан јаха гуртара билмәмәси иди. Үчүнчү бир сәбәб исә милли шүурун, милли өзүнүанламанын гоншу өлкәләрә көрә ләнк инкишафы иди. Һөкумәт өз милли кадрларыны һазырламагда иди вә бу иш давам едирди. Она көрә дә һекајәдә белә бир арзунун бирдән-бирә һәлли истәјинин фачиәләшдирилмәси о гәдәр дә реал көрүнмүр.

С. Һүсејнин "Һәзин бир хатирә", "Исмаилијјә" (1919), М.Рәфизадәнин "Мүчадилији-һәјат" (1919), И. Оручзадәнин "Ихтијар" (1919), Чәлилин "Вармы бир гуртарачаг?" (1919) кими онларча кичик лирик-драматик һекајәләрдә чаһан савашынын, ермәни тәчавүзүнүн төрәтдији гырғынларын ағры-ачылары гәләмә алыныр. Һәмин һекајәләрин бир дәјәри империалистләрин азғынлығыны, төрәтдикләри фачиәләри реал шәкилдә көстәрмәк, халгы бирлијә, бу фәлакәтләрин гаршысыны алмаға чағырыш идисә, икинчи бир дәјәри дә онларын бәдии нәсрин мәһз 1918-1920-чи илләрдә ахтарыш дөврүндә мејдана кәлмәси вә заманын истәјинә, милләтин дәрдләринә тохунмасы иди. Бу да өнәмлидир ки, онлар "Азәрбајчан", "Истиглал", "Бәсирәт", "Өврагі-нәфисә", "Әфкари-мүтәллимин", "Гуртулуш" кими мәтбуат органларында чыхыр, рәғбәтлә гаршыланырды.

Азәрбајчанын мүстәгиллијә чан атмасы Антанта өлкәләринин, рус болшевикләринин вә дашнахларын јухусуну гачырыр-

ды. Болшевик Русијасы һәр тәрәфдән Азәрбајҹана гаршы фитнәләр төрәдирди. Белә фитнәләрдән ән бөјүјү 1918-ҹи илин мартында икиүзлү Шаумјан башда олмагла ермәни дашнакларынын Бакыда төрәтдикләри ганлы саваш вә гырғын олду. Азәрбајҹаны диз чөкдүрмәк, мүстәгиллик арзуларындан чәкиндирмәк үчүн бәднам коммуна һөкумәти Москваја архаланараг һәрчүр алчаглыға әл атырды, өлкәнин мадди сәрвәтләрини талан едир, милли-мәдәни дајагларыны дағыдырдылар. Мартын 18-21-и арасында Бакы совети гошунлары дашнак әскәрләри илә бирликдә Бакыда вәтәндаш савашы ады алтында минләрлә Азәрбајҹан түркү гырдылар, гәдим биналары, мәсчидләри дағытдылар. М. Ә. Рәсулзадә, Ә. Топчубашов, Ү. Һачыбәјли, М.Б. Мәммәдзадә, С. Һүсејн, А. Шаиг кими өндәр Азәрбајҹан зијалылары, милли Азәрбајҹан мәтбуаты болшевикләрлә дашнакларын бу вәһшилијинә гаршы чыхырдылар. "Бәсирәт" гәзети сәһифәләриндә охујуруг: "ганлы Николајларын дөврүндә көрүнмәјән зүлмләр бизә бу күн, март ајынын 18-21 күнләри арасында рәва көрүлдү...

Он минләрлә мүсәлман ганы ахыдылмышды... Һәр кәс... "бала, вај!" дејирди. Елә евләр вар иди ки, бир нәфәр инсан орада јох иди. Һәписи ермәни солдатларынын фе'линә ујан демократ үнсүрләрин әмри илә өлдүрүлмүшдүләр"[1]. Драматик сәнәдли һекајә сигләтли бу јазынын сону даһа дәһшәтлидир:"Бәли, бу күн евдән чыхдым, евимизин јанында олан Тәзәпир мәсчиди һәјәтинә кәлдим... Мәсчидин һәјәтиндә бир чох мејидләр гојулмушду. О мејидләрин чохусу јанмышды, көмүрә дөнмүшдү. Онларын арасында балача бир ушаг дөрд јашында мә'сум бир көрпә иди. Низә илә о завалльнын гарныны дешмишләрди. Мән бу мәнзәрәни көрүб ағладым. Јанымда бир рус вар иди. О да бу бәдбәхтләрә тамаша едијорду. О да бунлары көрүб ағлајырды: "Һәм дә һөнкүртү илә ағлајырды"[2].

Бакыда ермәни дашнакларынын вәһшичәсинә јандырдыглары абидәләрдән бири дә сајымлы милјончулардан Муса Нағыјевин оғлу Исмајылын хатирәсинә учалтдырдығы "Исмаилијјә"

1. Бах: "Бәсирәт" гәзети 1 апрел, 1919.
2. Орада.

бинасы иди. Габагчыл Азәрбајҹан зијалылары бу бинаны халгымызын, милләтимизин амал вә әмәл дајағы, мүгәддәс вә тохунулмаз сајырдылар. Ону азадлыг вә истиглал рәмзи кими дәјәрләндирирдиләр. Чүнки Милли Мәҹлис илк иҹласыны бурада кечирмишди, "Истиглал бәјаннамәси"ни илк дәфә бурадан сәсләндирмишди.

"Азәрбајҹан", "Истиглал", "Бәсирәт" вә башга милли мәтбуат органларында кедән јазыларын чохунда "Исмаилијјә" бинасынын башына кәтирилән дәһшәтләрдән, онун кәләҹәк талејиндән сөһбәт ачылырды. Бу јөнүмдә ән чох иш көрән зијалылардан бири С. Һүсејн иди. О, башчылыг етдији "Јашыл гәләм" әдәби бирлијиндә "Исмаилијјә" мүсабигәси кечирмиш, зијалылары бу бөјүк абидәнин дағыдылмасынын гаршысыны алмаға чағырмышды. Әдиб 1919-чу илдә "Һәзин бир хатирә. Исмаилијјә"[1] адлы һекајә јазмагла башга гәләм достларыны да өз әсәрләриндә халгын үмдә проблемләрини әдәбијјата кәтирмәјә руһландырырды. Бизҹә "Бәсирәт" гәзетиндә бу мөвзуда имзасыз чыхан јазылар да С. Һүсејниндир. Һәм бу јазыларын, һәм дә һекајәнин факт вә деталларынын ејни олмасы, тәсвир үсулу вә услуб јахынлығы да бу фикри тәсдигләјир. Мүәллифин "Бәним бу хүсусдакы мә'рузәләрим...", "дишары чых... хаталыдыр... башына учар дејиб бәни орадан кәнара дә'вәт едән биканә һамији-хејирхаһым" (һекајәдә рус гадыны, јазыларда рус) сөзләри дә бу инамы артырыр.

"Һәзин бир хатирә"... С. Һүсејнин көрдүјү дәһшәтләрин, кәдәрли публисистик тәһкијәсидир. Јазычы ән чох бәдии бојалар вә бәнзәтмәләрлә јох, факт вә сәнәдләрлә данышыр; олмушлары вә ола биләҹәкләри көз өнүнә кәтирир, ағлајыр, ағладыр вә дүшүндүрүр.

Бу әсәр үрәкләри титрәдән ширин, сәнәдли һекајәдир, бир нөв мемуар сәҹијјәлидир. Бу абидә "бир чох шад вә гәмли күнләрин шаһидидир" демәклә мүәллиф "Ничат" вә "Сәфа" маарифчи ҹәмијјәтләринин, "Сәадәт" руһани ҹәмијјәтинин, ҹаһан сарвашы илләриндә "Гардашлыг көмәји" идарәсинин, һәтта рус әскәрләринин бурада јерләшдирилмәсини јада салыр. Бу бинаны

1. "Азәрбајҹан" гәзети, 1919, N-256, 261, 262.

ән чох она көрә мүтәддәс сајырды ки, Гафгаз мүсәлманларынын биринчи гурултајы бурада кечирилмишди, "мухтаријјәт вә әдм мәркәзијјәт" фикри бурада јаранмышды. Азадлыг вә мүстәгиллик бурадан е'лан олунмушду.

"Һәзин бир хатирә"... әдәби мүһитдә әкс-сәда ојатды. Мүәллиф 1920-чи илдә ону ишләјәрәк, "Исмаилијјә" ады илә "Истиглал" гәзетиндә бурахдырды[1]. Бир нөв "Исмаилијјә"нин прологу кими сәсләнән "Һәзин бир хатирә"дә мүәллиф Исмаилијјә бинасынын тарихчәсини вә јандырылмасыны бәдии-публисист дилдә тәсвир едирсә, бурада онун агибәтини, талејини өн плана чәкир, ону үрәкләрә, јаддашлара һопдурур.

Исмаилијјәни "мүтәддәсатымыз, амалымыз", "милли әмәлләримизин доғулдуғу јер", "Азәрбајчан фикрини , Азәрбајчан һүрријјәти вә истиглалијјәти мәфкурәсини бир ана кими бәсләјиб тәрбијә верән, милләт арасында нәшр едән мәркәз" адландыран С. Һүсејн тәк бинаны јандыран дүшмәнләри лә'нәтләмир, һәм дә вар күчү илә һарај салыр, чар чәкир, зијалылары ону милләтин мә'нәви дајаг рәмзи кими горумаға чағырырды. Бурада кечирилән "курултулу ичласлары, мәсләк мүбаризләрини" јада салан әдиб инамла билдирирди ки, "јандырылан нә мүсават бүросу, нә дә Һүммәт, мүсәлманчылыг вә саирә фиргә вә тәшкилатлардыр. Хаинчәсинә јандырылан Исмаилијјә бинасыдыр, милләтимизин мүтәддәс, азадлыг вә истиглал мә'бәдкаһыдыр".

Мүәллиф Аллаһа шүкүр едир ки, азғын дүшмәнләр бу мүтәддәс бинаны јер үзүндән силә билмәди. Азәрбајчан Демократик Республикасы ону јенидән бәрпа етди, дүшмән көзүнә ох кими учалтды. Һәмин бинә бу күн дә мә'нәви, фикри дәјәрләримизин, елмимизин мәркәзи кими учалыр вә һәр ону көрдүкчә ону јашаданлара рәһмәт охујур, үрәкдән өјүнүрүк.

Бинанын дүзәлдилмәсиндән, горуну6 сахланылмасындан севинән әдиб һекајәни үрәјинин дәринлијиндән кәлән белә гәләбә руһлу сөзләрлә гуртарыр:

"Билирсиниз Исмаилијјәнин јандырыла билмәдијини аләмә исбат едән бир һәгигәт һанкысыдыр?

Азәрбајчан парламаны үзәриндәки үч рәнкли вә сәккиз күшә јылдызлы тәмуч үчүн Азәрбајчан бајрағы!".

1. "Истиглал" гәзети, 4 феврал, 1920.

"Исмаилијјә" Азәрбајчан Демократик Республикасы дөври әдәбијјатында јеканә бәдии нәср әсәри иди ки, заманын ән башлыча проблеминә тохунмагла милли дөвләтчилијимизи, милли һөкумәти, "үч рәнкли, сәккиз кушә улдузлу" бајрағымызы белә бөјүк үрәклә алгышлајыр, халгы онун гәдрини билмәјә чағырырды.

1917-1920-чи илләрдә Симурғун (Т. Шаһбазинин) "Һүррийјәт күнәши", Б. Талыблынын "Мә'дән саһибинин фәрасәти" (1917), И. Гәмбәроғлунун "Јамагчы", "Диләнчи" (1919) вә онларча башга кичик нәср әсәрләри дә јаранырды, "Һүррийјәт күнәшиндә" Русијадакы феврал-буржуа ингилабы романтикчәсинә алгышланырдыса, "Мә'дән саһибинин фәрасәти"ндә азадлыг јолунун ганлы олдуғу тәсдигләнирди.

Јени дөврүн проблемләри "Јамагчы", "Диләнчи", "Үч гардаш" кими һекајәләрдә дә өзүнү көстәрирди. Гәмбәроғлу "Иран түркү"нүн өз вәтәни Күнеј Азәрбајчанында зүлмләр көрдүјүндән Гузеј Азәрбајчанына — "чүмһурријјәт гардашынын үстүнә" кәлмәсини реалистчәсинә гәләмә алыр, охучуну бүтөв Азәрбајчанын талеји һагтында дүшүндүрүрдү ("Јамагчы")[1], Гәмбәроғлу "Диләнчи" һекајәсиндә исә руслар јурдумузу, јувамызы дағытды — дејән Күнеј азәрбајчанлы башга бир сојдашымызын јенә дә гузејдә тәсәлли тапмасыны көстәрмәклә милли чүмһурријјәт һөкумәтинә үмид вә инамыны билдирирди. Јурдундан дидәркин дүшәнләрин ағыр һәјатындан данышан миниатүр сәчијјәли бу һекајәләр пешәкар јазычы гәләминдән чыхмағындан сәнәтчә, бәдии бахымдан о гәдәр дә камил әсәрләр дејилди. Анчаг онлар әдәбијјатын јени мәрһәләсиндә ахтарыш нүмунәләри иди, һәјатла, јени гурулушун тәләбләри илә сәсләшмәси бахымындан дәјәрли иди вә бәдии нәсрин бу јөнүмдә кәләчәк јүксәлишиндән хәбәр верирди.

1918-1920-чи илләрдә милли мәктәбләрин истәјини өдәмәк үчүн чешидли ушаг һекајәләри дә мејдана кәлирди. "Мәктәб" журналында "Күлмәли нағыллар" силсиләси илә верилән кичик

1 Гәмбәроғлу. Јамагчы. "Әфкари-мүтәллимин" гәзети, 16 апрел, 1919, N-3.

ушаг һекајәләри јумору, комик lәтифә характери илә сечилирди. Мәсәлән, "Сәрсәм киши" (Ә. Фәһми) һекајәсиндә садәлөвһ әмәк адамына мүәллиф рәғбәти дә дујулурду.

"Гондура силән"[1], "Халид"[2], "Үч гардаш"[3] (Мүәллим Давуд) әсәрләри исә бу дөврүн јени типли ушаг һекајәләридир. Азәрбајчанда һүрријјәт е'лан едилдији күн үч гардашын саваш һаггындакы фикирләрини Гәмбәроғлу ибрәтли шәкилдә үмумиләшдирир ("Үч гардаш"), һәрби мәктәбдә охујан Назимә көрә "Вәтәнин ән чәсур вә фәдакар оғлу вәтән вә намус уғрунда дадлы чанындан кечән әскәрдир". Чәлал вә Худат да она һагг газандырмагла өз сәнәтләри илә доғма вәтәнә, милли дөвләтә хидмәт едәчәкләрини билдирирләр: "Әскәр вәтәни, милләтини силаһла мүдафиә едирсә, бир мүһәррир гәләми илә, бир ишчи тарласы илә вәтәнә, милләтә јардымда булунур... Бир һөкумәтә әскәр лазым олдуғу кими, мaариф вә сәнәт дә лазымдыр"[4].

Кәнч нәслин дили илә верилән һәмин сөзләр бу күн, милли дөвләт гуручулуғумузда, вәтәнин, торпагларымызын дүшмәнләрдән тәмизләнмәси вә горунмасы дөврүндә чох кәрәкли сәсләнир. Бүтүн бунлар 1918-1920-чи илләрдә бәдии нәсрин јени ахтарыш јолларындакы имканларындан, мөвзу чешидлијиндән вә мүасирлијиндән хәбәр верирди.

Бүтөвлүкдә Азәрбајчан бәдии нәсри чүмһуријјәт дөврүндә өз габагчыл ән'әнәси үзәриндә инкишаф етмәклә јени-јени мөвзу, образ вә чаларларла зәнкинләширди.

ДРАМАТУРКИЈА. Сијаси, ичтимаи, мәдәни јүксәлиш, азадлыг һәракатынын күчләнмәси, елмин, маарифин тәкамүлү илә сәчијјәләнән бир дөврдә милли әдәбијјатымыз, о сырадан да драматуркијамыз мәхсуси бир шәкилдә давам етмишдир. Тарихән чох гыса, лакин ичтимаи, сијаси вә мәдәни бахымдан зәнкин вә сүрәкли олан бу дөврдә драматуркијанын инкишафында бир чәһәт даһа габарыг шәкилдә өзүнү көстәрир: зәма-

1 Гәмбәроғлу. Гондура силән. "Әфкари-мүтәллимин" гәзети, 20 март, 1919, N-2.
2 Мүәллим Давуд. Халид. Орада.
3 Мүәллим Давуд. Үч гардаш. Орада, 8 мај, 1919, N-4.
4 Јенә орада.

нәнин тәләб вә руһуна чаваб вермәк — мүасирлик. Бу заман артыг ән'әнәви үмумбәшәри мөвзулар: аилә-мәишәт, әхлаги вә фәлсәфи, маарифчилик мөвзулары бир нөв арха плана кечир; Азәрбајчанын кәләчәк вә чағдаш мүгәддәраты илә сых бағлы олан мәсәләләр — милли азадлыг һәрәкаты, дөвләтчилик вә мүстәгиллик мәсәләләри, истиглалијјәт арзулары драматуркијанын апарычы мөвзуларына чеврилир.

Сәһнәнин инкишафы, әһалинин кетдикчә театра марағынын артмасы һәвәскар зијалылары да пјес јазмаға руһландырырды.

Һәвәскарлар тәрәфиндән гәләмә алынмыш бә'зи јүнкүл мәзһәкәләр елә илк тамашадан сонра сөнүр вә кәскин тәнгидә дөзмүрдү. Мәсәлән, Султан Мурадовун "Кәблә Худу", Әли Гәмәрлинскинин "Вахтын вар" адлы пјесләринин талеји белә олмушду. "Јени игбал" гәзетинин 30 апрел 1917-чи ил нөмрәсиндә бу типли пјесләр һаггында охујуруг: "Һүрријјәтдән сонра (1917-чи ил феврал ингилабы нәзәрдә тутулур) Бакыда бир чох пјесләр мејдана чыхмышдыр. Белә әһәмијјәтли бир заманда бу кими әһәмијјәтсиз мәсәләләрдән бәһс етмәк јерсиз көрүнсә дә, фәгәт, чамаатын әфкарына сәһнә артыг тә'сир етдијиндән әкс сурәтдә әфкары дәхи дә фәаллашдырдығындан бу барәдә бир нечә сөз сөјләмәк истәјирик: "Кәблә Худу" намында ики пәрдәли мәзһәкәнин бир нечә чүмләси чыхылдыгдан сонра там бир күлүнч вә јарамаз бир шеј иди... Бу кими пјесләрдән милләт бир гәпиклик мәнфәәт апармајыр, анчаг бичарә тамашачылар вахтыны итирәчәк..."

Демократик республиканын гурулмасы әрәфәсиндә вә јашадығы гыса бир заман ичәрисиндә Азәрбајчанын чағдаш кәрчәклијини көстәрән драматуржи ирс кәмијјәтчә о гәдәр дә зәнкин дејилди. О заманлар һәм бәдии, һәм дә идеја-мәфкурә бахымындан сөнүк вә зәиф олан, мејдана чыхмасы илә сөнмәси ејни вахта дүшән бир нечә әсәрләри нәзәрә алмасаг, јашары вә әһәмијјәтли пјесләрин сајы аздыр. Бу дөврдә заманын кечилмәз зәрури вә кәскин проблемләринә чевик әкс-сәда верән мүәллифләр ичәрисиндә ән фәаллары Ч. Мәммәдгулузадә, Ч. Чаббарлы вә Мирзәбала Мәммәдзадә иди. Мараглыдыр ки, чәмиси 3-4 илдәки сијаси-ичтимаи дәјишикликләр, кәскин

чеврилишләр дөврүндә танынмыш јазычы-драматурглардан Н.Вәзиров, Ә. Һагвердијев, Н. Нәриманов кими сәнәтчиләр бу илләрдә чағдаш мөвзуларда драм әсәрләри јазмамышдылар. Һүсејн Ҹавид исә ән'әнәви мөвзулу романтик јарадычылығыны давам етдирирди.

Јахын вә Орта Шәргдә Азәрбајҹанла бағлы вә сых әлагәли шәкилдә милли азадлыг, истиглал мөвзусунда — әсәр јазанлардан бири Ҹ. Ҹаббарлы иди. Нә јазыг ки болшевик идеолокијасынын түғјан етдији 1920-30-ҹу илләрдә Ҹәфәр Ҹаббарлынын "Бакы мүһарибәси", Мирзәбала Мәммәдзадәнин "Бакы уғрунда мүһарибә" вә башга бир сыра әсәрләр узун мүддәт әлјазмасы һалында кизлиндә галмыш вә итирилмишдир.

Ҹ. Ҹаббарлынын "Әдирнә фәтһи" (1917), "Траблис мүһарибәси", јахуд "Улдуз" (1918) пјесләринин мөвзусу Јахын вә Орта Шәргдә милли азадлыг һәрәкатындан көтүрүлмүшдү. "Әдирнә фәтһи" Балкан мүһарибәси дөврүндә түрк халгынын истиглал мүбаризәси илә зәнкин тарихин парлаг бир сәһифәсиндән көтүрүлмүшдүр. Бу мөвзу о дөвр үчүн јени дејилди. Асим Һачы Әбдүррәһманзадәнин "Әдирнә мүһарибәси, јахуд гәһрәман Шүкри паша", Рәһим Мәммәдзадәнин "Әнвәр бәј, јахуд Камил паша кабинәси), Намиг Камалын "Османлы мүһарибәси", Мәммәдбағыр Әлијевин "Камил паша вә јени түркләр" адлы пјесләри дә ејни мөвзуда иди. Лакин бу әсәрләрин һеч бири давамлы сәһнә өмрү јашамады. Ҹәнч Ҹаббарлынын "Әдирнә фәтһи", "Траблис мүһарибәси", јахуд "Улдуз" пјесләри исә узун мүддәт репертуардан дүшмәди, ејни мөвзуда јазылан пјесләри көлкәдә гојду.

1911-чи илдә башланан Италија — Түркијә вә Биринчи Дүнја мүһарибәси әрәфәсиндә Јахын Шәргдә, хүсусилә кичик Асијада империалист ишғалчыларына гаршы милли азадлыг һәрәкатынын, истиглалијјәт идејаларынын ишығы алтында гәләмә алынмыш "Әдирнә фәтһи", "Траблис мүһарибәси", јахуд "Улдуз" пјесләри конкрет заманын азадлыг һәрәкаты вә идејалары илә говушараг, Балкан мүһарибәләри һадисәләрини дә әһатә едирди.

Ҝәнч түркләрин лидерләри, о ҹүмләдән Ҹ. Ҹаббарлынын "Әдирнә фәтһи" вә "Траблис мүһарибәси" пјесләриндә мүәјјән мә'нада рәғбәтлә мә'наландырылан Әнвәр паша, Иззәт паша кими тарихи шәхсијјәтләр түрк буржуазијасынын һакимијјәтинә наил олмаг үчүн истиглалијјәт, милли мәнлик мејлләриндән, вәтәнсеврлик, һәтта дини дујғулардан бәһрәләнәрәк бунлары тәмсил едән гүввәләри өз харичи вә дахили әлејһдарларына гаршы чевирирдиләр. Ҝәнч түркләрин башчылыг етдикләри вә истигамәтләндирдикләри милли мүстәгиллик уғрунда һәрәкат буржуазијанын гәләбәси илә гуртарды вә өз дөврүнә көрә габагчыл һадисә иди. Империалистләр феодал-султан һакимијјәтинин деврилмәсиндән (1908) сонра һәм игтисади вә һәм дә сијаси бахымдан ифласа уғрамыш, зәиф дүшмүш Түркијәни бөлүшдүрмәк планлары ирәли сүрүр, онун көһнә мүстәмләкә әразиләринә өзләри саһиб олмаға ҹан атырдылар. Инкилтәрә Түркијәнин бир сыра Асија вилајәтләрини, Франса, Сурија вә Ливаны, Италија Траблиси, (индики Ливија ҹүмһуријјәти), чар Русијасы Истанбулу вә көрфәзләри, Алманија исә бүтүн кичик Асијаны ишғал етмәјә чалышырды.

Черногорија, Болгарыстан, Сербија вә Јунаныстандан ибарәт олан Балкан дөвләтләринин һаким даирәләринин дә Түркијә әразисинин бир һиссәсиндә көзү вар иди.

Беләликлә Биринчи Дүнја мүһарибәси әрәфәсиндә империалист дөвләтләр тәрәфиндән зәиф салынмыш, парчаланмыш, әразисинин вә мүһүм шәһәрләринин, лиманларынын чоху ишғал олунмуш Түркијәдә зијалы вә буржа тәбәгәләри арасында баш галдыран түркчүлүк һәрәкаты өз маһијјәти илә азадлыг, истиглалијјәт вә демократија уғрунда бир һәрәкат иди.

Түркијәдә милли-азадлыг һәрәкатына рәғбәт бәсләјән Ҹ.Ҹаббарлы өз өлкәсинин вә халгынын истиглалијјәт вә азадлыг јоллары барәдә дүшүнүр, бәдии әсәрләри илә ичтимаи фикирдә ингилаби вәтәнсеврлик идејаларына мәһәббәт һисси ојатмаға чалышырды. "Әдирнә фәтһи", "Траблис мүһарибәси", јахуд "Улдуз" пјесләри дә һәмин идејаларын мәһсулу иди. Ҝәнч Ҹаббарлы о заманлар (1916-1920-ҹи илләрдә илк тарихи пјесләрини јаздығы вахтлар нәзәрдә тутулур) түрк әдәбијјатынын, өнҹә дә Намиг Камалын гүввәтли әдәби-мә'нәви тә'сири алтында иди. 1907-ҹи илдә Намиг Камалын "Вәтән, јахуд Силистрә" вә "Рө'ја" әсәрләри Ҝәнҹәдә Һачы Һәсәнзадә

мәтбәәсиндә вә Тифлисдә "Гејрәт" мәтбәәсиндә Азәрбајҹан түркчәсиндә чап олунмушду. 1873-чү илин 1 апрелиндә мәһз Намиг Камалын "Вәтән, јахуд Силистрә" пјеси тамашаја гојулурду. Әсәрин бөјүк уғур газанан илк тамашасы Султан һакимијјәтини нараһат етимшди. 1873-чү илдә пјесин тамашаја гојулмасы мүнасибәти илә мәгалә дәрч едән "Ибрәт" гәзетини бағламыш, Намиг Камалы исә әввәлчә һәбс едиб, сонра мәсләкдашлары илә бирликдә өлкәдән сүркүн етмишдиләр. "Траблис мүһарибәси", јахуд "Улдуз" вә "Әдирнә фәтһи" пјесләриндә мүчәррәдлик вә конфликтсизликдән јаха гуртармаг үчүн Ҹаббарлы "Вәтән, јахуд Силистрә" пјесиндә епизод шәклиндә олан өвладын валидејнләри итирмәси, јахуд гардаш-бачынын аралы дүшүб бир-бирини танымамасы учундан ешг мәҹарасына дүшмәләри сүжетиндән истифадә етмиш вә вәтән уғрунда мүһарибә сәһнәләрини, фәрди талеләри, еһтираслр вә мүбаризәләрин тоггушмасы илә говушуг шәкилдә тәсвир етмишдир.

Ҹ. Ҹаббарлынын мүсбәт гәһрәманлары да Намиг Камалын гәһрәманлары кими вәтән уғрунда һәлак олмағы шәрәф санан горхмаз, мәрд фәдаиләрдир.

Әдирнәни зәбт едәнләрә түрк вәтәнсеварләринин, империалист ишғалына, мүстәмләкә зүлмүнә гаршы халгын вурушмасы фонунда милли истиглалијјәт, азадлыг идејаларыны тәрәннүм едән драматург бу идејалара мүнасибәтини гәһрәманларын мүбаризәсиндә, гаршылыглы мүнсибәтләриндә ачыр. Бу гәһрәманлар тамамилә ајдын вә мүгәддәс бир вәзифә уғрунда — вәтәни - доғма јурду јаделлиләрдән горумаг уғрунда ҹанларындан кечмәји шәрәфли борҹ билирләр. Милли истиглалијјәт савашынын гызғын дөврүндә дарүлфүнундан көнүллү олараг ҹәбһәјә јола дүшмүш Зәһра вә Рүф'әт белә гәһрәманлардандыр. Дөјүш ҹәбһәсиндә бир-бирини севән бу кәнҹләрдән шәфгәт бачысы Зәһра вәтәндашлыг борҹуну вә виҹданы тәсәллисини "вәтән намусу үчүн өлүмүн көзүнә сүнкү кими сохулан", севдији торпағын мүдафиәси үчүн ҹанындан кечән кәнҹләри өлүмдән гуртармагда, онлара һамилик вә гајғыда тапыр. О, вәтән вә халг үчүн мүгәддәс олан кејфијјәтләри забит Рүф'әтдә көрүр вә ону севир. Рүф'әтин мәгсәди, амалы исә мүҹәррәд,

думанлы, чылғын бир еһтирас дејилдир. Өзүнүн дедији кими, онун мәгсәди үмидсизлик вә чарәсизликдән "интиһар дејил", вәтән уғрунда шәрәфли өлүмдүр. Ҹ. Ҹаббарлынын кәнҹ гәһрәманларына руһ верән, онлары гәтијјәтли вә дөнмәз едән фанатизм дејил, ајдын вә мүгәддәс бир идеалдыр.

Ҹ. Ҹаббарлы гәһрәманларынын мә'нәви аләмини, әхлаги камиллијини, һәм дә руһи зиддијјәтләрини ачмаг, әсәрин сүжет әлагәләрини мараглы етмәк, мүндәриҹәни зәнкинләшдирмәк үчүн гејри-ади бә'зән маҹәрачы мәһәббәт интригаларындан да истифадә едир. Садәлөвһлүкдән алданмаг, билмәјәрәкдән өз доғма бачысына ашиг олмаг, севдијинә чатмаг үчүн гаршы-гаршыја, мәрданә дөјүшә чыхмаг, јүксәк пафос, бә'зән чылғынлыг дәрәҹәсинә кәтирән еһтираслар "Әдирнә фәтһи"-ни романтик фаҹиә сәвијјәсинә галдырыр.

Пјесин мүрәккәб, зиддијјәтли образларындан бири Камилдир. Әввәлләрдә ҹәмијјәтин амансыз ганунлары, мал-дөвләт һәрислији ону јаман јоллара салмышдыр. Пул күчүнә көзәл бир гыза зорла саһибләнән Камил, арада һәгиги мәһәббәт вә мә'нәви бағлылыг олмадығындан тәһгир вә рүсвај едилир. Зорла Камилә арвад едилмиш гыз Халидин гардашына гошулуб гачыр. Лакин пис әмәлләриндән пешиман олмагданса, Камил тәһгир вә рүсвајчылығын әвәзини амансыз гисас алмагла чыхмаг истәјир. Ону рүсвај едән нәсилдән, аиләдән интигам алмаг үчүн о иткин дүшмүш вә бир-биринә танымадан ашиг олмуш гардаш-бачыны уғурсуз, рүсвајчы издиваҹа сөвг етмәк истәјир. Зәһранын доғма гардашы Халиди һәр ан изләјиб мә'нәви тә'сири алтына салыр, һәтта сатгынлыға вә ҹасуслуға ҹәлб едир. Лакин гәрибәдир ки, өз күнаһы учундан тәһгир вә рүсвај олунан Камил дә, өз шәхси мәһәббәтинә наил олмаг үчүн халга хәјанәт едән Халид дә там мискин адамлар дејилләр. Хәбис әмәл вә еһтираслардан асанлыгла әл чәкә билмәсәләр дә, онлар мә'нәви шикәстлик вә гәбаһәтләрини һисс едиб пешиман олурлар. Онлар вәтән мәһәббәти, ел гејрәти үчүн ниш көрмәк лазым кәләндә өз шәхси мәнафеләриндән әл чәкиб, һәгигәти намусла бојунларына алырлар. Халид фитрәтән саф, садәлөвһ олдуғу үчүн Камилин амансыз нијјәтини, Рүф'әт дә хәјанәт јолуна дүшмүш Халидин мәгсәдини баша дүшмүр. Һадисәләри

каһ дөјүш мејданында, каһ да шәхси гаршылашдырмаларда инкишаф етдирән мүәллиф гәһрәманларынын дахили аләмләрини, мә'нәви сарсынтыларыны инчәликләри илә ачмаға чалышыр. Һәјатын амансыз зәрбәсини дадмыш Камил, һәм әслиндә күнаһы олмајан адамлардан амансыз интигам алмагла еһтирасыны сөндүрмәк истәјир, һәм дә вәтән уғрунда чанындан кечән гәһрәманларын әмәлләрини јүксәк гијмәтләндириб, пешиманчылыг һисси кечирир, онлары хәјанәт гурбаны етмәк истәдијиндән әзаб чәкир. Халид дә кимлијини билмәјәрәкдән дәличәсинә вурулдуғу бачысыны Руф'әтә "тәрк етмәмәк наминә" өз әмәлләрини "гара хәјанәт" адландырыр. Лакин о гәлбини әсир етмиш бир гызын мәһәббәти гаршысында күчсүздүр.

Мараглы образлардан бири дә Галибдир. О, Камилин оғлудур. Хәјанәт, чинајәт јолуна дүшдүјүнү билдикдә о вәтән вә халг наминә өз атасына белә күзәштә кетмир.

Һәрб сәһнәләриндә мүәллифин мәһәббәтлә тәсвир етдији күтләви бир образ да вардыр ки, бу пјесин баш гәһрәманы олан вә истиглал савашына, өлүм-дирим мүбаризәсинә галхан халгдыр. Бу күтләви образы Чаббарлы образларын дилиндән мә'наландырыр. Руф'әт Зәһра илә сөһбәтиндә дејир ки, "...түркләр һәр бир фәлакәти сакит үрәклә, ачыг алынла, сојуг ганла гаршылајырлар. Зәһра, ағлама, түркләр ағламаға адәт етмәмишләр".

Әлбәттә, бунлар заһирән мүчәррәд сәсләнсә дә, әслиндә сөһбәт ајры-ајры фәрдләрдән, груплардан дејил, мәһз халгдан, јашамаг вә варлыг, өлүм-дирим мәсәләси мејдана чыхдыгда ону гаршылаја билмәк гүдрәтиндән кедир. Әввәлләрдән јарыммүстәмләкә вә асылы һала салынмыш Османлы империјасынын јухары тәбәгәләри өз чиркин мәнафеләри учундан тәслимчилик јолуна јуварланыб, ишғалчылара һәр ан сүлһ тәклиф етмәјә һазыр идиләр. Онлар бу ишдә өлүм-дирим мүбаризәсинә киришән халгы јолундан дөндәрмәк үчүн руһаниләрин тәблиғатындан да истифадә едирдиләр. Бөһранлы дәгигәләрдә мүәллиф сатгын башчылар вә сәбатсыз һәрбчиләрлә халгы гаршылашдырыр. Бүтүн бу сәһнәләрдә узағы көрә билмәјән, ловға, шөһрәтпәрәст хадимләр өз худбин мәнафеләри үчүн һакимијјәтә чан атмаг наминә халгын ирадәси гаршысында бојун

әјмәли олурлар. Мүәллиф халгын мүбаризәдә әзмкарлығынын сәбәбләрини чох дүрүст ајдынлашдырыр. Пјесдә мүбаризәни гәләбәјә гәдәр давам етдирмәк әзминин маһијјәт вә сәбәбини мүәллиф Руф'әтин дили илә белә билдирир: "Дурунуз, еј гафилләр". "Сүлһ истәјириз" сөјләмәк архасында нә гәдәр фәлакәтләр кизләндијини билирсиниз? Сиз Әдирнәдә мә'сум түрк гызларынын намусларынын һәрб чәнкавәрләринин кобуд әлләриндә чејнәндијини көрмәдиниз?.. Дүшмән чарыглары алтында сәфиланә јашамаг, рәзаләтлә сүрүнмәк үчүн сүлһ истәјәнләр, өлүмдән горханлар евләриндә кизләнсинләр"[1]. Азадлыг савашында тәмсилчи дөвләт дејил, мәһз халг галиб кәлир, өлкә империалист ишғалчыларындан тәмизләнир.

Ч. Чаббарлынын "Әдирнә фәтһи"ндән сонра гәләмә алдығы "Траблис мүһарибәси, јахуд Улдуз" пјесиндә дә ејни дөврүн һадисәләри тәсвир едилир.

"Әдирнә фәтһи"ндә мүәллиф дөврүн сијаси һадисәләрини, ичтимаи һәрәкаты сәчијјәләндирән дуруму даһа габарыг вермәјә чалышыр. Бурада ајры-ајры образларын, типләрин бахышлары вә сәчијјәси үмуми бир идеала јанашмагда, даһа доғрусу, милли-азадлыг һәрәкатына мүнасибәтдә ајдынлашыр, "Траблис мүһарибәси, јахуд Улдуз" пјесиндә исә характерләрин фәрди чизкиләри даһа өнәмлидир. Мүхтәлиф бахышларын, характерләрин тоггушмасы вә мүбаризәси фонунда мүәллиф образларын ичтимаи мөвгеләрини, даһа дүрүстү исә вәтәнә, халга вә ичтимаи идеала мүнасибәт мәсәләләрини ајдынлашдырмаға чалышыр. Пјесдә зиддијјәт вә чәкишмәләр кетдикчә кәскинләшир. Мүәллиф охучу вә тамашачылары бүтүн һадисәләри дәрин бир мараг вә кәркинликлә изләмәјә јөнәлдир.

Рамиз, Улдуз, Һарис, Әбдүррәһман кими кәнчләрин һәјатыны, шәхси кејфијјәтләрини бә'зән инчәликләринә гәдәр көстәрән драматург сүбут едир ки, шәхси һәјатларында тәмиз, пак вә мәрданә оланлар, ләјагәт вә һалал зәһмәтә тапынанлар, достлуг вә јолдашлыгда садиг оланлар вәтәнә вә халга бағланыб, она сәдагәтлә хидмәт едир, јери кәлдикдә бу јолда чанларыны белә гурбан вермәкдән чәкинмирләр. Хәбисләр, намәрдләр, достлуг вә јолдашлыгда хәјанәт вә һијләкәрлик јолу-

ну туганлар вәтәнә вә халга да хәјанәт едирләр.

Әсәрин образларынын әксәријјәти көнүллү сурәтдә вәтәнин мүдафиәсинә галхан, халг ичәрисиндән чыхмыш әрәбләр вә түркләрдир.

Кичик јашларындан һијләкәрлик јолуна дүшән Һарис өз ата-анасыны, бачысыны шәхси мәгсәди јолунда мәһв етмәјә гәдәр алчалыр. О, вәрәсәлик һесабына мәнсәбә чатмаг үчүн гардашыны хаинчәсинә боғуб өлдүрүр. Сонра исә паша гызы, көзәл Улдуза саһиб олмаг үчүн өз јолдашы Рамизә хәјанәт едир. Әбдүррәһман да Һарис кими әрәбдир. Лакин о тамамилә Һарисин әксинә олан бир адамдыр. Һарис ону хәјанәт вә чинајәт јолуна чәкмәк үчүн миллијјәтчилик, тәәссүбкешлик һиссләриндән истифадә етмәк истәјир. Лакин о, бир инсан кими шәрә гаршы мәрданәлик, сәмимилик бајрағыны уча тутур. Онун аләминдә миллијјәтиндән асылы олмајараг, ким олурса-олсун мәзлумлары залимләрдән мүдафиә етмәлидир. О, Һарис кими гачагчылыға бир гулдур нијјәти илә дејил, "зүлмә гаршы чәза вермәк үчүн", "мүдафеји-мәзлуман һеј'әти" дүзәлтмәк үчүн гошулмушдур.

Әсәрин әсас идејасы Улдуз — Рамиз хәтти илә инкишаф етдирилир. Бир паша гызы олан Улдуз "султан сарајларында шаһзадәләр тәрәфиндән һәсрәти чәкиләркән" әсл фәдакарлыг көстәриб, өзүнү севкилиси Рамизә һәср едир, доғма ата-анасындан ајрылыб, она гошулур вә бүтүн чәтинликләрә синә кәрир.

Рамиз дә Улдуз кими мәрданә, һәгигәтсевәр вә бүтүн мүнасибәтләрдә сәдагәтли бир кәнчдир. Вәтән јолунда өлүмә беләһазыр олан бир әскәр олмаг истәркән, мәһәббәт ону гулдур ады дашымаға, мағараларда јашамаға мәчбур едир. О, мәзлумларын һимајәчисидир вә өзү дедији кими, "залимләри чапыр, зәнкинләрдән алыб јохсуллара верир". Лакин халг арасында јаман ад дашымасы, гулдур адландырылмасы онун гәлбини сыхыб әзаб верир: "Әмәлимизә бахан вармы? Инсанлара мәләкләр гәдәр мәһәббәт, пејғәмбәрләр гәдәр јахшылыг едирсән, јенә бизә гулдур дејирләр. Намуслу бир адама да бир дәфә гулдур дедиләрми, һәмишәлик вичдан әзабына дүшмәси үчүн јетәр" — дејир.

Рамиз һәм дә садәлөвһдүр, тез алданыр вә һиссијјата гапылыр. Һарис хәјанәт вә һијләкәрликлә онда Улдуза гаршы шүбһә, гысганчлыг һисси ојада билир. Һијләкәрлик гурбаны олан Рамиз вә Улдуз узун мүддәт бир-бириндән аралы дүшүб, мин бир әзаба гатлашмалы олурлар.

Ч. Чаббарлынын кәнч гәһрәманларынын башлыча кејфијјәтләриндән бири дә вәтәндашлыг гүрурудур. Рамиз, Халид кими кәнчләр өлкәјә басгынчыларын һүчуму заманы "вәтән јолунда, мүбаризә мејданында вичданла өлмәк" үчүн анд ичирләр".

"Әдирнә фәтһи" пјесиндән фәргли олараг, "Траблис мүһарибәси" пјесиндә мүәллифин гәһрәманлары даһа еһтираслы вә һәјәчанлыдырлар. Онлар бә'зән еһтираслы пафосла романтик дујғулу мүһакимәләр јүрүдүр, бәшәријјәт, инсанлыг, мүбаризә, әхлаг вә мә'нәвијјат һаггында мәнтиги нәтичәләрә кәлирләр. Драматург мүхтәлиф зүмрәләрдән вә милләтләрдән олан адамлары бөһранлы анларда саваш мејданында, дөјүш сәһнәләриндә гаршылашдырараг бу нәтичәјә кәлир ки, бүтүн милләт, гөвм вә нәсилләрдә јахшы вә пис, мәрд вә хәбис адамлар вардыр. Сынаглар, һәјатын ибрәт дәрсләри, бә'зән адамлары пис әмәлләриндән дөндәрир, бә'зән дә мајасында хәбислик олан адамлар һеч заман, һәтта өлүм горхусу алтында анд ичиб төвбә дедикләри вахтда да пис әмәлләриндән, гара нијјәтләриндән әл чәкмирләр; Һарис беләләриндәндир. О, мәгсәди намина рәгибләриндән елә бир интигам алмаг истәјир ки, "јәһудиләрин Исаја, Фир'онун Мусаја, Шәддадын Әбу Һәзәгә" ејләмиш олдуглары зүлм онун јанында бир һеч олсун.

Мүәллиф хаин, хәбис Һариси бүтүн һијләкәрликләри, мүрәккәблији илә ачыр, ону мүхтәлиф, рәнкарәнк чаларларда көстәрир. Лакин һадисәләр нә гәдәр кәркинләшсә дә, бөһран сәвијјәсинә галхса да, һәгигәт хәјанәт үзәриндә гәләбә чалыр. Һарис һәм Улдузу, һәм дә Рамизи һәлак етмәк истәсә дә, өзү тәләјә дүшүр.

Кәнч Ч. Чаббарлынын гәһрәманлары фәдакар вә мүбариз олсалар да, һәгигәтин көзүнә ачыг бахсалар да, ејни заманда үлви бир хәјалын шәфәгләриндә гызынырлар. Бә'зән онлар, "Әдирнә фәтһи"ндә олдуғу кими, өзләрини гәзанын, талејин

гучағына атыб, "Аллаһ алнымыза нә јазыбса, о олачаг" дејә тәскинлик тапырлар. Бә'зән дә дүшмән әлиндә әсир олдуглары вә һәр ан өлүм көзләдикләри мәгамларда белә сарсылыб көз јашлары төкмүр, јалварыб аман диләмирләр. Рамиз Түркијәјә көз дикән ишғалчыларын вә хаин Һарисин әсири олдуғу вахт дүшмәнләрин мүһитини "әдәбсиз", өзләрини исә "горхаг түлкүләр", "голубағлы бир мүбаризин" иззәт-нәфсини тапдалајан алчаглар адландырыр. Рамиз бә'зән бөһранлы анда белә Аллаһа үсјан едиб дејир: "Аллаһын јаранмышларына бөјүк миннәтләрлә вердији дирилик бунданмы ибарәтдир?".

Пјес хејирин шәр үзәриндә, сүлһүн вә әмин-аманлығын мүһарибә кабусу үзәриндә гәләбәси илә битир. Ишғалчылар өлкәдән говулур, шәһәрләр дүшмән ордуларындан азад едилир. Әзаб чәкән гәһрәманлар гәләбә севинчи илә күлүмсәјирләр, севкилиләр говушурлар.

Тәнгидчи Сејид Һүсејн 1919-чу илдә "Әдирнә фәтһи" пјесинин тамашасы мүнасибәтилә јаздығы мәгаләсиндә әсәрин бәдии методу вә образларынын гејри-адилији мәсәләләринә тохунмушдур. О јазырды: "...Романтик мүһәррирләр һеч бир гануна табе олмаг истәмәзләр. Онларын шәхси зөвгләри онлар үчүн ганундур. О өз дүшүнчә вә мүһакимәсиндә сәрбәстдир. Онлар һәр шејдә көзәллији күдәрләр. Бу јолда һиссијјати-тәрбијәјә намүтәнаһи бир сурәтдә гапыларлар.

...Чәфәр Әфәндинин "Әдирнә фәтһи" әсәрини мүәјјән етмәк бир гәдәр күчлүдүр. Зира о нә романтик, нә дә һәјатын үрјан ("чылпаг") тамашасындан зөвг алан реалистдир. Даһа доғрусу, бир аз натуралист киби көрүнүр"[1]

Сејид Һүсејн пјеси романтик әсәр олдуғуну әсасландырмаг үчүн гәһрәманларын гејри-адилијини, һәдсиз һиссијјатла һәрәкәт етдикләрини дедикдә бәлкә дә һаглы иди. Лакин һәр чүр ибрәтли әһвалат, мачәра, романтизм үчүн әсас шәртләр дејилдир. О, әсәрин гәһрәманларындан бири олан Камилин шәхси интигам алмаг үчүн мүхтәлиф һијләләрә әл атмасыны "реалист", Зәһра илә Халидин гардаш-бачы олдуглары һалда, ара-

1 Казымоғлу: "Әдирнә фәтһи", ачыг тәнгид. "Азәрбајчан" гәз., 1919, август, N 253-254.

лы дүшүб, билмәјәрәкдән бир-бирини севдикләрини, "романтик олмағын" шәртләри кими мә'наландырыр.

Һәм "Әдирнә фәтһи", һәм дә "Траблис мүһарибәси" пјесләриндә мүәјјән тарихи һадисәләри, халгын азадлыг, милли истиглалијјәт уғрунда мүбаризәләри әкс етдирән Чәфәр Чаббарлы бәдии тәхәјјүлүн мәһсулу олан образларла бәрабәр Әнвәр паша вә Иззәт паша кими тарихи сурәтләр дә јаратмышдыр. Әнвәр паша вә Иззәт паша кими тарихи шәхсијјәтләрин, кәнч түркләрин буржуа лидерләринин өз мәнафеләри, һакимијјәт уғрунда мүбаризә наминә халгын истиглалијјәт һәракатындан фајдаланмаға чалышдыгларыны һәгигәтә ујғун шәкилдә вермәк Ч.Чаббарлынын милләтчилијинә дејил, реализминә дәләләт едир. 1916-1917-чи илләрдә пјесләрин гәләмә алындығы вахтларда кәнч түркләр һәрәкатынын танынмыш лидерләриндән бири Әнвәр паша һаггында кәнч Чаббарлынын мә'лумат вә тәсәввүрү о заманлар мәһдуд вә думанлы иди. О, һәр ики пјесиндә Әнвәр пашаны "гәһрәман", "Османлы императорлуғунун" "шанлы-шөвкәтли әзәмәти" илә өјүнән, милли азадлыг уғрунда "мүчаһид", башга халглара һөрмәт едән "бејнәлмиләлчи" кими тәсвир едир. Әнвәр паша ишыглы, парлаг, мәрданә гәһрәманлыглары илә долу өмүр јолу илә јанашы, һәм дә зиддијјәтли бир шәхсијјәтдир. Өзүнүн шөһрәтпәрәстлији, интригабазлығы, бонапартчы әдасы илә Әнвәр паша Түркијәдә "наполеончик" ләгәби газанмышды (Әли Назим)

Ч. Чаббарлы өзү "Траблис мүһарибәси" пјесини фачиә адландырырды. Кәркин мүбаризәләрдән, мәһрумијјәтләрдән сонра һадисәләр мүсбәт бир сонлугла, хејрин, әдаләтин тәнтәнәси илә битир вә шән, күмраһ бир өвгат јарадыр. Әсәрин әсас, өзү дә мәнфи образларындан бири — Һарис етдији "зүлмләрә гаршы чәза" олараг һәлак олур.

Әлбәттә, һәр бир драматик әсәрдә тракизмин дәрәчәси јалныз төкүлән ганларын чохлуғу, һәлак оланларын сајы илә тә'јин едилмир. Тракизм конфликтин өз тәбиәтиндән, әсәрин әсас гәһрәманларынын дүшүнчә вә әмәлләринин зиддијјәтләриндән доғур. "Әдирнә фәтһи"нин әсас образларында, онларын мүбаризәләриндә мәгсәди, амалы уғрунда чарпышмаг әзми илә ону реаллашдырмаг арасында учурум јохдур. Әксинә,

шəраит, һадисəлəрин инкишафы гəһрəманлара ишыглы идеала чатмаг јолунда уғурлу бир имкан јарадыр.

1916-17-чи иллəрдəн јазмаға башладығы "Анамын китабы" драмыны Чəлил Мəммəдгулузадə 1919-чу илдə Азəрбајчанын истиглалијјəт газандығы бир дөвдə тамамлајыр. "Анамын китабы" Вəтəнин тарихи дөвлəтчилик мүтəддəраты мөвзусу илə сых бағлы олан бир əсəрдир. Нə јазыг ки, милли драматуркијанын шаһ əсəрлəриндəн олан "Анамын китабы" чағдаш күнлəрə гəдəр лајигинчə гијмəтлəндирилмəмишдир. Болшевик идеолокијасы бу əсəрин бөјүк бəшəри вə əбəди идеалыны ачмаға имкан вермəмишдир. Даһа фачиəли чəһəт бу иди ки, 20-30-чу иллəрдə Ч. Мəммəдгулузадə јарадычылығыны тəһлил едəн бə'зи мүəллифлəримиз "Анамын китабы"нда еғоизм, дилдə, шүурда миллилик ахтарараг ону лəкəлəмəјə, кичилтмəјə, көздəн салмаға чалышмышлар.

Милли истиглал, дөвлəтчилик идеалларынын реаллашдығы, тарихи јеткинлик чағларынын јахынлашдығы əрəфəдə кəнч Ч.Чаббарлы гардаш түрк халгынын вə онун вəтəнсевəр өвладларынын истиглал савашындан нүмунə вə ибрəт көтүрмəји бəдии бахымдан мə'наландырмағы мəгсəд сечмишдисə, Ч. Мəммəдгулузадə бу əзəли вə əбəди мөвзунун — истиглал вə дөвлəтчилик идеалынын мə'нəви вə идеоложи чəһəтлəрини јүксəк бəдии-драматик јөндə мə'наландырмышды. Бөјүк драматургун мə'наландырдығы али мəгамлар вə мəгсəдлəр о иди ки, истиглала, сəрһəдчилији позулмаз мүстəгил дөвлəтчилијə јалныз физики күчлə, чохсајлы орду илə, силаһла чатмаг вə ону горујуб јашатмаг олмаз. Милли истиглалын, мүстəгиллијин али шəртлəри милли-мə'нəви идеал бирлији, өзүнү дəрк етмəк вə миллəтлəр, халглар арасында өз мəгамыны дүзкүн сечмəкдир.

Драматик əсəрин бүтүн тəлəблəринин идеал-бəдии јүксəкликдə һəлл едилəн бу əсəрдə бир аилə вə онунла бағлы оланларын тимсалында бүтөв бир чəмијјəтин, халгын чағдаш мə'нəви, əхлаги, психоложи дуруму һејрəтамиз сəнəткарлыгла ачылыр.

"Анамын китабы" пјеси һəм Азəрбајчан драматуркијасы, һəм дə Ч. Мəммəдгулузадə јарадычылығында јүксəк мөвгеји олан дəрин мə'налы, бəдии бахымдан камил бир əсəрдир.

Мəзмуну, көркин драматизми, чағдаш заманын сијаси-ичтимаи конфликтлəрини бəдии үмумилəшдирмəси, сијаси вə идеоложи мөвгеји илə чағдаш кејфијјəтлəрə малик олан "Анамын китабы" драмы мəһз "Молла Нəсрəддин" идеалларынын, Ч.Мəммəдгулузадə демократизминин бəдии тəчəссүмүдүр.

"Анамын китабы" сијаси-ичтимаи һадисəлəрин мүрəккəб вə бөһранлы бир дөврүндə, Русијада болшевик чеврилишиндəн сонра Азəрбајчан халгынын тарихи мүтəддəратынын, азадлыг, истиглалијјəт арзуларынын, талејинин бир проблем кими гаршыда дурдуғу вахтда гəлəмə алынмышдыр. Бу елə бир заман иди ки, чағдаш мүрəккəб һадисəлəр зијалылардан чидди фикир јүрүтмəк, өз мөвгелəрини ачыг вə чəсарəтлə билдирмəји тəлəб едирди. Бə'зи нүфузлу зијалылар милли шүурун ојанмасына вə инкишафына истигамəт верə билмир, чаризмлə сазишə кирмəк мејллəри јабанчы, идеалларын, тəмајүллəрин өлкəдə нүфуз едиб јајылмасына шəраит јарадырды. Бə'зилəри исə мүхтəлиф мəслəклəрə, мəфкурəлəрə мејл көстəрирдилəр. Вə јахуд фикри башлыча мəгсəддəн јајындырыб мə'насыз сөзбазлыгла бејинлəри думанландырыр, халгы чаш-баш салырдылар. Шəрг өлкəлəриндə тəһсил алмыш бə'зи зијалыларын рус əсарəтинə гаршы мүəјјəн наразылыглары олса да, бу һал килејгејбəтдəн узаға кедə билмир, нə чаризмə, нə дə башга јабанчы гүввəлəрə гаршы гүввəтли, ардычыл һəрəката чеврилə билмирди. Тарихи дөврүн белə бир мүрəккəб чағында, милли мүтəддəратын тале мəсəлəсини чағдаш заманын гаршыја кəскин шəкилдə гојдуғу бир вахтда гəлəмə алынан "Анамын китабы" бүтүн халгы, милли зијалылары, фүрсəти əлдəн вермəдəн ваһид, зəрури, гачылмаз олан истиглал фикри, вəтəн вə вəтəндашлыг амалы əтрафында бирлəшмəјə чағырырды.

"Анамын китабы"нда һəр һансы фəалијјəт, əмəл һаггында үмумилəшдиричи, јекунлашдырычы фикир, гијмəт һадисəлəринин өз маһијјəтиндəн, инкишафындан доған мəнтиги нəтичəдир.

Бөјүк демократ пак, нəчиб хəлги хүсусијјəтлəри горујан вə əбəдилəшдирəн адамларын һалал зəһмəт јолуну сатгынлара, мəнликсизлəрə, мүфтəхорлара гаршы гојур. Дəрин, кениш анлајышлары өзүндə əкс етдирəн "Анамын китабы" мəфһуму

Азәрбајҹан түркләринин варлығыны, мәнлијини, доғма инкишаф јолуну горујуб сахламагла, һәгиги истиглалијјәтә говушмаг арзуларыны, әзмини әкс етдирән дәрин рәмзи мә'на дашыјыр. Әдиб о фикри ачыглајыр ки, халгы ишыглы јолдан, әзәли арзулардан, уғурлу сәмтдән сапдыранлар, јадлара хидмәт едәнләр мәһв олмалыдырлар.

"Анамын китабы"нда Азәрбајҹан халгынын тарихи мүгәддәраты илә бағлы олан тарихи әдаләтсизлик, фаҹиәви шәкилдә парчаланыб, ајры дүшмүш бир халгын бирләшмәси, демократик бир гурулуша гошулмасы кими али бир идеја јүксәк бәдии үмумиләшдирмәләрдә мә'наландырылмышдыр.

Тарихи инкишафын зиддијјәтли, тәлатүмлү бир чағында үчгат мүстәмләкә Азәрбајҹанында халгы тәмсил етмәк иддиасында олан милли зијалылар ваһид бир мәсләк әтрафында бирләшә билмирдиләр, чох заман да бир-бирләринә гаршы дурурдулар. Русија, Түркијә вә Иранын мүәјјән нүфуз даирәләрини тәмсил едән, мүстәгил јолу, мәгсәд вә әгидә бирлији олмајан сатгын зијалылардан башга бунлара вә һәр ҹүр иртиҹаја гаршы дуран мәтин халгын талеји илә бағлы олан мәсәләләр, идејалар әтрафында дүшүнән, чидди мүбаризә апаран зијалылар дәстәси дә вар иди. Бунлардан бири, молланәсрәддинчиләр әдәби-ичтимаи һәрәкатынын башчысы, "Анамын китабы"нын мүәллифидир. Мәһз бу әсәрдә әдиб мүстәмләкә зүлмүнү, доғма халгынын азадлыг вә истиглалијјәтинә гаршы чеврилмиш јад тә'сир вә идејалары, бу идејаларын әсири онлары ифша етмәклә милли бирлик вә мүгәддәрат мәсәләләрини орижинал бәдии васитәләрлә, јүксәк пафосла дәрин лиризм вә емосионаллыгла тәсвир етмишдир. "Анамын китабы"ндакы реализмин гүдрәти јадлары тәмсил едәнләрин, дүшмән дәјирманына су төкәнләрин халгдан узаг олдугларыны вә нәтиҹәдә хәјанәт јолуна јуварландыгларыны бәдии јүксәкликдән сүбут етмәсиндәдир. Әсәрдә јадлашмыш зијалылар Әбдүләзимин оғланлары — Рүстәм бәј, Мирзә Мәһәммәдәли вә Сәмәд Ваһид онларын "мәсләкдашлары"нын тимсалында ифша олунурлар.

Мүәллифин әсас образларын дахили аләмини, маһијјәтини ачмаг үчүн үмумиләшдиричи, мәҹази мә'налар дашыјан бәдии

васитәләрдән истифадә етмишдир. Бунлар өзлүјүндә билаваситә мүәллиф мүдахиләси олмадан, гејдсиз-шәртсиз һәр бир образы тамамлајыб, реал хасијјәтнамә јаратмаға имкан верир. Әсәрдә јадлашмыш зијалылары ифша етмәк мәгсәди илә мүәллифин тәсвир етдији әсас "сынаг мејданы" онларын фәалијјәтинин мәркәзләшдији хејријјә ҹәмијјәтидир.

Тәмтәрағлы нитгләр, "үмидли вә'дләр"лә долу олан задәкан-мешшан хејријјәсинин маһијјәти көстәрир ки, бу јалныз мүфтәхор, јаланчы милләт гәһрәманларынын һијлә, суи-истифадә, ријакарлыг мәркәзидир.

Ҹәмијјәтин фонунда топланмыш вәсаити "бал" гонаглыгларына, әјләнҹәләрә сәрф едән "милләт вәкилләри" бир ики ач диләнчини, әлибош, көзјашлы јола салмалы олурлар. Бу сәһнәнин тәсвириндә дәрин бир комизм, маһијјәти сарсыдан кәскин иронија-сатира нүмајиш етдирилир вә "милләт гәһрәманлары"нын ич үзү — күлүнҹ маһијјәти ачылыб көстәрилир.

Мүәллиф сүбут едир ки, милләтин талејини беләләринә е'тибар етмәк ҹинајәтдир. Мәһз бу кими мәсәләләрин гојулушунда Азәрбајҹан демократлары илә мүһафизәкарларын мәсләк фәргини, јол вә идеал ајрылығыны сечмәк, маһијјәтини саф-чүрүк етмәк мүмкүндүр.

Чаризмин милли мүстәмләкәләрдә һансы мәсәләләрдән еһтијат етдијини көстәрмәк үчүн мүәллифин сечдији үсул чох марагдыдыр. Чар полиси үч "зијалы" гардашын — Рүстәм бәј, Мирзә Мәһәммәдәли вә Сәмәд Ваһидин фәалијјәтиндән шүбһәләниб евләриндә ахтарыш апармағы гәрара алыр. Санки о битәрәфдир, мәсәләләрин мә'на вә истигамәтинә биканәдир. Лакин бу заһири ҹәһәтдир. Әслиндә чаризми тәмсил едән нүмајәндә — сензор Мирзә Ҹәфәр бәјин нитгиндә бу мәсәләләр билаваситә ачылыр. Сензор үзүнү куја "шүбһәли" шәхсләрә тутуб дејир:"...Сизин бир пара бәдхаһларыныз һөкумәт нәзәриндә сизи белә гәләмә вериблләр ки, сиз үч гардаш сөз бир вә һәмфикир олмусунуз ки, әввәла, Русија исламларыны Түркијә дөвләтинә тәрәф чәкиб, иттиһади-мүсәлман ҹәмијјәтиндә иштирак едәсиниз. Санијән, ахыр заманларда Азәрбајҹанда әмәлә кәлән һүбби-вәтән вә әдәми-мәркәзијјәт фиргәсинин амалы јолунда чалышмагдасыныз ки, бир тәрәфдән Гафгаз Азәр-

бајҹанынын, дикәр тәрәфдән Иран Азәрбајҹанынки, ибарәт олсун Тәбриз, Теһран, Килан, Османлы вә Иран Күрҹүстаны, Урму вә гејриләри — бу вилајәтләри бир-биринә илһаг едиб, мүстәгил Азәрбајҹан һөкумәти әмәлә кәтирәсиниз вә салисән бу фикирдән дә узаг дејилсиниз ки, мүсават вә һүрријјәт әсасларыны кәндли вә әһли-кәсәбә ичиндә мүнтәшир едирсиниз ки, мин ил јухуда олан ҹамаат һөкумәтин әсарәт зәнҹирини гырыб, өзләри үчүн бир ниҹат јолу тапсынлар вә һәмин нијјәтләринизи әмәлә кәтирмәк јолунда лазыми мәтбуат ҹәмләјиб, гәләм илә чалышмагдасыныз. Мәһз бу сәбәбдән сиз үч гардашын ҹәми китабларыны бу саат кәрәк тәфтиш едәк".

Лакин гардашлар вә онларын "мәсләкдашлары" сензорун чыхышында ифадә олунан азадлыг вә һүрријјәт мејлләриндән, сијаси ајыглыг-сајыглыгдан, милли истиглалијјәт вә бирлик уғрунда фәдакарлыг көстәрмәк кими бөјүк идеаллардан узаг адамлардыр.

Гардашларын бүтүн китаблары, сәнәдләри јохланылдыгдан сонра, мүәллифин тә'бирингә ајдын олур ки, бунларда "...һөкумәти-алијјәнин политикасына хәтәр јетирән мәтләбләр тапылмады". Әксинә, сензор гардашлары чаризм үчүн "...ән сәламәт вә зәрәрсиз бәндәләр ҹүмләсиндә" һесаб едир.

"Анамын китабы" мәфһуму алтында үмумиләшдирилмиш бөјүк рәмзи, мәҹази мә'на әсәрин башланғыҹындан сонуна гәдәр бүтүн һадисәләрин тәһлилиндән чыхарылан әсас мә'наја чеврилир. Финалда Күлбаһарын "....Адамлар нијә һәрә бир јана кедир, һамысы бир јерә кетмир?" суалы дәрин мә'на ифадә едир. Ҹ. Мәммәдгулузадәнин өз һәмвәтәнләринә, халг вә милләт јолунда чалышанлара арзу етдији јол "Анамын китабы" мәфһумунда мә'наландырылан јолдур. Бу вәтәнин, халгын азадлыг вә истиглалијјәти, мүстәгиллији уғрунда чарпышмаг, "бәрабәрлик вә һүрријјәт әсасларыны кәндли вә әһли-кәсәбә ишиндә мүнтәшир" етдирмәк, "мин ил јухуда олан ҹамаата һөкумәтин әсарәт зәнҹирини гырыб" атмагда ниҹат јолу көстәрмәк, бу уғурда гәләм илә чалышмаг вә с. кими мүгәддәс арзулардыр.

"Анамын китабы"нда ағыллы, сағлам вәтәндаш, камил инсан олмаг үчүн һалал зәһмәт, сәмимијјәт ваҹиб шәртләрдән

сајылыр. Садә, зәһмәткеш чобанлары — Гәнбәр, Гурбан вә Заманы һәр ҹәһәтдән јадлары јамсылајан, алајарымчыг, мешшан, јадлашмыш зијалылардан үстүн тутур. Чобанларын ана дилиндә данышдыглары да тә'сирли, ибрәтамиз вә сәмимидир. Доғма вәтәнин вә онун көзәлликләринин рәмзи олан Ана вә Күлбаһар мешшан "зијалы" гардашларын данышыгларындан, "нитгләриндән" һеч бир мәтләб анлаја билмәдикләри һалда, чобанлары һәвәслә динләјиб, онларын нәғмә кими ширин, анлашыглы дилләриндән һәдсиз зөвг алырлар.

Ҹ. Мәммәдгулузадә јарадыҹылығына хас олан үмумиләшдирмә вә күтләви хасијјәтнамә "Анамын китабы" драмына да хас олан хүсусијјәтдир. Даһа доғрусу, әввәлки пјесләрдә олан монументал образлылыг бу әсәрдә дә өзүнү көстәрир. Әлбәттә, бу әсәрдә дә һәр бир образдан ајрыҹа данышмаг олар. Лакин бир-бириндән тәҹрид етмәк мүмкүн олмајан образларын һеч бири ајрыҹа тип сәвијјәсинә галдырылмыр. Әсәрдә груплашмыш — күтләвиләшмиш образларын топлусундан бәһс ачмаг даһа мәгсәдәујғундур. Ајры-ајры образларын һәр бириндә тәҹәссүм едән конкрет әламәтләрин топлусу үмумиләшмиш, монументал "образованны" — буржуа образыны тамамлајыр. Петербургда университет тәһсили көрмүш Рүстәм бәј өзүнү рус мәдәнијјәти вә тәрбијәсинин тәрәфдары вә тәблиғатчысы кими апарыр. Онун әсас фәалијјәти "ҹәмијјәти-хејријјә"нин иҹласларында сәдрлик етмәк вә луғәт јаратмагдыр. Дикәр гардашларына нисбәтән заһирән мәдәни, анлајә "сәрбәстлијин" тәрәфдары олан, өзүнә "тәнгиди" јанашан Рүстәм бәј әслиндә мәсләксиз мешшандыр. Бу образ јазычынын "Молла Нәсрәддин"дә һәлә әввәлләр "Бизим образованнылар"[1] адлы фелјетонунда лаға гојулан "зијалы" типини хатырладыр. Өз ана дилини билмәјән Рүстәм бәјин луғәт јазмасы да күлүнҹдүр, дәрин бир комизм доғурур. Иҹтимаи һәјатда Рүстәм бәј өз-өзүнү даһа мә'налы сәҹијјәләндирир: "Һәлә индијә кими халг бир шеји баша дүшмүрдү. Индијә кими халг дејирди: Мәрһаба Әбдүләзимин оғланларына! Машаллаһ! Бири Петербуругда елм тәһсил едиб, бири Истанбулда, бири Нәҹәфүл-Әшрәфдә. Үчү

1. "Мола Нәсрәддин", 1906, N-2

дә, машаллаһ, охујуб алим олуб. Амма бундан сонра ағызларда сөјләнәчәк ки, һаман үч алимин бири хүсуф-күсуф дуасы јазыр, бири мәфаиулүн-фаилатүн; бири дә... валлаһ, мән өзүм дә һеч баша дүшмүрәм ки, мән нәчијәм".

Үмумијјәтлә, јазычынын мәгсәди будур ки, белә зијалылар алдыглары тәһсил вә тәрбијә нәтичәсиндә халгдан бүсбүтүн узаглашмыш, анлашылмаз вә танынмаз һала дүшмүшләр. Халг да беләләринә ачы-ачы күлүр.

Драмын үчүнчү вә дөрдүнчү пәрдәләриндә ејни атанын, ејни ана вә вәтәнин, ејни халгын өвладлары олан үч гардаш арасында әгидә фәргләриндән ирәли кәлән тәзад кетдикчә дәринләшәрәк аиләнин дағылмасы илә нәтичәләнир. Бир аиләнин вә онун әһатәсинин симасында дағылма, јадлашма, позулма просеси өзү дә бөјүк, дәрин бир мәтләбә ишарәдир. Халгы, тәмсил едән зијалыларын јад, зәрәрли, дүшмән мәфкурәләринин тә'сири алтында јадлашмасы үмумхалг мәнафејини, чәмијјәтин тәрәгги вә истиглалијјәтини тәһлүкә алтына салыр. Пјесдә Күлбаһар вә чобанлар рәгбәт вә мәһәббәтлә, лирик-емосионал үслубда тәсвир олунур. Ана вә Күлбаһар дәрин рәмзи мә'на дашыјан үмумиләшдиричи образдыр. Бунлар, һәр шејдән әввәл, доғма вәтәнин — Азәрбајчанын, онун әзәли вә кәләчәк варлығынын, мөвчудлуғунун рәмзидирләр. Ана, атанын вәтәнә вә халга сәдагәт, әгидә бирлији һаггында мүгәддәс вәсијјәтләрини бүтүн руһу илә горујуб сахлајыр. Онун хошбәхтлик вә сәадәти бу мүгәддәс вәсијјәтләрин горунуб бәргәрар олунмасында, бәдбәхтлик вә фачиәси исә вәтән вә халгчылыг өрнәкләринин унудулмасында, позулмасында вә өвладларын бу јолдан сапыб јадлашмасындадыр. Оғланларын бу доғма јолдан чыхыб, хәјанәт јолуна дүшмәләри, ајрысечкилик салмалары ананы горхуја салыр, сарсыдыр.

Күлбаһар мүәјјән савада малик олан, намуслу, сәмими, халгын, вәтәнин, мүгәддәратыны, талејини дәриндән дүшүнән, ејгын, вәтәнин, мүгәддәратыны, талејини дәриндән дүшүнән, ејни заманда чилди әмкарлыг вә гејрәт көстәрән бир гыздыр. О, ата-анасыны, доғма гардашларыны севдији кими, вәтәнини вә халгыны бүтүн варлығы илә севир, гәлбән она тапыныр. Түфејли, мешшан, гејрәтсиз гардашлар вәтәнин мүгәддәратына, халгын талејинә јад олдуглары һалда, Күлбаһар јадлашманын

тәһлүкәсини вахтында анлајыр вә онун гаршысыны алмаға чалышыр.

"Анамын китабы"нда гаршылашан, бири дикәринә дабан-дабана зидд олан ики монументал-күтләви образ вардыр. Бунлардан бири халгы, онун тале вә мүгәддәратыны, кәләчәјини, јүксәлиш вә истиглалијјәт арзуларыны, мүбаризә әзмини көстәрән образлар топлусудур ки, онун бүтөвлүјүндән һасил олан монументал образ халгын өзүдүр.

Икинчи монументал-күтләви образ јадлашмыш, халг үчүн дүшмәнә чеврилмиш, баша бәла "образованны"лар образыдыр.

"Анамын китабы" мүасир идеаллы бир әсәрдир. Пјес јазылдығы дөврдә өз дәрин мәфкурәси илә әсрин идејаларына говушараг, Азәрбајчан халгынын милли истиглалијјәт, азадлыг вә демократија уғрунда апардығы мүбаризәсини, демократ зијалыларын идеалларыны јүксәк сәнәт дили илә көстәрир.

1917-1920-чи илләр арасында елә драм әсәрләри вар ки, онлар бәдии метод бахымындан бир-бириндән фәргли сәнәткарлар тәрәфиндән јазылса да, бә'зиләри үмуми, бирләшән вә говушан мөвзулары әһатә едир. Һүсејн Чавидин "Иблис", Ч.Мәммәдгулузадәнин "Каманча", Ч. Чаббарлынын "Ајдын" пјесләри идеал вә амалча говушан әсәрләрдир. Бәшәри шәр — даһа доғрусу дүнја мүһарибәләрини, милли гырғынлары, мүстәмләкә зүлмүнү төрәдән империја шәри, позғун еһтирасларын зоракылыг вә әхлагсызлығын төрәтдији шәр бу әсәрләрин әсас мәғзини тәшкил едир.

Биринчи дүнја мүһарибәсинин фәлакәтләри, һагсызлыг вә зоракылыг, башга романтикләр кими, Чавиддә дә мүәјјән мә'јуслуг әмәлә кәтирмишди. Бу мә'јуслуг бә'зән инамсызлыг кими һиссләр дә доғурурду.

"Иблис" фачиәси Һ. Чавидин һәмин илләрин тәәссүраты әсасында јарадылмыш мүкәммәл бир сәнәт өрнәјидир. Илк әсәрләринә нисбәтән даһа чанлы вә шахәли сүжет әлагәләриндән, мүрәккәб характерләрдән истифадә едән Чавид замана вә инсанлыг һаггында дәрин, мараглы мүһакимәләр јүрүдүр, охучу вә тамашачыны дүшүндүрүр.

"Иблис" фачиәсиндә мүһарибәләр әлејһинә гүввәтли мотив, е'тираз вардыр. Бунунла бирликдә "Иблис"дә үмумиләш-

диричи хәтт мүчәррәд инсандыр, ону истигамәтләндирән, хејрә вә шәрә сөвг едән еһтирас вә нәфсдир. Чохшахәли, мүрәккәб Иблис образы бу әсәрдә јалныз Чавидин әср, заманә вә онун инсанлары һагтында гәнаәтләрини үмумиләшдирмәк үчүн бәдии бир васитәдир. Һәгиги, мөвһуми, ән'әнәви Иблис образы јаратмағы исә Чавид гаршысында мәгсәд гојмамышдыр. Мөвһуми Иблис образы Чавид үчүн мөвчуд олмајан бир һечдир. Әсәрин финалында Чавид бу образы јаратмагда мәгсәдини, онун әсл маһијјәтини чохмә'налы бир шәкилдә ифадә едир:

Иблис — Мән тәрк'едирәм сизләри ә'лан,
намә лазым.
Һечдән кәләрәк, һечлијә олмагдајым азим.

Даһа дәгиг вә дүрүст мә'нада исә Иблис мәфһуму, образы инсана мәхсус олан "хәјанәтләри", "хаинлији", бир сөзлә иблисләшмәни ачыб ифша етмәк үчүндүр. Јашамаг угрунда мүбаризәдә алдадычы нәфсә тапынан, чох заман исә чашан, чыхыш јолуну тапа билмәјән, хәјанәтә вә зоракылыға, вәһши еһтираса гул олан мүасир инсанын дәрин, сарсынтылы фачиәсини бүтүн дәһшәтләри илә көстәрмәк Һүсејн Чавидин "Иблис"-дә башлыча гајәсидир.

"Иблис"дә бирбаша мүһарибә сәһнәләри тәсвир олунмур. Образлар мүһарибәнин, дағынтыларын јахынлығында топ, мәрми партлајышлары сәдалары алтында дашыныб, һәрәкәт едирләр. Рә'нанын атасы хәјанәтлә өлдүрүлмүш, гардашлары бирбириндән хәбәрсиз дидәркин душмүшләр. Билмәдән өз доғма бачылары Рә'наја ашиг олан Ариф вә Васиф бу мәһәббәтә наил олмаг үчүн гатили тапмаға чалышырлар. Гатил әрәб забити Ибн Јеминдир. Әсәрин сүжети бу әсас һадисә әтрафында гурулмушдур.

Мөвһуми Иблис образынын илк үмумиләшдиричи мүһакимәси инсан һагтындадыр. О, инсаны бүтүн мүсибәтләри, бәшәрә үз верән бәдбәхтликләри, фачиәләри — мүһарибәләри, зоракылыг вә һәр чүр чинајәти төрәдән кими танıјыр:

Дәрјалара һөкм етмәдә туфан,
Сәһралары сарсытмада вулкан,

Селләр кими ахмагда гызыл ган,
Чанлар јахар, евләр јыхар инсан...

Јер үзүндә хејрин, әдаләт вә көзәллијин символу олан Мәләк образы Иблисин әлејһинәдир вә белә күман едир ки, шәрин, фәналығын баиси Иблисдир. Әсәрдә бу символлар арасында кедән мүбаһисә чәрәјан едән һадисәләрин өз маһијјәтиндән һасил олан мәнтиги нәтичә илә һәлл олунур. Јалныз әсәрин башланғычында көрүнән Мәләк хејирхаһ инсанларын шашгынлығыны, шәрин мүәммасыны ифадә едәрәк, јер үзүндә ону һөкм-фәрма едән Иблисә нә еһтијач суалы илә Аллаһа гаршы үсјан едир.

...Јох кимсәдә инсафү мүрүввәт,
Иблисәми ујмуш бәшәријјәт?
...Башдан-баша һәп јер үзү вәһшәт,
Иблис илә һәмрәнки сијасәт.

Алдымбашы чинајәт төрәдә-төрәдә елдән-елә гачан Ибн Јәмин шәрин инадкар рәмзидир. Иблислијин даһа бөјүк бир рәмзи вардыр. О әсәрдә иштирак етмир, лакин шәрин, мүһарибәләрин мәнбәји кими хатырланыр. Кичик забит Васифин дедији кими:

...Идракы сөнүк башчыларын гәфләти анчаг.
Етмиш, едәчәк милләти һәр әлдә ојунчаг.

Чавид мә'наландырдығы һәјаты, иблисин мәнбәјини әхлагы, әмәли, нијјәти пис инсанларда, ганлы дәрәбәјләрдә тапыр вә билдирир ки, реал иблислик инсанын өз дахилиндәдир.

Әсәрин финал сәһнәсиндә бүтүн образлар бир араја јығылыр. Мүшаһидә вә мүһакимәләр бу сәһнәдә јекунлашдырылыб, һөкм вә нәтичәләр верилир. Ганлы мүһарибәләрин, дүнја малына сәчдәнин, хәјанәт вә јаланын, вәфасызлығын, үмумијјәтлә, бүтүн шәрин рәмзи олан "Иблис вә иблислик нәдир?" суалына дүрүст чаваб да бу сәһнәдә верилир. Ајдын олур ки, иблис мүхтәлиф рүтбәли, мүхтәлиф көрүнүшлү инсанын өзүдүр.

Һ. Чавидин "Шејда" вә "Иблис"и илә Ч. Чаббарлынын "Ајдын"ы арасында да мүәјјән бир јахынлыг вардыр. Кичик јашларындан јетим галан, ағыр күнләр кечирән, мәшәггәтли күнләрин силинмәз изләри һафизәсиндә галан, романтик, үсјанкар гәлби Ајдын залым мүһитдән интигам алмаг, еjни заманда јазыг бачысыны севиндирмәк үчүн "варлы", һөрмәтли бир адам олмаг арзусу илә јашајыр. Бу арзу Чингиз ханын вә Наполеонун һәјатыны өјрәндикдән сонра даһа да артыр. Чошгун романтик хәјаллы кәнч истәјир ки, "бүтүн дүнја онунла һесаблашсын", "әјилмәдән бир кимсә јанындан кечмәсин". Ајдынын илк чошгун севкиси дә романтик, хәјали арзулара ујғундур. О әввәлләр адиликдән, мүәјјән мәчраја сыған, һәр ики тәрәфин арзуларына ујғунлашан "ади гајдалы", тәбии мәһәббәти дејил, гејри-ади, дилләрә дүшән, һејрәт долу говушмағы мүшкүл олан, бир аз да мүәммалы севки арзулајыр. Асанлыгла, хошбәхтликлә дүзәлән мәһәббәт бу чошгун хәјаллы, гајнар гәлбли кәнчин үрәјинчә дејил. Онун истәкләринин зирвәси даһа әлчатмаздыр. О, аләмдә көрүнмәмиш бир ингилаб јаратмағы, "бүтүн бәшәријјәтин онун фикринә тапынмасыны" арзу едир. Анчаг мәшәггәтли мәһрумијјәтләрлә долу олан һәјат ону әлчатмаз, хәјали әнкилликләрдән јерә ендирир, бир чох амансыз һәгигәтләри анлатдырыр. Һәјатын әсл симасыны, синфи-мә'нәви зиддијјәтләри, кәскин бәрабәрсизликләри көрән Ајдынын дүнјакөрүшүндә мүәјјән сарсынтылар әмәлә кәлир. Инди башга арзуја дүшүр: "Бүтүн јашајышда бир ингилаб јаратмаг!" Лакин һәлә әввәлки гејри-ади охшарсыз хәјали шөһрәт арзуларындан тамамилә әл чәкмәмишдир. Бачысынын вә Күлтәкинин мәһәббәти ону сусдуруб тәслим олмаға мәчбур едирсә дә, думанлы хәјаллар мүбаризәсинә дәгиглик, ајдынлыг кәтирмәјә мане олур. "...Шөһрәт вә бөјүклүк гапалы бир евдәдир ки, јијәси алтун, ачары тәсадүф, горучусу исә өлүмдүр", — дејән Ајдында мәгсәдә доғру кедән јолда ирадә вә мәтанәт чатмыр. О мәгсәдә чатмағы, арзуларын доғулмасыны јох, бу јолда мәшәггәтләрлә, гејри-адиликләрин шөһрәти илә зирвәјә чатмағы арзу едир. Ајдынын "романтик өлүм" арзусу да гејри-адидир. О, сәадәтә һәјатын јалныз сон анында шөһрәт вә әзәмәт кәтирән анында чатмаг истәјир. "...Галибијјәт вә ифтихар

севинчләриндә боғулуб өлмәк!" Ајдынын арзуларынын әксинә оларaг, һәјат хәјал аләминдән ичтимаи мүһитә енмәјә мәчбур едир. О, Күлтәкини, Күлтәкин дә ону сөнмәз бир мәһәббәтлә севир. О, Күлтәкинин севкисиндән, нәвазишләриндән безмәсә дә, бу севки ону "Һәјата тәслим едә билмир, гәлбиндә нә исә рам олмајан, чатмајан, чуғламаға мәчра тапмајан бир гүввә вардыр. Ајдынын гәлбиндә гарышыг бојалар олса да, реал һәјаты, онун әсас вә башлыча зиддијјәтләрини доғру ачыгламаг һәссаслығы да вардыр. О, јашадығы мүһити, јығын-јығын инсанлары "бир нечә әркәсөјүн гудурғанын тәпији илә алт-үст едилән "гарышга" јувасына бәнзәдир.

Ајдынын чәтинликләриндән, әлачсызлығындан, зәифликләриндән суи-истифадә едән Дөвләт бәј Күлтәкини тәслим етмәјә наил олур. Һәм руһи, һәм физики бахымдан хәстә әрини ачлыгдан гуртармаг үчүн һәјатын чиркинликләринә енмәли олан Күлтәкин "...мәкәр касыбларын, фәгирләрин намусу олмаз?" — дејә фәрјад едәрәк Дөвләт бәјдән онларын "јохсул, сакит мәишәтләрини позмамағы" диләјир. Лакин пулу Аллаһ сајан, "көрүрсән ки, пул шејтана намаз гылдырыр" дејән амансыз дөвләтбәјләрин даш гәлбләрини, мурдар еһтирасларыны һеч бир јалварыш, һычгырыг јумшалдыб сөндүрә билмир." Бүтүн бәшәријјәтә, бүтүн адәтләрә, бүтүн каннатa гаршы үсјан едән Ајдынын әсас диләји будур: "Јер үзүндә мәһкум, мәзлум кәлмәләри дурдугча бәшәријјәт бир күләр үз көрә билмәз. Бу, "Ајдын" фачиәсинин әсас лејтмотивидир.

Азәрбајчан истиглалы уғрунда дөнмәз мүбариз, ичтимаи хадим, милли мүсават партијасынын лидерләриндән Мирзәбала Мәһәммәдзадә "Ајдын" пјесиндә дүнјәви шәр, чаризмин амансыз мүстәмләкә зүлмүнә гаршы кәскин бир е'тиразын олдуғуна ишарә едәрәк јазырды: "Ајдын" бир әмәлә һәјатындан алындығы үчүн бир болшевик әсәридирми? Мүтәвәллинин алтун вә сәрвәт күчү илә сәадәтләр вә һәјатлар јыхдыгларыны, евләр вә ханиманлар дағытдыгларыны, мә'сум гызлары сәфаләтә сүрүкләдикләрини тәсвир едәркән "Ајдын" бу хәстәликләрин тәдавијјәсини болшевизмдәми көрүрдү? Хајр, о бүтүн салон хәлгинин саатларча давам едән алгыш туфанлары алтында ајдын вә ашикар Азәрбајчанда рус һакимијјәти, Әрәбис-

танда Османлы султанаты, Һиндистанда инкилис империализми әлеjһинә "протесто" едәрәк диjорду ки, "мән истәрәм фәрд азад, милләт азад олсун, кимсә кимсәjи истисмар етмәсин. Һеч бир милләт, дикәр бир милләтин әсири вә көләси олмасын!"...

Болшевикләрин мүсәлләһ үсjан, буржуазиjи, гәтл , фабрика вә мә'мурлары амансыз бир сурәтдә јыхмаг, тәләф етмәк үсуллары јеринә Аjдынын үсjан едән, мүсәлләһ гиjамә галхан аркадашларына гаршы "jыкма, jакма" — деjә jалвармасы болшевизмин бүтүн фәлсәфә вә үсулларыны рәдд вә инкардан башга бир шеjдими?"[1].

Мүдрикләрин, философларын дедикләри кими бә'зән тарихдә, онун һадисәләри дә чох охшар шәкилдә тәкрар олунур. Белә тәкрарланмалар, өзү дә амансыз, ибрәтли, фачиәләрлә долу тәкрар олунмалар Азәрбаjҹан түркләринин һәjатында дөнә-дөнә тәзаһүр етмишдир. Бунлардан ән ибрәтлиси вә ачыначаглысы әзәли Романовларла башламыш шәр империjасынын өз гарәтчилиjини әбдиләшдирмәк наминә халглар вә милләтләр арасында салдыгы милли гырғынлар вә зиддиjjәтләрдир ки, чағдаш күнләримиз дә даһа амансыз, даһа ганлы шәкилдә давам едир. Ҹ. Мәммәдгулузадәнин 1919-ҹу илдә тамамладыгы "Каманча"да 20-чи илләрин әввәлләриндә чаризмин, еjни заманда болшевикләрин билаваситә тәһрики вә иштиракы илә төрәтдикләри ермәни-азәрбаjҹанлы гырғынынын ибрәтли тарихи бәдии әксини тапмышдыр.

"Каманча"нын әсас образларындан бири Гәһрәман јүзбашы халгымызын тарихи фачиәсини, "мәл'ун иблисин" — шәр империjасынын төрәтдиjи ганлы гырғыны икичә кәлмәлик бир афоризмдә чох ибрәтли шәкилдә мә'наландырмышдыр: "Еһ, намәрд дүнjа!". Бу адичә, кәлиши көзәл сөзләр деjилдир. Бу, кешмәкешли, ганлы-гадалы, кичик халглары парчалаjыб удмаг истәjән империjанын милли гырғын төрәтдиjи, һагты, әдаләти, хеjри, шәри өз јериндә олмаjан заманә үчүн үмумиләшдиричи афоризмдир. Мүәллиф бунунла бир даһа охуjуҹуjа билдирир ки, Гәһрәман јүзбашы кими Азәрбаjҹан түркү һеч дә вәһши

1. Мирзәбала Мәһәммәдзадә. "Азәри түрк әдәбиjjатынын дүнәни вә бу күнү. "Әдәбиjjат гәзети", 1993, N-38.

еһтирасларын әсири олан јыртычы деjил, хеjирхаһлыгы, инсансевәрлиjи уча тутан мүсбәт адамларын образыдыр.

"Каманча"да Зеjнәб сурәти чох гыса, лакин сон дәрәчә мә'налы, кәркин штрихләрлә верилсә дә, әсәрин бәдии тракизмини шәртләндирир. Санки, мүәллиф үзүнү охуҹуjа тутараг демәк истәjир ки, еһтиjатлы вә тәмкинли олун, әкәр адамларын фәлакәтини, Гәһрәман јүзбашынын, каманчачы Бахшынын фачиәсини олдуғу кими дәрк етмәк истәjирсинизсә, Зеjнәбдән Ибрәт көтүрүн.Зеjнәбин севимли, "пәһләван ҹүссәли" оғлу Ширәлини "ермәниләр өлдүрүб", ананын үрәjини дағлаjыблар. Лакин ана гәлби дәрддән, оғул мүсибәтиндән парчаланса да, гәмәни чәкиб нәинки ермәнини өлдүрмүр, сарсыдыҹы, дәрин психоложи кәркинлиjин тә'сири илә Гәһрәман јүзбашыны да ону өлдүрмәjә гоjмур.

Азәрбаjҹан Халг Ҹүмһуриjjәти дөврүндә jаранмыш драматуркиjа һагтында jыгҹам елми мүлаһизәләрин мәнзәрәси көстәрир ки, бу дөврдә jаранан драм әсәрләри аз олса да, дөврүн ән актуал, кәрәкли, талеjүклү проблемләрини јүксәк сәнәтчиликлә әкс етдирмишдир. Одур ки, һәмин әсәрләр бу күн дә Азәрбаjҹан драматуркиjасынын тарихиндә лаjигли, бәдии өрнәкләри кими дәjәрләндирилир.

ӘДӘБИ ТӘНГИД. Азәрбаjҹанын истиглалы милли-естетик душүнҹәнин дә инкишафына мүсбәт тә'сир көстәрмишдир. Бу дөврдә әдәби душүнҹәни мәшгул едән проблемләр даһа да дәринләшмиш, уғурлу тәнгид өрнәкләри jаранмышдыр. Милли мүстәгиллик әлдә олунмасы әдәбиjjатын вә мәдәниjjәтин јүксәлиши үчүн әлверишли шәраит jаратмышды. Тәсадүфи деjил ки, тәдгигатлардан бириндә мәдәниjjәт тарихимиздә 1905-чи илә гәдәрки дөвр "Һазырлыг дөврү", 1905-чи илдән 1918-чи илә гәдәрки дөвр "фикир вә идеал дөврү", 1918-20-чи илләр исә "истиглал дөврү — әмәл дөврү"[1] кими сәчиjjәләндирилир.

Әдәби тәнгид өрнәкләринин jаjылмасында, охуҹулара чат-

1. Ибраһим Jүксел. Азәрбаjҹанда фикир һаjаты вә басын, Анкара, 1989, сәһ.11.

дырылмасында әсас трибуна ролу дөври мәтбуатын үзәринә дүшүрдү. Марагльдыр ки, 1919-чу илдә әдәбијјат нәзәријјәси мәсәләләринә һәср олунмуш ајрыча китабда нәшр олунмушдур. Һүсејн Чавид вә Абдулла Шаигин биркә тәртиб етдикләри "Әдәбијјат дәрсләри" адлы китаб бу саһәдә илк уғурлу адым иди. Илк дәфә олараг бу китабда әдәбијјат терминләринин изаһы верилмишдир. "Гәваиди-әдәбијјат" китабларына да бөјүк бир еһтијач олдуғуну[1] анлајан мүәллифләр сәнәт вә сәнајеји-нәфисә, әдәбијјат, ше'р, шаир, әдиб, мөвзу, мәал, мәчаз, тәшбиһ, истиарә, нәзм, нәср,әдәбијјатын нөвләри вә с. терминләрин олдугча анлашыглы бир дилдә шәрһини вермишләр. А. Шаигин "Түрк чәләнки", А. Шаиглә М. Маһмудбәјовун "Милли гираәт" китаблары да бу дөврдә чыхмышдыр.

Әдәби бирликләр дә тәнгидин инкишафына тә'сир көстәрмишдир. 1919-чу илдә јаранан, демократик истигамәтли, милли истиглалы севинчлә гаршылајан әдибләри әһатә едән "Јашыл гәләм" бирлијинин фәалијјәтиндә дә әдәби тәнгид мәсәләләри мүһүм јер тутурду. Чәмијјәтә XX јүзиллијин пешәкар тәнгидчиси Казымоглунун — Сејид Һүсејнин рәһбәрлик етмәси онун фәалијјәтиндә әдәби тәнгид мәсәләләринин хүсуси јер тутмасыны шәртләндирән башлыча амилләрдән олмушдур. "Әдәби-елми чәмијјәт" кими танынан "Јашыл гәләм"ин әтрафында М. Ә. Рәсулзадә, Һ. Ағајев, Ү. Һачыбәјов, С. Һүсејн, Н.Вәзиров, Һ. Чавид, Ә. Чавад, А. Шаиг, Ч.Чаббарлы, С. Мүмтаз, Әли Јусиф, Чәннәти кими мүстәгилликдән сонра әдәбијјатда да дөнүш јаранаҹағына инанан сәнәт адамлары бирләшмишди. "Јашыл гәләм" үзвләринин әксәријјәти чохсаһәли јарадычылыг диапазонуна малик иди. Ичтимаи хадим, шаир, публисист, тәнгидчи кими танынан бу адамлар ичтимаи һәјатын вә мәдәнијјәтин мүхтәлиф саһәләриндә милли јүксәлиш јолунда чалышырдылар. Мәрамнамәсиндә көстәрилдији кими, "Чәмијјәтин мәгсәди Азәрбајчан халгынын фикрән јүксәлмәсинә чалышмаг вә Азәрбајчан әдәбијјатында мүшаһидә едилмәкдә олан јенилији гүввәтләндирмәк, ону түрклүјә вә садәләшмәјә сөвг етмәк"[1] кими мүәјјәнләшдирилмишдир. Көстәрилирди ки, чәмијјәт илк нөвбәдә әдәбијјатымыза тәһлил вә тарихи әдәбијјатымызы тәртиб едәчәк, јазычылыг сәнәтини тәшвиг вә тәрчибә бу сәнәт һәвәскарларыны бир араја топлајачаг, онлары әдәби бир араја вә'з етмәклә, араларында јазы мүсабигәләри ачачаг, әдәбијјатымыза, елм вә фүнуна аид әсәрләрин топланыб нәшр олунмасына чалышачаг, нәшријјата әһәмијјәт верәчәк, әдәби мәчмуә вә гәзетәләр тәртиб едәчәк јени фикирләрин онларын арасында нәшву-нүмасына сә'ј едәчәк, кәнч гәләмләри јени әдәбијјат үсулу илә ашина едәчәк, халг үчүн лазымлы әсәрләрин дилимизә тәрчүмә едилмәсинә чалышачагдыр. "Јашыл гәләм" чәмијјәтинин мәрамнамәси, гаршыја гојулан вәзифәләр әдәби тәнгидин дә инкишафына даир мүкәммәл бир програм һазырландығыны демәјә там әсас верир. Рус болшевикләринин Азәрбајчана ишғалы бу вәзифәләрин јеринә јетирилмәсинә имкан вермәди, "Јашыл гәләм" чәмијјәтинин фәалијјәти јарымчыг галды. Миллилик мөвгеләриндән јох, империја мөвгеләриндән әдәбијјата јанашма һаким принсипинә чеврилди. Гыса мүддәтли фәалијјәти дөврүндә чәмијјәтин ичласларында Сабир "Һоп-һопнамә"синин тә'б вә нәшри мәсәләси галдырылмыш, халг шаиринин јарадычылығы, Һ. Чавидин, А. Сәһһәтин, Т. Фикрәтин әсәрләри мүзакирә едилмиш, ермәни дашнаклары тәрәфиндән дағыдылмыш "Исмаилијјә" бинасы һагтында јазы мүсабигәси кечирилмишдир. "Јашыл гәләм" үзвләриндән Һүсејн бәј Мирзә Чамалов вә Мәһәммәд Ағајев "Истиглал" адлы музеј јаратмышлар.

Бүтөвлүкдә истиглал дөврү әдәби тәнгидинин нүмунәләрини нәзәрдән кечирдикдән сонра белә гәнаәтә кәлмәк олар ки, "Јашыл гәләм" чәмијјәтинин гаршыја гојдуғу вәзифәләр тәнгиди дә дүшүндүрән башлыча мәсәләләр олмушдур. Бу илләрдә әдәбијјат тарихи мәсәләләринә марағын күчләнмәси өзүнү көстәрир. Азәрбајчан һөкумәтинин Истанбул сәфири, Јусиф Вәзирин "Азәрбајчан әдәбијјатына бир нәзәр", Азәрбајчан һөкумәтинин харичи ишләр назиринин муавини Адилхан Зијал-

1. Һ. Чавид, А. Шаиг. Әдәбијјат дәрсләри, Бакы, 1919, сәһ.5.

1. "Азәрбајчан" гәзети, 1919, 28 август, N-263

ханын "Азәрбајҹан һагтында тарихи, әдәби вә сијаси мә'лумат" вә Әмин Абид Мүтәллибзадәнин "Азәри түркләринин әдәбијјат тарихи" әсәрләри мәһз бу дөврдә јаранмышдыр.

Јусиф Вәзирин фикринҹә, әдәбијјат тарихи милләти дүнја халглары арасында танытмаг үчүн ән әсас васитәләрдән иди. Әсрин әввәлләриндә илк әдәбијјат тарихимизин јарадычысы Фиридунбәј Көчәрлинин јарадычылығына һәср олунмуш мәгаләсиндә о јазырды: "Һәр бир инсанын маһијјәти вә мәзмуну онун фикри вә иши илә бәлли олан кими, милләтин дә бүтүн истеʼдад вә габилијјәти гүввеји-фикријјә вә хәјалијјәси онун әдәбијјатында бәјан олунур. Бир милләти өјрәнмәк үчүн онун тарихи илә бәрабәр әдәбијјатыны да өјрәнирләр"[1].

Јусиф Вәзир Көчәрлинин әсәрләри һагтында она көрә үрәк долусу, фәхрлә данышырды ки, онун фикринҹә бу шәхс әдәбијјат тарихимизи јазмагда бүтүн кечмишимизи дирилтди... Бизә китаб лазымдыр ки, бизи һәм өзүмүзә, һәм әҹнәбиләрә танытсын, бу китаб да бизим әдәбијјат тарихимиздир"[2].

Әмин Абид Мүтәллибзадәнин әсәри исә даһа гијмәтли бир ҹәһәти — Азәрбајҹан әдәбијјатынын үмумтүрк әдәбијјаты контекстиндә арашдырылмасы консепсијасынын ирәли сүрүлмәси илә јени иди, түркләшмәк идеалларынын естетик фикирдә тәсдиги кими сәсләнирди. О, Азәрбајҹан әдәбијјатыны үмумтүрк халглары мәдәнијјәтиндән ајры өјрәнмәји мүмкүнсүз сајырды.

Һәр бир вәтәнсевәр зијалыны халгын нүфуз вә сәвијјәсинин јүксәлдилмәсинә чалышмаға чағыран Адилхан Зијадхан исә өз әсәриндә даһа чох бүтөвлүкдә Азәрбајҹан мәдәнијјәти һагтында јығҹам билки вермәјә чалышмышдыр. Гыса мүддәт әрзиндә әдәбијјат тарихи мәсәләләринин актуаллашмасы, халгын милли сәрвәтинә гајғынын вә дигтәтин даһа да күҹләнмәси, шүбһәсиз милли мүстәгиллик әлдә олунмасы илә бирбаша бағлы иди.

Азәрбајҹанын бејнәлхалг нүфузунун јүксәлмәси, милли мәдәнијјәтин, әдәбијјатын тәблиги һәм иҹтимаи фикри, һәм дә тәнгиди дүшүндүрән мәсәләләр иди. Мәгсәд мүстәгиллик әлдә етмиш Азәрбајҹанын милләтләр арасында лајиг олдуғу јери тутмасына чалышмаг иди. Үзејир бәј Һаҹыбәјли милли мәдәнијјәти кениш мигјасда јајмағы бејнәлмиләл аләмдә нүфуз газанмаг јолу сајырды. Мусигимизин үмумгафгаз милләтләринә зөвг вә ләззәти-руһани верән бир мусиги олдуғуну билдирирди.

XX әсрин әввәлләриндә артыг Азәрбајҹан әдәбијјаты консепсијасы Фиридун бәј Көчәрли, Јусиф Вәзир Чәмәнзәминли, Абдулла Шаиг, Абдулла Сур кими сәнәткарларын әсәрләриндә системли-елми шәкилдә, дикәр мүәллифләрин әсәрләриндә (Сејид Һүсејн, М. Һади) исә мүлаһизәләр шәклиндә өз ифадәсини тапырды. Адилхан Зијадханын мә'лум тарихи сәбәбләр үзүндән сон дөврә гәдәр објектив гијмәтини алмајан, тәдгигата ҹәкилмәјән "Азәрбајҹан һагтында тарихи, әдәби вә сијаси мә'лумат" адлы әсәри бу бахымдан олдугча гијмәтли мәнбәдир. Әсәр 1919-ҹу илдә һәм ајрыҹа китаб һалында, һәм дә Азәрбајҹан вә рус дилләриндә "Азәрбајҹан" — "Азербайджан" гәзетләриндә чап олунмушдур.

Һәмин дөврдә милли һөкумәтин хариҹи ишләр назиринин мүавини вәзифәсиндә чалышан, Кәнҹәли Ҹавад ханын нәслиндән олан А. Зијадхан Ф. Көчәрлидән сонра Азәрбајҹан әдәбијјатыны рекионал шәкилдә өјрәнмәјә ҹәһд етмишдир. Профессионал әдәбијјат тарихчиси олмаса да, ерудисијасы, Азәрбајҹан вә дүнја халгларынын мәдәнијјәтинә јахындан бәләдлији милли әдәбијјатымыза, сәнәткарлара објектив мүнасибәти көз өнүнә кәлир. Онун фикирләри өз елмилијинә вә објективлијинә көрә букүнкү тәнгидин вә әдәбијјатшүнаслығын гәнаәтләри илә јахындан сәсләшир. Сонралар Азәрбајҹан әдәбијјатшүнаслары классик ирсин тәдгигиндә А. Зијадханын гәнаәтләринә сөјкәнмиш, анҹаг мәнбәји — мүәллифини көстәрмәмишләр.

О, әрәб вә фарс дилләриндә јаранмыш әдәби нүмунәләри Азәрбајҹан әдәбијјатынын ајрылмаз тәркиб һиссәси кими өјрәнмәји ваҹиб билмиш, ваһид Азәрбајҹан әдәбијјаты вә мәдәнијјәти анлајышына хәләл кәтирмәдән ајры-ајры классикләрдән һәм дә әрази-зона контекстиндә бәһс етмишдир. Кәнҹә, Гарабағ, Борчалы, Шәки маһалларында јашајыб-јаратмыш сә-

1. Јусиф Вәзиров. Көчәрлинин әсәрләри. "Азәрбајҹан" гәзети, 1919, 3 август, N-241.
2. Јенә орада.

нәткарлардан бәһс едәркән А. Зијадхан објектив мөвгедә дајанмыш, һәм сәнәткарлар, һәм дә онлары јетирән ичтимаи-сијаси, чоғрафи мүһит һаггында тәсәввүр јаратмаға чалышмышдыр.

Китабда Кәнчә әдәби мүһити һаггында кениш билки верән мүәллиф "бизим әдәбијјат вә мусиги хәзинәмиз" Гарабағ, Ширван, Шәки вә Бакы маһалларыдыр — гәнаәтинә кәләрәк елә сәнәткарлардан вә әдәби һадисәләрдән бәһс едир ки, онларла бүтөв Азәрбајҹан әдәбијјаты тәмсил олунур.

А. Зијадхан милли әдәбијјатдан өјүнәрәк сөз ачыр, Низаминин Шиллерә вә Шекспирә тә'сириндән данышыр, Мирзә Шәфинин әсәрләринин Авропада дәфәләрлә басылдығыны ифтихарла хатырлајыр. М. Ф. Ахундов һаггында "дүнјада мәшһур олан Азәрбајҹанын јеканә намдар оғлу", А. Бакыханов һаггында "Азәрбајҹанымызын ән дәрин фикир саһибләри илә чијин-чијинә дура билән" шәхсијјәт кими бәһс едилир.

А. Зијадханын "Азәрбајҹан һаггында тарихи, әдәби вә сијаси мә'лумат" әсәри истиглал дөврү әдәби тәнгидинин дә спесифик нүмунәси кими нәзәри чәлб етмәкдәдир вә кениш арашдырмаја мөһтачдыр.

Авропа шаирләриндән кери галмајан шаирләримизи, мүсәннифләримизи, јазычыларымызы, алимләримизи бирбәбир нишан вермәклә хүсуси бир мәдәнијјәтә малик олдуғумузу әјан вә ашкар етмәлијик"[1] — дејән Үзејир бәј Һачыбәјли кими А. Зијадхан да милли мәдәнијјәтин өјрәнилмәсинә вә тәблиғинә хүсуси диггәт јетирмәји вачиб сајырды.

Јусиф Вәзиров исә "Фүјузат", "Шәлалә" кими мәчмуәләри она көрә милли мәчмуә сајырды ки, бу журналлар түркчүлүк вә исламлашмаг идејаларына даһа чох үстүнлүк верирди: "Һиндистан вә Мисир чәмәләринин тәсвирини гејд едәрәк үмум ислам аләминә аид шејләр јазырдылар. Һалбуки бизи һәвәсләндирән биринчи мәсәлә Азәрбајҹанымыз кәрәк олсун... Тарихимиз, әдәбијјатымыз, театро вә мусигимиз вә башга мәдәни мәһсулларымыз чох-чох вар. Бунлара даир јазылса, һәм өзүмүз өзүмүзү, һәм дә әҹнәбиләр бизи танызар"[2].

1 Ү. Һачыбәјли "Мүһүм мәсәләләр". "Азәрбајҹан", 1 декабр, 1918, N-63
2 Азәрбајҹан г., 1919, 29 ијул, N-237.

Милли дөвләт гуруҹулуғу саһәсиндә илк аддымлар атылдығы бир вахт бу тәләб тамамилә һаглы көрүнүрдү.

Түркчүлүк, исламчылыг идејаларындан даһа чох азәрбајҹанчылыг идејалары тәнгиддә дә тез-тез ифадә олунурду. Дипломатик нүмајәндә кими Украјнада олдуғу мүддәтдә дә Јусиф Вәзир халгынын танынмасы јолунда аз иш көрмәмишдир. Бурада јашадығы, тәһсил алдығы заман о халгынын шөһрәтләнмәси үчүн вар гүввәси илә чалышмышдыр. "Бизим вәзифәмиз вә гајәмиз бу олду ки, биринчи олараг әввәл Русија әфкарыүмумијјәсинә Азәрбајҹаны таныдаг. О замандан Азәрбајҹан һаггында онун тарихи, әдәбијјаты, мәдәнијјәти һаггында тичарәт вә игтисадијјаты барәсиндә бир чох мәгаләләр јаздыг, јаваш-јаваш Азәрбајҹан шөһрәт тапмаға башлады. Һәр кәсдән артыг Укрјна Азәрбајҹана әһәмијјәт верирди. Онлар дејирди: биз һәр хүсусда Азәрбајҹана көмәк едәриз".[1]

Көркәмли әдибин рәһбәр тутдуғу "бир мәмләкәт јашамаг үчүн өзүнү јашатмалыдыр. Дишарыдан тәзјиг көзләмәмәлидир[2] — принсипи әдәби тәнгидин әсас тутдуғу принсипләриндән иди.

Тәнгидин даһа бир көркәмли нүмајәндәси М. Ә. Рәсулзадә әдәбијјаты вә инҹәсәнәти ән күчлү силаһдан да кәсәрли биләрәк јазырды: "Азадлыг вә истиглалијјәт әсас сүтунләри илә јох, әдәбијјат вә инҹәсәнәт васитәси илә әлдә олунур"[3]. Онларын халг арасында инкишафы вә тәблиғинин хидмәтчиләри јазычылар, журналистләр, артистләр һесаб олунур". Бу, әдәбијјатын ичтимаи ролуна верилән ән јүксәк гијмәт, сәнәт — һәјат үчүндүр тезисинин гаты шәкилдә ифадәси иди.

Тәнгид әдәбијјатын халгын истәк вә арзулары илә, ичтимаи-сијаси шәраитлә бағлылығыны јүксәк гијмәтләндирир, јени һәјаты, Азәрбајҹанын мүстәмләкә зүлмүндән азад олунмасыны алгышлајан бәдии әдәбијјат нүмунәләрини бәјәнирди. Халг руһу, истәкләри илә бағлылыг әдәбијјат үчүн башлыҹа хүсусијјәтләрдән сајылырды. М. Ә. Рәсулзадә Бакы-

1. Азәрбајҹан г., 1919, 31 ијул, N-239.
2. Јенә орада, 7 ијул, 1919, N-218.
3. "Азәрбајҹан" г., 1919, 7 ијул, N-218.

нын азад олунмасы мүнасибәтилә јаздығы мәгаләсиндә шаирләри, әдибләри јени варлығы, онун хүсусијјәтләрини әкс етдирмәјә, халгда һүррријјәт ешги тәлгин етмәјә чағырырды. Истиглал дөврү поезијасынын әксәр нүмунәләри санки бу чағырыша чаваб кими сәсләнирди. Бу мә'нада тәнгидин әдәби просесә тә'сири олдугча күчлү иди.

Дөврүнүн һәм дә нүфузлу тәнгидчиси олан М. Ә. Рәсулзадәнин мүхтәлиф јазыларында, мә'рузә вә чыхышларында да әсл әдәбијјат халг мәнафејини мүдафиә етмәлидир — фикри ирәли сүрүлүрдү. "Мәтбуатын, әдәбијјатын милләтин гәлбинә милләт вә истиглал тохуму сачан бир амил олдуғу мә'лумдур" дејән тәнгидчи "әдәбијјат үмумијјәтлә халг руһилә, халг фикрилә, үмумијјәт наминә јашајыр" тезисини мүдафиә едир, хәлгилији әдәбијјатын башлыча хүсусијјәти кими гијмәтләндирирди.

Тәнгид классикләрин, классик әдәбијјатын тәнгиди мәсәләләринә дә кениш јер верирди. "Гираәт дәрс китабларымыз" адлы силсилә мәгаләләриндә дә Рәшидбәј Әфәндијевин "Бәсирәтүл-әтфал", Абдулла Шаигин "Күлзар" вә Фәрһад Ағазадәнин "Әдәбијјат мәчмуәси" дәрсликләриндән бәһс едән Јусиф Гасымов Азәрбајчан халг классик әдәбијјатына аз јер ајрылмасыны һәмин дәрсликләрин әсас нөгсанларындан бири кими көстәрир. Ф. Ағазадәнин "Әдәбијјат мәчмуәси" дәрслијиндә милли әдәбијјатымызын нүмајәндәләринә аз јер ајрылмасы илә разылаша билмирди: "Әчәба, нечә ола биләр ки, түрк әдәбијјатыны тәмсил үчүн тә'јин олунмуш бир китабда онун назәнин чичәкләриндән тәмсил едән Вагиф, Мирзә Фәтәли, Закир, Сејид Әзим, Сабир вә бу кими шүәрамыз унудулуб күшеји нисванә атылсын?"[1].

А. Шаигин "Күлзар" дәрслијини дә тәнгидчи бу чәһәтә көрә гүсурлу һесаб едирди. Шаигин, Ахундовун јалныз "Алданмыш кәвакиб" әсәрини дәрслијә дахил етмәси илә кифајәтләнмир. Ахундовун әдәбијјатымызда әсасән комедија жанрыны кәтирмәсилә јенилик етдијини нәзәрә алараг, тәләб

1 "Азәрбајчан" гәз., 1920, 30 март, N-63.

едирди ки, мүәллиф илк нөвбәдә Ахундовун комедијаларыны дәрслијә дахил етсин. Вә Јусиф Гасымов бу тәләбиндә һаглы иди: "Вә һалонки Мирзә Фәтәлинин варлығы, онун ады комедијалары иләдир. Милли әдәбијјат нүмунәләри илә ашина етмәк фикриндә олуб, әдәбијјатымызын Һачы Гара, Молла Ибраһим Хәлил Кимјакәр, Дәрвиш Мәстәли шаһ вә с. кими тип нөвләрини унутмаг бөјүк сәһв вә хәта дејилми?"[1].

Ола биләр ки, Јусиф Гасымовун бу фикирләри педагожи бахымдан гүсурлу олсун, шакирдләрин јаш хүсусијјәтләрини әкс етдирмәсин, анчаг чох гијмәтли чәһәт ондадыр ки, тәнгидчи Азәрбајчан әдәбијјатынын вә онун көркәмли нүмајәндәләринин өјрәдилмәси вә тәблиғи мәсәләләрини ирәли сүрүрдү. Мәктәб гираәт дәрсликләриндә милли әдәбијјат нүмунәләринә аз јер верилмәсиндән шикајәтләнирди.

Әдәби тәнгиддә сәнәткара — классикә мүнасибәтин өлчүсү онун вәтәнинин, халгынын тәрәггисинә хидмәти иди. Бу дөврдә вәфат етмиш Аббас Сәһһәтин, Аббасаға Назирин, Мирзә Сәмәндәрин, Әлимишан Һүсејнзадәнин өлүмү мүнасибәтилә дәрч олунан мәгаләләр бу фикрә сүбут ола биләр. Мәһәммәд Һади Сәһһәтдән она көрә тәәссүф һисси илә јаныглы бир дилдә бәһс едирди ки, Аббас Сәһһәт бүтүн һәјаты боју, һәм јарадычылығы илә, һәм дә шәхси һәкимлик фәалијјәти илә мадди вә мә'нәви чәһәтдән халгынын тәрәггисинә хидмәт етмишдир. Белә көркәмли шәхсијјәтин вәфатынын мәтбуатда сүкутла гаршыланмасы, әсәрләринин кениш охучу күтләләринә чатдырылмамасы, чап олунмамасы Һадијә тә'сир етмиш вә о шаир достунун өлүмүнү әдәбијјатымыз вә халгымыз үчүн бөјүк итки кими дәјәрләндирәрәк "Аббас Сәһһәтин үфүри әбәдиси" адлы мәгаләни јазмышдыр. Сәһһәтин өлүмүндән сонра Тифлисдә нәшр олунмуш "Кәләчәк" гәзетиндә дә онун өлүмүнә некролог дәрч олунмушду. Некролог бу сөзләрлә башлајырды: "Бу күнләрдә Азәрбајчандан гара бир хәбәр кәлди. Әдәбијјат вә мәтбуат аләминдә Аббас Сәһһәт ады илә шөһрәт тапмыш Азәрбајчан түрк шаирләриндән Мирзә Аб-

1 "Азәрбајчан" гәз., 1920, 1 март, N-43.

басгулу Сәһһәт Меһдизадә вәбадан вәфат етмишдир"[1].

Әдәби тәнгид классикләри даим еһтирамла јад едир, онлара хүсуси гајғы илә јанашырды. Тәнгиди јазыларда Сабир "халг шаири", Мәһәммәд Һади Гафгасијанын көркәмли шаирләриндән бири, Өмәр Фаиг "Милләтин малы", Һүсејн Ҹавид "Азәрбајҹанын бенам шаири", Аббас Сәһһәт "һәм мадди, һәм дә мә'нәви хадими — милләт олан бир шәхсијјәт", Әһмәд Ҹавад "милли бир шаир" кими тәгдим олунурду. Лакин тәнгид јалныз әдәбијјатын ән көркәмли нүмајәндәләри илә мәшғул олмурду. Академик К. Талыбзадәнин XX әср тәнгидиндән данышаркән һаглы олараг јаздығы кими; демократик тәнгид, јери кәләндә нәинки дөврүн көркәмли шаирләриндән, һәтта, "тәзә сәпкидә јазан" икинчи, үчүнҹү дәрәҹәли шаирләрдән дә бәһс ачыр, онлары тәрғиб вә тәшғиб едирди"[2]. XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләриндә јашамыш Аббас аға Назирин өлүмү мүнасибәтилә тәкҹә "Азәрбајҹан" гәзетиндә үч мәгалә чап олунмасы бу гәбилдәндир.

Тәнгидчи Јусиф Гасымов А. Назирин јарадыҹылығыны она көрә јүксәк гијмәтләндирирди ки, о, доғма халгынын тәрәгтисинә, хошбәхтлијинә хидмәт етмишдир. Лакин бу сәнәткарын дәфнинин тәм-тәрагсыз олмасыны она һөрмәтсизлик, лагејдлик кими гијмәтләндирмишдир: "Нәдән исә бир шаирин, әдибин, үмумән әрбаби-гәләмин бәхти гара олур, она гәдир вә гијмәт гојан олмур". Јусиф Гасымов шаирин:

Көзүн ач хаби-гәфләтдән ојан милләт, ојан милләт
Нәзәр гыл бирчә әтрафә, аман милләт, аман милләт —

мисраларыны хатырладыб, белә нәтиҹәјә кәлирди ки, "шаир өзүнү, һәјатыны милләтә вәгф етмиш олур, о онун үчүн көз јашы төкүр, дәрдинә чарәләр арајыр"[3]. Ф. Ағазадә исә шаири она көрә гијмәтләндирирди ки, о, бүтүн јарадыҹылығы боју милли азадлыг, үмумијјәтлә инсани азадлыг тәрәфдары олмуш халгыны дәрин мәһәббәтлә севмишдир "Аббас аға Назир

1. "Кәләчәк" г., 27 ијул, 1918, N-5.
2. К. Талыбзадә. Азәрбајҹан әдәби тәнгидинин тарихи, Бакы, "Маариф", 1984, сәһ. 213.
3 "Азәрбајҹан" г., 1920, 12 јанвар, N-10.

вәтәни вә милләтини севән бир Азәрбајҹан шаиридир.[1]

Ә. Гәмкүсар, Әлинишан Һүсејнзадә, Дәрбәндли Мирзә Сәмәндәр һаггында јазыларда тәнгид һәмин сәнәткарларын јарадыҹылығына објектив гијмәт верирди. Мәфкурә мүхтәлифлији, идеоложи фәрг һеч вахт ајрысечкилијә сәбәб олмурду. Әлигулу Гәмкүсар Азәрбајҹан һөкумәтинин фәалијјәтини тәнгид едән "Әл'аман" рәдифли сатирасыны болшевик мәтбуаты сәһифәләриндә дәрҹ етдирмишди. Лакин онун өлүмү һаггында һөкумәтин органы "Азәрбајҹан" гәзетиндә некролог дәрҹ олунмуш, онун вәфаты "әдәбијјатымыза вә сәһнәмизә дәјән ағыр итки" кими гијмәтләндирилмишди. Бу факт белә гәнаәтә кәлмәјә әсас верир ки, истиглал дөврүндә тәнгид сәнәткарларын вәтәнә, халга, сәнәтә хидмәтини әсас принсип кими көтүрүрдү, идеоложи јанашма мүшаһидә олунмурду.

Сејид Әзим әдәби мәктәбинин давамчысы Дәрбәндли Мирзә Сәмәндәрин өлүмүнә һәср олунмуш јазыда мүәллиф даһа чох сәнәткарлыг хүсусијјәтләриндән данышыр, Мирзә Сәмәндәри "јалныз Азәрбајҹанда дејил, бәлкә Түркүстанда вә Иранда танынмыш олан бир шаир" кими таныдырды. Јусиф Вәзир "Азәрбајҹан әдәбијјатына бир нәзәр" әсәриндә Сабирин мүасирләриндән данышаркән "көзәл тәбини һәҹвкулуға вә латаијлә сәрф етди" — дејәрәк гајғыланырды. Јазы мүәллифи исә Мирзә Сәмәндәрин һәҹв жанрына садиг галмасыны тәгдир едирди: "Мирзә Сәмәндәр Һачы Сејид Әзим дөврү шаирләринин мә'руфларындан иди. О, там мә'насы илә бир шаир һәјаты кечирди, һәм дә орта әсрин Шәрг шаирләри һәјаты... Мирзә Сәмәндәр әски шаирләр арасында кәндисинин һәҹвләри илә мәшһурдур. О, Сејид Әзим кими даһи бир мүвәччиби сусдурмуҹдур. Мүәллиф "сәнәт сәнәт үчүндүр" тезисини мүдафиә едирсә дә, белә мејлләр дөврүн тәнгиди үчүн сәчијјәви дејилди, тәнгид "сәнәт һәјат үчүндүр" принсипини даһа чох мүдафиә едирди.

Мәтбуат тарихимиздә илк әдәбијјат вә инҹәсәнәт мәҹмуәси олан "Өврагн-нәфисә" журналында да Азәрбајҹан әдәбијјатынын тәблиғинә кениш јер верилир, Вагиф, М. Ф. Ахундов,

1 "Азәрбајҹан" г., 1920, 12 јанвар, N-10.

Нәбати, Әлибәj Һүсејнзадә, Ә. Ваһид, Һ. Вәзиров вә башгаларынын тәрҹүмеји-һалы вә әсәрләриндән нүмунәләр чап олунурду.

Јени чап олунан әсәрләрә тәнгидин фәал мүнасибәти марагльıдыр. Ҹ. Ҹаббарлынын "Әдирнә фәтһи", Ә. Ҹавадын "Далға" әсәрләринин һагтында чап олунан ресензијалар бу бахымдан мараг доғурур. XX әсрин әввәлләриндә күҹлү ичтимаи-сијаси дәјишикликләрин тә'сири алтында јаранан әдәбијјата тәнгидин мүнасибәти мүсбәт иди, никбин характер дашыјырды. М. Ә. Рәсулзадәнин белә бир фикри олдугҹа сәҹијјәви сәсләнирди: "Јени түрк әдәбијјаты фәгәт халгын галын тәбәгәсинә енир вә јазыларын һәпси халг үчүн јазылыр"[1].

Бу илләрдә Бакыја кәлмиш түрк мүһәррири Рөвшән Әшрәф бәј дә јени әдәбијјата мүнасибәт билдирәркән демишди: "Әдәбијјат һәјата доғру гошујор, истигбал јолларыны ачан бир мәш'әл олујор"[2]. Тәнгидин гәнаәти чох вахт белә јекунлашырды ки, јени әдәбијјат илк нөвбәдә милли һәјатымызда баш верән јениликләри, халгын, милләтин талеји илә бағлы проблемләри, бир-бирини тә'гиб едән күҹлү ичтимаи-сијаси дәјишикликләри, һадисәләри әкс етдирмәлидир. Епигончу поезијасындакы ејбәҹәрләшдирилмиш гадын тәсвирләри әдәбијјата јабанчыдыр. "Бир сәрв үзәриндәки ики ох-јајы олурса, киприкләр охлара бәнзәрсә вә бир башын сағындан, солундан бир кач тикә јылан асылмыш олурса, о гадында насыл бир көзәллик мејдана чыхачаг?![3].

Тәнгидин јени әдәбијјатда көрмәк истәдији әсас хүсусијјәт миллилик иди. Чүнки Азәрбајҹан тарихиндә фөвгәл'адә анлар јашанмагда иди. Әдәбијјатын халгын милли азадлығыны тәблиғ етмәси тамамилә тәбии иди. Бу мә'нада Әһмәд Ҹавадын "Далға" китабы истиглал дөврү поезијасынын ән сәҹијјәви нүмунәләриндән иди.

"Далға" артыг камилләшмиш, гәләми бәркимиш бир шаирин дәрин илһам вә исте'дадынын вәһдәтиндән јаранмыш әсл сәнәт

1 "Азәрбајҹан" гәз., 1918, 20 нојабр. N-45.
2 Јенә орада, 1918, 30 октјабр. N-27.
3 Јенә орада.

нүмунәси иди. Бу китабда 1918-20-ҹи илләр Азәрбајҹанында баш верән әксәр ичтимаи-сијаси һадисәләрә шаирин мүнасибәти өз поетик ифадәсини тапмышды. Милли истиглал севинчи көрүнмәмиш бир ҹошғунлугла тәрәннүм олунмуш, вәтән, милләт севкиси солмаз бојаларла ишләнмишди "Далға"да шаирин сәмимијјәти о гәдәр күҹлү иди ки, сонралар сосиализми мәдһ етмәјә мәҹбур оланда, мәдһләрин гејри-сәмимилији вулгар-сосиоложи тәнгидин нәзәрини ҹәлб етмишди: һәмин мәдһијјәләри "бајрам ше'рләри" адландыран бир тәнгидчи јазырды: "илк әсәрләрдә олан сәмимијјәт, лириклик Ҹавадын инди јаздығы бајрам ше'рләриндә вә үмумијјәтлә индики ше'рләриндә тапыла биләрми?"[1].

— Бу суала мүсбәт ҹаваб јохду...

"Далға" әсәрини 1918-20-ҹи илләр әдәбијјатынын "еји бир нүмунәси" (Ә. Назим) адландыранда тәнгид, әлбәттә јанылмырды. Чап олундугдан аз сонра тәнгидин китаб һагтында рә'јлә чыхыш етмәси, ону тәгдир етмәси тамам тәбии иди.

Дөврүнүн танынмыш публисист тәнгидчиләриндән олан Әһмәд Һәмди Гара Агазадә Ҹавады "милли бир шаир" кими тәгдир едәрәк, јарадыҹылығында " милли һәјатымызын әксләриндән" данышырды. Лиризми Ә. Ҹавад поезијасынын башлыҹа кејфијјәти сајырды. "Шаирдә лиризм о кадар гүввәтлидир ки, һисси-вәтәни вә милли илә јаздығы ше'рләриндә белә гејри-ихтијары, әхлаги бир лиризмә бојун әјир"[2].

Шаирин поезијасында ичтимаи-сијаси һәјат һадисәләринә мүраҹиәтин күҹләнмәси һесабына лиризмин зәифләмәсини дә мүәллиф ганунаујғун тәбии һал кими мүшаһидә едир. Тәнгидчи бу гүсуру шаирин "вәтәнпәрвәр вә милләтчи олмасында, јә'ни халгын талеји, бу күнү, кәләҹәји илә бағлы мәсәләләрә тез мүнасибәт билдирмәсиндә көрүрдү. Тәнгидчи Ҹавад поезијасыны күҹлү ше'ријјәтинә көрә күрҹү шаири Важа Пшавела, түрк шаири Рза Тофиглә мүгајисә едирди, "о ән зијадә садәлијә вә тәбиилијә мүтәхәјјүлдүр" — дејәркән дә јанылмырды.

Ә. Ҹавад поезијасына верилән гијмәт һәм дә истиглал дөв-

1 "Азәрбајҹан" гәз., 1918, 30 октјабр. N-27.
2 Јенә орада, 11 нојабр, 1919, N-319.

рү поезијасына мүнасибәт кими анлашыла биләр.

Тәнгидин дүнја әдәбијјатына — ән чох ја Шәрг вә Түркијә әдәбијјатына марағы кәлимлидир. Тәнгиди јазылар да "бөјүк чаһан шаири Шекспир", "дүнја шаири Шиллер" кими ифадәләр ишләдилир. Лакин тәнгид белә сәнәткарлары чох вахт она көрә хатырладыр ки, онлар Низами кими гүдрәтли Шәрг классикинин тә'сири алтында јазыб-јарадырдылар. Бә'зән гәдим Шәрг мәдәнијјәтиндән ифтихарла бәһс едән мүәллифләр "мүасир мәдәни сәвијјәдән наразылыг ифадә едирдиләр. М.Ә.Рәсулзадә јазырды: "Бир заман Шәргдә әски бир мәдәнијјәт вар имиш, о да хас олуб, күн-күндән әзм-һала уғрады"[1].

Түрк ордусунун хиласкар кими чыхыш етмәси, ичтимаисијаси илкиләрин күчләнмәси тәнгидин јөнүнү бу халгын әдәбијјатына даһа чох дөндәрирди. 1918-чи илдә Бакыда тәшкил олунмуш "Түрк очағы" чәмијјәтинин әсас мәгсәди "түрк милләтини әхлаги мәишәт вә үрфанча јүксәлтмәк, османлы түркләри илә азәри түркләрини бир-биринә гарышдырмаг"[2] иди. Түрк руһунун Азәрбајчан руһуна һәдсиз јахынлыг вә доғмалығындан данышаркән Әһмәд Чавад јазырды: "Османлы түркүнү танымаг бизә бир еһтијачдыр. Әсрләрдән бәри бирибириндән узаг дүшмүш бир нәнәнин өвлады олан османлы түркләри илә азәри түркләри һәмд олсун бу күн пәк узун сүрән бир ајрылығын пәнчәсиндән јахајы гуртардылар."[3] Түрк әдәбијјатына вә мәдәнијјәтинә марағын күчләнмәси мәтбуатда хүсуси рубрикаларын фәалијјәтиндә дә өз әксини тапырды. "Азәрбајчан" гәзетиндә "Түрк дујғулары" адлы рубрика мүнтәзәм фәалијјәт көстәрирди. Бу рубрикада һәм Намиг Камал, Мәммәд Әмин бәј кими бөјүк түрк классикләринин, һәм дә 1918-70-чи илләрдә Азәрбајчанда јашајан түрк шаирләринин — Фејзулла Сачидин, Рөвшән Әшрәф бәјин әсәрләринин нәшринә кениш јер верилирди. "Өвраги-нәфисә" журналы

1 "Азәрбајчан" гәз., 1919, 11 нојабр, N-319.

2 Чавад. Рөвшән Әшрәф бәј – "Азәрбајчан" г., 1918, 24 октјабр, N-21.

3 Јенә орада.

түрк классикләрини, түрк тарихи вә әдәбијјатыны даһа чох тәблиғ едирди. 1919-чу илдә Бакыда түрк шаирләринин әсәрләриндән ибарәт "Милли нәғмәләр" адлы мәчмуәнин вә түрк шаири Фејзулла Сачидин "Фәрјад" адлы ше'рләр китабынын нәшр олунмасы да Азәрбајчан-түрк әдәби илкиләринин күчләндијини көстәрирди.

1918-20-чи илләр әдәби тәнгидин XX әср Азәрбајчан тәнгидинин инкишафында хејли иш көрмүшдүр.

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР:

Редактордан 3

Ҹүмһуријјәтә гәдәрки әдәбијјатда милли интибаһ вә истиглал идејалары 10

Истиглал душүнҹәси Халг Ҹүмһуријјәти дөврүндә: әдәбијјат, дил, мәдәнијјәт гуруҹулуғу 100

Иҹтимаи керчәклик вә мә'нәви-идеоложи мүһит 168

Ҹари әдәби просес: мәтбуат, публисистика, поезија, нәср, драматуркија вә тәнгид 197

Азәрбајҹан Халг Ҹүмһуријјәти
(әдәбијјат, дил, мәдәнијјәт гуруҹулуғу)
Бакы, "Елм", 1998.

"Елм" Редаксија, Нәшријјат вә Полиграфија Мәркәзи

Мәркәзин директору: *Шириндил Алышанлы*
Компүтердә јығды: *Адилә*
Компүтер тәртибчиси вә техники редактору *Бахшәли Сүлејманов*

Кағыз форматы: 84x108 1/32
Һәчми:
Тиражы: 500
Сифариш: 306
Гијмәти мүгавилә илә.

Азәрбајҹан Республикасы Мәтбуат вә Информасија Назирлијинин "Гызыл Шәрг" ичарә мәтбәәсиндә һазыр диапозитивләрдән офсет үсулу илә чап олунмушдур.
(Бакы, Һ. Асланов күчәси, 80)

Лк 1998/496